

11 березня 2020

Отакую прекрасну цитату несподівано знайшла в "Щоденнику Люблінського сейму": "Пан, який хоче наказувати, платити і давати повинен, бо інакше паном називатися не може". Ось вам промовиста ілюстрація про взаємозалежність "вищих" і "нижчих" в ранньомодерному соціумі, про патронально-клієнтарні стосунки, які трималися на взаємній вигоді, а також на авторитеті патрона, якому могли відмовити у повазі та службі. А водночас про стосунки короля з політичним народом, представники якого на сеймі стверджували, що король не може володарювати, якщо не дає своїм підданам того, чого ті потребують.

Люблю такі знахідки, які трапляються часто там, де їх не очікуєш 😊

13 березня 2020

Антології давньої української поезії традиційно розпочинають із сатиричного віршика, автором якого виступає Ян Жоравницький, а чи, що більш інтригуюче, його дружина Олена Коптівна. Цей перший зразок світської версифікації віднайшов серед судових записів та опублікував у «Київській старовині» 1889 р. знаний історик Орест Левицький. Сатира, або пасквіль, як її названо в судовій справі за 1575 р., була спрямована проти дружини Янового брата Олександра Жоравницького, майбутнього луцького старости, Ганни Борзобогатянки. Жінку традиційно, як для того часу, було звинувачено у розпусній поведінці, а чоловікові пропонувалося вимазати її жиром мертвого пса та взятися за кия, аби утримати «вшетечницю» в пристойних рамках. Цей віршик надихнув кількох письменників, зокрема й Оксану Забужко, на написання власних текстів. Інтрига, однак, у тому, що під псевдонімом Яна Жоравницького чи Олени Коптівни виступав сам Орест Левицький. Я вже якось згадувала цю історію, однак наразі мене цікавить сам автор.

Що, власне, штовхнуло історика на маленьку містифікацію з таким несподіваним славним продовженням? Звернуся до книжки Олексія Толочка ««История Российская» Василия Татищева: источники и известия» (2005), в епілозі якої автор задається питанням про природу літературних підробок, блискучо демонструючи на історіографічних прикладах включеність їх у саму природу гуманітарного наукового знання. Зацікавлених відішлю до блискучої монографії Олексія Толочка, а тут же скористаюся лише одним із наведених ним прикладів. Отож у 1991 р. історик Саймон Шама, гарвардський професор, опублікував книжку есеїв із американської історії, де реконструював минуле не лише на підставі автентичних джерел, а й рясно цитуючи вигадані ним самим (скажімо, спогади очевидця битви за Квебек 1759 р.). Однак, що показово, шанований професор повідомив у післямові читачів про свій метод: він пояснював, що описані ним події могли відбуватися саме так. Тим самим Шама увів до реконструкції минулого свій професійний досвід (що робить так чи так кожен із істориків), однак звівши його до рівня джерела. Себто переступ цього «збурювача спокою» полягав у тому, що він не відділив у своїй нарації джерело та власний досвід, легітимізувавши останній сакральним «джерела свідчать».

Але повернімося до Ореста Левицького та його повідомлення про знахідку. У своїй розвідці він рясно цитує акт, де принагідно згадується пасквіль, точно посилаючись на відповідні сторінки луцької гродської книги, проте, наводячи текст віршика, «забуває» це зробити. Утім, забудькуватість тут не випадкова – віршика в актовій книзі немає, а саме вона – єдине джерело. Власне, й не могло бути, адже записувати лайки та тексти образливого змісту до судових

книг заборонялося. Як, скажімо, не записали письмового виклику на поєдинок Василем Загоровським Василя Гулевича: в канцелярії лише засвідчили «цидулу» печаткою.

Левицький мав до великого досвіду історика ще й дар письменника, а чи велике бажання ним бути, вдаючися до літературної обробки своїх яскравих джерельних знахідок. Зацитую Олексія Толочка: «Воскрешаючи світ минулого із небуття, тяжко не піддатися спокусі і не відчути себе деміургом, творцем і господарем створеного власною уявою світу, та не розповісти про нього так, як «могло відбутися», а не так, як про це говорять джерела». Саме тому я з великим інтересом читаю наукові розвідки Левицького, однак не можу читати його повісті без легкого роздратування. Я ж бо напевно знаю, що історія мала розгортатися інакше, а головне – інакше мали мотивувати свої дії герої 😊 Весь мій досвід історика, який тримає ті ж джерела на кінчиках пальців упродовж багатьох років, про це свідчить 😊.

Якщо ж говорити про історію з пасквілем, то він напевно був. Напевно це не був віршований текст, однак подружжя Ян та Олена Жоравницькі мали публічно перепросити Олександра Жоравницького та його дружину Ганну «за пашьквиліус, который черезъ них образливыи доброе славы панее ключниковое и дому его милости пана ключника былъ написан и в Луцку в броне прибиванъ». Власне, неспокійне подружжя Яна та Олени з'явиться ще раз в гучній історії вбивства Балтазара Гнівоша 1588 р., за яке Ян за королівським декретом накладе головою. Олена теж буде звинувачена і в під'юджуванні чоловіка на злочин (Євині дочки, як відомо, винні у всіх смертних гріхах), і в ганебному поводженні із бранцем, однак буде виправдана за відсутністю доказів. Цю історію я у свій час в деталях описала (якщо буде у публіки бажання, можу коротенько переповісти :)).

А на останок гарна новина для тих, хто дістався до кінця довгого тексту: джерела, які стосуються цих історій, та багатьох інших, якщо все буде гаразд, вийдуть друком до літа. 230 цікавезних актів. І всі бажаючі зможуть особисто їх прочитати та проінтерпретувати на свій спосіб.

Тримаю схрещені пальці

15 березня 2020

Отож історика, який будь-що-будь мусить зберігати тверезу голову і тримати дистанцію щодо об'єкту свого дослідження, інколи минуле таки наганяє, дістається до твого глибинного «я» і змушує його переживати далекі події як дуже персональну історію. Так у мене із Люблінською унією, яку нібито не дуже й помітили на українських теренах, або, що гірше, проспали, позбавившись шансу на офіційне місце третього члена в Речі Посполитій, якщо вірити ранішій історіографії. І от я, вкотре читаючи щоденник Люблінського сейму, раптом із усією очевидністю розумію, що не було у наших хлопців жодних шансів витягнути ситуацію на той рівень, на який вони її таки витягнули в кінці травня 1569 р. Об'єктивно не було, хоч плач. Делегація із Великого князівства Литовського, за якою була держава, майже два місяці намагалася відстояти свою позицію суб'єкта унійного договору з Польською Коронаю. Намагалася і не змогла протистояти шаленому тиску коронних сенаторів і шляхетських послів, а з ними – й королю, які розказували: який ще договір, які ще окремі права, все вже давно написано – об'єднуємося в один народ зі спільними правами, а якщо вам, браття, раптом щось у наших правах не подобається, то поправимо.

Литвини покинули сейм у ніч з 28 лютого на 1 березня, втративши надію на порозуміння у справі збереження себе як окремого народу зі своїми правами, хоч і гостро потребували союзника у війні з Московією, яка на той час брязкала зброєю вже недалеко від Вільна. Врешті, мали право виїхати, яке їм запевнив король у 1568 р. на випадок, якби порозуміння з коронярами не вдалося досягти. Напевно вірили, що конституційний принцип «нічого на нас без нас», закладений у фундамент шляхетських вольностей, не мусить бути порушений. І прорахувалися.

Коронярі тут же заявили, що продовжать наради щодо унії і без литвинів, а тим часом «повернуть» Короні те, що їй віддавна належить – Волинь і Підляшшя, відібравши їх у Великого князівства. Швиденько уклали привілей, в якому йшлося про повернення цих територій до Корони та «її прав», і надіслали на Волинь наказ прибути до Любліна для складання присяги на вірність королю і новій вітчизні. Очевидно, що ані литвини, ані коронярі не могли уявити, що шляхта глибокої провінції Князівства раптом заявить про себе як спільноту з власними правами і вольностями та власними претензіями на суб'єктність у перемовинах, де зуби зламали значно вагоміші претенденти на власний «голос». Волиняни, зібравшись після отримання королівського декрету 29 березня, пишуть королю листа, мовляв ми не проти унії, але для цього треба зібрати окремий сейм на кордоні Волині і Корони, сісти за стіл переговорів і продумати умови союзу. Зауважмо, що на зібранні присутній із князів хіба воєвода кн. Олександр Чорторійський, всі

інші великі «гравці» перебувають поза Волиню. Ситуація із присягою волинян затагується, сенатори і послы на сеймі нервуються і вимагають від короля наказати тих, хто зволікає, конфіскувавши їхні маєтки та відібравши уряди. Волинські достойники пишуть королю про свої тяжкі хвороби, через які не можуть прибути на сейм.

Врешті, під загрозою таки втратити все, волиняни прибувають практично через два місяці в кінці травня на сейм. Тут глибокій провінції Великого князівства Литовського, якою була Волинь, пропонують той самий варіант, який до того пропонували й представникам усього Князівства: ви, наші брати, надовго відірвані від своєї вітчизни-Корони, повертаєтеся назад, приєднуючись до наших прекрасних прав і вольностей; надалі ми будемо єдині в радості і в горі, тож мусите лише присягнути нам і королю на вірність. І ось тут цю високу риторику дружби і любові перериває вимога волинської шляхти – ми присягнемо, якщо ви – король, сенатори і послы – присягнете нам навзаєм. Автор щоденника лаконічний: волинянам відмовили і вони присягнули. Пізніше він напише, що волиняни багато чого вимагали, чого писати немає потреби.

Наступного дня 24 травня мали присягати князі. Із короткого конспекту їхніх виступів постає така картина: ні, кажуть князі, ми приїхали на сейм зі своїми правами і вольностями, тож умовою приєднання має бути ваша присяга, якою б ви гарантували їхнє збереження. Уявляєте що зчиняється на сеймі? Крики, вмовляння, погрози. І от я вже всередині історії, ясно відчуваючи цю картину: серед агресивної більшості, по боці якої всі владні важелі, купка людей, за якою немає ані держави, ані хоча б якоїсь формальної зачіпки, що на неї можна спертися як на фундамент своєї окремішності, а є лише впевненість і впертість, що «ми народ такий почтивий, який жодному іншому народові не поступиться».

Коли я розповідала історію своїм друзям, невеликим знавцям історії, деякі, не витримуючи напруги, з надією питали: «Так що, не присягли?». Я мусила їх розчаровувати словами, що чуда не сталося. Але ж воно сталося!!!! Те, чого не змогли досягти литвини упродовж двох місяців на початку сейму, досягли волиняни – їм дозволили самим написати собі привілей, такий, який би не шкодив їхнім правам, вписавши туди і непорушність кордонів, і своє право, і свою мову як офіційну, і збереження становища православної церкви на руських теренах, і ще багато чого, на що вони посилатимуться надалі, відстоюючи свою суб'єктність у новопосталій Речі Посполитій. Написати не лише для себе, а й у підсумку також для української Русі східніше та південніше Волині – Київщини та Східного Поділля. Щоб через 70 років їхній правнук Адам Кисіль, стоячи на іншому сеймі та відчуваючи за собою неабиякі права, міг сказати: «Ми приєдналися до нашої спільної Вітчизни не

як до країни, але з країною, не до релігії, але з релігією, не до титулів і почестей, але з титулами і почестями».

І коли кажуть, що українцям незалежність у 1991 р. звалися на голову, то забувають, що може й звалилася тим, хто не знав і знати не хоче, скільки за тою незалежністю крові і впертості українців, хай і завжди меншості, які всупереч обставинам, а часто й здоровому глуздові, вміли сказати, що ми є народ, і народ такий почитивий, що жодному іншому не поступиться. Тим самим створюючи щоразу тривкіший фундамент для наступників.

У Бога напевно є на нас свій розрахунок, але й кращі з нас завжди платили за всіх інших, інколи й дуже дорогу ціну.

Отак минуле таки інколи бере в полон історика 😊.

16 березня 2020

Ще вам маленька цікавинка.

У «Щоденнику Люблінського сейму» є одне непрозоре місце, на яке, схоже, історики не звернули особливої уваги. Йдеться про прохання литвинів, звернене до короля 18 січня 1569 р., позбавити певних урядів – кухмістера та конюшого – у Великому князівстві Литовському етнічних поляків, які ті уряди обіймали. Король нагадав, що надання він зробив раніше на прохання і за згодою самих литвинів особам, що давно мешкали на теренах князівства, тут одружені і мають нерухомість. Литвини ж твердили, що то відбувалося за інших умов, а тепер перед унією вони не хочуть, щоб ці випадки послужили прецедентом для поляків на майбутнє. Автор щоденника занотував: «Була там широка розмова, прикра. Між литвою теж ними самими гостра була (розмова?) старости жмудського з князем Василем, князем Острозьким, київським воєводою, перед королем».

Про що ж могли сперечатися православний кн. Костянтин Острозький із жмудським старостою кальвіністом Яном Ходкевичем на фоні дискусії про уряди? Отож нагадаю ранішу історію. За умовами Городельської унії 1413 р. православні не могли обіймати центральних урядів у Великому князівстві Литовському, відповідно, мали бути усунені від грона близьких радників великого князя, а через це – і від дієвої участі в політичному житті князівства. У 1511 р. Зигмунт Старий порушив привілей, надавши православному гетьманові Костянтинові Острозькому уряд віленського каштеляна за військові подвиги. Литвини промовчали. Однак коли героя битви під Оршею великий князь винагородив у 1522 р. урядом троцького воєводи, зчинився скандал. У підсумку володар мусив письмово пообіцяти, що надалі так не чинитиме. Особливо затято із князем воював великий канцлер Ольбрахт Гаштольд, який у листі до королеви Бони 1525 р. скаржився на порушення традиційного управління державою католиками з Вільна, запровадженого Вітовтом, натискав на больові точки королеви, вказуючи на Острозького та його протекторів Радзивилів як її та короля недоброзичливців. Врешті, литовський аристократ називає Костянтина «руським князьком», народженим у незначній та вбогій родині, та не жаліє нищівних епітетів для нього як представника русинів, негідних бути достойними обивателями держави; говорить про «руську хитрість» і «руську віроломність». Ситуація із дискримінацією православної еліти була виправлена Зигмунтом-Августом лише напередодні укладення унії (привілеями 1563 і 1568 рр.) як зразковий приклад для православних щодо унійних переваг. Однак «осадочек», очевидно, залишився, що могло відгукнутися на самому початку Люблінського сейму в межах конфлікту, про який згадав автор «Щоденника».

Зауважу, що у 1587 р. під час третього безкоролів'я по смерті Стефана Баторія секретар папського нунція писав про кн. Костянтина Острозького як потенційного претендента на престол, зауважуючи його багатство, великий авторитет та добру славу – той уважався особою мудрою, щирою і доброю. Однак, як зазначав автор листа, ані поляки, ані литвини не погодяться на кандидатуру князя і через його руське походження, і через належність до православної церкви.

Отож історію України час серйозно переписати, відмовившись від схеми, випродукованої в ХІХ ст. та підрихтованої у ХХ в рамках радянських, читай російських, міфологем. Зокрема і щодо Люблінської унії, яка представлялася поразкою шляхти українських земель, що попередньо входили до руського Едему – Великого князівства Литовського. Варто було б дослідити, як викристалізувалося в українській шляхти уявлення про себе як окремий народ у складі Князівства та що саме цьому сприяло.

17 березня 2020

Трошки про присягу, яка була в центрі дискусій на Люблінському сеймі. Вагомим аргументом волинян проти присягання королю й Короні був той факт, що попередньо їхні предки, а частина й особисто вже присягали великому князеві та Князівству. Тож нова присяга мала означати зламання старої, себто кривоприсяжництво, що смертним гріхом мало би впасти на їхнє сумління. І байдуже, що великим князем і королем була одна і та ж персона – Зигмунт-Август. Кривоприсяжництво чинило, як писав архімандрит Києо-Печерської Лаври Іннокентій Гізель у своєму трактаті «Мир з Богом чоловіку», «велике безчестя Богові», чийм іменем скріплювалася присяга. А прокляття на кривоприсяжника осідало всередині його дому та загрожувало згубою всього його роду.

У відповідь на аргумент волинян про неможливість нової присяги коронні учасники сейму їх запевнили, що візьмуть цей гріх на своє власне сумління. Уважалося, що більший гріх чинить та особа, яка змушує до присяги, аніж та, що присягає під тиском, рятуючи своє життя чи здоров'я. Про готовність взяти присягу української шляхти на своє сумління заявив і сам король. 1 червня під час присяги брацлавського воєводи і гетмана кн. Романа Сангушка відбувся акт, зафіксований у «Щоденнику люблінського сейму»: великий князь Зигмунт-Август, поклавши руку на голову укляклому перед ним князю Сангушку, зняв із нього попередню присягу та дозволив присягнути королю Зигмунтові-Августу та Короні.

Цікаво, що у першому ж пункті привілею для Волинської землі та Київського князівства король брав присягу волинян, брацлав'ян та киян на своє власне сумління, а останнім пунктом власною присягою та від імені своїх наступників на троні Речі Посполитої обіцяв жодним чином не порушувати привілею. Показово, що у привілеї для Підляшшя у першому пункті лише зазначалося, що підляшани виводяться з-під юрисдикції Великого князівства Литовського, а сам привілей король скріпив підписом і печаткою, позбавивши його сакральної сутності як вічного та непорушного, якої іншим документам – волинському та київському привілеям – надавала королівська присяга. Власне ці привілеї стануть для української шляхти, і не тільки для неї, фундаментом своєї окремішності та ресурсом для творення концепції про Русь та її мешканців як рівноправного члена Речі Посполитої поруч із Кораною та Великим князівством Литовським. Саме ж вхідження Русі представлялося добровільним кроком, скріпленням договором, що його ніхто не міг порушити.

18 березня 2020

Ну що, друзі мої, чекаєте новин із Люблінського сейму?

Отож 3 березня послали склади пункти, що робити далі з унією й планом приєднання Волині і Підляшшя до Корони. Було передбачено зняти з волинян і підляшан тягарі – обов'язки та податки, які вони виконували на користь великого князя, та обдарувати їх коронними «вольностями». Це означало, що надалі шляхта буде зобов'язана лише платити податок - 2 гроші з лану – та брати участь у військовій мобілізації в разі необхідності. Зауважувалося також, що на ці новоприєднані терени не поширюватиметься екекуція добр, себто ревізія земельних надань великого князя та конфіскація тих із них, які уважатимуться нелегітимними. Нагадаю, що екекуційний рух у Короні, який активно провадила середньозаможна шляхта на сеймах кілька десятиліть поспіль перед 1569 р., був спрямований переважно проти тих наближених до короля осіб, які володіли королівщинами, з метою перерозподілу власності та максимального спрямування доходів від староств на користь держави. По великому рахунку йшлося про значно більші речі – хто уважатиметься державою – король із сенатом, а чи й увесь політичний народ-шляхта через своє представництво на сеймі – у Посольській ізбі.

Однак, схоже, що екекуція в Короні, де шляхта давно володіла своїми землями як спадковими з правом повного розпорядження, мала істотно відрізнятись від екекуції у Великому князівстві Литовському, де великий князь традиційно уважався володарем земельного фонду усієї держави, а шляхта за землю мала служити монархові і шаблю на його вимогу, і виконанням різних повинностей. Землевласники у Князівстві отримали повні права власності на отчизні маєтки лише за три роки до Люблінського сейму у 1566 р. Отож екекуція у Великому князівстві по суті могла означати ревізію усього, чи великої частини землеволодіння, зачіпаючи не лише еліту шляхти, а й значний її загаль. Власне, перевірка права на володіння навряд чи сприймалася як невинний акт навіть тими, хто не мав сумніву щодо своїх прав на дідичну нерухомість. Схоже, що саме тому пункт про екекуцію був таким важливим для всіх шляхетних обивателів Князівства, про що заявлялося при кожній слушній нагоді.

Король у відповідь на петицію послів відповів: не поширювати екекуцію маєтностей на новоприєднані землі не лише згідно з ранішими привілеями, а чи згідно з майбутніми привілеями, а взагалі не поширювати, і крапка. Так що навіть початкові умови «приєднання» справді мали бути привабливими для шляхетського загалу Волині.

18 березня 2020

Любі хлопчики й дівчатка, частина друга. У знак солідарності з колегами, що мусять проводити дистанційне навчання 😊

19 червня посли у присутності короля переглядали текст привілею для Волинської землі, який приготували самі волинці. Коронні посли поставилися до нього цілком прихильно, однак запеклу дискусію викликав пункт про військову службу. Згідно з нормами Великого князівства Литовського волиняни мали ставати на службу за наказом володаря, незалежно, чи було оголошена мобілізація (посполите рушення) в межах усієї держави, а чи ні. У той час як в Короні шляхта збиралася на війну лише в разі скликання загального посполитого рушення. Водночас на Люблінському сеймі активно дебатовалося питання використання ¼ усіх прибутків із королівщин Корони на утримання постійного війська, т. зв. кварта. Власне поява регулярної кварти на оборону завдячувала урегулюванню ситуації з королівщинами внаслідок езекуційного руху. Отож, з одного боку, волиняни мали урівнятися з коронною шляхтою, як їм було обіцяно, і звільнитися від часткової мобілізації. А, з іншого, їх уже запевнили, що вони не потрапляють під езекуцію маєтків, відповідно, з їхніх територій король практично не отримував прибутків і не міг із них виділити кварта на оборонні потреби. Посли почали висловлюватися з цього питання. Одні казали, що треба волинців звільнити від часткової мобілізації всупереч усім обставинам, бо вони приєдналися «до свобод», які їм вже були обіцяні, тікаючи з неволі. Інші казали, що у короля на Волині є земельні володіння, тож і проблеми немає. Але на це було вказано (і небезпідставно), що вони всі вже роздані. Звучали голоси, що, мовляв, звільняємо від служби волинян, але беремо на себе обов'язок оборони Волині і Києва. Пролунала також репліка, що з Поділля зібрали лише 15 флоринів кварта, то що – кинути подолян напризволяще? Король на це заявив, що пообіцяв волинцям під присягою задовольнити їхні потреби, і нагадав, що й інші таким же чином обіцяли. То хіба можна ламати такі обіцянки? Рефреном прозвучало і з боку послів: волиняни разом знами вирушатимуть на війну, бо це в їхніх інтересах. Коли їм наказували у Литві виходити самим воювати – це було безправ'я, якщо ж ми пообіцяли їм свободу – мусимо дотримуватися однакових для всіх прав. Врешті запропоновано було зібрати спільну комісію для вирішення цього питання, однак на це заперечив сандомирський воєвода Петро Зборовський: чим може зарадити комісія, якщо ми вже пообіцяли волинцям спільні з нами права? Щоправда, прозвучала підступна пропозиція: волинці хотіли збереження своїх прав, от хай і залишаться при тій же службі, яку виконували в Литві. Однак на неї не зважили.

Насамкінець дискусії було вирішено: комісію скликати; якби вдалося якось вирішити це питання – добре, а ні – залишити так, як є, але волинців у неволю не тягнути. Так що у підсумку волинян звільнили від їхніх військових обов'язків, які вони виконували у Литві, але й від езекуції маєтків, як раніше обіцяли, теж.

А кварцяне військо дислокуватиметься надалі на східних кордонах Речі Посполитої.

19 березня 2020

А про мову, любі хлопчики й дівчатка, правда ж хочете? Що там з мовою у привілеї?

Отож пунктом 8 Люблінського привілею гарантувалося: руська (староукраїнська) мова надалі зберігатиметься у судочинстві та в офіційному листуванні короля, королівської канцелярії та урядників із населенням Волинського, Київського та Брацлавського воєводств. При королівській канцелярії було утворене руське відділення, де працювали писарі переважно з українських теренів, які й відповідали за діловодство з приєднаними воєводствами. От із містами ситуацію не допильнували, адже офіційні стосунки між різними міськими громадами і королем мали здійснюватися польською, можливо тому, що міста уважалися королівськими та перебували в королівській юрисдикції. Але не поспішаймо панікувати. Насправді йшлося лише про 5-6 міст, серед яких повітові центри – Луцьк, Володимир і Кременець. Море інших міст і містечок на українських землях, число яких після 1569 р. різко зростає (до питання про занепад після Люблінської унії), були приватними, де «королем» виступав сам власник.

Ви можете сказати, що написати можна багато, а що ж діялося на цих землях на практиці. Отож підемо далі. Як відомо, будь-яка канцелярія дуже неповоротка та додаткової роботи не любить. Попри привілей, на Волинь упродовж літа 1569 р. надійшло кілька листів польською. Отож волиняни подумали, почухали голови й влаштувалися зібрання в кінці осені 1569 р., де уклали лист до короля. На жаль, сам він не зберігся, а от відповідь короля від 11 січня 1570 р. – так. Волинське зібрання Зигмунд-Август потрактував дуже серйозно. Він був розгніваний, адже шляхта мала збиратися на сеймики лише за його наказом і у строго передбачених випадках. Передусім король зауважив, що волиняни вчинили «собі з'їзд» «з великої сміливості та ваги» без погодження з королем і відповідної його ухвали. І хоч мета зібрання була «добра і учтива» – «для слухання привілею», однак для всіх важливих справ є відповідний час і місце – повітові сеймики. Такі ж нелегальні зібрання, говорилося в королівському листі, дуже підозрілі, адже під виглядом пристойних справ можуть «діятися і множитися якісь шкідливі для Речі Посполитої бучки». Очевидно, що один із головних творців Речі Посполитої побоювався хисткості своєї конструкції. Для волинян же, які звикли збиратися без будь-якого погодження із Вільном, це мало виглядати дивним. А для нас цікаво, що метою волинського зібрання було оголошено слухання привілею, себто ознайомлення всього загалу зі своєю «конституцією» – правами і вольностями своєї землі.

Після напучувальної тиради король перейшов до пункту, який, схоже, був центральним у волинському листі та стосувався мовного питання. Волинська

шляхта скаржилася, що Коронна канцелярія, всупереч привілею, надсилає на Волинь листи, писані польською мовою. Король обіцяв розпорядитися, щоб так надалі не чинили, а проте додав: з канцелярії йому відповіли, що готують і видають листи тією мовою, якою бажать прохачі. Утім, король насамкінець запевнив волинян, що всім волинським «артикулам, свободам і вольностям» жодні акти, зокрема й прийняті на будь-якому сеймі, не можуть шкодити. Нагадав монарх і про свою присягу, якою він гарантував збереження на віки вічні привілею.

Гаразд, скажете ви, а чим, власне, могли загрожувати такі листи, отримані з канцелярії польською, коли надходив час пред'являти їх у волинських судах. Отож 5 жовтня 1570 року у луцькому земському суді адвокат Казимир Ледницький вимагав не брати до уваги королівський лист, писаний по-польському, який подав слуга холмського підкоморія Миколая Дзялинського. В листі говорилося, що Дзялинського не мусять позивати до будь-якого суду, допоки він перебуває на послузі господарській і Речі Посполитої в Інфлянтах. Присутні на судових засіданнях королівські маршалки кн. Лев Сангушко-Кошерський, Петро та Василь Загоровські, а з ними і вся шляхта, що зібралася в суді, «усилне о то мовили и за то жедали», аби такі листи, «противко волностям и свободам всех обывателей земли Волынской», не приймалися, адже вони могли порушити привілей. Судді, зваживши на пораду, відхилили королівський лист, обгрунтувавши своє рішення пильністю задля збереження «вольностей і свобод»: «... штобы реч посполитая на волностях своих уближеня жадного не терпила, кгда ж привилеемъ земскимъ от господаря короля его милости есть то обваровано, иж с канцляреи его королевское милости в кождых справах болших и меншихъ листы писмом польским на вряд и до кождых особъ выдаваныи быти не мають, с тых слушных причин, жебы тым привилей волности и свобод наших всее речи посполитое нарушеня жадного не мил».

Під «річчю посполитою» тут малася на увазі «річ посполита воєводства Волинського», як дещо пізніше окреслюватиме себе у подібних випадках волинська шляхта, боронячи «власне» право і свою суб'єктність. У підсумку Дзялинського визнали особою, що не з'явилася до земського суду. Прикметно, що й через двадцять років у 1590 р. в аналогічній справі судді відреагували так само. Іван Одинець заявляв, що лист, надісланий до суду Криштофом Риминським через уповноваженого Комаровського з повідомленням про хворобу свою і дружини, не мусить братися до уваги, бо написаний по-польському. Тож відповідачі були визнані суддями за осіб, які ухилилися від судового позову: «Не такие [листы], якобы ся годило, але писмомъ таковым, то есть полским, которое водлугъ прав наших и привилию, на унии на сеиме в Люблине даного, и констытуцыи на сеиме в

року прошлом осмъдесять девятом у Варшаве учиненое, тутъ у воеводстве
Волынъском у каждого суду и права приимовано быти не маеть».
Про інші аналогічні казуси поговоримо в наступній серії 😊.

20 березня 2020

Отож про мову без брому (серія 2)

Не лише волиняни заявляли про недопустимість порушення привілею у мовному питанні. У 1571 р. київська шляхта звернулася до короля з петицією, аби вся офіційна документація і «кожна справа» надходила до них згідно з привілеєм, «при сконченю унії выданого, не иншими литерами и словы, одно рускими».

На Торунському сеймі (19 жовтня - 29 листопада 1576 р.) волинська шляхта нагадала вже новообраному королю Стефану Баторієві про мовне питання. Король підтвердив, що всі справи з його канцелярії мають бути «не инакшим, одно руским писмомъ выданы и отправованы». А що стосується загальнокоронних справ, то король розпорядився «до воеводства Волинского руским писмом преклады посылатъ». Схоже, що йшлося тут не стільки про реакцію волинян на порушення королівською канцелярією «мовного режиму», скільки нагадувалося про особливий статус Волині, закріплений привілеєм.

Згодом підтяглася і брацлавська шляхта. 7 липня 1577 р. вона відправила через свого посланця до короля лист з приводу позивання окремих осіб на королівський суд польськомовними позовами. Брацлав'яни запевняли короля у своїй слухняності та пояснювали, що позвані шляхтичі не могли прибути на суд через татарський напад. А водночас заявляли, що така практика «нам деет над право и волности наше, же листы з канцлерее Вашеи кролевскои милости до нас писмом полскимъ выдавають». А тому пропонували на цій підставі звільнити їхню «братію» від судового провадження. Автори листа, під яким стояли 22 печатки, «покірно» просили, аби король «при привилею и свободах наших нас заховати, а до нас листы с канцлерее Вашеи кролевское милости руским писмом выдавати розказати рачил».

Судова практика Волині багата на подібні прецеденти, а інколи й досить кумедні заяви. Наведу кілька.

Так, формальною причиною відхилення справи кн. Курбського володимирським гродським судом стало те, що він «не по руски, але по латине подписал», себто суддям не сподобався підпис князя латинськими літерами. Іншого разу адвокат оскаржив текст позову на тій підставі, що слово «капітула» було написано латиною: «В томъ позве писмомъ закрытымъ латынским есть написано «капитула», которого не толко чернцы в монастыри не знаютъ, але и земля Волинская не уживаеъ, кгда ж привилеемъ при унеи, воеводству Волинскому року шестдесят девятого даном, есть варовано, ижъ вшелякие листы езиком рускимъ мають быти писаны».

у 1581 луцький ґродський суд не прийняв королівського листа, писаного латиною, «заховываючися ведле привилею на унеи в Люблине воеводству Волинскому даного». В іншій справі адвокат, заперечуючи проти використання в процесі писаного по-польському документа, продемонстрував люблінський привілей, а також наголошував: «Вшелякие sprawy водлуг привилею любелского, воеводству Волинскому [даного], писмом рускимъ отправованы быти мают».

Польськомовні акти, які сторони приносили до суду з проханням вписати їх до судових книг, практично до кінця XVI ст. зазвичай перекладали. Трапляються, хоча й рідко, випадки транслітерації польськомовних документів. Скажімо, ось як виглядало оголошення про помсту, записане до судових книг, яке отримали володимирський земський суддя Богдан Костюшкович-Хоболтовський і його пасинок Давид Яковицький від Василя Шолухи-Яковицького та його шваґрів-забужан:

«Пане сендзя, пане Сушку Хоболтовски, и пане Давыдзе Яковицкии! Бендонць нам ту въ Яковичах у зенця нашекго пана Василя Яковицкекго и у сюстры naszej паней Яковицкеи, наведзаюнць в смонтку и велкеи жалосци их, иж у вашей милости без слушнеи причины, выпелняюнць воле свое, велке кривды и уциски безправне, над то еще кгоницбы ему чинице. [...] Вшак же не хцонць теи срокгосци и десперацкекго захованя вашекго ку нам на собе длукго носиц, [...] хцемы текго мсциц на кгардлех ваших, абысце ся нас вшендзе на каждом местцю – в дому, на упокою, в косцеле и в лазни - нас стрекгли».

І не забуваймо, якими б курйозними нам не видавалися ці випадки, адвокати та сторони робили свої заяви у присутності великої кількості шляхти, яка з'їздилася на судові засідання, на людей подивитися та себе показати. Тож усі такі випадки напевно широко обговорювалися на зібранняхта по корчмах, закріплюючи знання про себе і своє.

Чи справді можна говорити про тотальну полонізацію на українських теренах, як традиційно пишуть автори підручників? З 20-х років XVII ст. збільшується кількість польськомовних записів приватного характеру – майнових актів (купівлі-продажу, застав, дарчих тощо), заповітів і угод. Сеймиківі ухвали та інструкції послам теж пишуться польською, що не дивно, адже їх доводилося пред'являти на сеймах. Однак незмінною залишається руськомовність судочинства, відповідно – мова не втрачає своїх офіційних функцій. Поза цим, найімовірніше, вся шляхта з українських теренів була двомовною, а та, що вчилася в колегіумах й університетах – багатомовною. Немає сумніву, що мова у побуті була приватною справою кожного, тож якою мовою говоритиме ранньомодерний мешканець Речі Посполитої – залежало від місця та обставин. Що залишалось незмінним, так це розуміння важливості зберегти в недоторканності всі пункти привілею,

адже уважалося, що будь-яка зміна може знівечити всі права та вольності, здобуті предками.

І наостанок, всі мої міркування стосуються часу до середини XVII ст., до того, як витворену українською шляхтою модель політичної Русі (про яку згодом) не монополізували інші українці – козаки, чия шабля виявилася дієвішою від політичних традицій.

21 березня 2020

Сьогодні про князів як ознаку суверенності

Отож почнімо з промови князя Костянтина Вишневецького на Люблінському сеймі: «Приєднуємося як люди вільні й свобідні, аби не були в почтивості своїй шляхетській принижені, бо ми є народ такий почтивий, що жодному народові не поступимося, і чуємося в тому шляхетстві рівними кожному народові. Ба більше, є у нас князівські доми, які мають особливе становище і почтивість зі своїми родами. Нераді ми були б, якби їхню почтивість понизили, а тому просимо зберегти їх у їхній почтивості». Позаяк князь у своїй промові, зафіксованій у «Щоденнику», згадав далі лише про непорушність прав руської церкви та свободи совісті її вірних і про недопустимість порушувати власницькі права волинської шляхти (себто провадити екзекуцію), історики вирішили, що це і все, про що Вишневецькому йшлося. Чомусь поза їхньою увагою залишилися фраза автора щоденника: «Інші прохання подавали, яких тут не писали, бо не потрібні були інші». Отож очевидно, що вимог у князів і шляхти було значно більше, що підтвердить і привілей, написаний волинянами. А проте звернімо увагу на фразу кн. Вишневецького про князівські доми на Волині. Чи йшлося тут лише про егоїстичну спробу зберегти своє упривілейоване становище, а чи про щось значно більше, пов'язане зі статусом князів як потенційних володарів за правом народження в князівському домі?

Зайве говорити, що наявність володаря забезпечувала спільноту суверенністю. Скажімо, попри те, що поляки вважали Мазовецьке князівство своєю питомою територією, однак до смерті останнього мазовецького князя із династії П'ястів (1526 р.) Мазовія зберігала свою формальну незалежність, перетворившись у провінцію Польської Корони лише 1529 р.. Ще цікавіша історія зі спадкоємцями Тевтонського Ордену – Королівською та Князівською Пруссією. Перша увійшла до Корони у 1454 р. як її провінція, хоч і наділена великою автономією, з мотивацією, що ті землі, які тривалий час знаходилися під управлінням хрестоносців, здавна належали Польщі. Друга, що постала в результаті реформування Ордену у світську державу на чолі з герцогом Ольбрахтом Гогенцоллерном, колишнім великим магістром Ордену та племінником Зигмунта Старого, утворила ленний зв'язок із Короною як суверенна одиниця. Попри те, що мешканці двох Пруссій відчували свою історичну єдність та суттєво відрізнялися від решти Корони і устроєм, і правом, і лютеранським віровизнанням більшої частини населення, однак про об'єднання їм не йшлося. Натомість мешканці Королівської Пруссії у 1578 р. просили короля забезпечити їх таким же статусом, який мали Волинське, Київське та Брацлавське воєводства.

Отож унія в різних формах була можлива лише між володарями як репрезентантами держави, а не володаря із населенням. У Великого князівства Литовського і Корони Польської були володарі, хоч їх і представляла одна особа. Однак і тут були проблеми. Незадовго до Люблінського сейму великий князь зрікся своїх спадкових прав до Великого князівства Литовського, однак передав їх Короні. Це обурило литвинів, адже наявність прав до Князівства істотно покращила б позиції Литви в торгах щодо унії. На початку Люблінського сейму навіть прозвучало з боку коронярів: про яку унію ми говоримо, якщо Корона володіє усіма правами на Князівство. Відповідно, українські воєводства отримали навіть з формального боку той максимум, на який годі було й сподіватися: не маючи жодної автономії у Великому князівстві Литовському, вони по суті уклали договір з королем, підтверджений присягою монарха та сенаторів, варіант конституції, яку надалі ніхто не міг порушити.

Отож висловлю гіпотезу, яка не підкріплена прямими джерелами, однак лягає в контекст ранньомодерних уявлень про владу і суверенність. Заява князя Вишневецького про існування на Волині князів могла апелювати саме до потенційної суверенності цієї території та її політичного народу. Справді, Волинь була розсадником князів, на відміну від Корони, де не залишилося жодного, та Князівства, де мешкали лише князі Слуцькі, які, однак, не займали істотних позицій у політичному житті. Радзивіли не рахуються, адже князями вони не народилися, а свій титул набули. За підрахунками Наталі Яковенко, на Волині гніздилися до 50 князівських родів, серед яких виділялися княжата головні – Острозькі, Сангушки, Збараські, Вишневецькі, Чорторийські.

Однак у ментальній ієрархії саме Костянтин Острозький міг претендувати на роль володаря Русі. Перша згадка про рід Острозьких як спадкоємців давніх руських князів фіксується уже в 1574 р., а далі практично миттєво їх генеалогічна легенда обростає символічними деталями, що прямо вказували на Володимира великого і короля Данила як предків князя Костянтина. Територія, на яку поширювалася символічна влада цього некоронованого володаря Русі, згідно з тогочасними текстами, охоплювала простір від Києва до Львова (тут зацікавлених відішлю до робіт Наталі Яковенко).

Натомість зверну увагу на «Палінодію» Захарії Копистенського (1621 р.), де автор на кількох сторінках захоплено прославляє князя Острозького та його рід. Отож князь походить з Яфетово-Роського покоління, потомок великих руських князів Володимира та Данила, перший серед руських князів, велика потіха і заступник всього народу руського, залізний мур на Українах, страх і трепет татарів, слава і свіча ясновітлая Польського королівства, оздоба і окраса сеймова, всіх публічних з'їздів око і сила потужна, урода Гекторова, красаота лиця і особи Йосифа Прекрасного, постава чудова, муж обичаїв

царських, він тобі Авенір, Ганнібал і Помпей, Фемістокл, Нарсес, Артабан і Велісарій в одній особі.

Однак для нас не менш важливий інший фрагмент, де Копистенський говорить про стосунки руських князів із польськими королями: «По многих літах прийшло до того, що руські князі добровільно за певними пактами до Королівства Польського приєднувалися, в головах зберігаючи собі віру і своє набожество, і церкви в цілості, перебуваючи у всілякій безпеці. Таке ж приєднання і Литва собі вчинила зі своїми особливими умовами».

Отож розумієте, любі хлопчики й дівчатка, про що йдеться? Як підсумував Копистенський, Русь приєдналася до Корони, як і Литва, добровільно за договорами руських князів на особливих паритетних умовах.

Далі буде.

22 березня 2020

Позаяк сьогодні свята неділенька, вихідний і все таке (якщо за карантином хтось забув), то поговоримо про найбільш обговорювану істоту у Всесвіті – про жінок. А саме – чи видаючи дівок-шляхтянок заміж батьки та родичі зважали на їхні емоції. Одразу скажу, що у «моєму» ранньомодерному часі шлюб – це не про кохання, себто не про страсті-мордасті, хоча траплялися й вони. А от про повагу та передусім «милість», що якраз і включала повагу та турботу у «правильному» шлюбі – таки так. Думаю, що підхід до одруження як до, в ідеалі, вдалого контракту не дуже й потребував емоцій з обох сторін. Ось як знайшов собі дружину київський воєвода Томаш Замоїський, молодий та багатий: «Через поважних і гідних довіри приятелів свого дому, попередньо довідавшись про прихильність [до мене] Анни з Шемберка княгині Острозької, волинської воєводи, поїхав перший раз в її дім до Ярославля, аби про дочку її Катерину пристойно, згідно зі старожитним польським звичаєм, старання чинити». Під час цих перших відвідин Замоїським дому княгині було укладено шлюбну угоду з матір'ю претендентки на руку княжни Катерини Острозької, а наречені обмінялися перснями на знак нерозривності угоди. Шлюб виявився напрочуд вдалим, сповненим любові між подружжям, про що свідченням – зокрема їхні листи. А сорокавосямилітній Ольбрахт-Станіслав Радзивил 3 травня, приготувавшись до відвідин потенційної кандидатки в дружини Кристини Любомирської, двадцятилітньої доньки руського і краківського воєводи Станіслава Любомирського і княжни Софії Острозької, вирішив: якщо «моїм очам сподобається» панна і батько дівчини з волі Божої не заперечуватиме проти шлюбу – одружаться. 30 травня 1638 р. весілля відбулося. Історик, на жаль, не може розпитати своїх героїв про їхнє ставлення до шлюбу, а мала кількість випадків, пов'язаних із реакцією дівчат на потенційне заміжжя, що потрапляли до судових книг, напевно не розкаже нам про норму чи відступ від неї. А проте ось вам дві цікаві історії. Небагатий волинський шляхтич Мартин Іскра послав возного до Григорія Річицького, з яким попередньо домовився про шлюб зі своєю дочкою, щоб повідомити про розірвання угоди. Іскра переказував, що його дочка, всупереч його сподіванням, відмовляється виходити заміж за Річицького, а батькові «дочці своїй гвалт чинити и по неволі її [...] в стан малженський видавати трудно». Причину матримоніальної невдачі Іскра приписує відсутності на цей шлюб Божої волі. На закінчення він запропонував Річицькому або прислати когось, або приїхати самому, аби пересвідчитися у правдивості його слів. Звичайно, в цьому випадку можна з невеликою часткою ймовірності припустити, що під волею дівчини приховувалися якісь

батьківські мотивації змінити попередні матримоніальні плани. Однак логічніше «повірити» батькові.

Ще один випадок містить голос і самої дівчини. Отож 14 лютого 1599 р. у дім до Яна Мервинського прибув Войтех Лонський з багатьма родичами і приятелями, здолавши шлях на Волинь із Сандомирського воєводства, і просив віддати за нього Катерину Мервинську, сестру господаря дому. Факт укладання угоди старшим братом та його опіка над сестрою засвідчують, що дівчина на момент домовленостей була сиротою. Однак коли молоді вже стояли на весільному килимі, а священик запитав наречену, чи є на те воля Божа і її власна піти заміж за Лонського, дівчина відповіла відмовою: «Пан брат мій з паном Лонським без волі моєї і відомості, також без приятелів моїх і брата молодшого, не при мені, не в домі своєму, а в домі пана Соломи заочно якусь обіцянку Лонському дав. Однак я так розумію, що на те волі Божої і моєї в стан святий подружній за пана Лонського піти немає, і я на те не погоджуюсь. Не тільки брат мій, але батько і мати змусити на те мене не могли б». Як занотував писар 23 лютого зі слів возного, панна, проказавши ті слова, попросила бути свідками возного і приятелів, після чого покинула товариство. \

Звернімося також до іншого, унікального для українських теренів джерела – листів князя Олександра Заславського до різних осіб, що дублювалися його власними писарями в окремих книгах. Отож посеред низки вписів найрізноманітнішого характеру – від дрібних доручень слугам до листів, адресованих королю – знаходимо й листи князя до клієнтів з приводу їхніх матримоніальних планів. Один із них – відповідь на лист удови Пелясової про сватання до її доньки Сабіни шляхтича Суходольського (4 грудня 1616 р.). Князь Заславський пише, що чув про цю особу як про доброго слугу, тож заперечував би проти шлюбу лише в тому випадку, якби дізнався, що він влаштований «над волю доньки» пані Пелясової. Князь просить адресатку уважати на обов'язок матері – чинити так, щоб потім «утіхи материнської заживати», і покладатися у цій справі на волю Божу і панни Сабіни. А оскільки князь сам не міг довідатися про бажання панни, то просить свою клієнтку прочитати дочці його листа. Таким чином Заславський не лише застерігав матір не чинити тиск на дівчину, а й своїм проханням прочитати листа Сабіні демонстрував підтримку її рішення, яке могло не збігатися з бажанням матері. Утім, Пелясова до слів князя не дослухалася, про що свідчить наступний лист Заславського, писаний після шлюбу. У відповідь на скарги адресатки про брутальне поводження зятя Суходольського з її дочкою князь нагадував, що дівчину видали гвалтом, «грозьбою і примусом».

В іншому випадку князь Заславський писав, що справа шлюбу пана Богушевського затримується через зволікання з відповіддю від родини його

обраниці, а власне – її самої. Тож князь радив Богушевському через приятелів довідатися про бажання дівчини, бо шлюб – це поєднання двох сторін у спільне подружнє життя. А довідавшись про небажання дочки луцького підсудка Михайла Гулевича-Воютинського «іти за волею батьків» і вступити в шлюб із сином володимирського підсудка Петра Загоровського, князь написав до батька хлопця про можливість розірвання угоди на весіллі, адже панна не має до нього приязні: «Вдалося мені довідатися, що та панна від приязні до сина вашої милості дуже далека». Отож князь допускав, що домовленості між батьками можуть постраждати через рішуче «ні» дівчини під час шлюбних урочистостей і застерігав від такого сценарію. Щоправда, як і у випадку зі вдовою Пелясовою, батьки потенційних наречених, схоже, не взяли до уваги емоції дівчини та пораду князя, однак, чи був цей шлюб конче нещасливим, історик у більшості випадків сказати не може. Мабуть можливі були й варіанти, коли початково небажаний для дівчини шлюб міг у підсумку виявитися цілком прийнятним подружнім життям, адже емоційна сфера тяжко піддається точним розрахункам.

Цікавий акт з володимирських гродських книг засвідчує увагу до почуттів потенційних наречених й у середовищі простолюду. Так торчинський підданий луцького біскупства Євхим визнав, що кілька років тому «з намови людської» нерозсудно змовив за свого неповнолітнього сина Гаврила, який «повного розуму через молодість не мав», дочку підданого володимирської єпископії з села Городок Илька Шабунчича Одарку. Змовини були легітимізовані через церковний обряд («шлюб їм священник давав»). Однак, коли діти підросли і «набралися більшого розуму», виявилось, що з обох сторін, так хлопець, як і дівчина, одне одного незлюбили і не бажать у майбутньому перебувати у подружньому зв'язку. Тож батьки між собою через людей добрих поміркували і вирішили звільнити дітей від зобов'язань: перед підстаростою Гаврило особисто визнав, що надалі дівчина вільна від заручин і може виходити заміж, за кого вона захоче, а від імені дівчини Гаврила звільнив її батько

Так що на волю панни мусили б зважати, принаймні так уважалося, але життя різноманітне у своїх проявах. Слід також зауважити, що ставлення до шлюбу як родинної інвестиції не конче означало, що волею дівчини щодо кандидатури майбутнього чоловіка буде знехтувано. Адже сімейний розрахунок завжди приховував у собі елемент непевності, тож ризики у випадку примусового заміжжя від початку мали зростати. Сподівання отримати нових родичів і союзників могли натомість завершитися через родинні негаразди з'ясуванням стосунків, поррахунками та ворожими діями між сторонами, і, відповідно, уразою для честі обох сторін. Посилаючись на чиюсь сентенцію, Ольбрехт Радзивил нотував у своєму щоденнику: шлюб,

який зміцнює стіни родинного дому, постає із «прихильності душ», однак «швидко розривається через домашні негаразди» і «у короткому часі в'яне».

22 березня 2020

Ось вам історія про любофф від Яна-Хризостома Пасека, який попередньо твердив, що добре засвоїв урок зі своїх походеньок: не давати жінкам надію на одруження «з легковажної нерозважності, простіше кажучи – із закоханості». Серед пропозицій його приятелів, коли наш герой вирішив осісти після жовнірських пригод, спочатку з'явилася кандидатура восьмилітньої багатой спадкоємиці, дядько якої пропонував укласти угоду, що гарантувала дотримання домовленостей у майбутньому. Далі, як пише автор, його почали шарпати на два боки, пропонуючи панн Радошевську і Слядковську. Конкуренти, однак, усіляко ганили «чужу» кандидатуру, чим «псували фантазії» потенційного нареченого: Радошевській закидали зухвальство її матері та висловлювали побоювання, чи не успадкує ту рису й донька; щодо Слядковської нашіптували про деякі її вади – зла як ящірка і має слабкість до міцних напоїв, «а тобі, - казали – потрібна з добрими звичаями». Однак серце Пасека, попри те, що «музика на два хори грала: і та гарна, і та гарна», схилилося до Слядковської, «бо там про те село [її спадок] оповідали, що не лише пшениця, але й цибуля в полі, на кожному лані, де її посієш, там і вродить». Тож автор підсумовував: «А мій апетит тягнув більше до жирної ріллі, аніж до голих грошей». Утім, саме потяг серця виявився вирішальним у справі його одруження. Подумавши, що Слядковська нікуди від нього не дінеться, вирішив заїхати в дім удови, яку йому радили приятелі, лише на оглядини, без музики, аби не подумали, що приїхав свататися. Однак того ж дня уже слав по музик та питав свого дядька, чи можна з господинею перемовитися словом і вивідати її почуття, бо дуже вона припала йому до серця. Дядько не радив: «Говорити з нею сьогодні – не мода, бо то перший день». Але зауважив, що, на його авторитетну думку, хвилюватися про її приятель не має потреби, та й племінникові не випадає виявляти погорду: «пані порядна, добра господиня, в домі порядок і всілякий достаток». Після танцю Пасек все ж сів поруч із удовою та почав розмову про те, що по військовій службі радо пристав би до якоїсь доброї господині за парубка, чи, як кажуть, «за поганяча», аби при ній навчитися «економіки». За розмовами дійшло й до персня, який удова дала обранцеві на підтвердження домовленостей. До справи підключився брат удови, який саме був у її домі. Коли дійшла справа до розмов про весілля, господиня дому сказала, що хоч завтра, якби то не була п'ятниця. Пасек було почав просити відкласти весілля на два тижні, щоб з'їздити за благословенням рідних, та де там. Отож у неділю молоді пішли до вітваря, а приятелі Пасека, які дуже тримали руку за Слядковською, спізнилася з приїздом геть натрошки, поспішаючи затримати нерозважного нареченого: власне зустріли пару одружених уже на порозі костелу.

Пасек, зачарований вродою нареченої, був певен, що їй не більше тридцяти років, хоч згодом з'ясувалося, що вдові на той час виповнилося 46. Отож не справилися його надії отримати у шлюбі спадкоємця, які він виношував, дивлячись на наймолодшу дворічну падчерку. Проте причиною бездітності Пасек уважав злих людей, які робили все, щоб його дружина не могла більше народити, зокрема вони підкладали йому в подружнє ліжко різні предмети, серед яких були й струхлявілі речі з могили.

23 березня 2020

Ну що, друзі мої, відпочили у вихідний, повеселилися? Час до роботи. Отож сьогодні і в найближчі пару днів – про право.

Нагадаю, що головним питанням у приєднанні наших воєводств до Корони було: приєднуються вони до коронних прав і вольностей (варіант поляків), а чи приєднуються до коронних прав і вольностей зі своїми правами і вольностями (волинський варіант). Згідно з першим, коронна шляхта ділилася своїми правами та свободами з волинянами, як із рівними собі братами. Позаяк ці «вольності» вже були підтверджені присягою короля, а коронна шляхта, своєю чергою, присягла на вірність йому й Королівству, то волиняни, отримуючи гарантований, спільний для всіх, набір «вольностей», зобов'язані була присягнути представникам нової вітчизни – королю та своїй придбаній братії. Волиняни натомість твердили, що не лише вони мають присягати, а й король, сенатори й послі повинні так вчинити навзаєм, гарантуючи тим самим збереження окремих волинських вольностей. 24 травня князі нагадували королю про його обов'язок як доброго правителя – діяти згідно з правом і зберігати його у недоторканності. Архієписком після наради короля із сенаторами від імені монарха заявив, що якщо волиняни мають якісь потреби понад коронні права, то всі погоджуються їх розглянути після волинської присяги. Далі й сам король запевнив, що жодним чином не хоче позбавляти волинян їхніх прав, але готовий їх збільшити.

Прикметно, що перед своєю присягою 1 червня кн. Роман Сангушко ще раз нагадав присутнім: мовляв, за словами його братів-волинців, король і сенатори вже пообіцяли зберегти у недоторканності їхні права і вольності. 5 червня литовський підскарбій Миколай Нарушевич у своєму листі до віленського воєводи Миколая Радзивила писав: «Панове волинці, які самі присягу Короні учинили, не забезпечивши собі наперед взаємних зобов'язань святою присягою від панів коронних, тепер вже до того прийти не можуть. Але отримали за те можливість, висадивши своїх депутатів, самі собі привілей написати, як найкраще і найкорисніше [для себе] розуміють. А його королівська милість із Короною обіцяли їм такий привілей дати».

Як пам'ятаємо, волиняни не лише забезпечили привілеєм збереження у майбутньому низки своїх особливостей, які відрізняли їх від решти населення Королівства, а отримали бонуси. Їх зільнили від обов'язку поточної оборони, який лежав на них у Великому князівстві Литовському, а водночас і від екзекуції – ревізії королівських надань. У привілеї зазначалося, що навіть ті, хто не мав королівських підтверджень на володіння, можуть спати спокійно, як і ті, хто отримає від короля щось у майбутньому: вони не зобов'язані платити четверту частину доходів на оборону.

До всього привілей містив деталі, які дозволяють його трактувати як двосторонній договір короля і Королівства з українськими воєводствами, адже від початку в привілеї було зазначено, що на приєднання погодилися дві сторони. Власне, як пам'ятаємо, він був скріплений присягою короля. Те, що волиняни добре розуміли, в чому полягає «приєднання з правами», засвідчує подія, що відбулася через рік на Варшавському сеймі – 8 липня 1570 р. Волинські, брацлавські та київські послы звернулися до короля з проханням внести зміни в текст підтверджувального привілею, даного Великому князівству Литовському на «вольності і права» на Люблінському сеймі у 1569 р. Послів не задовольняв фрагмент у привілеї, де йшлося про приєднання до Корони «Київських, Волинських і Підляських земель». Ось як звучав текст, що викликав нарікання:

«... ні в чому не понижуючи привілеїв, [наданих] з приводу повернення Київських, Волинських і Підляських земель, які і щодо екекуції, і в інших всіх артикулах мають бути збережені в силі та цілості на вічні часи».

Замість нього послы пропонували такий варіант:

«... ні в чому не понижуючи привілеїв, наданих їм від нас, короля, згідно з усіма їхніми вольностями, під час повернення до Корони тих земель, Київського, Волинського та Брацлавського воєводств; мають бути збережені [ті привілеї] і щодо екекуції, яка їх ніколи не зачіпатиме, так і в усіх артикулах, в силі та цілості на вічні часи».

Тобто послы, з одного боку, пропонували об'єднати Київське, Волинське та Брацлавське воєводства як окремого суб'єкта, отримувача привілеїв, а водночас вилучити з цієї комбінації Підляшшя (можливо через те, що підляський привілей мало нагадував договір між королем і підляшанами). Послы українських воєводств нагадували, що привілей лише закріпив права, якими населення цих теренів володіло раніше.

У відповідь на вимогу українських послів, канцлер і підканцлер відповіли відмовою, заявивши, що підтвердження («забезпечення») привілею для ВКЛ уже видане і оприлюднене (публіковане), тож до нього неможливо внести жодних змін. Цей аргумент не переконав послів і вони вимагали, аби в такому разі українським воєводствам були видані окремі підтвердження люблінських привілеїв, як це зроблено для Великого князівства Литовського (трошки пізніше це дозволили). Для нас же важливий не лише зміст претензій, заявлених представниками української шляхти, а й сама поява цього акту. Адже цей документ – королівський лист, виданий на прохання послів «для ліпшої віри і свідчення у братії», тобто його мали пред'явити послы своїм виборцям на місцевих сеймиках, де вони звітувалися про роботу на сеймі. Отож послы напевно знали настрої, рівень обізнаності й очікування своїх виборців, відповідно – дбали про докази своєї роботи по збереженню місцевих «вольностей». Мусили знати, що принаймні активна частина

шляхетського загалу знає різницю між поняттями «надані привілеєм права» і «привілей, наданий згідно з усіма їхніми вольностями».

А це повертає нас до питання, чи не уважала українська шляхта свої привілеї власними "вольностями", які дають їй можливість претендувати на окреме місце в новопосталій Речі Посполитій. Далі саме про це й поговоримо.

24 березня 2020

Отож почнімо з історії. 9 січня 1579 р. у володимирському земському суді розглядалася справа позивачів кн. Януша Збаразького і його сестри Маруші, які розпочали справу із вдовою і дітьми Станіслава Остророга та їхніми опікунами про повернення маєтку Морозовичі, що давно перебував у заставі в Остророгів. Пам'ятаємо, земський суд – шляхетський суд, що розглядав земельні питання та низку інших, зокрема і справи про вбивство, якщо родичі небіжчика не одразу поклопоталися про судове провадження. Возний, наданий суддями адвокату позивачів Станіславу Петровському, три дні перед судовим будинком згідно з правом закликав відповідачів до суду. Лише на третій, останній день, відгукнувся адвокат Остророгів Андрій Окницький

Станіслав Петровський розпочав судовий спір із настановчої лекції, заявивши, що Окницький згідно з II Литовським Статутом, який «при унії або поверненню Волиня до Корони Полское воеводству Волинскому ест целый и ненарушоный оставленный», адвокатом бути не може. Адже, згідно з відповідним правовим приписом, забороняється представляти сторону у суді особам, які не мають нерухомості, себто є неосілими, у Князівстві. Привілей, яким закріплено збереження Статуту на Волині, отриманий волинянами на Люблінському сеймі та підтверджений присягою королів, і Зигмунта-Августа, і Генріха (Валуа), і Стефана Баторія. Згідно з ним Волинське воєводство може поправити Статут, але лише з власної ініціативи, внівши пропозицію на своєму сеймику та закріпивши її на сеймі згодою короля. Тож поки Статут не поправлений, його «не толко пан Окницький albo суд який, але ани корол его милости, того ламати, нарушати, albo отменяти не може». На цій підставі Петровський вимагав від Андрія Окницького, перш ніж розпочинати справу, довести свою осілість на Волині. Петровський знав, що робить, адже Окницький був прибульцем, а відсутність документів, які дозволяли провадити справу – уповноважувального листа від сторони чи в нашому варіанті оцієї самої осілості – призводили до оголошення неявки відповідача до суду, а значить – програшу справи.

Окницький на це заявив, що той Статут, на який посилається Петровський, діяв на Волині лише до унії, а позаяк Волинь до Корони «был повернен», то й Статут втратив свою силу. Той факт, що Статут тільки Литві «служить», а не волинянцям, засвідчує й артикул, на який посилається Петровський, адже там написано, що адвокат має бути осілий у Великому князівстві Литовському, а не на Волині. Тож жоден волинянин не може бути адвокатом, а їх мають шукати у Литві; це абсурдно, тож і сам артикул має бути відкладений. Станіслав Петровський на те заперечив: хоч воєводство Волинське і приєднане до Корони, однак за умови, що залишається при давніх правах,

тож той артикул служить не лише Литві, а й Волині. Свої слова він підкріпив сеймовою конституцією 1578 року, даною Волинському воєводству, де згадуються адвокати, які мають бути осілі на Волині. Петровський ще раз підкреслив, що «жадная особа и сам корол его милост з радою своею ничего нового становити не может, опроч соиму с призволенем воеводства того водле привилею своего, при приверненью его до Коруны им даного». Однак у цій репліці прозвучала й додаткова інформація: ніхто, ані король зі своєю радою, ані будь-хто, не лише не може поправити Статут, а й запровадити на Волині нові закони, що може зробити лише сейм, але обов'язково за згодою самих волинян. Адже «унія и зедночене дошло, еднак права и звичаи судовые и привилея при каждом воеводстве целы а ненарушоны zostали». До того ж і суд «з головы и з домыслу своего никого судити не мают ани могут, толко водле того права писаного Великого князства Литовского». Тут Петровський вказав на засадничий принцип II Статуту: судити можна лише згідно з нормами Статуту, не запозичуючи норм із інших правових систем, не використовуючи звичай та не покладаючись на власні міркування суддів чи ще когось.

Наостанок своєї тиради Петровський попросив суд оголосити неявку відповідачів. Судді, порадившись, наказали Андрієві Окницькому довести свою осілість згідно з нормою II Литовського Статуту. Позаяк він цього не зробив, то суд оголосив відповідачів стороною, що програла, та присудив село Морозовичі Збараським.

Станіслав Петровський дуже толково, ні в чому не схибивши (саме так і я би вам розказала :)), пояснив практично всі основні моменти, які потрібні для розуміння правової ситуації в українських воєводствах, приєднаних до Польського Королівства. Додам хіба, що суд мав змагальний характер, а це значить, що самі сторони, стаючи до суду, мали провести слідство та підготувати аргументи. Судді ж повинні були зберігати нейтралітет, бути Фемідою, яка зважає докази, запропоновані позивачами і відповідачами, та ухвалювати рішення на їх підставі та згідно зі Статутівими нормами. На останок сьгоднішньої порції зверну увагу, що приєднання до Польського Королівства самі волиняни трактували як унію, а унію і як об'єднання («за униєю и сприсяженемъ едности»), і як «приєднання», причому інколи в межах однієї справи «по зъедначенью и прилученью воеводства Волинского с Короною Полскою». Широко уживана була формула «ведле привилею, на унии в Люблине воеводству Волинскому даного». Щоправда, мені зустрілася і згадка про «реституцію» у випадку, де сторона боронила уживання руської мови в судочинстві: «[Позов] мел быти писаныи руским писмом водле привилею, при реституции до Короны воеводства Волинского в Люблини тисеча пятсот шестдесят девятого року даного». А проте зустрічається й інший приклад: шляхта, апелюючи до люблінських привілеїв, мислила

характер зв'язку Волині з Королівством як «конфедерацію, которою ест злучено воеводство Волинское с Короною Полскою». Такий зв'язок мали творити відносно рівноправні сторони: «панства Волинского [...] на унеи зъєдначене се с Короною стало». Зверну увагу також на широко вживане поняття «панства Волинського», і то не лише волинянами, а й в офіційній документації. «Панство» означало державу і уживалося й щодо Великого князівства Литовського, й щодо Польського королівства. Навряд чи в стосунку до Волині чи Київщини «панство» розумілося саме так, але те, що ширше значення «панства» закріпилося й за нашими воєводствами – показово.

Далі буде.

24 березня 2020

Отож трошки пояснень до попередньої історії. Згідно з Люблінським привілеєм в українських воєводствах залишився в дії II Литовський Статут, яким судилося все Велике князівство Литовське. Михайло Грушевський у своїй багатотомній «Історії України-Руси» писав, що хоч II Статут і був захищений на українських землях Люблінським привілеєм, але то була формальність, «устрій і право новоприлучених українських земель полонізується скоро, полонізується до останку». От із цим українська історіографі живе й досі. А от тогочасні судові книги свідчать, що зміни до Статуту в українських воєводствах були мінімальні, та й вносилися вони не під тиском так званої «полонізації», а були викликані гострою необхідністю. Адже II Статут, дуже недосконалий, почали поправляти від моменту введення його в дію у 1566 р. У 1577 р. литовський підканцлер Остафій Волович у своєму листі до канцлера Миколая Радзивила «Рудого» закликав зібрати кілька осіб для поправки того «убогого» II Литовського статуту. У 1578 р. через сейм була внесена низка змін, зініційованих Князівством для себе, однак ці зміни не поширювалися на українські воєводства. Під шумок третього безкоролів'я Князівство таки спромоглося створити III Статут (а чи третю його редакцію), прийнятий у 1588 р., що було пришвидшено бажанням утвердити на такий спосіб свою окремішність. З того часу II Статут залишиться у використанні лише на українських землях, де отримає назву Волинського та офіційно діятиме до самого зникнення Речі Посполитої. Нові правові норми або зміни до старих могла вносити згідно з привілеєм лише сама шляхта українських воєводств, запропонувавши їх на своїх сеймиках та закріпивши у конституції (постанові) на сеймах. Ця норма привілею кілька разів підтверджувалася королями, а також була закріплена в конституції 1589 р., якою Волинське воєводство приєднувалося до Люблінського трибуналу (вищої апеляційної інстанції). До слова, приєднавшись до Трибуналу, волинська шляхта обирала туди 6 своїх депутатів, адже вона судилася своїм правом, якого коронярі не знали, і уживала руську мову в судочинстві. Додайте до них ще по два депутати від Київщини і Брацлавщини та місцевого писаря, то ж така нічогенька група набирається. Натомість коронні воєводства у більшості обирали по одному, максимум двох депутатів.

Урок про непорушність «своїх» прав був добре засвоєний волинською шляхтою. Про це, скажімо, свідчить інструкція волинян, дана своєму послові на сейм Лаврину Древинському 1595 р.: «Ми те право самі тільки на себе і воєводство наше творим». Тож посилення адвокатів на коронні конституції, на які не було згоди волинської шляхти, могли бути оскаржені в суді протилежною стороною на тій підставі, що їх не містить Статут. Подібна

ситуація відбувалася й з III Литовським статутом. Як зауважив адвокат в одній із судових справ: «Те, що сторона нам тут показує конституції коронні і статут новий литовський, то вона на допомогу собі брати не може, бо привілеєм, на унії воєводству Волинському даним, добре те затверджено, що судитися маємо тим правом, яке певний час було у Литві, а тепер ним судимося на Волині. А в тому Статуті добре затверджено і присягою скріплено, що іншим правом не судити, а лише тим правом писаним». Як засвідчує ця репліка, і III ЛС, і конституції в судовій практиці позиціонувалися як «чужі права». В іншій справі посилення на конституцію наразилися на аргумент: «Тая конституція соймова, которую сторона припоминала, тут на Волиню приймована бути не може, кгда ж єсть розна з статутом»; або «што се тиче [...] в праві коронному, до которого нам ничого, кгда ж маєм своє». Це не стосувалося, щоправда, тих сеймових ухвал, які поставали з ініціативи самих українських воєводств і трактувалися як поправа права «волинського».

Отож волинський Статут розумівся як ознака своєї окремішності, як свободи і вольності українських «панств». Як заявляв один волинський шляхтич, він стереже у суді не лише своїх маєтностей, а й «посполитих прав, свобод і вольностей того панства Волинського, абы правом чужим, конституціями прав і вольностей наших посполитих не ламано».

25 березня 2020

Недаремно Зигмунт III Ваза писав, що в Речі Посполитій що не воєводство, то Річчю Посполитою бути хоче. Справді, кожна шляхетська корпорація в межах воєводства чи землі мала широкі повноваження вплинути практично на всі важливі питання функціонування країни – на ухвалення додаткових податків, необхідних в разі гострої потреби, оборони, наприклад; на питання зовнішньої дипломатії, війни та миру, а водночас на те, дозволити чи ні королю виїхати з країни, або з ким йому одружитися. Про необхідність обговорити ті чи ті питання король повідомляв воєводства спеціальним листом (легацією), яку доставляли королівські посланці (легати) перед сеймом. Шляхта мала продебатувати їх на сеймиках (воєводських зібраннях) і зафіксувати рішення в ухвалах, а також укласти інструкцію своїм послам, як вони мають діяти на сеймі. Врешті, кожен посол міг заблокувати будь-яке питання через механізм *liberum veto* – необхідність згоди на рішення усіх, кого питання стосується, відповідно, й можливість голосом одного посла на сеймі зірвати погоджену проблему. Чи було це погано?

Конституція *Nihil novi* (знамените «нічого на нас без нас»), яка передбачала обов'язкову згоду на важливі рішення Ізби посольської (палати сейму, що складалася із послів від воєводств чи земель), була ухвалена на Радомському сеймі у 1505 р. Вперше «не дозволяю», яке зірвало сейм, прозвучало у 1652 році. Себто упродовж 147 років система функціонувала цілком ефективно, привчаючи шляхту до того, що у будь-яких питаннях, де є незгодні з рішенням, треба шукати компромісу, який би так чи так задовольняв інтереси меншості. Це було досить марудне завдання – «притерти», як тоді говорили, цілком суперечливі інтереси різних груп. Але з цього виростала політична культура Речі Посполитої, яка трималася на консенсусі, врахуванні інтересів досить різношерстих регіонів. Однак у стані війни чи кризи в державі система могла дати системний збій, як це і трапилося від середини XVII ст.

Законодавча функція, утвердження нових норм та поправа старих, належала лише до компетенції сейму як сукупності короля, сенату та Ізби посольської, які разом і репрезентували державу. До сенату як окремої палати сейму входили по два представники від кожного воєводства – найвищі регіональні урядники (воєвода та каштелян), міністри та вище католицьке духовенство. Окрім окремих норм загальнокоронного чи й річпосполитського значення, що стосувалися усіх воєводств, кожна шляхетська корпорація на своєму сеймику могла запропонувати ті правові норми, які вона уважала важливими для себе. Такі пропозиції затверджувалися конституцією (ухвалою) сейму для воєводства, що виступило з ініціативою. Окремі норми регіонального значення з часом могли прийняти для себе й інші воєводства. Так до

конституції 1598 р. по забезпеченню порядку, яку прийняли для себе Плоцьке, Равське, Мазовецьке і Підляське воєводства на час від'їзду короля до Швеції, у 1601 р. приєдналися Волинське, Київське та Брацлавське воєводства, а в 1611 р. вона «за згодою всіх станів» була поширена на все Польське Королівство і Велике князівство Литовське. Дію конституції 1593 р. «Про гультяїв», затвердженої для Каліського і Познанського воєводств, у 1601 на прохання шляхти розповсюдили на Ленчицьке, Сєрадське, Плоцьке, Мазовецьке і Белзьке воєводства, а у 1638 р. до цього «клубу» приєдналося й Сандомирське воєводство. Перелік подібних практик був досить широкий. Правові ініціативи загальнодержавного характеру (*ius commune*), щоб отримати статус закону (спільного для всіх), мали бути схвалені представниками послів від усіх воєводств. Скажімо, волинські, київські та брацлавські послы не погодилися на уведення у 1588 р. кари за нелегітимне ув'язнення шляхтича, що здоровим глуздом пояснити тяжко. Адже II Литовський статут категорично забороняв приватним особам без суду позбавляти свободи шляхтича, однак не передбачав санкцій за порушення норми. І лише через 13 років у 1601 р. окремою конституцією ця норма за згодою української шляхти таки була впроваджена й для Волинського, Брацлавського та Київського воєводств.

Наші воєводства у 1613 р. добилися відміни використання «візії» у своєму судочинстві через її відсутність у II ЛС, що теж пояснити логікою важко, адже коронний елемент судового процесу міг бути досить ефективним для розуміння суддями, що ж насправді трапилося. Візія передбачала виїзд судових урядників на місце правопорушення та його обстеження в разі необхідності. Показовими є й дебати у волинських гродських судах з приводу неможливості застосування шкрутинії (*scrutinium*, слідство), адже її не було у II Литовському Статуті. Однак цей слідчий елемент існував у коронному праві і був уведений литвинами у свій варіант того ж таки II Статуту конституцією 1578 р. (про це згодом).

Отож повноправними партнерами центральної влади у сфері творення нового права та зміни старих приписів виступали воєводські шляхетські корпорації. Вони були співвласниками права на насильство, яке у модерний час монополізує держава. А кожен шляхтич як член своєї корпорації міг сказати, що держава - це я

26 березня 2020

Отож після ухвалення Берестейської унії (1596) в руках історика з'являються тексти, які можуть розповісти значно більше про уявлення тогочасних людей, аніж судові записи. Хоча б тому, що ці тексти були гостро полемічні, спрямовані на те, щоб словом довести право на ексклюзивне існування в Речі Посполитій православної Церкви, підпорядкованої Константинополю. Адже лише довівши нелегітимність появи унійної Церкви, яку оголошено правонаступницею «Грецької» Церкви (до рук уніатів переходило практично все майно попередниці – храми та землеволодіння, отримане з рук володаря), можна було відстояти своє існування, перекреслене рішенням православних владик і короля за мінімальної на той час підтримки вірних. В центр уваги авторів таким чином потрапляють питання, хто такий «руський народ», який його стосунок до православної Церкви, які його права, себто sacramentalне – хто такі «ми» як спільнота і де наше місце поміж інших народів Речі Посполитої. Полемісти починають буквально на марші «пригадувати» своє давньоруське минуле, однак не воно було виграшною картою, а право. І знову – тією картою, яку не могла перебити жодна інша, виявляються люблінські привілеї 1569 р., підґрунтя шляхетської моделі окремішності українських воєводств.

Автори полемічних текстів у різні моменти були тісно пов'язані з Волинню, а якщо точніше – то з домом князя Костянтина-Василя Острозького. Історики зазвичай пишуть, що ці тексти постали у середовищі духовенства і відображають уявлення духовенства, а от у середовищі шляхти вони могли бути геть інші. Однак духовенство, що конструювало тогочасні знакові наративи, або походило зі шляхетського середовища, або культурно з нього виростало. Пізніше я покажу, наскільки збігалися тексти і уявлення цих нібито розділених середовищ.

Ще одна поширена думка в історіографії – що в полемічних текстах поняття «православні» збігається з поняттям «руський народ». З цього постає наступний висновок: автори, а з ними – й решта тогочасного населення, існували з уявленням про себе як спільноти в рамках Київської митрополії, що охоплювала українські та білоруські землі. Відповідно, у цій конфесійній спільноті не розмежовували українців і білорусів, а вододіл відбувся значно пізніше, десь на середину XVII ст.

Отож гей до першого тексту.

Перший полемічний твір «Апокрисис Христофора Філалета» (1597-1598 р.) належав перу етнічного поляка і протестанта Мартіна Броневського, клієнта кн. Костянтина Острозького. (Мушу сказати, що на дворі князя, попри його роль очільника православних, було багато протестантів, у чому його звинувачував у свій час московський емігрант на Волині кн. Курбський). Тож

немає сумніву, що «Філалет» у своєму тексті відтворював уявлення про «руський народ» шляхти та інтелектуальної еліти Волині, того середовища, до якого належав. У тексті практично не уживається на означення спільноти православних означення «руський народ», автор послідовно називає їх «церкви Орієнтальной Греческой сынове», «старожитной Греческой рели люде». Мешкають православні у Польському Королівстві, Великому князівстві Литовському і в «панствах, до Корони належачих». Права православний – це сукупність вольностей, отриманих від «княжат Русских» і пізніше підтверджених польськими королями. Однак головними серед них є привілеї, отримані під час «повернення» Волинської землі та Київського князівства до Польської Корони та підтверджені присягою короля, які містять пункт про рівність «Грецького і Римського закону». В «Апокрисісі» досить точно цитуються відповідні фрагменти прилеїв Волинській землі та Київському князівству, однакових за змістом. Далі автор згадує і Варшавську конфедерацію (акт про релігійний мир), ухвалу на сеймі 1573 р. представниками, за Філалетом, «Великої і Малої Польщі», Великого князівства Литовського, «Кієва, Воляня, Подляша, земли Русской, и прочая». Очевидно, що згадка про «Руську землю» має стосуватися збірної назви для Волинського, Київського, Брацлавського воєводств та Підляшшя. Варіанту для іншої «Руської землі», схоже, немає у комбінації, де вже фігурують Велика та Мала Польща, тобто власне Польська Корона, і Велике князівство Литовське. На отожднення «руської землі» саме з воєводствами, що були приєднані до Корони на Люблінському сеймі, вказує і наступна згадка, де автор, скаржачись на кривди вірних Грецької церкви, звертається до короля як «присяглого сторожа прав і свобод», «абы, ведлугь привилеовъ, народови Рускому и Литовському наданыхъ, урядовъ духовныхъ рели Греческой не затлумяль». Отож православні релігії грецької, які отримали привілеї на Люблінській унії, поділені між «литовським» і «руським» народами: православний «зацний Руский а притомъ Литовский народ». «Литовські народи» мешкають у Великому князівстві, а «руські» – це мешканці Волинського, Київського та Брацлавського воєводств. Православні, за «Філалетом» не складають окремого народу, натомість «руський народ» постає як сукупність мешканців Київщини, Волині та Брацлавщини, наділена на люблінському сеймі 1569 р. окремими правами. Що робитимуть із поняттям «руський народ» і «Руська земля ще два автори», поговоримо далі. То ж стежте 😊

27 березня 2020

Отож після ухвалення Берестейської унії (1596) в руках історика з'являються тексти, які можуть розповісти значно більше про уявлення тогочасних людей, аніж судові записи. Хоча б тому, що ці тексти були гостро полемічні, спрямовані на те, щоб словом довести право на ексклюзивне існування в Речі Посполитій православної Церкви, підпорядкованої Константинополю. Адже лише довівши нелегітимність появи унійної Церкви, яку оголошено правонаступницею «Грецької» Церкви (до рук уніятів переходило практично все майно попередниці – храми та землеволодіння, отримане з рук володаря), можна було відстояти своє існування, перекреслене рішенням православних владик і короля за мінімальної на той час підтримки вірних. В центр уваги авторів таким чином потрапляють питання, хто такий «руський народ», який його стосунок до православної Церкви, які його права, себто sacramentalне – хто такі «ми» як спільнота і де наше місце поміж інших народів Речі Посполитої. Полемісти починають буквально на марші «пригадувати» своє давньоруське минуле, однак не воно було виграшною картою, а право. І знову – тією картою, яку не могла перебити жодна інша, виявляються люблінські привілеї 1569 р., підґрунтя шляхетської моделі окремішності українських воєводств.

Автори полемічних текстів у різні моменти були тісно пов'язані з Волинню, а якщо точніше – то з домом князя Костянтина-Василя Острозького. Історики зазвичай пишуть, що ці тексти постали у середовищі духовенства і відображають уявлення духовенства, а от у середовищі шляхти вони могли бути геть інші. Однак духовенство, що конструювало тогочасні знакові наративи, або походило зі шляхетського середовища, або культурно з нього виростало. Пізніше я покажу, наскільки збігалися тексти і уявлення цих нібито розділених середовищ.

Ще одна поширена думка в історіографії – що в полемічних текстах поняття «православні» збігається з поняттям «руський народ». З цього постає наступний висновок: автори, а з ними – й решта тогочасного населення, існували з уявленням про себе як спільноти в рамках Київської митрополії, що охоплювала українські та білоруські землі. Відповідно, у цій конфесійній спільноті не розмежовували українців і білорусів, а вододіл відбувся значно пізніше, десь на середину XVII ст.

Отож гей до першого тексту.

Перший полемічний твір «Апокрисис Христофора Філалета» (1597-1598 р.) належав перу етнічного поляка і протестанта Мартіна Броневського, клієнта кн. Костянтина Острозького. (Мушу сказати, що на дворі князя, попри його роль очільника православних, було багато протестантів, у чому його звинувачував у свій час московський емігрант на Волині кн. Курбський). Тож

немає сумніву, що «Філалет» у своєму тексті відтворював уявлення про «руський народ» шляхти та інтелектуальної еліти Волині, того середовища, до якого належав. У тексті практично не уживається на означення спільноти православних означення «руський народ», автор послідовно називає їх «церкви Орієнтальной Греческой сынове», «старожитной Греческой рели люде». Мешкають православні у Польському Королівстві, Великому князівстві Литовському і в «панствах, до Корони належачих». Права православний – це сукупність вольностей, отриманих від «княжат Русских» і пізніше підтверджених польськими королями. Однак головними серед них є привілеї, отримані під час «повернення» Волинської землі та Київського князівства до Польської Корони та підтверджені присягою короля, які містять пункт про рівність «Грецького і Римського закону». В «Апокрисисі» досить точно цитуються відповідні фрагменти прилеїв Волинській землі та Київському князівству, однакових за змістом. Далі автор згадує і Варшавську конфедерацію (акт про релігійний мир), ухвалу на сеймі 1573 р. представниками, за Філалетом, «Великої і Малої Польщі», Великого князівства Литовського, «Кієва, Воляня, Подляша, земли Русской, и прочая». Очевидно, що згадка про «Руську землю» має стосуватися збірної назви для Волинського, Київського, Брацлавського воєводств та Підляшшя. Варіанту для іншої «Руської землі», схоже, немає у комбінації, де вже фігурують Велика та Мала Польща, тобто власне Польська Корона, і Велике князівство Литовське. На отожднення «руської землі» саме з воєводствами, що були приєднані до Корони на Люблінському сеймі, вказує і наступна згадка, де автор, скаржачись на кривди вірних Грецької церкви, звертається до короля як «присяглого сторожа прав і свобод», «абы, ведлугь привилеовъ, народови Рускому и Литовському наданыхъ, урядовъ духовныхъ рели Греческой не затлумяль». Отож православні релігії грецької, які отримали привілеї на Люблінській унії, поділені між «литовським» і «руським» народами: православний «зацний Руский а притомъ Литовский народ». «Литовські народи» мешкають у Великому князівстві, а «руські» – це мешканці Волинського, Київського та Брацлавського воєводств. Православні, за «Філалетом» не складають окремого народу, натомість «руський народ» постає як сукупність мешканців Київщини, Волині та Брацлавщини, наділена на люблінському сеймі 1569 р. окремими правами. Що робитимуть із поняттям «руський народ» і «Руська земля ще два автори», поговоримо далі. То ж стежте 😊

28 березня 2020

Наступний наш герой – Захарія Копистенський з його «Палінодією» (1621 р.). Отож у цьому тексті кілька разів постає тема Люблінської унії як «з'єдночєня народу Роского зъ Ляхами», а чи й ширше – як рівноправного об'єднання трьох народів «Полского, Росского и Литовского». Цей союз був скріплений присягами Зигмунта Августа та його наступників, а політичні народи, що утворили Річ Посполиту, рівні у своєму доступі до влади у спільній державі: «народъ Росскій многій и можный, зъ народомъ Полскимъ и Литовскимъ въ згоди и въ милости живучій, и повиновацтво зъ собою маючій; сполный межи ними о речи посполитой промысль, на войны згода, ровность и пошанованье вшелякое».

Там, де три народи ототожнюються із державами, поруч із Великим князівством Литовським і Королівством Польським постають Київ і Волинь як їхні рівноправні партнери, що всі разом зобов'язалися надалі обирати спільного короля, дотримуватися прав і вольностей та оберігати єдність цієї спільноти:

«...въ року 1569 на сейм въ Люблин, князство Литовское и Кієвъ и Волинь зъ королевствомъ Полскимъ зъєдночилися заедно быти, и еднихъ волностей и свободы заживати, и заровно тяжары поносити, и оборону и промысль вшелякий взаємъ чинити, и одного кроля соби обирати, один другого правъ и волностей перестерігаючи».

Цікаво, що «Руські панства» в іншому фрагменті фігурують під спільною назвою Волинь, яка разом із «Литвою» та «Королівством Ляцким» утворила Річ Посполиту: «гды Литва и Волинь зъ королевствомъ Ляцкимъ за кроля Августа свои зъєдночили панства». Як тут не пригадати домінуючу роль волинян на Люблінському сеймі.

У всіх цих сюжетах руський народ постає як спільнота, що локалізується на території Київського, Волинського та Брацлавського воєводств, суб'єктність яких гарантована Люблінськими привілеями. Додатковим елементом цієї суб'єктності, схоже, була й наявність руських князів, що виступали репрезентантами свого «народу» в давніх договірних стосунках з Королівством Польським, в яких перебувала й Литва:

«По многих литах пришло до того, же ся росские князи доброволне за певними пактами до Кролєства Полского прилучали, в головах варуючи соби виру и свое набожество и церкви в целости и во вшеляком беспеченстви заживати. Тоеж втилене и Литва учинила зъ особливими своими варунками».

Що ж стосується спільноти православних, то вони, за Копистенським, є частиною «роського» та «литовського» народів і мешкають у «панствах Коронних і Литовских, поготів у Руських», себто у всіх частинах об'єднаної

Речі Посполитої. Свої права православні отримали ще за князя Вітовта та королів Казимира і Александра, які дали Русі и Литві, що визнавали «християнскую віру ведле церкве всходной», привілеї та вольності, «абы вічними часы въ вірі своей без жадныхъ перешкодъ зоставали». На Люблінському сеймі король лише їх підтвердив.

Люблінські привілеї як вольності «руського народу» та православної Церкви створювали надійний правовий фундамент, однак виводили за межі «руських панств» іншу Русь, неохоплену привілеями, а саме – Руське, Белзьке та Подільське воєводства. Ця Русь теж була представлена текстами – пера католика Яна Щасного Гербурта, мешканця Руського воєводства, сілезьця (німця) з походження, який твердив, що в його жилах, попри католицьку віру, тече руська кров. Захарія Копистенський і Мелетій Смотрицький (про якого в наступній порції) активно цитують його висловлювання про Русь, яку нищать в Русі, збиткуючись над православними. Однак для нас принципово цікавий сюжет, пов'язаний з правом. Гербурт вигукував: «Ви кажете, що ми не маємо прав. А як же звичай, який має визнаватися за право?». От тут і пролягала різниця між цими двома «Русями»: одна мала права, що урівнювали католиків і православних – Люблінські привілеї, які витягалися як останній та найдієвіший аргумент при будь-якій нагоді, інша була значно вразливішою, покладаючись хіба на звичай. До другої Русі, за твердженням Філалета (Броневського), належав і канцлер Ян Замойський, якому був присвячений «Апокрисис». Автор зауважує, що знає кому присвячує свій твір, як мусить це знати й Замойський. У цій фразі – підморгування автора і канцлеру, і читачам, адже, як стверджує Філалет, Замойський напевно має пам'ятати про своїх православних предків. Тож, схоже, що цю Русь наші автори відсікали вимушено, адже у тій ситуації потрібно було рятувати те, що напевно вдалося би врятувати. Як радять в літаках: в разі небезпеки спочатку маску на себе, а потім на ближнього свого.

Водночас і Мартін Броневський як вірогідний автор «Апокрисису», і Захарія Копистенський мусили зауважити, що руський народ, який мешкає на території «панств руських», складається не лише із православних, а й з католиків, що було зафіксовано, зокрема, в цитованих ними фрагментах Люблінських привілеїв. Про це нам все детально пояснить наш наступний герой – Мелетій Смотрицький.

Отож і в «Апокрисисі», і в значно пізнішій «Палінодії», «руський народ» постає не лише розмитотою єдністю вірних «старожитної релігії грецької», як прийнято вважати в досить широкій історіографії, а й народом зі своїми правами і своєю територією. Власне, опертя цих авторів на Люблінські привілеї як підставу суб'єктності руського народу спонукало саме до такої конструкції.

29 березня 2020

Нарешті ми добралися до мого улюбленого героя – Мелетія Смотрицького, блискучого інтелектуала, що слухав лекції по кількох європейських університетах, автора першої граматики старослов'янської мови, що винайшов нашу літерку «ґ» і запровадив літеру «й» (а також розділові знаки і купу всього цікавого, чим ми користуємось донині), а ще – палкого і блискучого полеміста у відстоюванні позиції православної Церкви в Речі Посполитій та, як побачимо, й ширше – Русі в Речі Посполитій. Вибір Мелетієм у кінцевому підсумку унії був, як уважають, результатом болісного пошуку виходу із кризи, що в ній опинився його народ. Як написав із великою любов'ю до свого героя Дейвід Фрік, шукачі сутність учинків Смотрицького: все життя, схоже, він чинив так, щоб його народ, який багато хто волів уважати дурним і темним, таким не був.

Дослідники, що займалися аналізом текстів Смотрицького, зазичай зауважують великі суперечності в його поглядах, а, з іншого – уважають їх унікальними для свого часу. Утім, як мені видається, заслуга Мелетія полягала якраз у широкому опрацюванні та чіткій артикуляції того, що вже було намічено чи сказано, однак значною мірою принагідно. Питання, що таке «руський народ» та його «панства», потрапляють в центр полеміки, яка розгорілася між православними і уніатами після відновлення у 1620 р. православної духовної ієрархії, якраз завдяки нововисвяченому полоцькому єпископу Мелетію. Можливо тому, що пошук відповідей був для нього дуже особистісним. Що ж до суперечностей, то вони справді є, але лише у тому випадку, якщо тексти 1621-1623 років розглядати як продукт сформованої та викінченої авторської концепції. Я ж пропоную подивитися на них як на авторський пошук, простежити за логікою думки Мелетія, який пристрасно шукає відповідей. Причому не у вежі з тиші та рефлексій, а поміж тогочасного, сповненого протиріч, багатоголосся.

Отож у найранішому для цього періоду тексті «*Veryficatia niewinności*» (1621 р.) Смотрицький, на відміну від попередніх авторів, спробує чітко визначитися, хто ж така Русь, скориставшись чіткими категоріями, якими користуються в Україні для опису минулого до сьогодні. Отож він пропонує просту конфесійну модель руського народу, пов'язавши її виключно з релігією: «Русь» – це люди «релігії Грецької Католицької», Поляки і Литва – «релігії Римської Католицької». Територія такого «конфесійного» руського народу досить плинна, адже він мешкає «по всіх Коронних і Литовських Панствах і Руських», себто в Київській митрополії, що обіймала усіх православних Речі Посполитої. Як бачимо, тут справді немає етнічного народу, натомість така модель дозволяє пов'язати в одне ціле усіх православних, незалежно від кордонів. Недаремно ж московський цар Іван

IV свої війни з Річчю Посполитою намагався представити як захист православних від гніту католиків. Але у цьому ж тексті у Мелетія з'являється не лише поняття «панства руські» – воєводства Волинське і Українське (під останнім, очевидно, малася на увазі Київщина і Брацлавщина), а й «країна наша Руська». Він твердить: народ руський «старожитної релігії» (духовні і світські) на основі контракту з польськими королями отримав від них певні права, підтверджені монаршою присягою. Права руського народу поширюються не лише на сукупність людей «послушенства східного», а й на всю їх територію – країну Руську («права країни нашої Руської»). Себто він таки виділяє, попри розмите поняття «народу руського», окрему територію Русь.

Хисткість такої конструкції «руського народу» стала очевидна Смотрицькому миттєво. У другому виданні «Верифікації» (того ж таки року) він несподівано заявить: «Не вироджується зі своєї крові той, хто міняє віру. Хто з руського народу римську віру приймає, не стає одразу ж іспанцем чи італійцем, а по старому залишається шляхетним русином. Отже не віра русина русином, поляка поляком, литвина литвином робить, а народження й кров руська, польська, литовська». Проста лінійка, якою ми до сьогодні міряємо українців минулого, виявилася для православного єпископа невідповідною. Натомість він пропонує нову лінійку – кров або походження. Утім, до своєї руської крові раніше вже апелював згадуваний німець за походженням католик і русин Ян Щасний Гербурт, який відстоював Русь (православних) в Русі. Отож Русь за Мелетієм – це «кров», а водночас права і територія. Як напише Смотрицький у своєму наступному тексті «Obrona Verificatiey» (1621), свої права руський народ отримав давно від «руських» княжат, які польські королі лише підтвердили. Автор майже точно цитує текст люблінських привілеїв Волинській землі та Київському князівству, однак об'єднує їх в одне ціле, називаючи їх привілеями «народу Руського». Але стежте за логікою – серед цього народу неминуcho опиняються «духовні стани Римського і Грецького закону», як було зазначено і в привілеях. Звичайно, Мелетій уживає поняття «народ руський» і на означення лише спільноти православних, однак зазвичай уточнює: «народ наш Руський, що перебуває під східним духовним послушенством».

В наступному своєму творі «Elenchus» (1622) Смотрицький детальніше розвине ідею руського народу не як монорелігійної спільноти, а єдності двох конфесій: він ствердить, що народ руський поділений на два «закони» - один «грецький», другий «римський». Мелетій не відмовить у руськості й уніатам, однак відмовить їм у правах: обидві Русі володіють усіма правами і свободами Польської Корони, натомість у привілеї нема згадок про Русь уніатську. Ця уніатська Русь має визначитися: якщо вона «русь закону римського», то має остаточно відмовитися від прав «русі закону грецького».

Смотрицький стверджує, що русин, який переходить з однієї легітимної конфесії до іншої, лише змінює одне «руське» право на інше «руське» право, однак залишається при цьому русином:

«Якщо русин закону грецького стає русином закону римського, то тим самим він переходить із права, даного русі закону грецького, до права, даного русі закону римського. І навпаки, русин закону римського, стаючи русином закону грецького, через такий свій вчинок переходить з права, даного русі закону римського, до права, даного русі закону грецького».

Отож якщо підсумувати висловлені Мелетієм Смотрицьким в його полемічних трактатах 1621-1622 рр. тези, то отримаємо таку картину: руський народ з давніх давен мав старожитні права від своїх князів, а коли був зі своєю країною Руською приєднаний до Польської Корони, то отримав права, спільні з усім Королівством, зокрема, власні права отримали русини православні і русини католики. Наявність власної території та прав, що поширюються на все населення країни Руської «грецького і римського закону», перетворює спільноту «руський народ» на політичний суб'єкт. Під Руською країною Мелетій розуміє три воєводства, яким належать інкорпораційні привілеї – Волинське разом із Брацлавським та Київське, що має другу назву – Україна. Звичайно, русини живуть і за межами Руської країни – це православні, а водночас ті, хто походить із руського народу. Очевидно, що поняття – «руський народ», «власні права», «інкорпораційні привілеї», «руська земля» – були широко вживані до Смотрицького, однак лише у нього вони набирають вигляду концепту. Суперечності, що трапляються по текстах Смотрицького, засвідчують інтелектуальний процес вироблення складних понять, які самі по собі сповнені суперечностей, що їх автор якраз і пробує подолати.

Далі, як на мене, ще цікавіше.

30 березня 2020

Отож завершення історії про те, як Мелетій Смотрицький знайшов місце для Русі на мапі Речі Посполитої.

Текст «Justificacia niewinności», поданий від імені православного духовенства на сейм 1623 р., попри нібито колективний характер, вважається авторським, таким, що належить перу Мелетія Смотрицького. Тут «руський народ» постає як сформований політичний суб'єкт, рівний двом іншим народам Речі Посполитої – «польському» та «литовському». Автор стверджує: Руський народ, приєднавшись до Корони зі своїм власним правом, отримав «свободи» «поруч із їхніми Милосями з двома народами Польським і Литовським, як з рівними, сидіти в сенаторській поважності, про добро своїх панств і відчизни радитися, тішитися із належності до всіх достоїнств, прерогатив і урядів, свобод, прав і вольностей Польського королівства». Свої права руський народ, зберігши в непорушності та отримавши їх підтвердження через королівські привілеї та присягу, мусить зберігати й надалі, «допоки існує руський народ і його княжата, тобто до кінця світу, щоб було що передати нащадкам». Згадка про княжат, питомої частини руського народу, не випадкова. Врешті, Смотрицький як син свого батька Герасима Смотрицького – видавця Острозької Біблії і надвірного підскарбія кн. Костянтина Острозького – мав як ніхто відчувати значення для Русі існування серед руського народу людей із кров'ю володарів.

Мелетій, взуваючись на текст привілею, даного «всій Руській землі», який урівнював руський народ із польським та литовським, називає власниками цих прав князів, панів, шляхту, рицарство, духовних та міщан, себто всі стани тогочасного соціального простору. Очевидно, що автор говорить геть не про конфесійні народи (литовці та поляки – католики, русини – православні), адже представники його народів вирішують державні справи на сеймах, зокрема як сенатори, і дбають про добро «панств своїх і своєї ойчизни». Панства в тексті постають як питомі території проживання трьох народів, що забезпечені окремими правами, себто Велике князівство Литовське, Королівство Польське та Країна Руська.

Російський дослідник Олег Немєнський з подивом зауважує подібність концепції Смотрицького до сучасної моделі політичної нації, адже його руський народ не прив'язується до єдиної Церкви, натомість тісно зрощений із етнічно номінованою територією. Ми з вами згодом поговоримо про етнічність, хоча й уже зауважили серед цього народу людей з геть неруським корінням, які при цьому наполягали на своїй руськості. Неподібність цієї політичної ідентичності, сконструйованої Мелетієм, до всього того, що побутувало в тогочасній Європі, дивує Немєнського, вона видається йому чимось унікальним, таким, що не має аналогів у минулому, ані, тим більше,

продовження у майбутньому. Він стверджує, що вони демонструють не «формування у Смотрицького якихось нових певних форм ідентичності, нових концепцій «руськості», а «метання, пов'язані з утратою старих понять і гострою потребою в отриманні нових». Утім, і блискучий знавець полемічної літератури та творчості Смотрицького Дейвід Фрік схильний уважати, що ця політична модель була радше випадковим відступом від домінантної конфесійної моделі. Однак «Апокрисис Христофора Філалета» і «Палінодія» Захарії Копистенського нам в поміч, а також низка заяв руської шляхти по судах у XVI ст., про які ми попередньо говорили. Все це демонструє, з якого бульйону постав Мелетій Смотрицький і яким матеріалом міг оперувати на виході. Зауважу, що «Палінодія» з'явилася десь одночасно з першим текстом Мелетія 20-х років та існувала в рукописі, тож ці паралелі, які на виході демонструють дуже подібний продукт, засвідчують існування спільного фундаменту для обох авторів.

Інтелектуали стверджували, що їхній народ – це поліконфесійна спільнота зі своїми правами на своїй території, а не розмита єдність вірних «старожитної релігії грецької». Вони стверджували, що їхній народ – це спільнота, об'єднана кров'ю, себто спільним походженням/історією/тяглістю від давньої Русі; об'єднана правами, отриманими від великих руських князів та підтвердженими присягою королів, починаючи від Люблінського сейму; об'єднана своїми князями з кров'ю володарів. Отож вони перекроювали вже усталену ментальну карту Речі Посполитої двох народів, виокремлюючи місце для своєї Русі як політичного третього члена конфедерації.

Чи був запропонований Мелетієм Смотрицьким та його попередниками і сучасниками інтелектуальний продукт «руський народ» чужим для тогочасної публіки, як це представляють деякі історики? Далі поговоримо саме про це: як концепція, випрацювана представниками духовного стану, функціонувала у шляхетському середовищі на політичній сцені Речі Посполитої.

31 березня 2020

Вибачте, друзі мої, що сьогодні порція із запізненням.

Отож як собі уявляла «руський народ» шляхта і чи відрізнялися її уявлення від сконструйованої у середовищі духовенства політично-територіально-правової моделі? Як на мене, ситуація укладається парадоксально, адже, здавалося б, кому, як не духовенству, відстоювати ексклюзивну ідею «православні=руський народ». А ніт 😊

У тексті «Суплікації», поданої на сейм 1623 р. від імені усіх православних мешканців Речі Посполитої, ймовірно авторства волинського шляхтича Лаврина Древинського (давнього клієнта дому Острозьких), знаходимо таке ж обґрунтування руського народу, як і в «Юстифікації», поданій від імені православного духовенства на той же сейм (авторства Мелетія Смортицького). За тезами, що проголошувалися, два тексти подібні, а водночас відмінні. Адже на початку «Суплікації» руський народ постає як конфесійний народ, тобто сукупність вірних «руської» церкви східного обряду, якому діються кривди: «видерті нам права, видерті свободи і вольності». За автором, нав'язувані зміни у Церкві нищать права народу Руського, здобуті кров'ю «при боці княжат їх милості Руських і Королів Польських» та підтверджені в момент добровільного приєднання його до польського народу. Руський народ, «великий і могутній, з народами Польським і Литовським у згоді та любові живуть і родичаються між собою». Така громадянська згода (*zгода civilis unionis*), проте, тримається, з одного боку, на збереженні цілісності вітчизни, а водночас «свобод, прав і вольності усіх трьох народів», інакше вона має шанс перетворитися на фікцію, унію між вовком і вівцею.

Однак дуже швидко по тексту цей конфесійний руський народ, задекларований на початку «Суплікації», перетворюється на народ політичний, що мешкає на певній території поруч із двома іншими народами («панства» *Polonia, Lithuania, Russia*) та володіє сумою прав, отриманих на Люблінському сеймі. Тобто як тільки з'являється потреба обґрунтувати права православного народу, витягається привілей, а привілей, своєю, чергою, виокремлює територію Русі як трьох українських воєводств. Однак привілей окреслює не лише територію, а й членів спільноти «руський народ», до якої належать однаковою мірою і православні, й католики (за винятком уніатів, яких не фіксував привілей, отже, вони мали мешкати, каже автор, в руських землях як іноземці). У привілеї народ руський розділений на два «закони» – закон римський і закон грецький. Відповідно, «не діється тому праву гвалт, не призводить то до зневолення вольності, коли русин грецької релігії переходить з неї і стає Русиним релігії римської», адже «добровільно

відступається від прав, які служать грецькій релігії, і зостається при правах релігії римської». Ця думка, як пам'ятаємо, фігурує й у Мелетія Смотрицького, тільки в «Суплікації» вона звучить ще виразніше.

Очевидно, що автор «Суплікації» добре розуміє плинність поняття «руський народ», тож мусить розмежовувати і його конфесійне значення, і політичне. Він дає собі раду з цією проблемою, зазвичай вводячи уточнення в тих випадках, де говорить про вірних східного обряду – «руський народ з релігії старожитної грецької», «народ руський релігії грецької». В одному місці він навіть удається до уточнення, яку саме «Русь» має на увазі, через протиставлення: порушуються права, свободи і вольності «не всієї Русі, але лише Русі грецького набоженства під послушенством грецьким», які були надані привілеєм Зигмунта-Августа. Прикметно, що перераховуючи міста Королівства і Князівства, в яких порушуються права православних, автор не користується на означення скривджених прикметником «руський», а називає їх «людьми набоженства старожитного грецького, які право» мають від польських королів та великих княжат литовських і руських».

Гаразд, скажете ви, два тексти виходять із одного середовища, тож світський акт міг писатися при активній допомозі й редагуванні духовенства. Однак зараз якраз закінчую ще раз переглядати «Апокрисис» Христофора Фіلالета (пр. 1598) під цим кутом зору і таки переконаюсь, що він ніде не уживає на означення православних поняття «руський народ», у нього вони завжди вірні східного обряду (в різних варіаціях). Натомість «руський народ» резервується лише за населенням панств/країв Руських, які тотожні трьом українським воєводствам, що мали привілеї. Так що ця традиція називання на той час існувала як зафіксований текстом «артефакт» двадцять п'ять дуже важливих років боротьби за православу Церкву, під час якої й конструювалося поняття про спільноту «Руський народ».

Поширеність серед шляхти ідеї політичного «народу руського», ознакою якого є проживання на території українських воєводств та володіння «власними» правами, засвідчує й волинська сеймикова ухвала від 21 серпня 1632 р. (періоду безкоролів'я) Шляхта, зокрема католики і протестанти, заявляли, що з усіх дотеперішніх правових порушень, які були допущені за життя Зигмунта III Вази, «Руські» воєводства найбільшою мірою турбує проблема «заспокоєння релігії грецької», причому вона стосується не лише православних, а «нас усіх, народ Руський». Тож волиняни вимагали, аби права були відновлені «цілком, так, як містить привілей інкорпорації Київського, Волинського і Брацлавського воєводств». Папський нунцій Вісконті у листі до папи хапався за голову й оцінював волинський сеймик як найдошкульнішу поразку церковної унії: «Найбільше мене однак обурило те, що у Волинському воєводстві, де велика кількість католицької шляхти, всі їхні (схизматиків) пропозиції пройшли без спротиву». Хтозна, чи зрозумів нунцій

той факт, що саме належність волинян-католиків до Руського народу і їхня солідарність з «братією» виявилася сильнішою за конфесійну лояльність, а відновлення всіх прав «релігії грецької» означало збереження легітимності буття «Руського панства». Очевидно, що не унія зазнала найдошкульнішої поразки, а руська ідентичність здобула блискучу перемогу.

Далі буде серія 2 про шляхетські уявлення 😊

01 квітня 2020

Донька сказала, що в останньому тексті я була немилосердна до своїх читачів, і мушу писати не наукові трактати, а історії. Спробую виконати настанову, бо вона на таких питаннях для мене авторитет:)

Адам Кисіль, на той час чернігівський каштелян, на сеймі 1641 р. заявляв: «Ми приєдналися до нашої спільної Вітчизни не як до країни, але з країною, не до релігії, але з релігією, не до титулів і почесностей, але з титулами і почесностями». Але чому була присвячена ця блискуча промова? Що викликало таку його гостру реакцію?

У 1637 король представив проєкт започаткування ордену Непорочного зачаття найсвятішої Панни Марії, який за вибором короля мав вручатися урядникам за особливі заслуги. Однак ця ініціатива зустріла гострий спротив практично всіх учасників сейму. Сенатори непокоїлися, що в руках короля з'явиться додатковий інструмент для вербовки союзників, посли переймалися порушенням фундаментальної засади рівності, а всі разом – як би чого лихого не трапилося з таких несподіваних «новин». Власне, наступного року на сеймі знову підніметься це питання. На цей раз приводом стало отримання підканцлером Єжи Оссолінським, який активно проштовхував ідею запровадження ордену, князівського титулу від імператора Священної Римської імперії. А справа в тім, що, як я вже раніше згадувала, в Короні на момент Люблінської унії не було спадкових князів, окрім князівського заповідника на Волині та родини Слуцьких у Великому князівстві Литовському. Тож на Люблінському сеймі виникла суперечка з приводу того, що титули треба ліквідувати, аби окремі особи не вирізнялися серед рівного шляхетського стану. Тоді їм вдалося відстояти, зокрема й Радзивілам, які на той час були ошчасливлені титулом з руки імператора. На сеймі 1638 року Оссолінський заявив, що згоден відмовитися від подарунку Габсбургів у тому разі, якщо від титулів відмовляться й руські князі. У підсумку була прийнята ухвала, яка забороняла вживання титулів, окрім тих осіб, чії роди володіли ними до унії. Однак руська шляхта, схоже, не довіряла дієвості приписки. Тим більше, що трохи раніше, у 1632 р. на своєму сеймику волиняни вписали в інструкцію послам пункт, де говорилося: князі є оздобою і престижем українських воєводств, тож королівська канцелярія, надсилаючи їм листи, має стежити, щоб їхня титулатура в офіційних листах не оминалася. На сеймику 1639 р. волинська шляхта від імені також Київського і Брацлавського воєводств заявляла, що конституція сейму не згадує про «старожитні князівські роди» і тим самим порушує унійний привілей. Вона наказувала послам добиватися дотримання прав, затверджених на Люблінському сеймі, і Великого князівства Литовського, й українських воєводств у всій повноті, ліквідації конституції 1638 р. та запровадження кар

для тих, хто спробує порушити привілеї. Волиняни зазначали, що князівські титули жодним чином не шкодять принципу шляхетської рівності.

До боротьби за титули прилучилася й київська шляхта, однак вимоги трьох українських воєводств не вплинули на рішення сеймів 1639 і 1640 р., попри запеклі дискусії.

Тож про що йшлося в промові Киселя на сеймі 1641 р.? Захищаючи право руських князів на уживання титулів, він використав аргументи, добре знайомі на той час руському мовцеві та нам із вами. В центрі уявлень Киселя про «старожитний руський народ», чії інтереси він боронив, захищаючи князівські титули, лежала концепція «своїї» території та її окремого правового статусу, витвореного люблінськими привілеями. Князівські титули, цілком можливо, були для потомственого волинця тим, чим для руських католиків у 1632 р. був захист прав «старожитної грецької віри». Порушення привілею в частині, де король обіцяв збереження князям їхнього символічного капіталу – гідності, влучало, на думку тогочасних людей, по самому привілею та його непорушності, гарантованої королівською присягою монархів.

Адам Кисіль підкреслював, що право, тобто люблінський привілей, який поєднував чотири руські воєводства з Польською Коронаю (від 1634 р. й Чернігівське), представляв собою договір двох народів – Руського й Польського. Це право було надане і підтвержене королями «не тій Русі, якої ще не було, а тій, яка вже була», і як окрема територія – руські князівства, і як народ, що добровільно об'єднався з польським. Право, на якому трималося становище Русі, за словами Адама Киселя, включало в себе три фундаментальні вольності – свободу совісті, себто рівність грецького закону з римським, непорушність «стародавніх» почестей та достоїнств шляхти й князів, недоторканність власності. Однак всі ці права були порушені, а відтак руський народ опинився «в ярмі неволі».

Промова Адама Киселя цілком резонує із позицією його предків на Люблінському сеймі, які, заявивши про себе як окремий народ, спромоглися отримати гарантії власних прав, хай лише як автономної одиниці в Речі Посполитій Двох Народів. Однак, як ми вже не раз бачили, привілеї стануть тривким фундаментом для розбудовування нащадками тих, хто боронив на Люблінському сеймі свої права і вольності, концепції Русі як третього члена Речі Посполитої. Як видається, саме ця химерна пульсуюча нитка пов'язує низку подій української історії 1569-1648 років.

02 квітня 2020

Про ідентичність (серія 1. Прописка)

Отож сьогодні про пекельне питання для історика: з яких цеглинок могла складатися ідентичність української шляхти на середину XVII ст., що в ній було важливо. Я матиму на увазі всі руські воєводства: Київське, Волинське, Брацлавське, Чернігівське, Подільське, Руське, Брацлавське. Тема ця неймовірно складна, тому поділюся лише деякими міркуваннями. Скажу від початку, що ідентичність тогочасних людей, як і нас із вами – множинна. Коли спливе оте «шляхтич», «русин», «православний (католик, уніат, кальвініст, аріанін), волинянин чи подолянин (список можна продовжувати), залежало від обставин – корчми, сейму, університету, бійки чи мирної розмови.

Для ранньомодерних національних спільнот, як уважається, принциповими для відчуття єдності були релігія (одна із причин релігійних воєн) та правляча династія як символ держави. Однак у Речі Посполитій із цим не склалося, зокрема через унікальну як для тогочасної Європи релігійну ситуацію. Адже право на свободу совісті та гарантії релігійного миру були закладені у фундаментальний для устрою держави документ – частину королівської присяги (Генрікові артикули). Тож Річ Посполита для багатьох європейських біженців стала новою Вітчизною. А, скажімо, в частині Польського Королівства – Королівській Пруссії – вже католики мали займати оборону в ситуації чи не тотального домінування лютеран.

Не склалося і з отожднення держави з династією, адже, як зауважив Якуб Собеський у 1632 р. під час безкоролів'я: «Нам королі народжуються не в пелюшках, але у вільних серцях і наших голосах. Тих за панів собі обираємо, яких хочемо, а не тих, яких мусимо».

Тож ці обставини на старті мали пропонувати інший набір для конструювання ідентичності в головах наших предків. От спробував православний єпископ Мелетій Смотрицький публічно заявити, що русин – виключно православний, як прийшли до нього, скажімо, приятелі Яна Щасного Гербурта (затятого борця за православну Русь в Русі, католика, однак з руською кров'ю, як він сам писав) і кажуть: «Владико, Ви у нас зірка, звичайно, але щось не те кажете». А Мелетій: «Точно, я й не подумав». І тут же друге видання із поправкою: «Не віра русина русином робить, а кров руська». (Ситуація суто гіпотетична, але дуже вже проситься, зважаючи на обставини). А тут ще волинська шляхта, католики й протестанти, кажуть у 1632 р., що справа відновлення прав братів Грецької віри – це справа й персонально їхня, бо стосується усього народу руського (себто що ми всі, незалежно від віри, народ руський). А київські католики кузини Єльці, батька

одного з яких (православного!), хворого й німецького, вбили на початку козацької війни, носилися в 40-і роки XVII ст. з ідеєю відкриття університету у Ксаверові «для нашої руської молоді в наших руських краях».

То на чому ж трималася ця єдність – руський народ, якщо релігія не була маркером руськості? Одрозумію, що попри відстоювання староукраїнської мови шляхтою в судах трьох воєводств, мова теж не була маркером в спільноті, де панувало багатоголосся. Як офіційна мова в судочинстві своїх воєводств, вона була частиною привілею, який і треба було захищати. Поза тим, це сфера прагматики: як нам зручно в даний момент, тією мовою й говоримо. Подивіться, якою мовою листуються між собою православні духовні ієрархи в Гетьманщині навіть межі 17-18 століть та якою мовою пишуть значну частину своїх текстів: це польська, що нікого геть не хвилює. Для ранньомодерних держав офіційна мова діловодства не була «мовою при владі».

Своя територія, виділена як «Край Руський» Смотрицьким на 20-і роки XVII ст., стосувалася лише трьох воєводств, на які поширювалися окремі привілеї. Вони й стали в тогочасних уявленнях «правдивою Руссю» з територією і правом. Чи важила в такій територіально-правовій моделі «кров», а чи кров підмінялася «пропискою»? Як це не парадоксально, але правильна відповідь друга. Кров теж значила на побутовому рівні; як казали в «Розенкранці й Гільденстерні» герої: «Кров обов'язково, сер, бо все це загалом кров». Але важила вона переважно у сварках, де в розпалі суперечки могло зринуть «всі ви поляки суть злих маток синове» на адресу цілком собі поважного «політичного» волинянина. Натомість «прописка», так звана «осілість» (володіння землею), була визначальною для легітимації прибульця в середовищі правдивої руської шляхти.

Українські землі були Ельдорадо для мешканців Корони, адже тут не бракувало землі (але бракувало рук). Тож сюди приходили шукати «служби» з надією осісти потоки бідної шляхти із західніших регіонів Корони. Але щоб бути потрібним панові в різних життєвих колізіях – треба було знати руську мову, а ще краще й право, адже найпростіший шлях досягти бажаної земельки були судові послуги. Але ані адвокатських послуг (навіть найпростіших) не можна було виконати, ані стати возним (найнижчим судовим урядником у суді – каналом для проникнення до осілої спільноти), не маючи якоїсь волоки землі в одному із українських воєводств. Ця вимога була передбачена правом і поширювалася на всіх урядників воєводства. Тож осілий шляхтич був зацікавлений у доброму слугі, а слуга – у панові як ресурсу отримання «прописки». Досягши свого, такий прибулець ставав частиною корпорації, як тоді говорили – «речі посполитої воєводства Волинського (чи Київського...)», назовні представляючи її як «політичний» волинець чи киянин.

Ідентифікація себе через належність до корпорації зростала, якщо таку особу вибирали послом чи депутатом (суддею на Трибунал). На сьогодні історики вже почали говорити про етнічних поляків, які осідали у Великому князівстві Литовському як про «політичних» литвинів. Дуже показова ситуація такого «політичного» волинця – особа Матея Стемпковського, який, геть небагатий прибулець у першому поколінні, досяг сенаторської позиції та породичався з родом князів Корецьких. Очевидно, що він мав передусім уважати себе волинянином, маючи розгалужену родинну мережу на Волині та представляючи свою «річ посполиту волинську» на сеймах.

Далі буде

09 квітня 2020

Про ідентичність (серія 2. Прописка і пам'ять)

Станіслав Оріховський – автор низки знакових текстів середини XVI ст., бунтівний католицький священник, що категорично виступав проти целібату (зокрема й власним прикладом); народився у католицькій родині перемишльської шляхти та "сконструював" собі руське походження – нібито матір православну русинку та, щоб напевно – діда православного священника; підписувався Роксоланом, називав себе поляком поза Річчю Посполитою та стверджував, що належить до скитської нації й до руського народу, бо його вітчизна Русь лежить у європейській Сарматії. Хто він? Забудьмо формулу – «gente Ruthenus, natione Polonus», яка вбита нам у голови як ієрархічна, де Ruthenus конче має підпорядковуватися Polonus: «gente» і «natione» у тогочасному словництві синоніми, що з'явилися за різних обставин. Звернімося до листа Оріховського, адресатом якого був папський нунцій Комендоне (1564 р.), де автор багато цікавого розказує про себе. Зокрема з його оповіді випливає, що його Вітчизна – це терени, що загалом охоплюють Руське воєводство, заселені переважно воїнами. Корінні мешканці були охрещені із Константинополя князем Володимиром, однак польські королі змішали автохтонів із прибульцями, що витворило мішанку релігій і народів. Скажімо, предки Оріховського – польські шляхтичі, одружившись з місцевими русинками та осівши таким чином на цій землі, перетворилися на руських воїнів. Отож у підсумку саме прописка зробила із прибульців русинів.

Волинське, Київське та Брацлавське воєводства на Люблінській унії отримали надійний фундамент у вигляді привілеїв як опертя для своєї окремішності, що у підсумку витворило із цієї спільноти Руський народ зі своєю територією і правом, рівний двом іншим народам – Литовському і Польському (у Великому князівстві Литовському і Королівстві Польському). Натомість Руське, Белзьке та Подільське воєводства могли покладатися хіба на «пам'ять» (окремішню від решти королівства історію та традиції, пов'язані з релігією й мовою), яку й демонструє Оріховський. Наскільки тривкою була ця пам'ять – велике й загалом малодосліджене питання. Однак очевидно, що ці три руські воєводства в Короні відчували свою «іншість» щодо решти Королівства, а ця решта сприймала їх як Русь, що існувала поруч із двома іншими провінціями – Великою та Малою Польщею. Врешті, поділ Корони на дві Польщі, попри їх давнє існування в межах однієї держави, так ніколи й не зник, хоч мав радше ментальний характер. Розуміння свого окремого становища в Короні задекларували послі руських воєводств (Руського, Подільського та Белзького) на Люблінському сеймі, зібравшись на нараду 9 лютого 1569 р. Тут прозвучала думка про те, що в разі татарської загрози ці

воєводства можуть розраховувати більшою мірою на Литву, аніж на дальших чи ближчих сусідів по Королівству. Кого розуміли посли під Литвою – хто зна. Важко сказати, чи йшлося про все Велике князівство Литовське, а чи лише про найближчих сусідів по нещастю (врешті, теж Русь, хоча й литовську). Як зауважила Наталя Яковенко – в Любліні Русь зустрілася з Руссю, однак, найочевидніше, одна одну не впізнала.

Утім, нагадаю, як викреслював на карті Волинь луцький суддя Гаврило Бокій під час Люблінського сейму, замахуючись на терени по Нарву і Ясельду, себто напевно тримаючи в голові «пам'ять» про північний кордон Галицько-Волинського князівства, куди мала увійти Пінщина та Берестейщина. Тож пам'ятаючи про велику Волинь, мусив пам'ятати і про Галич. Недаремно вже у 1584 р. у своїй поемі «Роксоланія» Себастьян Кльонович промаркує цю руську територію містами – Києвом, Львовом, Луцьком, Кам'янцем, Перемишлем, вивівши «руські землі» Литви за межі своєї Рокосланії. Так чинитимуть й інші автори, прийнявши нові кордони, витворені Любліном, як цілком очевидні.

Однак ще до Кльоновича, геральдистів та князівських панегіристів, які окреслять на кінець XVI ст. велику територію Русі приблизно в сучасних політичних кордонах України, трапилася подія, що засвідчить існування спільної «пам'яті» Русі – від Києва до Льова, Кам'янця і Белза. Я маю на увазі велике безкоролів'я, що почалося 7 липня зі смертю Зигмунта-Августа, одного із найактивніших творців Люблінської унії, а завершилося 1 травня 1576 р. з коронацією Стефана Баторія. Події цього неймовірно цікавого для нас періоду, і не менш складного для тих, хто його переживав, змусили, як і Люблінський сейм, швидко визначатися – хто в Речі Посполитій не просто свій, а свій «з народження».

Отож напередодні грудневих сеймиків у Короні 1572 Ян Замойський, белзький староста, писав у своєму листі до дядька Якуба Гербурта, що треба перед сеймом зібрати всі руські воєводства на нараду, «аби ті землі, окремо радячись, не розірвалися [...] в такий час і в таких речах». Адже «за наших предків ті всі воєводства не окремо, а разом радилися про себе і свої вольності». Замойський, пишучи про себе як русина, чітко окреслив «своїх» – Київське, Волинське, Брацлавське, Руське, Подільське та Белзьке воєводства. Нагадаю, це той Замойський, який невдовзі стане великим канцлером і гетьманом, якому Христофор Філалет (чи то пак Мартін Броневський) від імені руського народу нагадає у 1598 р. про православну віру його предків. Під час перших безкоролів'їв ці воєводства не лише разом стоятимуть на елекційному полі, а й постійно обмінюватимуться посланцями. Шляхта Руського воєводства заявить на своєму сеймику 31 липні 1572 р., розуміючи небезпеку відірвання своїх «кровних братів» від нової для них «вітчизни»:

той, хто порушуватиме єдність усіх земель Польської Корони, буде уважатися «виродком, який забув про свою присягу, почитивість, цноту і добру славу». Було ще кілька епізодів, які напевно засвідчують відчуття єдності шляхтою руських/українських воєводств. Але про це згодом.
Дякую сердечно @Igor Смуток за дуже цікаву підказку щодо генеалогії Станіслава Оріховського

10 квітня 2020

Про ідентичність (завершення)

Отож що ми маємо в сухому залишку? На чому могла триматися ідентичність ранньомодерного шляхтича, що мешкав у межах віртуальної Русі від Києва до Львова, Белза і Кам'янця? І власне, для чого нам про це знати? Адже, як на добрий лад, історія завжди пишеться у зворотній перспективі, від дня сьогоднішнього. Тож писати українську історію в межах нинішніх політичних кордонів України нічим не менш легітимно, аніж французькому чи німецькому історикові говорити про французьку чи німецьку історію в межах нинішніх кордонів Франції чи Німеччини, нехтуючи раніші реалії. Однак історикові завжди хочеться знати, наскільки він може розширити межі «легітимності», заданої обставинами з-поза його фаху, себто наскільки політичні кордони збігаються з тим, ким себе відчували люди минулого, що мешкали в цих кордонах, на той час їх не маючи.

Історик може відітхнути: на чому б не трималася ідентичність тих людей, з яких би деталей вони її не конструювали, але мислили вони себе мешканцями Русі. Навіть якщо цих Русей було кілька. Конструювання підстав для буття цієї великої спільноти почалося на наших теренах задовго до офіційного народження націй в кінці XVIII ст.

Отож переберемо наші кубики ще раз.

Руська (староукраїнська) мова. Була офіційною в публічному просторі Київщини, Волині та Наддніпрянщини згідно з правом. Захищалася в разі порушення в судочинстві, зокрема із суто прагматичних інтересів: на тій підставі, що документи у супротивника писані польською, можна було визнати його неявку і в окремих випадках виграти справу. Принаймні до середини XVII ст. мовний «режим» в судочинстві не порушувався, практично всі записи в судових книгах – нею. Приватні документи натомість могли бути й польськомовні, але на те вони й приватні. На початок XVII ст. сеймикові ухвали та інструкції послам пишуться вже польською, теж із суто прагматичних міркувань: вони могли знадобитися для пред'явлення на сеймі, тож свої інтереси легше було боронити саме «сеймовою» мовою. Руською послуговувалася частина шляхти в побуті, про що свідчать колоритні замальовки конфліктів у скаргах до суду, де інколи звучить пряма мова. В межах інших руських воєводств публічна мова – польська, однак існує пам'ять про руську як мову давніх мешканців цих теренів. Нею ж розмовляють селяни. Якою мовою спілкувалися пани зі своїми підданими? Одразу зауважу, що це не ті пани, яких ми знаємо з матеріалу шкільних підручників про XIX ст. Відстань між паном і підданим значно коротша, а стосунки могли набирати вигляду родинних. Очевидно, що в ситуації відсутності мовних норм на той час – «суржик» був повсюдний. (Польська з

українських теренів буває дуже кумедною). Мова – приватний вибір; якою мовою розмовляють регіони – не справа наділених владою осіб у центрі. Офіційна польська – це не «мова при владі». Чи могла на мові триматися ідентичність? В межах воєводств, де руська була частиною права, як цеглинка для спільної регіональної ідентичності трьох воєводств (від 1634 р. чотирьох разом із Чернігівським) – так. Але вона, скоріш за все, розглядається не сама по собі, а як елемент сукупного «власного права»: в суді має бути згідно з нормою, у приватному просторі – як нам зручно. Тож мова – не та цеглинка ідентичності, яка її принципово скріплює.

Релігія. Православна церква – однозначно руська. Але релігія – справа приватна. Як написав Мелетій Смотрицький у полемічному трактаті, спрямованому проти уніатів: ми не вимагаємо ліквідації унії, адже «в державах тих вільно кожному, як хочеш, вірити» (під державами він має на увазі різні територіальні одиниці), ми вимагаємо повернення храмів та інших маєтностей, а там, хай вас і тисячі буде, до того нам справи немає. Нагадаю, що навіть для православних ієрархів Русь – це не лише православні, а й католики, врешті – й уніати («ваша і наша Русь», - говорить щодо своїх супротивників Смотрицький). Ви уявляєте, щоб «генерал» своєї Церкви в розпалі війни, яка велася словом, говорив: не перестає бути русином той, хто переходить у католицьку віру? Якби ідентичність справді принципово трималася на конфесії? (Він, звичайно, раніше думав, чи, принаймні, писав інше, але хто з нас не еволюціонує) От русин так сказати міг. Цікаво, що у Смотрицького на першому місці – Руський народ чи Церква?

Право. Як я пробувала показати, у тій державі люди мислили правовими категоріями, причому від верхівки «політичного народу» - шляхти до низів. Для чотирьох воєводств на середину XVII ст. право було фундаментом їхньої окремішності. Розуміння свого осібного становища дуже швидко з'єднало ці воєводства в одне ціле на сеймах, де права приймалися одразу для всіх цих воєводств разом. Цікаво, що Мелетій Смотрицький серед станів Руського народу перераховує всіх, хто фігурував у привілеях – шляхту, духовенство, міщанство. Серед цих станів немає селян, які не володіють окремими правами як соціальна група. Прикметно, що Мелетій не говорить про козаків як окремий «руський» стан, бо, знову ж, їх не згадано в привілеї, даному його Руському народові й країні Руській. Про них він відгукується так: каже про їхню рицарськість, заслуги в обороні вітчизни від татар, спільну «з нами» «старожитну релігію грецьку» і ще багато доброго, але як про частину руського народу – ні. Бо права – це те, що й визначає твою суб'єктність.

Дейвід Фрік зауважує, що Мелетій Смотрицький називає «ойчизною» лише Річ Посполиту, бо так, насправді, на той час було прийнято. Аж ні. Звернімо увагу, як паралельно з Річчю Посполитою він вибудовує, хай і обережно, нове поняття – своєї Руської ойчизни: «Руська земля, ойчизна наша»; козаки

«поганина турецького кривавим стопам вхід своїми головами закрили, тим королю, панові своєму милостивому, усій Речі Посполитій і милій ойчизні своїй» добре служили; «Хіба ми, народ Руський, меншої кондиції в тому панстві вітчизні своїй власній, аніж вірмени, євреї і бусурмани, які до панств тих завітали, та аніж лютерани, кальвіністи та новохрещенці?»

Попри брак «свого» права в Руському, Подільському та Белзькому воєводствах, існувало відчуття єдності з іншою «правовою» Руссю. Тож коли стало очевидно, що Коронний трибунал не справляється із навалою справ, виникла ідея, щоправда нереалізована, створення окремого Трибуналу для всіх руських теренів із центром у Львові. Отож разом усі ці шість воєводств (сім з 1634 р.) тримало хоч і не конче усвідомлене, але тривке почуття своєї єдності.

Чи була вся шляхта в межах руських воєводств справді «руською» за походженням? Очевидно, ні, хоч розмови про наплив поляків принаймні на Волинь і Київщину – явне перебільшення. Осідаючи, чужинці перетворювалися в політичних русинів, як про це красиво оповів русин «з вибору» Станіслав Оріховський. Врешті, не досить розказати спільноті, хто вона є, важливо, щоб були ритуали, які закріплювали та щоразу підтверджували певне уявлення про себе. Активне визначення себе через релігію потребує спільного парафіяльного життя, де колективне «ми» могло б актуалізуватися. У шляхтича була «своя» церква у маєтку і «свій» священник, який молився за здоров'я пана та поминав його предків. Навряд чи шляхтич мислив себе через колектив людей, що збиралися до церкви. Натомість регулярно з'являвся на сеймику, де йшлося про потреби своєї «Речі Посполитої», і в суді, де так чи так нагадували про «своє» право, неважливо, незалежно від того, хто куди ходив молитися Богу. З'являючись на сеймі, посла мислили себе через колектив тих людей, що відрядив їх захищати свої інтереси. Отож і на сеймі йшлося не стільки про надрегіональну солідарність, скільки про свою руську спільноту. Додаймо, що й у війську шляхта «стояла» по своїх воєводствах.

Виразно сформовані на середину XVII ст. претензії руської шляхти на своє повноправне членство в Речі Посполитій суперечать усталеній тезі про її уніфікацію з польською та пріоритетність загальношляхетської станової свідомості над регіональною руською. Сергій Плохій у своєму дослідженні домодерної ідентичності «руської» спільноти Речі Посполитої висловлює думку (слідом за Дейвідом Алтоеном), що концепція польської «шляхетської нації», де етнічна та культурна різниця неважливі, є витвором польської історіографії XIX ст. Шляхетський проект руського народу як політичної «нації» зі своєю територією, своїм правом і своїм минулим у складі Речі Посполитої таки на користь цього твердження.

Отак коротенько (і очевидно не повно, бо ще багато – за межами) про ідентичність наших предків. На середину 17 ст. шляхта чотирьох «прилучених» до Корони воєводств мислила себе окремою Руссю, хоч і поєднаною з ширшою Руссю. Можливо, що саме через сформоване колективне «ми - Русь» так багато шляхти опинилася по бік тих людей, які запропонували провести чіткіший кордон між «нами» і «ними».

Насправді історикам ще багато потрібно дослідити (зокрема детальніше – чііми руками творилося нове козацьке «князівство» Руське), щоб можна було нарешті прибрати кордон в українській історії між «нашою» Гетьманщиною і «чужою» Руссю Речі Посполитої.

11 квітня 2020

Отож, друзі мої, виконую давнє замовлення – про кримінал і першу українську поетку Олену Коптівну, у якої я відібрала її лаври, віддавши їх, і заслужено, історикові Оресту Левицькому.

Олена Жоравницька з'явиться як героїня справжньої історії, а не дрібних суперечок з приводу ураженої честі, в записках Володимирського ґродського (переважно кримінального) суду влітку та восени 1588 р., а далі у 1589 р. перекочує й на сейм. До речі, якщо про честь, то хто ту честь не ображав у шляхетському середовищі. І чим тільки не ображали – то гусей назло позабирали, щоб честь образити, то вишню обтрусили, і знову ж – виключно заради того, щоб уразити честь супротивника. А навіть якщо не ображали, то незле для тієї ж честі було зробити вигляд, що її уразили. Одразу ставало видно, що вона таки є.

Але у 1588 р. справа була набагато серйознішою і тягла на справжню криваву помсту. Бо на кону були не гуси чи вишні, а свята землячка. По смерті королівського писаря волинянина Михайла Свинюського його маєтки перейшли до вдови княжни Федори Чорторийської «доживотно», себто до смерті, а потому – до її другого чоловіка, королівського секретаря Балтазара Гнівоша, чужака на Волині. У підсумку землячка, пропливши повз кровних родичів Михайла Свинюського – родину Жоравницьких – мала повернутися до короля як головного власника після смерті бездітного Балтазара. Жоравницькі пробували відстояти своє у суді, але суперники були ваговиками, тож вони мусили відступитися, хіба чинячи нахабному прибульцеві різні капості.

Що переповнило чашу їхнього терпіння – хто зна. Але вже по коронації Зигмунта III Вази влітку 1588 р. Жоравницькі вирішили раптом вдатися до серйозних дій. Отож під час засідань володимирського ґродського суду уночі 26 липня (вівторок) до двору Гнівоша у Козлові (що біля Володимира) підїхала нічогенька шляхетська армія, яку очолював чоловік Олени Яна Жоравницький. Серед приятелів ініціатора наїзду засвітилися дуже поважні на Волині люди, скажімо, кременецький земський суддя Антоній Єловицький, який надіслав своїх слуг, Борзобогаті-Красенські, представники добрих волинських родин Гулевичів та Загоровських, врешті, були помічені дубенські татари князя Костянтина Острозького, володимирського старости. Нападники, як повідомив пізніше брат Балтазара в суді, «не огородивши, яко пристояло цнотливим людям, пристойности своєє шляхетськєє, ані одповіді давши, ані пофалки учинивши», себто не погрожуючи та не оголосивши про намір мститися, уночі напали на дїм, де на той час уже спав господар. Пограбувавши та спаливши дїм у Козлові, нападники захопили Балтазара Гнівоша й привезли його до маєтку Яна Жоравницького до Блудова. Там,

згідно з першою скаргою, Олена Коптівна образами, побоями і голодом вимагала від полоненого майнових записів на користь своєї родини. Участь чоловіка зводилася практично до асистування дружині. Врешті, Жоравницькі, порушивши обіцянку зберегти Балтазарові життя, у четвер наказали його вбити, а тіло невідомо де поділи («огнем тіло спалили чи ли утопили, чилі на покармь бештиюм подали»), тим самим, вчинили навіть гірше, аніж «погани» – не дали можливості близьким по-християнськи поховати небіжчика: «Погребу жадного ведле звичаю хрестянского повинним смутным чинити не дали и овшем над поганский обычай себе поступили, воли тиранской и злои мысли своєї догожаючи». Себто запам'ятаємо, що скаржникові були насправді невідомі деталі убивства, однак скарга на той час – не те місце, де можна було висловлювати сумніви: все мало бути написано так, ніби скаржник особисто був присутній при таємних розмовах подружжя Жоравницьких.

Скаржник – брат Балтаза Ян Гнівош, староста лятовичський – прибув до Володимира на початку вересня з королівським листом, яким наказувалося волинським старостам усіляко сприяти подавцю листа у «виведенні шкрутинії», себто нормальними словами – у проведенні слідства. Однак слідство на той час провадилося виключно силами самих скривджених: потрібно було знайти свідків та доставити їх у певний час до суду, де судді й мали їх опитати. Можна лише уявити, як шукав свідків та збирав інформацію чужинець у волинському середовищі, де, схоже, уважали, що Жоравницькі мали право помститися, адже йшлося по тогочасних мірках не просто про втрату землі, а й про смертельну цим фактом уразу для честі. По ходу Гнівош звинуватив багатьох із тих, хто напевно співчував Жоравницьким, але участі у виправі не брав.

Зі свідчень, найімовірніше гаданих, із тих чуток, що кружляли Волиню, які були озвучені під час опитування, постає така картина. Балтазара привезли до Блудова, але насправді, що з ним робити, й самі Жоравницькі гадки не мали. Спочатку вони спробували змусити бранця переписати на них землю, цілком можливо, що він навіть пообіцяв Жоравницьким не скаржитися на них до суду, якщо вони його відпустять. Як розповідав очевидець: він бачив, як Олена з Яном ходили по подвір'ю і про щось довго радилися. Очевидно, що віри Балтазарові не було. Поручителями могли виступити спільні приятелі, як це звичайно відбувалося в разі навіть дуже складних конфліктів, але, схоже, що серед волинян посередників не знайшлося. У таких випадках зацікавлені у вирішенні конфлікту кидалися за допомогою до авторитетних людей, скажімо, до того ж Острозького, а тут не виявилось нікого, хто би поклопотався за бранця. Волинь затихла і напружено чекала. У дім до Жоравницьких приїздило кілька осіб, розвідати, що і як, та поговорити про Балтазара, але ці візити відбувалися радше з цікавості, аніж з реальною

метою. Отож у четвер, схоже, Жоравницькі опинилися в глухому куті: посередників не з'явилося, щось потрібно було робити, адже чутки напевно ширилися. Як зазначив скаржник, Олена Жораницька взяла справу до своїх рук і особисто забила в'язня: «трутизну в потраве давала еси и, приправивши, через службницю свою слала еси. А наконец, коли вечор приходил, з мужем и з сыном своим, и з слугами твоими пана Балтазара Гневоша забила еси. И коли, дей, у ног твоих упал, сама ногою его пхнувши, и рукою своею ножем его зранилас, а на остаток тело его на штуки ростинат казала еси и тыранство без погребу закрыла и путопила еси». Щоправда, в іншому акті виконавцем убивства виступав Ян Жоравницький, а сам моторошний опис розправи був достойний творіння Хічкока: «Там же связаного окрутне забил еси и на штуки зрубал еси. А потом в мих оболокси, в бочку вложил еси, и ноги и руки пообътинавши, зашпунтовал еси. А потом в ставе утопил еси и так окрутне, незбожне, неотповедне над живым и мартвым телом злостливое мысли своеи доказовал еси, погребь над звычаи поганский непристойный учинил еси». В реальності ж, найочевидніше, Гнівоша за наказом пана вбили слуги, відповідальність за дії яких узяв на своє сумління сам господар.

Не вдаватимуся у подробиці судового процесу, дуже цікавого, скажу, що справу перенесли на сеймовий суд як таку, де обвинуваченим ішлося про скарання на смерть і позбавлення честі. Ян виправдатися не зміг і був засуджений «на горло», однак, добровільно визнавши вину, зберіг свою честь. А от Олена Коптівна була виправдана як особа, що перебувала під владою чоловіка та проти якої не було достатніх доказів. Це відповідало дійсності, адже очевидців убивства Балтазара серед опитуваних не було, а безпосередній виконавець волі Жоравницьких загинув під час штурму Гнівошевого маєтку Свинюх наступного дня після розправи над Балтазаром. (Жоравницькі пробували оволодіти власністю свого вже мертвого супротивника, однак безрезультатно: маєток був добре укріплений, а слуги озброєні). У підсумку Олена присягнула на сеймі з двома свідками і цим остаточно очистилася від звинувачень.

Син Олени Томаш до суду не став і був засуджений на вигнання за межі держави (баніцію) та позбавлення честі (інфамію), хоч адокат і просив про ув'язнення, вказуючи, що одна особа вже заплатила головою за вбивство, відповідно, був реалізований принцип «око за око», якого дотримувалися у судовій практиці і в повсякденні. Однак усе закінчилося для Томаша благополучно – виконання вироку було відкладене на час його служби у війську, а далі, схоже, вступили в дію неформальні механізми полагодження конфліктів – урегулювання стосунків через приятельські домовленості. Результатом став лист Яна Гнівоша від 15 жовтня 1592 року, яким він відмовлявся мститися Жоравницьким, покладаючись у цьому на Бога, а

також дозволяв Томашеві подбати про скасування декрету (тут важила саме воля потерпілого). Далі він висловлював прохання, щоб його недавні вороги, своєю чергою, відмовилися від помсти йому самому і нащадкам, аби назавжди ті злі речі могли бути викреслені з пам'яті.

Насамкінець мушу сказати, що це чи не єдиний на Волині випадок, де справа закінчилася смертною карою повноправного члена волинської шляхетської спільноти. Зазвичай у своєму колі воліли залагоджувати справи інакше – зробити все можливе, щоб кривда була відшкодована, винуватець добровільно прийняв кару та публічно перепросив скривджених, а ті спобували, взираючись на милосердного Бога, вибачити винному.

12 квітня 2020

Поки не забулися обставини справи Жоравницьких, давайте поговоримо про її бічний сюжет – участь у нічній виправі дубенських татар князя Костянтина Острозького, про що я мимохіть згадувала. Насправді проблема значно ширша – наскільки справедливе твердження про князівське чи магнатське всевладдя, розповідями про яке переповнені підручники.

Однак, перш ніж вдається до історії князя, зауважу, що оцінювати вчинки Жоравницьких і їхніх приятелів потрібно в категоріях того часу. Шляхетська спільнота жила за тими ж законами, за якими жив рицарський стан в усіх куточках тогочасної Європи. Себто існували правила честі, які змушували шляхтича діяти таким чином, щоб максимально забезпечити збереження своєї доброї слави. А ці норми суттєво відрізнялися від нашої системи цінностей. Ви звернули увагу, що Ян Жоравницький добровільно визнав вину, чим зберіг собі честь, під час суду на сеймі? Так, він фізично втратив життя, але його рід залишився з честю, яка уважалася важливішою від життя. Перехід маєтків по смерті Михайла Свинюського до рук чужака Балтазара Гнівша, який усіляко сприяв потрактуванню їх як королівських, а не як власності роду Жоравницьких, сприймався волинянами не лише як матеріальна втрата, а й ураза для честі шляхтича. Змиритися з неможливістю відстояти «своє» означало показати свою слабкість, прийняти кривду і погодитися з втратами для честі. Був інший шлях – продемонструвати чужинцеві силу, засвідчивши перед спільнотою свою «почтивість». Честь мала й матеріальний вимір – кількість приятелів, які готові були стати на допомогу. Як казав один мій «герой»: «Я кращий від тебе, бо я маю з ким, а ти ні». Отож кількість шляхти, яка доєдналася до Жоравницьких – яскраве підтвердження, кого волиняни уважали «своїм» і кому вони дали карт-бланш у цій історії. Врешті, саме спільноті у таких дразливих ситуаціях належало вирішувати, чи має особа право до помсти і чи треба її в цьому підтримувати.

Плюндрування маєтку Балтазара теж вказує, що акт нападу шляхта сприймала в категоріях війни/помсти, адже саме спалення чужої землі було однією із ознак тогочасного способу ведення воєн – як вивищення над супротивником. Цікаво, що майно, яке нападники захопили в Козлові, розділили між усіма учасниками нападу, «кожного водле учинку своего з добрь небожчиковских ударовавши». Саме так здобували на війні свій «хліб» воляки.

Я допускаю, що розправу над Балтазаром ініціатори наїзду не планували – вона стала результатом якихось тактичних чи стратегічних прорахунків, жорстокості протистояння, неможливості знайти вихід із глухого кута. Жоравницькі певний час вели торг за збереження Балтазарові життя в обмін

на повернення маєтків. До того ж навряд чи вони могли розраховувати на безкарність убивства королівського секретаря, який перед тим не раз демонстрував свою силу. Я вже згадувала про ідеальне розв'язання ситуації і чого так і не дочекалися конфліктуючі сторони: якби знайшлися посередники, такі собі кризові менеджери, фінал історії міг би виглядати інакше (як зазвичай і траплялося). Приятелі з обох сторін напевно знайшли б якийсь компромісний варіант. Натяк на це існує в і самих джерелах: в четвер до Блудова – в день убивства Балтазара – приїздив Станіслав Інвальський, «трактуючи о пана Гневоша». Але Інвальський був дрібною фігурою, щоб гарантувати дотримання сторонами можливих домовленостей. Натомість, схоже, що справді авторитетні фігури сприймали дії Жоравницьких як цілком виправдані, окрім, звичайно, самого убивства. Убивство вважали прийнятним лише у бійці, як результат лицарського «поєдинку». Так що фінал історії радше атиповий, аніж традиційний. А от питання честі, яке я вважаю центральним у цьому випадку, так чи так стосується усіх відгалужень історії Жоравницьких.

Отож, у початковій скарзі брата убитого Яна Гнівоша згадувалися дубенські татари, які були помічені серед нападників на Козлів. Однак до князя Острозького за сатисфакцією скаржник не звернувся, оминувши й у офіційному позові цю деталь. Тільки її не пропустив повз вуха сам князь, до того ж володимирський староста, на якому лежала відповідальність за утримання в повіті «покою посполитого». Він прислав до суду своїх представників, які заявили, що вимагають розгляду справи татар у суді. Бо «княжа его милость, пан нашъ, яко пан хрестянский, который сам покою посполитого постерегаеть и людей збыточных и свовольных во именияхъ своихъ не терпить, и овшем каждому справедливост цале и неотволочне чинить». Представники Острозького казали, що князь не знав про участь його татар у злочині, і хоч згідно з правом сам може судити своїх слуг, однак воліє з'ясувати їхню вину не приватним способом, а через суд. Гродські судді потрапили в досить делікатну ситуацію, оскільки були вимушені судити слуг самого старости, свого патрона. Врешті-решт було вирішено – розглянути справу дубенських татар на приятельському суді, до якого увійдуть і судді. А далі справа поладження конфлікту розігралася як по нотах. Перш за все Ян Гнівош подякував князю за його християнський вчинок на сторожі «покою посполитого» і святої справедливості. Далі татари через адвоката Івана Бобриковича розказали, що вляпалися в історію випадково: без відома князя поїхали допомагати Жоравницькому впоратися зі жнивами та за платню упродовж трьох днів звозили збіжжя. Однак докази були неспростовні, тож вони врешті визнали вину, а суд присудив їх скарати на горло як співучасників злочину. Фінал був просто таки за традиційним сценарієм, де поступки однієї сторони мали бути віддячені такими ж знаками приязні

іншої. Обвинувач вибрав двох з-поміж татар, які й мали поплатитися головою, інших, близько двадцяти осіб, «чинечи милосердье яко человекъ хрестиянскій» – помилував.

То що ж спонукало кн. Костянтина Острозького стати хай і другорядним, але учасником історії? Князь, найбільший землевласник на українських землях, київський воєвода, володимирський староста, не зобов'язаний був ставати до суду, але натомість змусив публічно розглянути справу, де так чи так згадувалося його ім'я. Це маленький, але показовий приклад, якою важливою була добра слава навіть для тих, хто по наших мірках геть не мусив нею перейматися.

Отож далі ми поговоримо про владу як авторитет, який був принципово важливий для того суспільства.

14 квітня 2020

Про владу як авторитет (серія 2)

Сьогодні ще одна історія. На цей раз про те, як литовський магнат Радзивил викликав на поєдинок волинського шляхтича Гулевича.

Отож 9 лютого 1581 р. в Дубні, резиденції князя Костянтина Острозького, його зять Криштоф Радзивил, троцький каштелян, підканцлер і польний гетьман Великого князівства Литовського, за невідомих обставин викликав на поєдинок володимирського войського Василя Гулевича. Виклик був дуже ризикований, передусім для князя, адже вирішивши стати на двобій із пересічним шляхтичем, він прирівнював свій статус до статусу Гулевича, чи то піднявши честь супротивника, а чи опустивши свою. Утім, така ситуація була ризикованою і для нижчого за статусом. Скажімо, знаменитий на сьогодні, дякуючи своєму щоденникові, жовнір Ян-Владислав Почобут-Одланицький згадує про виклик на поєдинок, який він отримав від підскарбія Великого князівства Литовського Казимира-Яна Сапеги. Автор щоденника, затятий учасник багатьох поєдинків, на цей раз від такої честі відмовився (про необхідність рівності дуелянтів пам'ятали не лише люди зі статусом). Він просив передати супротивникові, що перемога Сапеги над Почобутом не додасть тому слави, натомість про «вікторію і щастя» Почобута, хоч і Боже збав, буде знати вся монархія. Як сприйняв слова Почобута Сапега – невідомо. А от князь Радзивил, отримавши відмову від Гулевича, тяжко образився.

Гулевич мотивував небажання ставати на герць смиренням перед особою, що за своїм статусом перевищувала його скромну персону. Він заявляв, що як покірний слуга Радзивила готовий знести покарання, якщо на таке заслуговує. Гулевич насправді не був малою особою на Волині, як він себе представляв. Походив із доброго панського роду, обирався шляхтою кілька разів послом на сейм і депутатом на Трибунал, себто був визнаним лідером шляхетського загалу, принаймні якоїсь його частини. В різний час був досить близькою до кн. Костянтина Острозького особою.

Однак залишити без відповіді слова Гулевича про його низький статус означало прийняти той факт, що Радзивил викликав на поєдинок особу, нижчу за честь, практично слугу, відтак – урівняв із нею свій статус. А це справді була образа, і завдав її нібито «смиренний» Гулевич нібито своєю «покрою».

Треба сказати, що Гулевич по життю був добрим знавцем судових казусів, бував по королівських судах, демонстрував свої знання при будь-якій нагоді і, як видається, любив якісний тролінг, через що часто потрапляв у халепу. За частотністю згадок у судових книгах він – серед вищої ліги. Від його реплік закипала кров не в одного судді. Луцький староста кн. Олександр Пронський

якось наказав витягти його із судової світлиці та поставити посеред замку на місці, де відбувалися страти, поруч із якимось трупом, поки він не перепросить суддів. Пронський грозив: «Хочеш ли, деи, злыи чоловече, абы ся тоби кости не попадали, не зступуи с того мистца». Інцидент трапився взимку, тож котрийсь із приятелів військового дав знати про пригоду кийвському воєводі кн. Костянтинові Острозькому, просячи, аби той втрутився і порятував «жертву». Острозький, «як пан цнотливий, не жаліючи праці своєї», прийшов до замку і упродовж кількох годин переконував кн. Пронського, «указуючы право посполитое и прозбою своею», відпустити Гулевича, однак намарне. Зі свого боку приятелі військового з усіх боків намагалися його переконати поступитися, але він гордо відмовлявся. Врешті кілька годин стояння на холоді таки зробили свою справу: Гулевич перепросив своїх кривдників, водночас заявивши, що не подарує того Пронському і буде скаржитися на нього до короля. Не знаю, чи дійшов Гулевич до короля, бо насправді з його затятістю міг, але скаргу на старосту подав. У ній він серед іншого повідомляв, що кн. Пронський, його давній недоброзичливець, ще перед інцидентом наказав розвісити по місту якісь виписи із судових книг, що шкодили добрій славі Гулевича, а також, «грозечы балмакгою», обіцяв йому губу натовкти. Ну тобто ви зрозуміли, що Гулевич був ще той кадр.

Отож Радзивил сприйняв відмову Гулевича як образу. На такий же спосіб розцінило Гулевичеві слова й оточення князя, виступивши на захист свого патрона. Як свідчив у суді Андрій Гулевич, син Василя, Радзивил, не «маючи взгляду на покору» його батька, змовився з приятелями і слугами, аби «зелживост якую [Гулевичу] учинити албо его о горло приправити». А приятелі і слуги князя, перейнявши Василя на дорозі, «оного усекли, с которых рань не видаю, будет ли жив». Скарга до суду на такі дії ображала честь шляхтича, тож клієнт Радзивила Станіслав Пукшта, хорунжий волковийський, у відповідь теж заявив у судовій канцелярії, що Василь Гулевич, «злых вшетечныхъ усть неправдивый чоловекъ», образив його честь своїми фальшивими звинуваченнями про поранення. Таким чином Пукшта, наголошуючи на неправдивості скарги, вказував на непорядність супротивника і ображав його навзаєм.

Ну гаразд, скажете ви, а який же урок цієї історії?

Більше аніж через рік після страстей з приводу поєдинку до луцької ґродської канцелярії урядник Криштофа Радзивила приніс королівський лист, датований 9 квітня 1582. У ньому зазначалося, що 9 лютого 1581 р. Василь Гулевич через свого сина, а потім і особисто звинуватив Криштофа Радзивила в тому, що той наказав своїм слугам і приятелям побити скаржника. Тож Гулевич особисто засвідчив перед королем, що його син, «без ведомости и росказаня» батька із жалю до його ран вніс скаргу до суду,

а насправді Радзивил «ніколи нічого винен не был». Король скасував оскарження Радзивила «яко непевноє», а також наказав записи з луцьких ґродських книг «вынят и вымазать [...], не зоставуючи жадного знаку и ноты такого непевного оповеданья на такъ зацного чоловіка и сенатора нашого». Лист писався в Ризі під час військової кампанії і містив особистий підпис короля. Цікаво, що матеріали у цій справі ніхто з книг не прибрав, дякуючи чому ми й знаємо цю історію.

Скарга на недостойну поведінку Радзивила, внесена до луцьких судових книг особою, яка, поза сумнівом, не була князеві рівнею, не давала йому спокою упродовж усього року. Тож як тільки з'явилася нагода, Радзивил подбав про її вилучення. І чим би він не керувався, очевидно, що це «щось» міцно тримало сильних світу цього в певних рамках.

Подібна ситуація відбувалася і з явкою до суду в разі позивання, скажімо, кн. Острозького. Викликом до суду не нехтували, адже за це можна було поплатитися значними матеріальними втратами. Однак не менш важливою була й інша причина: обвинувачення, що завжди вражало по честі, залишалося в такому разі без відповіді. Яким би високим не був статус оскарженої особи, ризикувати доброю славою не випадало.

15 квітня 2020

Про владу як авторитет (серія 3)

У квітні 1587 р. луцький підстароста Станіслав Петровський вніс до володимирської гродської канцелярії заяву, в якій повідомляв: він як вільний шляхтич «вірні, почитиво, статечно і скромно» служив старості кн. Олександру Пронському більше десяти років, «про що всі люди стану шляхетського в тутошньому воєводстві знають», однак з певних і слушних причин більше служити не хоче, про що не раз інформував князя й особисто, й через листи від себе, а головне – через багатьох людей «почтивих, віри гідних» упродовж п'яти років. Петровський хотів зняти із себе обов'язки слуги й судового урядника та повідомляв, що він згідно зі святою справедливістю та власною присягою добре виконував свої суддівські обов'язки, про що кожному відомо. Далі він скаржився, що Пронський погрожує йому й сам, і через своїх слуг і підданих, а він – вільна людина, яка зобов'язана князеві лише повідомити про свій відхід зі служби за шість тижнів. Позаяк ці шість тижнів давно спливали – уважає себе вільним від служебницьких зобов'язань, а також від судових, які прийняв із власної волі без будь-якого примусу. Наостанок Петровський підкреслював, що як вільний шляхтич – має бути спокійним за своє життя і здоров'я.

Про що тут власне йшлося? Коли ми говоримо про тих слуг, які перебували при боці шляхтича і готові були витягти шаблю за його першим сигналом, ми говоримо про таких же шляхтичів, як і пан. Всі вони були рівні, принаймні так заявлялося при першій слушній нагоді, за своєю шляхетською честю. Волинь та Київщина за тодішніх часів була Ельдорадо для малоземельної шляхти Корони. Закріпитися слугою при якомусь панському чи князівському дворі та через службу доп'ястися до омріяної волоки землі, а через неї увійти до кола «своїх» серед місцевої шляхти – було маренням не одного прибульця. Позаяк і пан, і його слуга були рівні як шляхтичі, договір про службу, зазвичай усний, скріплювався подаванням рук, а такий слуга називався рукодайним.

«Розлучення» між паном і слугою теж відбувалося через рукостискання – слуга «відбирав» свою руку і ставав вільним від служби. Однак відбувалося це зазвичай геть не автоматично. Адже якість і кількість слуг при шляхтичеві – це його символічний капітал, це те, чим можна було похвалитися, натомість знеславлення слуги ударяло по честі пана. Бути добрим паном – неабияка чеснота у тому суспільстві. Тому відхід слуги сприймався як знак втрати довіри, ураза для честі пана. А тим більше, зважаючи на дуже тісні, майже родинні стосунки між ними та жорстку пов'язаність честю. Як говорило тогочасне прислів'я: який пан, такого й слугу в себе тримає.

Паралельно зі скаргою Петровського до луцького земського суду була внесена протестація інших слуг старости Пронського, які заявляли про

неправдивість свідчень Петровського та підкреслювали, що його поведінка негідна доброго і порядного слуги. Визнання, як розуміли і самі заявники, не мало жодних правових наслідків, було, скоріш за все, актом демонстрації їхньої лояльності до пана. Як стверджували слуги, вони хотіли поінформувати про ту справу шляхетський загал. Можливо, це була спроба Пронського відновити репутацію, підважену відмовою Петровського служити. Звернімо увагу ще на одну деталь – згадку Петровським про посередників, які писали до Пронського у справі його розлучення зі слугою. Погане поводження зі слугою понижувало репутацію пана серед шляхетського загалу. Так Федір Ольшевський скаржився на нібито безпричинне насильство свого пана кн. Андрія Головні Острожецького та зазначав, що стосунки намагався залагодити Андрій Романовський, «абы ся со мною ласкаве а хрестиянске обышол, мене пристойне отпустил и отправиль». Така миротворча поведінка Романовського була направлена, за словами слуги, на те, щоб він не звертався до суду і цим не «ославлював» кн. Головню. Себто Романовський найменшою мірою дбав про слугу, але передусім – про репутацію князя.

Значення слуги як частини авторитету господаря призводили до конкуренції за слуг поміж шляхтою, до переманювання їх і намовляння зашкодити попередньому панові. Це був спосіб під час конфлікту серйозно зачепити супротивника. Так, Григорій Вербський скаржився на Петра Несвецького, який намовив його слугу Мартина Олевицького до втечі. А потому той слуга в домі нового пана ображав Вербського і погрожував заподіяти шкоду його здоров'ю. В іншій справі Михайло Мишка Варковський скаржився на урядника княгині Катерини Збараської, який «перебавил» його служебника Лаврина Черневського а той, своєю чергою, перед втечею переманив з собою ще й машталіра.

Почтивий шляхтич мав бути милосердним до своїх слуг, навіть якщо ті серйозно завинили. Коли кн. Януш Острозький піймав свого слугу Яна Яворського на фальшуванні свого підпису, то хоч і мав повне право скарати слугу на горло, однак «як добрий пан і хрестиянин» відмовився від звинувачень. Але за умови, що Яворський публічно визнає вину та внесе до суду заяву, що надалі так чинити не буде. Той так і зробив: «Просив через певні особи про милосердя, аби зі мною згідно з правом не чинив. Його князівська милість з ласки і доброти своєї як пан хрестиянський, заживши більше лагідності до мене, аніж мав би, пам'ятаючи на образу свою; відмовившися чинити так, як право веліло, натомість учинив мене [Яворського] вільним». Шляхтич мав бути добрим не лише до своїх вірних слуг, а й милосердним до тих, що тяжко завинили.

Отож дбати про честь треба було не лише в контактах із рівними собі шляхтичами, а чи навіть з дещо меншими за честю, а й з підлеглими

особами. Звичайно, траплялося по різному, про що зустрічаємо досить багато скарг у судових книгах. Але на те вони й «кримінальна хроніка».

16 квітня 2020

Про владу як авторитет (серія 4, завершальна)

6 травня 1583 року шляхтич Валентій Збирський разом із дружиною та дочкою Доротою скаржився в луцькому замку на кн. Михайла Заславського, свого пана, який трьома місяцями раніше уночі прийшов до його дому і відібрав майно, побив дружину та забрав із собою доньку. Збирський звинуватив князя у зґвалтуванні дівчини, яку той через певний час, збираючись на Запорозжя, відправив до батьків. До того ж Заславський вигнав слугу із сім'єю з дому у Новому Заславі, який у свій час надав за договором про службу. Князь, звичайно, був ще той кадр, про що засвідчують записи в судових книгах. Але історія зі слугою типологічно дуже нагадує історії про «зрадливих» слуг.

Князь на судовий процес не з'явився, а судді ухвалили вирок: дівчині нарахувати 200 кіп грошів (удвічі більше, ніж коштувало неумисне вбивство шляхтича), передати за цю суму потерпілим маєток Заславського Верхов, а винуватця скарати «на горло». Позаяк князь на процес не прибув, судді відіслали справу до короля для підтвердження баніції для князя (оголошення його поза законом, так що теоретично кожен міг безборонно вбити засудженого). Однак коли до Верхова прибув возний для передачі його Збирським, урядник сказав, що пан не залишав жодних розпоряджень, а відтак він його нікому не віддасть.

Справа дійшла до королівського суду. А король, «абы се таковое своволенство в панстве нашемъ не деяло», наказав луцькому старості Пронському із повітовою шляхтою «конно, зброино, яко на воину» їхати до маєтку Заславського Верхова і відібрати його для передачі Збирському. За зґвалтування панянки князь оголошувався банітом, про що возний мав гучно оповістити усіх навколо, «при замкох, местехъ и местечкох, при костелех и на торгахъ», а мешканцям наказано, аби князя «в домахъ своїхъ не переховували і спілкування з ним не мали».

Щоправда, до короля зі скаргою на Збирського звернувся і Заславський, розповідаючи, що зрадливий слуга сфальшував звинувачення і обманом отримав декрет гродського суду. Особи, які клопоталися за князя, воліли не згадувати про таке дражливе звинувачення, як зґвалтування, за що згідно з правом була передбачена смертна кара. Король на прохання сенаторів відклав виконання декрету на шість місяців, аби князь за той час міг вирішити справу зі Збирським у суді або вирішити конфлікт полюбовно. Сума, яку Заславський мав сплатити Збирським, замість початкової суми в 275 кіп зростала до 1060 кіп (вартість маєтку), і з кожним актом спротиву князя лише множилася. Король наказував негайно передати маєток Верхов

потерпілим, а якщо князь спротивиться, то декрет про баніцію вступить у силу.

Возний, виконуючи королівське розпорядження, декрети про напад на дім Збирського і звалтування його дочки «поприбиял» – одну до замкових воріт, другу біля воріт брами над Стиром, третю на ринку, а також гучно оповістив про те все у місті.

Справа тяглася по судах майже два роки. А закінчилася, як і всі інші складні справи, замиренням через приятелів. Очевидно, що не обійшлося без значного матеріального відшкодування для потерпілих, однак, зазвичай, трошки меншим, аніж у підсумку нарахували. Компроміс у таких випадках був обов'язковим. Возний 11 жовтня 1585 р. подав до запису в ґроді королівський лист, де повідомлялося про склад злочину та всі етапи судової тяганини, а на останок було зазначено, що на прохання Збирського, який отримав від Заславського достатнє відшкодування, декрет щодо князя скасовується. 12 жовтня возний прибав шість копій листів по різних місцях у Луцьку, а також їх «обволав». Така ж процедура була здійснена у Кременці та Львові. У листах, де чітко проговорювалися всі обвинувачення проти князя, насамкінець зазначалося: «тая справа ему самому и доброй славе его и потомковъ его ничего шкودити и заважати не маеть часы вечними». Отож у черговий раз спільнота почула про злочин князя та покарання, на яке він заслуговував, про механізм вирішення складних випадків – через замирення із постраждалим шляхом виплати йому компенсації, а потім оголошувалося, що надалі спільнота, обізнана з ходом справи, має забути про все, «вимарати» зі своєї пам'яті та більше не нагадувати князеві про його вчинок. Себто честь спочатку відібрали, однак коли винуватець погодився упокоритися та задовольнити вимоги скривдженого – її йому повернули. Інший приклад теж стосується конфлікту «малої» людини з «великою». І це моя улюблена історія. Молодий князь Григорій Сангушко, вихований опікуном кн. Костянтином Острозьким, одружившись, вирішив дисциплінувати своїх слуг, які йому дісталися від небіжчика-батька. Князь задумав провести ревізію своїх земель, які вже тривалий час знаходилися в руках слуг і, схоже, сприймалися ними як власні: когось прогнати, з кимось «переоформити» договір. Слуги, які мали листи на тримання землі від батька, а то й від діда молодого князя, пішли до суду. У підсумку Григорій мусив з ними замиритися. Однак Миколай Волинець, маючи лист від предків князя на свою землю, іти на поступки не бажав. Перший етап судових баталій у володимирському ґродському суді, який очолював недавній опікун князя Сангушка кн. Костянтин Острозький, Волинець виграв. Князь подав апеляцію до Трибуналу – і з тріском програв. Він тупцяв ногами, кричав, що Волинець ніхто, його підданий, який порушує всю усталену світобудову, беручися

судитися з паном, але Волинцеві згідно з декретом мав сплатити за відібрану землю і завдані збитки колосальну суму до 25 тис. золотих. То чому ж князеві Сангушкові не вдалося виграти справу у свого слуги, як пам'ятаєте, у суді, де суддями були клієнти його недавнього опікуна? Одрозумію скажу, що відверто нехтувати право судді не могли, адже інакше оскаржили б уже їх та позвали до Трибуналу, де окрема сесія спеціально займалася скаргами на судових урядників. Шляхта охоче і активно користалася цим своїм правом. Отож і старості Острозькому, який дбав про свою добру славу, тиснути на суддів у завідомо програшній ситуації напевно було не з руки. Як писав він колись у листі до зятя Криштова Радзивила, коли той якраз устряв у конфлікт з Василем Гулевичем з приводу поєдинку:

«Добре було б, якби Вашій Милості вдалося ласкаво з людьми обходитися, бо Бог швидко благословляє таку особу і її потомство, а колотнечі і незгоди не завше добре закінчуються. Також великі люди тішаться повагою, якщо з малими людьми не вдаються в справи, бо повага зростає лише в тому випадку, коли вони з великими справи провадять».

Звичайно, ідеальним тогочасний суд не був, але й розмови про суцільне тогочасне беззаконня – велике перебільшення. Подібні справи – тому підтвердження.

17 квітня 2020

Кримінальне читво.

Сьогодні трошки поговоримо про ремесло історика-ранньомодерника, який працює із судовими книгами. Можете уявити, що про нас із вами написали б майбутні історики десь приблизно через 400 років, якби їм дісталася від нас лише кримінальна хроніка? А у нас із нашою тогочасною історією приблизно саме так і є.

У шляхтича практично не було шансів не потрапити на сторінки судових книг. Якщо він сам не з'являвся до суду (варіант фантастичний), його туди витягували: він не ображав – його ображали, він не порушував меж між сусідами – їх могли порушити його селяни, втягнувши пана в розбірки, він уникав бійок – його втягували у бійки, він не викликав на поєдинок – його викликали. Шляхтич жив у спільноті, члени якої постійно демонстрували один поперед одного свою честь, емоційно реагували (бо що ж то за шляхтич, який у своїй оповіді не плакав, якому надовго не «замикало реч» від образи, який «не вмирав», на «почтивості своїй убитий»), а потому картинно замирювалися, публічно перепрошуючи супротивника та добровільно сідаючи у замкову вежу в ув'язнення, себто виконуючи «сидіння рицарське». Існувала тонна неписаних домовленостей, як має поводитися шляхтич. Зокрема вносячи скаргу до канцелярії, він поставав у подобі янгола, який дбає про «спокій посполитий», про честь свою і навколишніх, боїться Бога та любить мир. Коротше – за все хороше і проти всього поганого. Натомість його супротивник поставав дияволом, який нищить усе те, що наш скаржник любив і беріг. Скарга не конче означала, що наш ідеальний шляхтич доведе справу до судового процесу: тисячі сторінок списані такими самотніми скаргами. Щоправда, комунікація у тому суспільстві, де не було телефонів і газет, була налагоджена блискучо – оскаржений миттєво довідувався від приятелів про звинувачення на свою адресу. Далі він міг внести протестацію про образу честі, паралельно до інших «засобів впливу». Через певний час в ролі янгола міг виступати вже наш вчорашній оскаржений, але його скарга жодним чином не пов'язувалася з попередньою історією. Натомість скаржник підкреслював, що «нікому нічого не винен», ні з ким не має ані сварок, ані конфліктів, живе відкрито, не носячи за пазухою непогамованої злості. Тож історикові буває вкрай тяжко зв'язати до купи ці ниточки історій, особливо якщо вони відбувалися з певним проміжком.

Ось вам приклад самотньої скарги. Аврам Богушевич Пузовський скаржився на свого брата Івана Пузовського, який уночі найшов на його дім, вибив двері, увірвався до середини, вимагував шаблю, погрожував господареві і ображав. Закінчилася ця ескапада на диво мирно - нападник заявив, що, хоч

і мав намір убити брата, однак його гнів минувся. Водночас він оголосив, що завершить почате у майбутньому: «Пришол есми до тебе с тым умыслом, хотечи тебе забити, але, дей, лихое серце маю, иж ми одышло, теперь тобе дамь покой, але, дей, часу иншого о томь ведай, ижь тебя забивши, як пса, за ноги зьволоку с того двора, або тебе спалю з домомь и зо вьсею маетностью твоею, бо, дей, где мешкаешь, теды то мое, волно ми то палити». Зрозуміло, що такі інциденти могли повторюватися й надалі, адже між братами тривала війна за спадок.

А от приклад миттєвого обміну скаргами. Семен Козинський скаржився на Василя Несвіцького в тому, що той, прийшовши на його територію і, знайшовши самого господаря перед ворітьми, «слова неучтьивими соромитил и торгьнульшися до мене, по губи мя вдарил». Того ж таки дня Василь Несвіцький вніс скаргу до ґродської канцелярії про те, що коли він прийшов до Козинського, жаліючись на його підданих з приводу вчинених ними шкод і просячи «о справедливост», той образив скаржника і побив кием: «...насоромотивъши, дей, мене съловы неучтьивыми и заразом порвавъшися самъ рукою до кия, мене, дей, человека спокойного безъ брони, неотповедъне, пропомъневши боязьни Божое и срокгости пърава и покою посьполитого, мене дей самъ рукою своею окърутьне збил и зъранил».

А це моя улюблена історія в розповіді про джерело як непевного свідка. Отож Миколай Заець вніс скаргу на підписку луцького ґродського суду Григорія Котельницького, який, запросивши скаржника на обід і підпоївши його, спочатку обізвав словами «неучтивими», а потому, витягнувши шаблю, завдав гостеві рану. Наданий з уряду офіційний свідок – возний, оглянувши потерпілого, визнав, що бачив у того «за правымь ухомь рану кривавую, шкодливе тятую».

Зі свого боку Котельницький, мирний і богобоязний, «не маючи ні з ким жодної суперечки», скаржився на Миколая Зайця, який того ж дня пізно увечері прийшов до його господи і, не повідомивши попередньо про свою неприязнь, почав добиватися в дім, рубуючи вікна й двері. Потому, увірвавшись до середини, вже сплячого Котельницького поранив шаблею у палець. Прочитую цю колоритну оповідь:

«Пропомневши боязни Божое и срокгости права посполитого, и пристойности межи учтивыми людми, не давъши ми знать о жадной неприязни, непристойне, неотповедне, мощно, кгвалтомь в домь мой, гдем я спокойне, яко человекъ невинный, замькнувшисе в дому моемь, бьзпечне и спокойне спалъ, окно до избы и двери до сеней, также окно до сеней кгвалтовне вырубали, и через окно до сеней на ложку спячого Миколай Заець рукою своею мене в руку левую в палец ранилъ, от которого зраненя, порвавъшисе, ледвомь на домь на гору перед ним утекъ».

Себто уявляєте собі картинку – нападники рубають вікна й двері, а господар міцно спить. Скаржник далі продовжував. Нестерпний Заєць, зібравши приятелів, тієї ж ночі повернувся до дому Котельницького, де вони, «з rozmaитыми и незвыклыми бронями, то ест з ножами голыми добытыми, ходечи коло дому, скрытаючи зубами, хотечи мене ножами резати, словы неучтивыми, шкарадными, славе и учтивости доброго человека дотькливыми, мене самого, жону мою лаяль, соромотиль». Як оповідав далі підписок, порятувався він втечею, спустившись вниз.

Возний, що оглядав місце події, засвідчив: бачив у Котельницького «на руке левой на палцу великом подле ногтя рану тятую, не барзо шкодливую». А були ще й писар із підписками, які вкладали оповідь скаржника у певну форму, і щоб клієнтові догодити, і щоб звучало переконливіше. От, скажімо, замість написати, що родич зник після ймовірного конфлікту, сотворити щось таке: «Голову поганским а бесурменским обычаем утял, опаливши, псом выкинулъ, а тело у мих уложивши, у ставу почапецком под плав затопил», або ж: «... над нымъ тирански ся паствили, мертвого в шътуки порозсекали и на розных местцах штуки, не ведати где, поховали». А тоді не дивуйтеся, що ті ж підписки, канцелярська молодь, інколи писали в книгах жартівливі скарги на кшталт: «жорстоко, немилосердно [...] забив, задушив, заклывав, замучив, замордував, і, нарешті, на вічне прокляття до живота свого заядлого ненаситного вкинув, помістив і потому невідомо де подів», а чи завдав «уразу жорстоку, широку, глибоку, смертельную, від якої аж кишки навиліт вийшли і пан Бог знає, що далі з ним діятися буде». Цей жартівливий перелік заподіяних шкод яскраво пародіює традиційний опис убивств, де зловмисників звинувачували у тиранському поводженні із жертвою та її останками.

А істориків з цим усім треба не лише описати конфлікти, а передусім спробувати зрозуміти, що було за межами цих скарг, про що промовчали його герої, чому висловилися саме таким чином, врешті, як люди жили у мирному повсякденні та що для них було важливо. Скажімо, чому ці озброєні люди, які мали повне право прийти до суду чи церкви з шаблею, мечем і кордом, бо це такі у них аксесуари, затято ворогуючи на сторінках судових книг, не повбивали один одного. Чому, скажімо, прожив довге цікаве життя наш герой володимирський військый Василь Гулевич? А щоб потішити ваше око, от вам сторінка судової книги, ілюстрована підписком, любителем прекрасного.

21 квітня 2020

Сподіваюся, що вам, друзі мої, бракувало моїх дописів. От вам чергова серія. Пашко Єдун проти Менделя Тройника в контексті звинувачення євреїв у ритуальних вбивствах

Найранішим зафіксованим випадком звинувачення євреїв у вбивстві християнських дітей став процес 1144 р. з приводу насильницької смерті Вільяма з Норвича. Хлопчика знайшли мертвим зі слідами розтину, як уважали, для отримання крові напередодні Великодня з подальшим її використанням у ритуальних цілях. Дуже швидко хвиля звинувачень євреїв поширилася Європою, досягнувши теренів Речі Посполитої лише в середині XVI ст. Між 1547 р. і кінцем XVII ст. на теренах Польського Королівства дослідники зафіксували 49 випадків, серед яких більшість припадає на період між кінцем XVI і першою половиною XVII ст. Підозрюваних брали на тортури і зазвичай після визнання вини спалювали. А в рідкісних випадках, коли вони витримували катування і відкидали звинувачення, то помирали від завданих каліцтв. Дослідники вважають, що поширенню звинувачень у цей час сприяв Костел із його контрреформаційною перебудовою після Тридентського собору та поширення антиюдейської літератури зі звинуваченнями євреїв у смерті Христа.

Чи були серед цих випадків ті, що походять із українських теренів? Маю сказати, що геть небагато: 1623 р. в Дунайгороді на Поділлі, 1630 і 1648 рр. у Перемишлі, 1648 р. у Фастові, а у другій половині XVII ст. лише два – у Жовкві та Володимирі.

Що ж сприяло такій дивовижно спокійній ситуації на українських землях? Може чутки про «кровожерних» євреїв не докотилися до волинських боліт та степів на південному сході?

Взимку 1567 р. два відповідні привілеї великого князя Зигмунта-Августа від 9 серпня 1564 р. і 20 травня 1566 р. були вписані до володимирських гродських книг і традиційно «обволані» возним, себто гучно оповіщені на публічних місцях для максимального інформування населення. Володар від початку сповіщав своїм підданим, що згідно зі скаргою берестейських євреїв на безпідставне звинувачення мешканцями Росош Нахима (служебника митника Ісаака Бородавки) у замордуванні дочки росошської міщанки та ранішої справи з аналогічним звинуваченням у Нарві, він постановляє: «за вывіданемъ слушнымъ, ижъ крови дітей хрестіянскихъ жидове не потребують и въ законі ихъ зменки жадное о томъ нить», до того ж не була доведена вина оскарженого «доводами слушними», звільнити євреїв від обвинувачень у Нарві навічно. Якщо ж виникне подібне обвинувачення, то доводити його мають четверо християн і троє євреїв. Всі такі ситуації

великий князь мав розглядати особисто на сеймі у присутності своїх радників (панів-рад).

Однак, як повідомлялося у великокнязівському листі, за справу росошан, не чекаючи наступного сейму, взявся підканцлер Князівства, могилівський і берестейський староста Остафій Волович. Далі пристебніться, друзі мої, бо оповідання не для слабких. Остафій Волович, провівши розслідування, оповів про його результати письмово і усно великому князеві.

Опитані у Росоші чоловіки й жінки засвідчили, що дівчинку Нахим підбрав у полі та всадив до свого воза, коли вона з матір'ю поверталася додому.

Джерелом інформації про подальші події для так званих свідків – 5 чоловіків і двох жінок була, як вони зазначили, єврейська дівчинка шести-семи років.

Отож Нахим, привізши дитину додому, тримав її у печі три дні, годуючи пирогами та напуваючи медом і горілкою. Потому він з іншими євреями зарівав дівчинку та витяг її серце, яке вони лизали.

Однак коли представник Воловича почав розпитувати кожного зі свідків окремо, вони запропонували різні варіанти: одні говорили, що серце спекли і з'їли, інші – що лише лизали. Дівчинка ж, від якої міщани довідалися про єврейський злочин, говорила, що нічого такого не бачила й не чула.

Із тексту виглядає, що й про матір замордованої дівчинки ніхто не знав. Волович, не задовольнившись оповіддю посланця, наказав доставити усіх названих свідків і почергово кожного сам опитав.

Результат був суперечливий, тож і в цій справі, як і в попередній із Нарви та ще якийсь із Більська, великий князь наказував: припинити безпідставні звинувачення, розпочинати справу, якщо свідками є четверо християн і троє євреїв, лише перед монархом на сеймі.

Ще одне підтвердження цього привілею датується 9 серпня того ж року. В ньому говорилося, що позаяк великокнязівські вироки по справах у Нарві і Більську не були вписані до судових книг і оголошені серед населення, виникло звинувачення у Росоші. Тож наказано, «аби помовцы на бачности міли, ижъ хто на кого ведеть, а не доведеть, тым самъ можетъ быти каранъ», та визволити євреїв від безпідставних обвинувачень «о різанье детей». Той привілей мали вписати до судових книг у всіх королівських містах, а також повідомити про це по торгах, містечках і селах, як монарших, так і приватних чи духовних, «абы не важилса ништо голыми повістями кидатися на жиды».

Лише за явними доказами, наданими сімома свідками (євреями і християнами), такі справи буде розглядати король на сеймі. Схоже, що саме в результаті цього наказу великого князя з'явилися відповідні записи у волинських ґродських книгах.

Король Стефан Баторій 6 серпня 1576 р. підтвердив ці привілеї свого попередника для євреїв Великого князівства Литовського, та вписав їх у свій.

Отож волинян поінформували про факти звинувачення євреїв у використанні крові християнських дітей. Які ж це мало наслідки? Мушу

сказати, що три волинські випадки останньої третини XVI ст., які мені трапилися, фіксують відгомін цих текстів. Однак розвивалися принаймні два із них геть за іншою схемою.

16 червня 1587 р. володимирський єврей Мендель Тройник заявив у володимирській гродській канцелярії про те, що його слуга Федько Пашкович, найнятий на службу на рік у його батька міського пастуха Пашка Єдуновича, повісився. Хлопця послали протопити лазню, а коли туди пішла дружина Менделя, щоб приготувати печеню, то виявила, що лазня замкнена зсередини. Мендель, не докликавшись Федька, зламав двері та побачив тіло, що висіло на крокві. Він тут же кинувся до навколишніх сусідів-християн, оповів їм про нещастя та закликав до лазні. Далі єврей побіг до ратуші, де розказав про пригоду бурмистрові і всім міщанам, а далі дістався до замку, де просив надати йому возного. Підстароста запропонував узяти возним Мойсея Дегтевського і додатково послав з ним свого слугу.

17 червня Мендель Тройник через свого уповноваженого вніс заяву перед підстаростою до володимирського гроду. Він розповів про всі обставини нещастя, наголошуючи, що тіло хлопця під час обмивання оглядали возний, шляхта при ньому, представник бурмистра та інші свідки, шукаючи «по всіх члонкахъ якихъ знаковъ кривавыхъ, аболи колотых, на ним видети жадного знака не могль кривавого, аболи колотого».

19 червня за скаргою Пашка Єдуна, батька Федька, розпочалася судова справа, суддями в якій виступали заступник володимирського підстарости, земський берестейський підсудок, володимирський гродський писар, володимирський війт, двоє возних та багато інших осіб. Єдун через адвоката, міського писаря Яна Чарнацького, скаржився на Менделя Тройника, якому найняв свого сина «добре здорового, розуму зуполного, ни в чом не уломного, которого жадная немоц не опановала», а той хлопця «замордовалъ, обесил, зъ живого мьртвого учинил». Батько, привізши трупа до замку, просив дозволу «при трупе» присягнути.

Представник Менделя відповів, що його клієнт не має стосунку до смерті слуги, що засвідчують такі обставини: 1) Мендель має добру славу і про нього не було поширено жодної злої чутки; 2) поки хлопець служив, він не мав жодного конфлікту з господарями, відповідно, не було й причини для вбивства; 3) нещастя трапилося вдень близько 20 години (себто на наш час – близько 14) у відкритому місці між будинками християн біля дороги, якою люди ходять по воду; 4) парубок був повнолітній і сильний, міг покликати на допомогу в разі насильства, а сам єврей напевно його б не подужав; 5) якби єврей був винен, то мав би таїти вчинок і нікому того не оповідати, натомість він по «гарячих слідах» усіх оповістив про нещастя. Уповноважений Менделя поклав перед суддями виписи із судових та війтівських книг свідчень різних осіб, зокрема війта і райців. Серед низки виписів були і свідчення трьох

міщан, які нібито бачили «тежь кров у того трупа на персях и ранку на езыку, с которое якобы кровь ити мела». Наостанок адвокат Менделя просив дозволу, аби його клієнт міг присягою підтвердити свою невинуватість. Підстароста, посилаючись на певний статутувий артикул, заявив, що суд у сумнівних справах має бути «ку вызволеню, нижъ ку караню склоннеишимъ». А у цій справі безсумнівними є такі обставини: хлопець був дорослий; нещастя трапилося у людному місці, а Мендель скликав людей до того, поки тіло ще не задубіло, відповідно, не минуло й години він моменту смерті; обвинувачений був людиною «не підозрілою», себто мав добру репутацію. Судді також покликалися на привілей для євреїв від королів Болеслава (Побожного, 1264 р.) і Казимира 1334 р., які «около умыслного для крови детеи хрестянскихъ забияня жидовъ выимуетъ». Визнання ж тих осіб, які ніби бачили кров у небіжчика на грудях і продовгувату рану на язиці, з якої сочилася кров, суперечать усім іншим. Возний також визнав, що оглядав тіло ще до того, як ті райці прийшли, і не бачив жодної рани ані на язиці, ані під язиком, та й ніде не міг дошукатися жодної рани. Судді підсумували, що саме возному найбільша віра у таких справах. Вони наказали присягнути Менделеві з дружиною і сусідом-євреїм, що «онъ сам и ниhto з дому его того небощика не завесил ани онъ естъ причиною смерти его, ани ведаеть о томъ, хто бы его обесиль, ани тежь розумель, жебы коли собе якую смерть небощикъ сам задати мел». Як зауважувалося, після присяги всі звинувачення будуть зняти назавжди.

Павло Єдун не погодився із судовою ухвалою і заявив, що буде апелювати до володимирського старости кн. Костянтина Острозького. Апеляції підстароста дозволив та призначив день – 22 червня. Однак напередодні того ж дня (21 червня) скаржник заявив у ґроді, що звинуватив Менделя «зъ жалю яко отец, такъ тежь и з намов людскихъ». Тож, «ничого не хотячы на сумненъе свое брати», звільнив єврея та увесь його дім від обвинувачень. Ба більше – дозволив йому не присягати. Змушення іншого до присяги, як уважалося, падає передусім на сумління не того, хто присягає, а хто ініціює присягу.

Далі ми розглянемо два інші випадки та поговоримо про співіснування на українських землях євреїв з іншим населенням. А тут хіба скажу, що цілком погоджуюся з думкою Тімоті Снайдера, що погроми виникають там, де зникає влада, або де влада усіяко розпалює ненависть. Утім, у цих історіях важила й сама самоврядна спільнота, зацікавлена в підтриманні миру: очевидно, що підбуреного якоюсь частиною співгромадян невтїшного батька інша частина швидко переконала не створювати безпідставно собі й іншим зайвих клопотів. Тож і події Хмельниччини вкрай некоректно поширювати на весь попередній період загалом мирного взаємовигідного існування населення, строкатого в етнічному, релігійному та культурному

аспектах. Врешті, і події війни середини XVII ст. потребують спеціальних серйозних досліджень.

22 квітня 2020

Отож продовжимо історію про криваві наклепи.

Роком раніше історії Менделя Тройника у вересні 1586 відбулася подібна історія у тому ж Володимирі. До ґроду стали володимирські євреї і заявили, що Анчел винайняв «в суботу тую прошлую для пилнованя дитяти своего» дочку Івана, підданого Матвія Малинського, який мешкав у Володимирі в дворі свого пана. Служниця господарям сподобалася і вони попросили її залишитися надовше. Дівчина не заперечувала, але відпросилася до матері взяти одержу й зникла. Через певний час до ґроду прибігли євреї з повідомленням, що та дівчина, про зникнення якої заявили господарі, знайдена втопленою. Підстароста записав: «И просили мене тые жидове, абых я имъ вижа даль, при котором бы тую девчину с того долу выволочено для помовы якое от хрестиян». Себто євреї розуміли, що будь-яка підозріла історія може викликати специфічні обинувачення християн – «помову». 23 вересня під час засідань ґродського суду староста кн. Костянтин Острозький особисто розглядав справу по звинуваченню Матвієм Малинським єврея Анчела і його тещі Фрейди. Скаржник заявив, що дочка його підданого Івана «есть забита и утоплена, а в том замордованю обвинень есть жид володимерский» із тещею.

У відповідь звинувачені акуратно виклали всі основні моменти привілею Жигимонта-Августа про заборону звинувачень євреїв у використанні християнської крові і оскверненні причастя та просили передати їхню справу на королівський суд під час сейму:

«Оказали прывилей его королевское милости Жиггимонъта Августа на кштальт декрету, на вечные часы учиненого, потом и право коронное, всем жидом наданое, которое ихъ от всих вобец урядовъ въ обвиненю и жалобахъ о речи светые и о кров хрестияньскую волными чинит, але то только самой особе его королевское милости о то на сейме судити зоставует, просечи, абы были при правах и прывилею своем захованы, а на сеймъ за порукою певною одослани, хотечи се во всемъ водле прав писаных заховати, а там се и того на сейме пред его королевскою милостю справити».

Князь Острозький, утім, зауважив, що у звинуваченні немає жодної згадки «о згвалчене сакраменъту ани о уживане кърве хрестияньское», а лише про вбивство і утоплення дівчини. Відповідно, справу розглядатиме він особисто. Звинувачені заявили, що ані Малинський, ані будь-хто інший не можуть засвідчити жодних «знаків» їхньої ворожості до дівчини, навпаки, вони з її батьками «завъжды в доброй прыязни мешкали». А також під час проведення слідства не було виявлено доказів проти підозрюваних. До того

ж нещастя із дівчиною трапилося вдень. Ніч уважалася недоброю частиною доби, тож і всі справи, що відбувалися у темряві, сприймалися як підозрілі. Далі обвинувачені нагадали, що небіжчиця мала «форобу Валентого». Не знаю, що би це значило, але за описом схоже на епілепсію: «если то на нее напало, тогда и в яму яко хорая впасти и залитисе мусела». Вони також детально розповіли про свої кроки, коли стало відомо, що дівчина зникла дорогою додому: «пилност и старане чинили, якобы се о ней где доведати, и далисмы ойцови ее полгроша, абы заволати дал». Себто євреї оплатили публічне оголошення про зникнення служниці. Було зауважено, що попередньо в ратуші читалися матеріали слідства (шкрутинія), де не було свідчень, що кидали б тінь на євреїв. Ба більше, саме у той час, коли дівчина зникла, її господарі були в синагозі, що може підтвердити ще одна їхня служниця-християнка.

Обидві сторони, і звинувачені, й обвинувачі просили кн. Острозького про присягу. Присяга ставила остаточну крапку в суперечці, тож дозвіл на присягу для євреїв означав, що вони, присягнувши, остаточно виправдаються. Натомість якби присягу призначили батькам загиблої, від імені яких виступав їхній пан, і вони підтвердили таким чином свої свідчення – євреї по ідеї були б визнані винними. Тому за присягу зазвичай боролися обидві сторони. Утім, навряд чи позивачі із чистим сумлінням взялися би присягати, адже вони не могли бути певні у винуватості Анчела та його тещі. Тож присяга могла обернутися кривоприсяжництвом, що уважалося одним із найтяжчих смертних гріхів. А тому боротьбу за присягу з боку Малинського треба розцінювали як заяву на серйозність намірів обвинувачів. Згідно зі Статутом присяга у більшості випадків мала призначатися позивачеві, який зобов'язаний доводити вину оскарженого. Однак у випадку сумнівних доказів право присягати надавалося відповідачеві (себто на такий спосіб модифікувалася презумпція невинуватості): «Пан Малиньский просил, абы подданные его отец и matka тое девчины ку доводу прыпущени были. А жидове, иж ся, дей, на них ничего певного и слушного не показало, просили, абы они ку отводу были прыпущени а волными учинени».

Кн. Острозький надав право присягати Анчелові та його тещі Фрейді разом із трьома старшими єврейської громади за наданим їм текстом. Для слухання присяги, яка відбувалася у синагозі, староста послав возного Ісакія Долматського. Мені трапилося пару випадків єврейської присяги, яка мало чим відрізнялася від присяги християн, хіба вступними формулами. Християни клялися іменем Бога в Трійці єдиного, а євреї іменем «пана Бога живого, который сотворил небо, землю, море и вси речи, которые в них суть». Кінцева фраза звучала приблизно однаково: «и на том присегаю, если справедливо – Боже ми помози, а если несправедливо – Боже ми убий на души и на тиле».

Інокентій Гізель у своєму трактаті «Мир з Богом чоловіку» зауважував, що кривоприсяжництво трапляється «унаслідок великого безчестя Богові, бо ж його, хто є самою Істиною і Правдою, притягають до утвердження брехні». Покаранням за це буде прокляття, яке прийде в дім того, «хто ложно присягає іменем моїм, і воно міцно осядеться в середині дому його, і вигубить його (Зах. 5)».

Справа закінчилася за класичним у волинському судочинстві зразком, що не залежав від етнічної належності сторін. Возний засвідчив, що присутні при присязі Матвій Малинський і його піддані, батьки небіжчиці, дозволили трьом старшим євреям не присягати, а от безпосередні обвинувачені присягнули і таким чином очистилися від звинувачень. Троє так званих «свідків», які насправді своєю участю в ритуалі хіба засвідчували довіру до присяги оскаржених, були звільнені не випадково. Адже таким чином позивачі демонстрували перед громадою і Богом своє милосердя як добрі християни, не обтяжуючи своє і чуже сумління зайвим примусом до присяги. Як бачимо, всі учасники цієї та попередньої історій, незалежно від того, з якими упередженнями у своїх спільнотах мали справу, не виходили за межі окресленого правом поля. В обох випадках євреї уявляли, з якими звинуваченнями щодо себе вони можуть зіткнутися, тож одразу, на випередження, заявляли про нелегітимність потенційних інсинуацій. Окреслена на такий спосіб межа змушувала позивачів триматися на цій безпечній для супротивників території, де вже не мала значення етнічна та релігійна різниця. Звинувачення ритуального характеру трансформувалися у звичайну підозру в причетності євреїв до смерті їхніх слуг. Всі перебували у певності – «я знаю, що ти знаєш, що я знаю», і це знання забезпечувало кружляння сторін на безпечному для обох світів майданчику.

Можливо, що час виявився добрим вчителем. Адже в моєму арсеналі є ще одна справа, найраніша, де система неписаних домовленостей, які ми спостерігаємо у попередніх випадках, дала збій. У кременецьких ґродських книгах за 1575 р. є два записи. У першому кременецькі та заславські євреї скаржилися на заславського намісника Василя Копотя, який 11 травня захопив двох єврейок із їхніх будинків за відсутності чоловіків і посадив їх в ув'язнення. Далі він, «не чинячи на них нікого права, ани маючи на них жадного доводу», узяв одну із них Сару на тортури, звинувативши у добуванні християнської крові. Тож заявники просили втрутитися і вказати Копотеві, аби «так сквапливе не чинив». Заслав був приватним замком, тож формально кременецький староста не мав влади над намісником.

23 травня возний Гуляльницький визнав перед кременецьким підстаростою, що був у Заславі у справі острозьких євреїв «о змордоване и змучене» Сари, а при ньому був острозький намісник кн. Костянтина Острозького Михайло Павлович та двоє шляхтичів. Вони мали довідатися, що ж трапилося у

Заславі. Мати вбитого хлопця Васиця розповіла, що її сина застрелили в домі єврейки Сари, невідомо хто. Вона та навколишні сусіди почули звук пострілу і крик хлопця й прибігли до єврейського дому. Вона бачила, що Сара, стоячи над хлопцем, намагалася зняти з нього сорочку. Потім, обірвавши, кинула її геть, а хлопця притулила до себе. Мати свідчила, що Василь Копоть насильно змушував її присягнути на доведення Сариної вини. Перед смертю сина Васиця його питала, чи бачив він убивцю, однак той і їй, а потім і Коптеві сказав, що нікого не бачив, а лише чув звук пострілу. Копоть узяв Сару «на пробу», себто на тортури, однак вона вини не визнала.

Потому та вся делегація відправилася до Олександра Ходкевича, на той час господаря у Заславі, просячи чинити згідно з привілеєм, даним євреям, а Сару віддати на поруки її острозьким родичам. Однак Копоть їх до замку не пускав і казав, що пан їх бачити не хоче. Справа на цьому обривається, але є велика ймовірність, що закінчилася вона настільки добре, наскільки це було можливо у тій ситуації. Недаремно у Заславі з'явилися острожани на чолі з довіреною особою князя Острозького, урядником Михайлом Павловичем. Князь мав використати свої впливи, аби допомогти «своїм» євреям у цій складній справі.

Є підозра, що убитий перебував наодинці із Сарою в її домі за відсутності чоловіка не випадково. Як не випадковим виглядає й підступне його убивство, а також дії Сари після того, як пролунав згубний постріл. Дивовижно швидко на місці злочину з'явилися свідки, зокрема й Копоть. Виглядає, що вбивця чекав на жертву, а сторонні особи чи не стояли на старті. Цілком імовірно, що Копоть вирішив помститися Сарі, звинувативши її в найдражливішому для християн злочині – використанні християнської крові. Очевидно, що такі звинувачення у Володимирі, де існували різні владні осередки, були приречені. Перехресні функції різних судових інстанцій напевно створювали можливості для різних стратегій/маніпуляцій учасників, водночас забезпечуючи прийнятні межі судових дискусій. У приватному замку, яким був Заслав, панував намісник власника, що й створювало можливості для зловживань. Але й тут існували владні протипаги сваволі намісника, хай і неформальні – влада старости повіту та авторитет впливових на Волині осіб, які відчували свою відповідальність за збереження «спокою посполитого». А ми прощаємося з «чорною легендою» євреїв і переходимо до світу повсякденних приятелювань і конфліктів, де обвинувачений у побитті єврея слуга кн. Чорторийського свої дії пояснював так: єврей з ним не хотів іти до корчми мед пити.

А це вам від писарчука, любителя івриту, подаруночок:)

24 квітня 2020

Ну що, друзі мої. Ще пару постів буде про непросте співіснування (власне у будь-який час) із Іншим – тим, що інакше вірить, інакше вдягається, розмовляє іншою мовою, має інші культурні звичаї, не прагне асимілюватися, себто усіяко плекає свою іншість і де про цю іншість волає буквально усе.

Однак чи завжди ці, здавалося б, непереборні кордони, ділили той світ на своїх і чужих?

22 жовтня 1561 р. у Луцькому ґроді скаржився ксьондз Томаш Хоєнський про вбивство плебана луцького замкового костелу Мацея у домі аптекарки Бартошевої, де він на той час мешкав. Хоєнський звинуватив у вбивстві балверчика (лікаря) Жигимонта з помічниками, яких намовив єврей Данчик, що здавна ворогував із небіжчиком. Господиня дому аптекарка Нита, ставши у замку, розповіла історію з подробицями. До неї прийшли балверчики Жигимонт і Томко, а з ними єврей Данчик, та попросили дати їм меду. Мацей, який на той час був у господі, сказав Жигимонтові: «Ми на тебе жал, иж ты зо псом, с тым жидом ходиш». А Жигимонт на те відказав: «Ты, дей, его мениш як самъ хочеш, але я его себе за брата маю, бом с нимъ пришол и до горла моего не хочу его перестати». Згодом Томко пішов, Данчик вмовився спати на лаві, а Жигимонт із Мацеєм далі пили, розмовляли, жартували та «руками ся один другого фатали». Далі дійшло й до бійки: Мацей підхопив Жигимонта, крутнув ним по господі і поставив перед собою. Жигимонт, стоячи перед Мацеєм, сказав, що вже витримав кілька ляпасів, але ксьондз йому кістки ламає, чого він терпіти не буде – вихопив шаблю та загасив свічку. Коли ж аптекарка свічку запалила, виявилось, що Мацей уже мертвий. Очевидно, що у цій історії єврей став хіба приводом до неприязні Мацея і Жигимонта, а смерть була наслідком ситуативної застільної суперечки, однак заява балвера про брата-єврея до кінця його життя дуже показова. А ковельський підстароста, міщани та райці Ковеля відмовилися видати «свого» ковельського єврея Мошка Ізааковича кам'янецькому купцеві Кіркорові Голубовичеві, хоч «правда» була на боці купця, адже Мошко не розраховувався з ним за партію волів.

Інша історія демонструє важливий аспект солідарності, який був зав'язаний на вигоді для обох сторін. Євреї виступали кредиторами для шляхти, а водночас фіксуються випадки позичок навзаєм. Траплялися ситуації, коли боржник-єврей, не віддавши вчасно позику шляхетному кредиторові, мусив прощатися на певний час, а то й назавжди, з домом, який містився у єврейській частині міста. Як ви вже мали зауважити, у волинських містах дільниці, де мешкало переважно єврейське населення, не відділялися від решти муром: єврейські помешкання могли міститися поміж осель християн,

скажімо, на ринку, а міщани та шляхта виявлялися сусідами євреїв на Жидівській вулиці. У повітових містах Володимирі та Луцьку єврейські домогосподарства становили в середньому 20% від решти, в Кременці – 15. Важливою статтею прибутків багатших євреїв була оренда шляхетських землеволодінь, корчем, мит тощо. І саме тут – у перетині фінансових інтересів – фіксується чи не найбільше конфліктів, які потрапляли до судових книг. Адже євреї уважалися королівськими людьми, себто верховним суддею для них виступав монарх, а на місцях – його намісник-староста або заступник воєводи як головного урядника в межах воєводства – підвоєвода. Тож значна кількість справ євреїв зі шляхтою потрапляли саме до ґродських книг. Як ви думаєте, кого зазвичай захищав шляхтич у конфліктах – «брата» шляхтича, який кривдив єврея, а чи єврея, який виявлявся «своїм» в силу різних обставин? Утім, не лише в ситуації зі звинуваченнями в ритуальних вбивствах, а й у низці значно тривіальніших справ, сценарії під час судового процесу та фінальні замирення між сторонами були спільні для всіх, незалежно від етнічної чи релігійної різниці.

7 квітня 1587 р. перед дев'ятьма суддями, обраними шляхетським загалом на час безкоролів'я по смерті Стефана Баторія, стали Федір Рудецький і княгиня Дмитрова Козечина Катерина з Фальчевських, яка тримала луцьке вітйство. Позивач Рудецький скаржився на орендаря Шаю Нахимовича, який разом із міщанами прийшов до дому його підданого Труша Микитича, захопив його та як «злодея, оземши за шию, ведучи через место Луцкое, до везеня замкового осадити дал». Після трьох днів сидіння Труша у замку його панові Рудецькому вдалося визволити підданого. Причиною нападу єврея, орендаря горілчаних мит (які припадали на віта), став той факт, що Труш «горелку над заказ и над звычаи, у себе маючи, шинковал». Луцькі міщани засвідчили, продемонструвавши свій привілей, що ніхто не має права в межах міста і одразу за ним «корчмы мети и шинку жадного делати». Рудецький на те твердив, що його фільварок не входить до складу міської землі, а є шляхетською власністю, де «волно ми есть при тои маетности моеи и корчму збудовати». Але до суду він позвав єврея про насильство, побиття та ув'язнення свого підданого. Однак поки суд дискутував за закритими дверима про вирок у справі, сторони встигли домовитися: княгиня зобов'язалася перепросити Рудецького та заплатити дві копи за шкоди, а також відшкодувати його ж утрати по іншій справі; орендар Шая мав два тижні сидіти у замку, однак на прохання княгині, міщан і суддів Рудецький звільнив його від ув'язнення. Насамкінець позивач заявив, що його і перепросили, і віддали все, про що було домовлено, сповна.

У тому повсякденні, тісно переплетеному взаємними інтересами, не обходилося без спроб використати іншого собі на користь. Так троє возних визнали, що коли були у Суску, місцевий піп їм розповів, що на сповіді перед

смертю возний Войтех Яблонський сказав: «В справе жида колковського Мошка Бахуровича, взявши от него пару чирвоных золотых, противко бурмистрови соколскому Гаврилу Пинчуку несправедливе сознания моего термину до книгъ кгородских луцких подал, [...], якобы менил себе быти тоє зраненє и збите от мещанина колковського Гаврила Пинчука, также и шкодъ при том немало стальных».

А іншого разу володимирський слюсар Бахор визнав, що його пробував підкупити Федір Солтан: запросивши до свого дому, «почаль мене лагодными словами намовляти, абых ему сознание учинил перед урядомъ» та обіцяв за те дати 10 золотих і халупу у Володимері на своєму ґрунті. Але Бахор відповів, що таким несправедливим визнанням може «сумнене свое образити, а што болшого, могло би ми прийти и до присеги». Федір почав його переконувати, що простому ремісникові присяга не шкодить, а він допоможе її спокутувати. Однак ремісник стояв на своєму: він хоч і убогий, однак «не радувався тим подарункам», і просив, «абы мене до таких непристойных речей болшь не приводил». Через певний час і Федорів син Богдан намагався вручити Бахорові подарунок, тож слюсар, не бажаючи більше терпіти такого «великого набеганя», визнав цей факт публічно.

Ще вам одна історія про непевність судових заяв. Володимирське духовенство на чолі з владикою Мелетієм Богуринським скаржилося у ґроді, що у понеділок після Великодня вони йшли процесією «водле науки церковное з набоженством» від однієї церкви до іншої. Тож коли підходили «до церкви заложеня светого Николы, на Жидовской улици», «неверные жидове» Ізраїл і Нісан, «на взгарду закону и виры хрестиянское каменемъ метали». Нападників піймали і посадили до замку в ув'язнення. Підстароста не поспішав із розглядом справи, однак духовенство напосідало. Оскаржені наполягали, що каміння не кидали та готові присягнути, з чим священники погодилися. Підстароста написав текст присяги і послав возного, який мав простежити за її виконанням. Після присяги скаржники визволили Ізраїля і Нісана від обвинувачень. Насправді історик тут у глухому куті: очевидно, що оскаржені були Бога духу винні і потрапили під руку випадково, однак чи кинув якийсь камінь підліток, а чи духовенству для чогось потрібен був конфлікт – суцільні питання. Для нас же важливий підсумок історії. А насамкінець історія, в якій дісталася усім – і євреєві, і підстарості, і його слугам, а найбільше – одному із призвідників конфлікту. Отож у дім міщанина, де на той час мешкали шляхтичі Полоз і Куневський, прийшов єврей Шанко у справі, а господар йому сказав: «Ты, жиде, чоловіче небачный, пришол еси в дом до пановъ добрых, а шапъки не знял, мало еси ихъ поважилъ». Шанко на те відповів: «Есьли ся то вашей милости вадить с кривъдою, я и теперь шапъку здойму». І зняв. Не зняти шапку – уважалося великою образою. Скажімо, формальною причиною конфлікту

Володимира Заболоцького з кн. Криштофом Радзивилом, в якому Заболоцький поплатився головою, був той факт, що Заболоцький не зняв шапки при зустрічі. Отож шляхтич Полоз, який був при розмові господаря із Шанком, кинувся до єврея, дав йому ляпаса і поранив. Шанко, який знав напевно, що у таких випадках треба робити (як і всі інші у той час) пішов до замку скаржитися. Підстароста Стефан Княгининський послав свого слугу в місто, аби нагадати шляхтичам, щоб «спокойне и присътойне в місьти противъ подъяданыхъ его королевъское милосъти заховали». Однак Полоз із Куневським побили і того посланця. Тоді до міста пішов сам Княгининський у супроводі возного і шляхти, боячися, як би чого не сталося. Побачивши ту процесію, Полоз і Куневський кинулися до шабель та почали погрожувати підстарості, а потім і за луки схопилися. У тій штурханіні хтось ударив Куневського шаблею, в чому звинуватили Яхна Левієвича. Однак принагідно з'ясувалося, що він у «той зваде и меча не добывалъ». Власне, про правдивий перебіг події оповів сам винуватець убивства, юний слуга Ян Мазур, в домі у цехмістра Павла, де зібралось пристойне товариство, серед якого були і два возні. Цікаво, що не встиг Ян закінчити свою оповідь, як до господи прибув цілком випадково (а чи скоріше за все не випадково) брат Яхна Шимон Левієвич. Він же й зініціював засвідчення возними у суді розповіді Яна Мазура. Цікавинкою цієї історії є й той факт, що, як виглядає, у Яхна Левієвича була при собі шабля. Цілком імовірно, що вона була аксесуаром не лише для шляхти.

Отож на той світ дрібних конфліктів, солідарностей, домовленостей та примирень, в результаті яких розмивалися етнічні та релігійні вододіли, не варто накидати наші стереотипи.

25 квітня 2020

Рівні в присязі. А що із честю?

У судовій системі, де присяга, надана позивачеві чи відповідачеві на підтвердження доказів, означала виграш, обидві сторони визнавалися однаково відповідальними перед власною Вищою інстанцією. Закликаний у свідки Бог мав забезпечити особу, що клялася його іменем, від неправдивих слів. Себто присяга урівнювала християнина та юдея. Однак чи завжди наш християнин приймав цю рівність як данність і що собі думали судді?

8 вересня 1581 р. возний Дем'ян Мокренський визнав у володимирському ґроді, що був присутній на судовому процесі, де розглядалася справа Павла Коритенського, звинуваченого у побитті та пограбуванні (кінь, віз і речі на ньому) Меїра Хаїмовича з Базар на добровільній дорозі 11 травня. Коритенський заявляв, що його, чоловіка доброго і почитового, позвав до кременецького ґродського суду кременецький староста та брацлавський воєвода кн. Януш Збараський, звинувативши у речах, що ображають честь доброго та почитового чоловіка. Тож він став до суду, як годиться доброму шляхтичеві, аби «учтивый дом мой, добрую славу мою, на которую се его милость княз воевода торгнуть рачиль» через того єврея, «очистить и невинность мою показати». Оскаржений твердив, що упродовж 10-13 травня приймав у себе гостей і не виїздив за межі маєтку. Письмові свідчення шістьох осіб, які перебували у нього в домі у той час, Коритенський поклав перед суддями. Він підкреслював, що ті всі листи писані в одне слово. Ми би сказали, що писані як під копірку і поставили би їх під сумнів на цій підставі. Однак у тому суді дослівні свідчення суддів, скарги постраждалого та визнання возного, який оглядав наслідки правопорушення, уважалися доказом правдивості сказаного. Отож у тих листах ішлося, що Коритенський усі дні був при гостях, а вони готові засвідчити свої слова й усно, але на цей час змушені були їхати у справах поза межі Волині.

Павло Коритенський вказував на певний припис II Литовського статуту, де зазначалося, що «письмо а светки накгрунтовнейшие доводы». Він також вказував певну сеймову ухвалу, яка надавала першочергове право до присяги звинуваченому, особливо у тих випадках, де «голая жалоба и голые слова» не були підкріплені доказами. Існувало, щоправда, якесь свідчення возного, який щось вивідував у його брата луцького земського писаря Михайла Коритенського, однак воно, як твердив відповідач, до уваги братися не повинно. Бо й Михайло його не визнав, і возний міг фальшиво визнавати, ба більше – «далеко есть важнейшая присяга шляхетская, до которое се я беру, нижли вси доводы жидовские».

Єврей, за словами Коритенського, не мав свідчити ще й тому, що «справа не mezi ровными, одно mezi жидом а шляхтичомь». По-друге, Коритенського

позвав до суду не Маєр, а кн. Януш Збараський (про чужу кривду ніхто інший не може позивати, лише особисто скривджений). По-третє, присягати на доведення своєї невинуватості має саме Коритенський, бо інакше євреї можуть «виприсягти» з маєтності будь-якого шляхтича, адже «яко их вера злая, такъ и присяга не важъная».

Судді, однак, ухвалили присягати саме євреєві, а Коритенському заборонили скаржитися на їхній декрет до короля.

В іншій справі, яка розглядалася самоврядним шляхетським судом у кількості дев'яти осіб під час безкоролів'я, луцький єврей Шлома Єрусалимець оскаржив Києво-Печерський монастир на чолі з архімандритом, володимирським та берестейським владикою Мелетієм Хребтовичем-Богуринським, які вигнали скаржника з орендованого у них маєтку раніше визначеного часу. Адвокат відповідачів пробував відкласти справу з низки причин, зокрема, на тій підставі, що євреї не мають права орендувати землю, адже це означає, що вони тримають християн у неволі: «А жидъ если жебы арендою тое имене держаль, тогды тыми людми росказываючи, поготову бы их в неволи мел, бо хто кимъ росказуетъ, тот того в неволи маеть» («розказувати» – «наказувати»). Цей момент цікавий, однак до уваги судді його не взяли як такий, що не стосується суті обвинувачення. Вони зосередилися на самому факті відібрання орендованого за письмовим договором маєтку. На цій підставі Єрусалимцю призначили присягу на доведення своєї скарги і втрат.

Ще одна прикметна деталь, яка демонструє непевність скарг – єврей зменшив перед присягою попередньо заявлену суму шкод, що означало: у позові вона була перебільшена, однак брати на совість через це гріх не випадало. Укладачі III Литовського статуту спробували поборотися із перебільшенням позивачами вартості своїх кривд, зазначаючи окремим артикулом, що в разі зменшення їх перед присягою позивач утрачає все. Однак на українських землях III Статут формально не діяв, принаймні його завжди можна було оскаржити.

Отож, попри всі апеляції шляхти під час процесу до суддівської солідарності (як християн) з приводу «злої» віри юдеїв залишалися поза увагою. А присяга призначалася згідно з правовими нормами, чи в окремих випадках згідно із позасудовими міркуваннями суддів, однак переважно в сірій зоні, де не було прямої дії закону.

Ну гаразд, скажете ви. Право є право. Але шляхетська честь поза конкуренцією. Єврей міг перевищувати багатьох шляхтичів у багатстві, міг купити собі шляхтича-адвоката чи якогось судового урядника, міг орендувати, попри правові заборони, маєтки, однак де йому дотягнутися до шляхетської честі. Однак у строго ритуалізованих іграх із честю була щілина, яка дозволяє припустити, що й ментальні бар'єри зрідка давали збій.

Скажімо, коли єврей вступав у конфлікт зі шляхтичем і своїми діями ображав його честь. А, як ми знаємо, честь можна було образити легко.

У шляхетських ритуалах конфлікту був один, що маркував насильницькі дії шляхтича як рицарські: перш ніж удатися до сили, шляхтич мав публічно повідомити про це супротивника, оголосити йому про помсту. Це оголошення мало назву «одповідь». Ми ще до нього якось повернемося, тут же скажу, що одповідь могла бути оголошена усно, а могла присилатися у вигляді «цидули одповідної». Передбачалося, що одповідь, як і виклик на поєдинок, дається рівному собі за честю. Яке ж було моє здивування, коли я знайшла в судових книгах цидулу, що її прислав гоноровий Григорій Колмовський орендареві Балтазара Гнівоша єврею Рубіну. Балтазар передав її до суду для запису, вказавши, що Колмовський розгнівався безпідставно. Лист був написаний по-польському, а от писарі згідно з мовним режимом переклали його руською (а я для вас частково переклала сучасною українською). Цидула звучала так:

«Пане жиде, орендарю бородчицький! Ніколи тобі нічого такого не зробив, аби ти міг мене так злегковажити, що мене не раз від тебе дотикає». Як писав автор, Рубін перейняв на дорозі попа і боярина Колмовського, «помордоваль такъ, яко ся тебе подобало, и побралес у них речеи немало». Далі йде список відібраного, виключно для любителів таких деталей, кого не цікавить – можна пропустити: «у боярина моего взялес сукню блакитную люнскую, и кордъ, и шапку, а взялес моих пенезеи властных золотыхъ петъдесят, которыемъ давалъ на потреби мое властные, кожухъ кроликовыи, сукна люнского блакитного аръшиновъ дванадцать, каразие белое локоть десеть, сермягъ дви, с коня узду, а возъ казалес з села с Корневы гнати. У попа взявъши, збивши, шапку оксамитную, лисами подшитую, сукна люнского аръшиновъ пять, грошеи копъ десеть».

Закінчувалася цидула словами: «А такъ мне нелзе. Если ми того не вернешъ, подданымъ моимъ и мне, теды я на тебе и на горъле твоємъ того шукати буду, кгдыжъ такъ нецнотливыи лупъ чиниль и бои подданымъ моимъ, а мне деспектъ». Підпис, щоправда, дещо дисонував зі змістом: «Вашої милості приятель Григорій Колмовський».

У цій «одповідній цидулі» багато дивного. Зазвичай шляхтич, пишучи щось подібне своєму недоброзичливцеві, намагався його образити. Отож називав лише по імені та не уживав форм увічливості. Зверніть увагу також на кінцеву фразу, де Колмовський говорить, що Рубін завдав шкод його людям, а його самого образив – учинив деспект, себто тут звучить знак рівності між сторонами. Рубін виявляється достойним супротивником для помсти Колмовського, я вам скажу, дуже непростого чоловіка у тому світі. Отож конфлікт і право зрівняли присягу християнина і юдея, ба більше – честь шляхтича й особи простого стану.

26 квітня 2020

Я зрозуміла, друзі мої, чим ми будемо бавитися найближчим часом. Говоритимемо про суд. Бо зрозуміти, як працює суд у тому суспільстві та що є суд для того суспільства – це зрозуміти саме те суспільство. Суд і є його дзеркалом. А поки я збираюся на силі – ось вам цікава історія, про простолюд, шляхту і честь.

26 жовтня 1589 р. до володимирського замку прийшов Федько Глінка, підданий Миколая Остророга із села Поромова, та привів Филипа Кобиленського, на якого й жалівся перед підстаростою.

Федько розповів, що 22 жовтня у неділю той Кобиленський, «взявши перед себе злий умысль, учинивши отповедь и пофалку на здоровье и маетность мою, гумно мое и клуну зе збожьемь, на завтрее по той похвалцы уночи огнем запалил». Він перерахував свої втрати: жито, овес, ячмінь, гречку, горох, сіно, бочку льняного насіння та всі статки, що там були. Скаржник просив, аби з тим винуватцем повелися згідно з правом як із людиною неосілою, себто затримали в ув'язненні до розгляду справи.

За словами Кобиленського, він був слугою Івана Дубовецького, тож підстароста послав до його пана, призначивши для «учинення справедливости» день 30 жовтня. Ситуація була нетипова, бо зазвичай у випадку конфліктів між залежними особами (слугами чи підданими) справу розглядали їхні пани. Пан (або урядник) скривдженої особи посилав до пана кривдника з проханням учинити справедливість. Якщо між панами не існувало конфлікту, то зазвичай призначався день, на який з'їздилися обидві сторони зі своїми приятелями і намагалися поладити ситуацію. У випадку, коли розбірки між слугами і підданими були частиною ширшого конфлікту між шляхтичами, тоді пан кривдника міг відмовитися з'ясувати ситуацію. У такому разі шляхтич ризикував, адже, відмовляючися, він брав вину залежної особи на себе, цим самим демонструючи, що слуга чи підданий діяв не з власної волі, а за його наказом. Таким чином справа переносилася до суду і велася уже між шляхтичами, панами скривдженого і кривдника.

Федько оминув вищу інстанцію і подався прямісінько до судового урядника, а той визнав його право. Отож 30 жовтня Іван Дубовецький, ставши перед ґродським судом, підстаростою Романом Вільгорським і суддею Дем'яном Павловичем, визнав, що Кобиленський йому служив. Він просив судових урядників разом із ним, «далей не откладаючи, справедливість с того Кобыленьского» чинити, адже він, «за винним стояти не хоче». Ми вже з вами говорили про те, що добра слава пана і слуги були тісно пов'язані. Уважалося, що «який пан лотр, таких і лотрів слуг у себе тримає» та навпаки. Так Василь Гулевич, ворогуючи з Михайлом Мишкою-Варковським, на нього «слова неучтивими а барзо доткливими сегал» перед його служебником, а

потому додав: «Ты лотр, што лотру служишъ». Тож ображаючи слугу, зазвичай ображали пана, а з'ясовуючи стосунки зі шляхтичем, передусім завдавали кривд його слугам і підданим. Ось як слуга Костянтина Курцевича скаржився на слугу Семена Резановича Станіслава Поплавського: «Перенемъши мене на добровольной дорозе, [...] запытал мене, чий я есть. Я иначей се быти не поведил, одно так: «Хто есть пан мой – князь Костентин Курцевич». Он, дей, поведил: «То мне и надоби, бо, дей, пан мой, пан Семень Резанович, людеи князей Куръцевичов новоселецькихъ казал битъ». Отож Дубовецький, заявляючи про свою згоду на суд над Кобиленським, передусім декларував свою почитивість як доброго шляхтича. У відповідь на скаргу Глинки Кобиленський заявив, що справді був у неділю в домі Глинки, де його п'яного господар побив, але «жадное одповеди на него не чиниль и гумна его не палиль». Свою невинуватість оскаржений готовий був підтвердити присягою.

Одповідь, як ви вже знаєте, була оголошенням про помсту, обов'язковим перед застосуванням насильства до рівного собі, бо почитивий шляхтич мав бути відкритий у своїх помислах і діях. А Кобиленський, який претендував на шляхетність, тим часом спрямовував цей ритуальний жест до підданого. А що претензії у Кобиленського були, засвідчує, зокрема, така деталь, як журавлине перо на капелюсі обвинуваченого. У тому суспільстві шукачів кращої долі було багато, міграції жваві, паспортів із графою «стан – шляхтич/міщанин/вільна людина/підданий» не було, а кожен шляхтич пишався своїми слугами шляхетського стану, гордо принагідно заявляючи: «Всі мої слуги – шляхтичі». Саме зовнішній вигляд на щодень виступав ідентифікатором стану, тож йому надавали неабиякої ваги. Бо принаймні маєш виглядати як шляхтичем, якщо хочеш, щоб тебе за такого уважали, а далі – як пощастить. Валеріан Неканда Трепка, невтомний борець першої половини XVII ст. із псевдошляхтою, тиняючись землями Корони укладав для нащадків свою «Книгу хамів» із переліком близько двох тисяч неправдивих шляхтичів і їх історій. Там він залишив і свої міркування про канали проникнення простолюду до шляхетського стану, серед яких була й служба: «Служить йому довго, або, як вони кажуть, бавиться, аби під рукою того пана на хлопство його ніхто не вказував».

Федір Глинка далі доводив свою скаргу свідками, віри гідними. Передусім Олешко, королівський підданий із села Сліпча, визнав, що був у Глинчиному домі, коли стався інцидент: Кобиленський в чомусь завинив господареві, а той його, п'яного, «за лобъ выскуб». Виривання волосся було дуже образливим жестом, який завдавав шкоди честі, як і зривання шапки. Отож у відповідь Кобиленський вчинив Глинці відповідь, «хотечи его або забить, або спалить», себто скривджений обіцяв помститися за «одповідним формуляром». У понеділок до Глинки прийшов кравець Івана Дубовецького

з Божанки, попереджаючи його: «Стережисе, бо тебе Кобыленьский спалить хочеть». А потому той кравець і вдруге просив уже свідка Олешка, «жебыхъ Глиньку перестерегъ, бо, деи, Кобыленский спалить хочет».

Точнісінько так відбувалися оголошення про помсту і в шляхетському середовищі, де не лише сам скривджений попереджав про помсту, а й його приятелі. Інколи з оголошенням відповіді посилався і возний. Уважалося, що після оголошення про помсту особа має повне право вдаватися до насильницьких дій на захист своєї честі. А шляхтич, який отримав відповідь, має стерегтися. Про відповідь ми ще обов'язково поговоримо окремо. Однак скажу, що повсякденна культура шляхти вступала в протиріччя з правом, яке намагалося обмежити погрози.

Другий свідок з боку Глинка михальський війт Мартин визнав, що був у Грубешові вже після спалення Глинчиного гумна, де чув від божанських підданих пана Дубовецького, що «то ничия иншая справа, одно Кобыленского». Далі Глинка поклав перед суддями «перо жоравее шарое», яке знайшов після пожежі, мовляв, той Кобыленський його загубив, коли чинив підпал. Оскаржений визнав, що перо його, але твердив, що воно випало, коли Глинка його бив. Понти у даному разі виявилися не на користь Кобыленському.

Глинка теж просив про надання йому права присягти на підтвердження своїх звинувачень. Судді, порадившись з Іваном Дубовецьким, «при таковых ясных доводах через люди добрые и знакох явных», згідно зі статутним приписом наказали Глинці присягнути з двома свідками. Артикул, що на нього посилалися судді (розд. 11, арт. 11), стосувався випадків шкоди, завданої особі, якій попередньо погрожували. Отож, якщо факт відповіді буде доведений, підозра у скоєнні шкод невідомою особою падала на того, хто погрожував. Скривджений мав присягнути з двома свідками на доведення погроз, а оскаржений після цього виплатити вартість шкод. Однак із правового припису випливало, що всі ці дії не конче вказували на оскарженого як винуватця, а лише забезпечували відшкодування кривд для потерпілого. Далі ж особа, яка вчинила відповідь, може «собе винного искати, хто тую шкоду учинил», себто провадити власне розслідування і стягувати вартість своїх утрат уже зі справжнього винуватця. Власне, про це заявили й судді: «Тогда Кобыленский тую всю шкоду его, на чом присягнетъ, платити, а собе винного искати будетъ повинен».

Окремо треба сказати й про свідків, які у більшості випадків не стільки бачили те, що засвідчували, скільки чули – від самого потерпілого, від сторонніх осіб, внаслідок чуток тощо. Тож вони радше заявляли під присягою про довіру до присяги потерпілого, аніж самі підтверджували перебіг подій. Однак про свідків – це теж велика й цікава історія на майбутнє.

Отож коли Глинка разом із двома співприсяжниками Андрієм Ведкалом і Куцом Сикалом готовий був присягнути на підтвердження того, що Кобиленський, попередньо погрожуючи, спалив його гумно, винуватець Глинку звільнив від присяги й погодився заплатити за шкоди 39 кіп. Це була дуже значна сума, скажімо, вартість робочого коня згідно зі Статутом дорівнювала копу. А позаяк Кобиленський таких грошей не мав, його пан Іван Дубовецький замість грошей віддав свого слугу Глинці для відробітку під загрозою втрати життя в разі відмови.

Можливо, що Федір Глинка тримав корчму; немає сумніву, що він був заможним підданим. Сама ж історія дуже показова в багатьох аспектах. Скажімо, Федір провадив свою справу в шляхетському суді без підтримки пана, а судді сприймали цю ситуацію як належне. Кобиленський потрапляє на службу до Глинки, хоч за соціальним статусом, очевидно, стоїть на сходінку вище від підданого, незалежно від того, був він шляхтичем, а чи хотів ним здаватися (принаймні був вільною людиною). Отож ось вам приклад, які прозорі були міжстанові бар'єри. Несамовито цікавий обіг інформації в межах кількох сіл різних власників та канали її передачі, а також поширення відповіді, як прийнято вважати – елементу рицарської (шляхетської) культури, в різних середовищах і різних станах як кроскультурний феномен. Врешті до відповіді як ритуалу можна застосувати сказане колись Міланом Кундерою: «Багато людей – мало жестів».

27 квітня 2020

Отож, поки я працюю над своєю статтею, вам ще одна історія не про суд, а про те, як наші шляхтичі сварилися, а саме – про ритуал «одповіді».

28 лютого 1587 р. родина Пудловських звинуватили Вацлава Боговитина-Шумбарського в тому, що він, попередньо погрожуючи позбавити життя Валеріана Пудловського, 28 грудня 1586 р. напав на дім у містечку Маначині, де той зупинився на ночівлю. У темряві нападник зі своїми слугами Андрієм Страшем і Матисом завдали Валеріанові шаблями і кордами рани, від яких той помер.

Вацлав Боговитин, особисто ставши до суду, заявив, що тим звинуваченням знищена його добра справа, тож він хоче якомога швидше очиститися від оскарження. Вацлав твердив, що хоч і мав сусідські непорозуміння із небіжчиком, однак про вбивство ніколи не думав. Він поставив перед судом згадуваних Страша та Матиса, заявивши, що ті ніколи не були його слугами. Ба більше, Страш зізнався у вбивстві, заявивши, що Боговитин до того непричетний, як і Матис, який стояв під дверима, поки Страш розправлявся з Пудловським. Страш розповів, що в минулому він служив небіжчику, який жорстоко з ним повівся, коли довідався, що той хоче від нього піти. У п'яному стані він смикав Страша за вуса, бив його, а потім шаблею поранив у руку. А коли Андрій спробував утекти, він його спіймав і посадив у ув'язнення до кременецького замку, «тамъ робаки, през дванадцат недел у везеню седячого, мало мя не зели». Поки слуга сидів у замку, Пудловський його не годував, аж поки підстароста з милосердя не випустив бранця. Маю сказати, що харчування ув'язненого було проблемою або самого ув'язненого, або ініціатора ув'язнення. Тож Страш, який напевно був немісцевим, мав дуже страждати від голоду. Вийшовши на волю, Андрій Страш спробував через посередників отримати від колишнього пана свої речі, а також залагодити конфлікт, однак той був невблаганний.

Доля звела слугу з колишнім паном ще раз, коли він прибув при новому панові до Маначина. Страш розповів, що він, прийшовши на пиво до однієї господи, наткнувся на Пудловського, який ткнув запаленою свічкою йому в очі. Наступного дня Страш із Матисом зустріли приятелів, які запросили їх на мед. На нещастя, у корчмі вже сидів Пудловський, який, побачивши колишнього слугу, схопився за меч. Страш твердив, що убивство трапилося в обороні. Однак ця версія погано сполучалася з описом возного, який оглядав тіло небіжчика. Він визнав, що закривавлений Пудловський, на тілі якого було 19 ран, лежав на ліжку, а слуги Пудловського назвали імена убивць – Вацлава Боговитина і його слуг, Андрія Страша і Матиса.

Попри визнання Страша, адвокат позивачів вперто наполягав на вині Боговитина, давнього ворога Пудловського. Він подав до суду акт, який

містив розповідь возного: той бачив, як Боговитин пальцем вказував на Пудловського, приказуючи: «Хіба живим не буду, щоб тобі за те не помститися». Отож адвокат заявив, що жести і слова Боговитина прямо вказують на його вину. Згідно зі статутною нормою у випадку вбивства особи, якій погрожували, підозра в першу чергу падала на того, хто чинив погрози. За вбивство після погроз обвинуваченому загрожувала смертна кара, якщо позивач із двома шляхтичами присягав, доводячи вину. Як бачимо, вся доказова база ґрунтувалася на словах, які на різний спосіб повторювали люди, що про подію лише чули. Єдиними безпосередніми свідками були двоє слуг Пудловського, але велике питання – чи напевно вони знали тих, на кого вказували, та чи конче їх бачили, адже, як зауважувалося в скарзі, в домі панувала темрява, коли коїлося вбивство. Прикметно, що їх якраз ані не викликали до суду, ані спеціально не опитали. Можливо, імена нападників вони почули значно пізніше безпосередньо від зацікавлених осіб.

Адвокат Боговитина у відповідь на звинувачення його клієнта звернув увагу, що справжня «одповідь» згідно зі звичаєм чиниться за певним ритуалом – або через возного, або у письмовому вигляді. Себто саме це свідчило про серйозність намірів кривдника. Ті ж сусідські негаразди та звичайна конфліктна риторика, які позивачі подавали на доведення вини Боговитина, не мали жодного наслідку і не мусили братися до уваги. Себто він твердив, що йшлося про звичайні сварки, а не про одповідь.

Судді вирішили, що смертної кари заслуговують Страш і Матис (будь вони «своїми», цілком можливо, що спільнота знайшла би спосіб їх «виправдати», але вони були маленькі люди). Натомість Боговитину наказали присягнути із шістьма співприсяжниками, що не убивав, не наказував убити, ні з ким не змовлявся і нікого не посилав вчинити злочин. Очевидно, що шестеро осіб, які мали присягати, засвідчували добру репутацію Боговитина та його нездатність як почитивого шляхтича на такий ганебний вчинок. Коли 2 березня Вацлав Боговитин став зі своїми родичами і приятелями до присяги, позивачі їх звільнили від доведення. Вони пояснили своє рішення тим, що справжні винуватці не вказали на Боговитина як замовника, а він сам разом із приятелями готовий був присягнути (відповідно, продемонстрували невинуватість оскарженого), тож вони, прагнучи на майбутнє мати доброго сусіда, «волным есмо от тоє присеги учинили». Насамкінець у цій справі маленьке уточнення. Зазвичай перед самою стратою винуватців ще раз питали, чи мали вони помічників у своєму негідному вчинку. Передбачалося, що визнання повинне очистити сумління злочинців перед тим, як їхні душі дадуть звіт на Остаточному суді, тож до останніх слів на ешафоті ставилися дуже серйозно. Позивачі також недаремно наголошували на бажанні мати Боговитина за доброго сусіда. Вони знали ціну такої приязні – змушення до

присяги сіяло й надалі зерна ворожнечі, її відпущення обіцяло вдячність і добросусідство на цьому ґрунті.

Одповідь, навколо якої розгорнулася дискусія у суді, представляли собою публічно а чи письмово висловлені погрози на адресу супротивника. Насильство без відповіді уважалося недостойним шляхтича. Зазвичай скарги починалися з того, що кривдник напав, «не давши ему перед тым знати о нехути и о неприязни своей, ани ему, яко се рыццерского стану човекови годило, отповедивши». Тогочасний автор Анджей Фрич-Моджевський у своєму трактаті «Про направу Речі Посполитої» згадує про поширену практику – трактувати безчесними тих, хто вбив без попередження, натомість людьми честі вважати вбивць, що перед тим повідомили жертву про свої наміри. Автор цього звичаю, зрозуміло, не схвалював.

Шляхта сприймала відповідь як обов'язкову, а право було спрямоване на те, щоб після публічного оголошення про помсту її не допустити. У житті шляхетської спільноти цей ритуал мав велике значення, про що свідчить і прийнята на сеймі 1588 р. конституція «О одповіді». Від початку там наголошувалося, що відповідь має даватися рівному за статусом супротивникові у відповідь на звинувачення кримінального характеру, що ганьбить шляхетську честь. Справді, скарга до суду сприймалася як образа, адже в ній оповідали про нейприйнятну для шляхтича поведінку, усіляко згущуючи барви. Тож ображений, «не хотечи того, што есть з ущербком доброе славы и учтивости моее, терпити и на себе носити», заявляв про свою готовність провадити справу у суді. Саме за такими випадками і резервувалася одповідь як варіант відновлення справедливості для оскарженого. За конституції погрози мали оформлятися письмово, «цедула одповідна» вручалася супротивнику через возного і свідків, після чого одповідник мав особисто подати її для запису досудових книг. За вимогами конституції після вчиненої за всіма правилами одповіді шість тижнів супротивники мали зберігати мир і не вдаватися до ворожих дій. То що ж мусило відбутися за цей період і про що промовчала сеймова постанова? Очевидно, що інтервал мав бути використаний для можливого полагодження стосунків через приятелів, на що вказують деталі конституції та щедра на такі випадки повсякдення.

Як же шляхта погрожувала на практиці? Звичною формою були усно висловлені погрози на адресу супротивника: «на мене самого передь многими и зацными людъми словы доткливими и обелживыми непристоине и вшетечне, снать з опилства, торъгаль се»; «на здорове пред велю зацныхъ людей и годныхъ одповедають, грозятъ, обещаючи его въ коротькимъ часе якимъ колвекъ способомъ любь сами презь себе, любь тежь през иньныхъ, с того света зглядить». Свідки активно втягувалися у з'ясування стосунків, вислуховували погрози та передавали їх особам, якщо погрожували заочно.

Так Габріель Войтковський скаржився на Криштофа Лабунського про погрози позбавити життя, а він про них дізнався від свого приятеля, який попередньо гостював у Лабунського і чув там про його наміри. Інколи чинити «одповіді» делегували слуг чи приятелів: «приятелми некоторыми, яко и тыми лотриками козаками ку шкоде моеи и з небезпеченством здоровья моего» одповідав. Траплялися випадки, коли для цього запрошували возного:

«Иди од мене до того Федора Балабана. Дай ему од мене одповед, иж нехай ся ме стережет на каждом местцу и с каждое меры, бо его забью; и не перестану умыслу своего, аж тому досыть учиню». Щоб зрозуміти, чи супротивник просто лається, а чи має серйозні наміри, інколи відправляли до нього посланців, аби перепитати, як саме треба сприймати його слова.

Одповіді чинилися у публічних місцях, якими були ринкова площа, церква, цвинтар, суд, замок, тобто всі традиційні зони конфлікту, зважаючи на нормативну публічність поведінки шляхтича. У випадках погроз присутні при цьому сторонні особи, з одного боку, забезпечували публічність процедури, і, таким чином, отримання кривдником максимальної сатисфакції, з іншого - могли втрутитися і втримати ситуацію в певних допустимих рамках. У одповідях шляхта погрожувала убити, завдати шкоди майну, побити кийми чи вирвати бороду, заподіяти кривди слугам і підданам. Зазвичай при цьому використовували лайливі слова, усіяко ображаючи супротивника:

«Отповедаючи и злоречачи мне, называючи мене псомъ бородатымъ, причитаючи теж мне, же, дей, ты естесь зрадца и нечнота великий». Часто звинувачили в незаконному народженні: «неучстивого ложа сынем» Жінок традиційно називали «чаровъницею и вшетечницею»: «слова невчтивыми, доброй славе ей образливыми, ей соромотил, мовечи: «Курво, малпо, машкаро». Лайки зазвичай супроводжувалися образливими жестами – вириванням бороди чи волосся, зриванням головного убору, побиттям за допомогою «нелицарських» предметів (києм, віжками), образливим «киванням пальцем» тощо.

Поширений тип усної одповіді поєднувався зі значно рідше уживаною письмовою формою – «цедулою одповідною». Але про письмові одповіді, які зазвичай сполучалися з викликом на поєдинок, ми поговоримо в наступній серії.

Зустріч.

29 квітня 2020

Сьогодні вам розповідь про те, що писали шляхтичі у цидулах відповідних, якими погрожували мститися.

Тексти таких листів із Волині, якими попереджали суперника про майбутню помсту, за структурою дуже подібні до тих кількох, що були знайдені на інших теренах Речі Посполитої. Їх зазвичай приносили до суду особи, яким погрожували, але бувало й так, що задокументувати свою обіцянку мститися вирішував і сам автор. На початку цидули вписувалося ім'я адресата без будь-яких формул ввічливості, що мало одразу засвідчити зневагу автора. Далі вказувалася причина, що змусила вдатися до погроз – тяжка і безпідставна образа, відплатаю за яку могла бути лише помста. Автори кількох цидул заявляли, що змусять супротивника проковтнути листа чи образливі слова.

Отож Станіслав Стадницький заявляв, що через великий жаль і образу, які він отримав від Василя Красенського, йому «иначе в том чинити и поступовати не годило, едно яко доброму, почтивому и рыцарскому чоловіку приналежи», тож він і «послалъ есми до него на цедуле отповед през возного».

Причиною конфлікту послужила суперечка за коня, якого слуга скаржника попередньо сторгував для свого господаря, а Василь Красенський, знаючи про це, його перекупив. Стадницький спробував поладити ситуацію, звернувшись до кривдника усно, а далі написавши йому листа з проханням відступитися, однак адресат відмовився. Стадницький пояснював, що спочатку хотів пересвідчитися, чи Красенський справді хотів його образити: «Учинив так не з потреби, бо з ласки Божої маю на чому їздити, але дізнаючися, чи вчинив так на зганьблення мені, і бачу, що так».

Уражене самолюбство виявило себе і в такому фрагменті цидули: «Посмехи собе з мене строишь; пристои ли то цнотливому то чинит, што ты мне чинишь, сам то у себе уваж!». І, звичайно, Стадницький твердив, що Красенський образив його без будь-якої вини з його боку.

Інколи вказувалося, що причиною відповіді стали образи, завдані не безпосередньо авторові цидули, а його родичам або приятелям. Помста, своєю чергою, охоплювала не лише безпосередніх супротивників, а й їхніх родичів та нащадків: «і на потомстві твоєму, і на самій особі твоїй мститися того буду». Обов'язково зазначалося, що супротивник має стерегтися помсти в будь-яких місцях, зокрема, таких, де використання зброї заборонялося правом і звичаєм, а також у будь-якому стані (сплячому, беззбройному тощо), тобто йшлося про війну без правил: «ти про те відаючи, стережися в костелі, церкві, в домі, в лазні, в дорозі і на всілякому місці, де б я з тобою не зустрівся, окрім маєстату Його милості, тож сподівайся на Бога»; «одповідаю

і нагадую тобі, аби мене на кожному місці стерігся, під час сну, сидячи, ходячи, уживаючи їжу чи напої, на кожному місці, як в домі, в полі, в гумні, на дорозі, в містах, на торгах, на з'їздах усіляких роками, аж того листа свого з'їсти мусиш, і плату за нецноту свою на собі понесеш. Тож стережися!». Зазвичай також цидули містили посилання на Бога, який мав бути заступником для несправедливо скривдженого і месником для його ворогів. Такі згадки вказували на Божественне втручання в людські вчинки і тим самим легітимізували майбутню жорстокість щодо ворога: «Я, взявши Пана і Збавителя мого на поміч, хоча ти образу тобі віддати, яка спіткала мене вчорашнього дня»; «А нехай Пан Бог буде суддею кожному чоловіку несправедливому. Час на все, довіряю Богу моєму і справедливості своїй. З тим нехай тому Бог допомагає, хто справедливіший».

Власне, цей елемент підводить нас впритул до розуміння відповіді як варіанту поєдинку між супротивниками, як Божого суду на захисті честі, на що вказує і текст однієї з них: «Одповед быти не может болшая, кгда кто кого на поединок вызывает, на горло ему наступует, зачым тежь и начетая справа розумяна быти не может [інакше], толко одповедю з похвалкою». Йшлося про звинувачення кривдника у наїзді, під час якого господаря викликали на поєдинок. Такі ситуації були цілком типовими – скарги про напади на дім чи маєток часто мали своєю складовою «визивання на руку» .

Попри поєдинок як суто чоловічий спосіб поррахунків, відповідь, хоч і вкрай рідко, надсилалася й жінці. Так Олександр Калусовський прислав цидулу Настасі Гулевичівні, дружині свого брата Івана Калусовського, «хто є початком всього», себто жінку оголошено причиною конфлікту. До суду ту цидулу приніс брат Настасі Дем'ян Гулевич, вказавши, що захищатиме честь сестри. У цидулі Олександр обіцяв мститися і Настасі, і братові, і всьому їхньому потомству. Весь текст просякнутий посиланнями на Бога як головного заступника скривджених, судді усіх несправедливих людей, що забувають про страх Божий.

Жінки часто перебували в центрі конфлікту, де представники обох родин, чоловіка і її батьківської, бралися захищати честь родички чи сестри. Утім, мені трапилася справа, де саме жінка чинила відповідь. Іванова Лосятинська Настася Василівна з Гостських, на той час удова, прислала цидулу сусідові Михайлові Сербину-Кобецькому:

«Не ведати если сама з умыслу своего, альбо с чыее порады, прислала до мене слугу своего Пилипа Баглаевича з листомъ своимъ отповеднымъ, в которомъ досыт небачне а неспокойне в суседстве писанемъ своимъ мене образила и небеспечнымъ от себе вчинила».

Існування відповіді як ритуалу засвідчує і практика її «знесення», тобто оголошення про припинення ворожості поміж супротивниками. Так, полагодженням давнього конфлікту між Михайлом Колчинським і Юрієм

Підгороденським було засвідчене письмовим зобов'язанням надалі жити в мирі, «одповедей» не чинити і криво один на одного не дивитися: «Они, будучи в васни и въ одповеди частокротной, а ижъ тепер за ласкою пана Бога всемогущого и за згодою пановъ приятелей наших, тотъ гнѣвъ нашъ и одповедъ межи нами померковали и в добрую приязн привернули. Тѣды мы тепер, одпустивъши оден другому то все, яко се вышѣй поменило, дали межи себѣ тотъ квитъ, же южъ николи не маемо се одинъ на другого скрива глѣдити».

А Якуб Крушинський і Федір Солтан взаємно зобов'язалися повернути захоплені під час ворожнечі грабежі та скасувати скарги й записи в судових книгах, які вносили «з ущипком учтивости доброе славы». Крушинський також мав забезпечити «знесення» одповіді, яку його приятелі оголосили Солтанові, порушені жалем за близьку людину. Умови були виконані, що і засвідчив возний у суді: «Отнес лист приятелей его, шляхты земли Белъское, до пана Федора Солтана, писара земьского володимерьского, до дому его тутъ у Володимери, который лист приятели его прислали, иж што пану Федору Солтану, писару, отповед были на здорове его учинили, его с тое отповеди волнымъ чинячи и того отступуючи».

А одповідь, яку оголосив ротмістр Андрій Гловацький Іванові Хрінницькому перед луцьким ґродським судом, польний гетьман Станіслав Жолкевський, на розгляд якого надійшла ця справа, наказав «знести» та відмовитися від помсти під загрозою смертної кари і втрати честі. У своїй цидулі Гловацький писав до Хрінницького:

«Пане Іване Хрінницький, підсудку луцький! Так від тебе самого, як і від багатьох людей відомих, наслухалися вуха мої, що мене на почтивості моїй шляхетській зачіпаєш, і у тому звинувачуєш, чого на мені, чоловіку поштивому, ніколи показати не зможеш». Себто одповідь була лише одним із актів у тривалому конфлікті. Тож гетьман заявляв, що Гловацький для отримання сатисфакції має йти до суду, а не погрожувати. Волинська ж шляхта, явно протегуючи «своєму» Хрінницькому, на сеймику вписала в інструкцію послам на сейм пункт, що вони мають «старатися» про остаточне скасування тієї «одповіді».

Практикували й усні відмови від одповіді, зазвичай у присутності возного і шляхти. Так возний Ян Валевський визнав, що їздив на прохання Григорія Гулевича до Михайла Сербина-Кобецького з приводу одповіді, яку Себастьян Прибика, слуга Сербина, виголосив Гулевичеві. Возний мав пересвідчитися, чи справді Прибика мав наміри втілити погрози в життя, а чи погрожував ситуативно. У відповідь Михайло заявив, що його слуга «отповедей и пофалокъ жадных» не чинив, а якщо й чинив, то «полнити того не будет». Він пообіцяв це під шляхетським словом.

Отож відповідь як ритуал мала кілька важливих функцій: заява перед супротивником про готовність мститися за заподіяну образу, відповідно, декларація себе як почитового шляхтича; оповіщення спільноти про напруження в стосунках поміж її членами, тож приятелі мали шанс утрутитися і замирити супротивників; демонстрація сили через зганьблення супротивника, залякування та намагання змусити його до певних поступок, а чи й просто черговий акт насильства у конфлікті.

Історик зазвичай не знає, як реагували на цидулу адресати. А проте ми маємо одну барвисту замальовку отримання відповіді Михайлом Линевським від Миколая Семашка під час засідань луцького гродського суду. Це Вам на закуску.

Увечері перед закінченням засідання Линевському подали дві цидули, писані польською, які добрі люди знайшли перед судовою світлицею. Прочитавши їх, той страшенно злякався, і, впавши перед старостою Олександром Пронським на коліна, «плачливо» скаржився про вчинення йому відповіді. Присутній при цьому шляхтич Василь Кучук-Лазуцький оповів, що одна цидула випала з-під делії Миколая Семашка, коли він прогулювався пред судом. Свідки її підняли і почали читати, а другу непомітно підкинув слуга брацлавського каштеляна Олександра Семашка. Коли ж її «прудко ніхто не брал, сам же, поднявши ее, пришедши до нас, врекомо читати хотел». Свідки, бачачи, що йдеться про відповідь, передали листи адресатові. Михайло Линевський у відповідь заявив, що Семашки перед тим, «грозечися на мене перед людми добрыми на мене кия отыйти, и водле тое погрозки своее чинечи мысли своее досыт», наслали своїх слуг на його господу, а тепер і помстою погрожують. Тож він «светчился и плачливе оповедал» старості і всім, хто на той час був на гроді, що у випадку його смерті «тоє кривды своее ни от кого иншого быти не твердит», тільки від Семашків.

Очевидно, що розігрована Линевським трагедія у підсумку мала забезпечити йому підтримку старости й шляхти при ньому, надати конфліктові публічного характеру і тим самим застерегти супротивника від агресії. Як видається, Михайло Линевський переграв свого супротивника у змаганнях за честь, продемонструвавши перед спільнотою свою почитивість і підступність супротивників.

30 квітня 2020

Отож, як казав один мій герой, не може бути більшої відповіді, аніж виклик на поєдинок. То яким же він був на Волині і Київщині, цей маркер європейського рицарства?

Поєдинок як засіб захистити честь з'явився на наших теренах не пізніше від багатьох куточків Європи – десь у середині XVI ст. Нагадаю, що англійський король Яків I писав у кінці цього ж століття про дуель як про континентальну новинку. Однак той образ поєдинку, який склався у нашій уяві переважно під впливом оповідок про куртуазні звичаї при монарших дворах чи про практики вже XIX ст., істотно відрізнявся від того, що практикували наші предки у себе вдома. Утім, поєдинки у середовищі волинської чи київської шляхти цілком можна порівняти, скажімо, із поєдинками французького провінційного нобілітету. Так що тут нам нічого нітитися. І ми, Химко, європейці.

Ось вам опис наїзду Станіслава Граєвського на двір «неприятеля» Івана Чаплича-Шпановського, під час якого прозвучав і виклик на поєдинок. Бо куди ж без нього, якщо тобі йдеться не просто про порахунки, а про високу рицарську помсту. За наказом нашого «рицаря» його слуги влаштували у дворі Чаплича «гонитву» на конях зі списками, себто такий собі варіант рицарського турніру. А під час цього дійства й викликали господаря на поєдинок. Сам же Граєвський, «открываючи и поднимаючи кошули, невстыдливе бегал». Тут, схоже, йшлося про традиційний на той час знак зганьблення супротивника – демонстрацію сідниць. Далі нападник, заглядевши церкву перед двором, «отбивши замокъ до церкви, яко один поганин, впадши в церковъ, без боязни Божее и встыду приробоного начиня церковныи посвещеныи переворочалъ, рызы розметал, злоречиль, а на его милость пана войского грозил, отповеди и похвалки чинил». Бо звичайно ж, треба було закликати в поміч до помсти самого Бога, як заступцю всіх скривджених, а саме таким, схоже, і вважав себе Граєвський. Як розумієте, цей випадок не був унікальним. Андрій Асланович скаржився у житомирському замку на Семена Вишпольського, якого намовила його братова Марина Вишпольська, аби той скаржника убив або «здоров'я позбавив». А Вишпольський «вночи пришедши потаемене под двор протестанта власный, поза плотами се засадивши и з добитою шаблею ходячи, волал, визиваючи на поединокъ, мовечи: «Вийд такий овакий матки сыну, а бийсе зо мною». Бачачи, що на галас ніхто не відгукнувся, нападник тоді «лжит, сромотит и лает такъ протестанта самого, яко и жону его словами непристойными, гонорови его шляхецкому шкодячими, почал». А потому, «еще заятрившисе горшей и на злое добре распалившисе, умыслови своему и раде помененой паней Вишполское, братовое своеи, досит хотечи

учинит», оголосив відповідь і з тим від двору пішов геть. Досить кумедно у даній скарзі поєднуються звинувачення у потаємності нападу Вишпольського на дім, що мало підкреслити негідність його вчинку як дії прихованої, а також подальша розповідь, де йдеться про гамір, зчинений нападником, під час виклику на поєдинок і виголошення відповіді. Цілком імовірно, що у даному разі кліше, яким зазвичай описували насильство, наклалося на демонстративні дії обвинуваченого. Далі Андрій Асланович посилав до Семена Вишпольського свого приятеля Яна Верцинського, питаючи про причину таких похвалок і «сромочене протестанта и малжонки его на гоноре шляхецким», однак кривдник не лише не заспокоївся, але повторив перед посланцем, що то чистісінька провда – він викликав суперника на поєдинок і «соромотив» його. Ба більше, Марина Вишпольська зі свого боку нацькувала своїх собак на свиней скаржника і вже кількох забила.

Тож у підсумку Андрій Асланович скаржився на своїх сусідів про погрози, заборону їздити їхньою дорогою та про нещасних свиней. А от про поєдинок і обов'язок лицаря ставати на герць в обороні своєї честі він геть забув. Власне, своїми двома гусьми та збіжжям передусім переймався й Матис Комнацький, принагідно згадуючи, що його вороги ще й «перед приятелми и слугами моими мене лжат, словы своїми неучтивыми на мене торгают, человека спокойного, ни в чом соби невыступного, на битву вызывають». Вперше про поєдинок згадали на сеймі 1588 р., де була прийнята конституція «Про поєдинки». Вона забороняла дуелі та вводила покарання – піврічне ув'язнення і штраф у 60 гривень. Застерігалось: лише король міг надавати право на поєдинок. Водночас проблема поєдинків регламентувалася і в III Литовському статуті (1588 р.). Окремий артикул був присвячений відповідальності «за виклик на руку». У преамбулі наголошувалося, що в країні поширився недобрий звичай вирішувати будь-які кривди через виклики на поєдинок. Зловмисники, ображаючи словами, що шкодять честі і добрій славі шляхтича, змушують супротивників удаватися до зброї. Попри те, що дуелянти обіцяють за будь-яких наслідків двобою не мститися, а також зобов'язують до того своїх родичів, кровопролиття не приносить спокою державі. Тож зазначалося, що віднині дозволені лише поєдинки, які схвалив король, а у війську – гетьман. В артикулі говорилося, що винні обидва дуелянти, однак відповідальність встановлювалася в залежності від завданої на поєдинку шкоди. За поранення на дуелі зацілілий мав сидіти пів року в замку, хоча й не платив відшкодування за рану. У випадку вбивства на дуелі карою була страта без виплати родичам убитого 100 кіп за «голову шляхетську». Таке покарання вказувало на публічний характер поєдинку, що сприймався як порушення суспільного спокою, а не приватна кривда потерпілого. Натомість, як вказувалося в артикулі – честі і добрій славі шляхтича, який зберігав спокій і звертався до суду замість стати на поєдинок,

не мали шкодити образливі слова з боку кривдника. Цим заявлялося, що не сам шляхтич і не шляхетська спільнота вирішують справи честі, а держава, яка й встановлювала, що є добре для честі, а що ні. (Утім, справи про честь традиційно перебували в судочинстві короля). А далі особу, що викликала на поєдинок, урівнювали з тими, хто оголошує про помсту. Розглядати такі випадки мали згідно з артикулом про словесну образу честі. Отож якби шляхтич іншого шляхтича звинуватив у нешляхетстві, або ужив слів, dotкливих його почитивості і доброї слави, однак у суді відмовився від них, то у такому разі ті слова не мали шкодити скривдженому; якби вдруге образив, то мав сидіти у вежі 6 тижнів. Щоправда, артикул стосувався лише випадків, коли образливі слова були висловлені у присутності скривдженого, заочні образи до уваги не бралися і мали залишатися на сумлінні винуватця, бо «доброму чоловіку не годиться погано говорити про почитивість іншого». Як промовляв на сеймі 1585 р. гнєзненський архієпископ: «Річ то печальна – ослава. Не тільки той вбиває, хто здоров'я відбирає, але й той, який добру славу відбирає. Бо у почитивих людей менше життя важить, аніж слава, та й загалом лицарський чоловік для слави життя віддає».

У тексті артикулу також зазначалося, що на двобій король має давати дозвіл «только за великими и знаменитыми причинами» і за погодженням із сенаторами. Цілком очевидно, що наші герої, в обороні честі переймаючися зменшенням поголів'я свиней чи гусей через напади недоброзичливців, про таке не могли і мріяти.

Одразу скажу, що в судових книгах практично немає скарг про вбивства чи поранення на поєдинку, відповідно, й про самі поєдинки. Хоча дуже багато згадок про виклики, які зазвичай звучали під час будь-якого нападу, особливо під час наїзду на маєток ворога. А це дозволяє розглядати практично будь-які бійки чи наїзди саме як варіант поєдинку в обороні честі. Виклик не вимагав від супротивника участі у двобої і не знеславлював його через відмову битися, а розумівся як варіант погрози. Саме на таке його сприйняття вказує текст письмового виклику на поєдинок Миколаєм Трацевським Юрія Овлочимського, де заявлялося – у випадку відмови від двобою Овлочимський має розглядати цидулу як відповідь і стерегтися. Овлочимський у суді заявляв:

«отдадь ми цедулу властного писанья руки своее досыть обелживую и ущипливую, вызываючи мене на поединокъ, абымъ з нимъ учиниль. А где бым чинити не хотель, тогда ми на здоровье мое отповедь чинил, абымъ се его стерег такъ на местцу безпечномъ, яко не на безпечномъ».

Показовим є і свідчення возного Івана Жуковецького в луцькому ґроді про відповідь, дану Іваном Підгороденським Францишку Завадському.

Попередньо Підгороденський викликав свого супротивника на поєдинок, «называючи его неучтыивое матьки сыномъ», і, як твердив возний, не

обійшлося би без кровопролиття, якби не втрутився приятель. Бо як казав колись жовнір Почобут: «Добре на поєдинок викликати, коли є кому гамувати». Однак, коли вдалося вгамувати напругу, Підгороденський через возного і двох шляхтичів-свідків учинив Завадському одповідь, «абы ся его на вшелякомъ мечьцу, наветь и передъ судомъ, стерегъ, хотечы его здоровья позбавити».

Виклик на поєдинок, як і «одповідь», міг передаватися через возного зі свідками або через шляхтичів-посередників. Однак ставлення до виклику як аналогу погрози не зобов'язувало шляхтича негайно братися до зброї, більш того, як і у випадку з одповіддю, уважалося, що в таких випадках треба зберігати спокій. На цьому моменті наголошував Валеріан Загурський у своїй скарзі на Болеслава Свижинського, який «словы карчемънеми, ушъчипливими и гонорови шляхецькому шкодячими, наехавъшы, лъжилъ и десьпектоваль, вызываючи на поединок». Скаржник же те все «скромъне зъносилъ и словы лагодливими упрашалъ, абы оного, яко спокойного», залишив у спокої. Утім, Загурський, не зважаючи на прохання Свижинського, ще запальніше його «одъ матки лъжилъ и десьпектоваль, и не тылько самого протесьтанта, але и менованые особы тымъ же конътемъптом каръмилъ».

Очевидно, що оці всі поєдинки зводилися загалом до вічного «ти мене уважаєш?», однак були й ті, де йшлося таки про двобій за певними правилами. Однак про них ми поговоримо завтра.

01 травня 2020

Отож сьогодні про випадки викликів на поєдинок, де справді йшлося про деталі можливого ритуалу. Їх, щоправда, небагато, адже вони пов'язані саме з письмовими викликами. Тож як ритуальний двобій на захист честі бачився дуелянтам?

Одна з найраніших цидул представляє виклик Василем Павловичем Андрія Коровая (1576 р.). У тексті говорилося, що причиною виклику є кривди Павловичевих підданих і погрози від Коровая. Далі Василь обіцяв не вважати свого супротивника за рівного собі, народженого від «почтивого отца и цнотливое матки», якщо він не стане з ним до бою. За пропонуваними умовами суперники мали зустрітися наступного дня в понеділок перед обідом без супроводу сторонніх осіб на межі між маєтками. У випадку згоди Коровай мав прислати у відповідь цидулу, підписану власною рукою. Закінчувався текст звичним для листів відповідних: «Стережися мене на кождомъ мистцу, бо ми тых деспектов моихъ подданныхъ сердечно жалъ». У відповідь Андрій Коровай приніс цидулу до замку для запису до актових книг та заявив, що є поштивим шляхтичем, який дбає про спокій посполитий і не хоче, щоб через його дії він був порушений. Тож «тое отповеди его не приймовал», на цедулу не відповідає і буде проблему з Павловичем вирішувати правом. Тобто, лицарському варіанту чину, за яким відмова від поєдинку граничила з ославленням і втратою честі, Коровай протиставляв модель поведінки поштивого шляхтича – законслухняного обивателя, що передусім дбає про мир у спільноті.

Кількома роками пізніше (1579 р.) інший герой - Михайло Гулевич, позвав на дуель Яна Ворону Боротинського. У цидулі він спочатку оголошував про свою помсту: «...ся меню рыцерьскимъ чоловекомъ, тебе то оповедаю, абыс мене якъ одного неприятеля се стерегъ в дорози, в дому, в лазни и на вшеляких местцахъ, и в потреби, где одно з неприятелем короля, пана нашего, будеть». Типове олошення про помсту автор цидули закінчував викликом: «Естлис цнотливый а добрый, а менисся шляхтичемъ, абыс зо мною завтра рано самъ а самъ чинил». Якщо б Ворона погодився на поєдинок, то мав про це повідомити. Цидулу до уряду приніс батько Яна, скаржачись на Гулевича, який попередньо поранив його сина й виклика на поєдинок.

А у відповідь на виклик Яном Гесинським (1584 р.) Іван Букоємський послав до нього групу приятелів у супроводі возного які заявили про законслухняність Букоємського: «Є певний спосіб чинення про усіляку кривду, тобто право посполите, якщо маєш, ваша милість, якусь кривду від Івана Букоємського, тоді з ним, як добре осілим, маєш правом чинити. Але ж мимо права викликаєш його на руку і прагнеш крови його». Букоємський,

втім, як заявляли посередники, не відмовлявся ставати на поєдинок, однак не у Луцьку, а на сеймі, де «цнотливіє чинити звикли», за дозволом короля, який єдиний у своїй владі тримає право дозволу на такі двобої. Адже для шляхтича важило, щоб усе, що він чинить, було «с пожитком и доброю славою його». Наостанок приятелі запитували, чи має Букоємський сприймати ту цедулу як відповідь і стерегтися, на що Гесинський відповів ухильно: «Якщо не чується винним, то хай не стережеться, а якщо чується, то хай стережеться».

Цікавий зразок виклику демонструють цидули, які прислали Федір Злоба-Чернчицький і Миколай Гулевич, приятелі Яна Монтовта, Михайлові Загоровському і Янушеві Угриновському через возного зі свідками (1582 р.). Цими текстами відправники ображали добру славу та честь супротивників і викликали на поєдинок, дозволяючи адресатам самим вирішити, де і на якому місці відбудеться зустріч. Зазначалося, що автори цидули не мають до Загоровського і Угриновського жодним претензій, окрім того, що вони є приятелями Монтовта, а той ворогував із Дем'яном Гулевичем, братом Миколая і приятелем Злоби. Загоровському і Угриновському пропонувалося, якщо їх «цнотливая матка уродила», стати на двобій «ровними копьями, хочеш ли и безъ зброи», або ж самому визначити «обычай битвы». У даному разі вирішення конфлікту планувалося через колективну дуель, яка була, судячи з актових записів, досить рідкісною.

Адресати написали у відповідь свою цидулу, в якій говорилося, що факт народження їх від «доброе цнотливое матки» добре відомий «у земли Волынской всимъ людемъ зацнымъ домовъ старожитныхъ», тож «продковъ своихъ цнотливыхъ наследующи», вони є приятелями всім «добрымъ, цнотливымъ, на свети учтиве и побожне мешкающимъ», а не тільки Монтовту. Що ж стосується поєдинку, «речи новой», то позаяк Михайло Загоровський мав їхати на сейм до Варшави у службі Речі Посполитої, то саме там він і готовий вирішити справу: «копию о голову крушити не покутне, але передъ маесътатомъ обьличъности короля его милости, где на то вси ихъ милость панове рады и послы земьские смотрити будутъ», «яко то люди шляхетского народу обычаемъ рыцерскимъ на местцу пристойнымъ чинити звикли».

Возний, який ходив з цидулами до Миколая Гулевича і Федора Злоби, приніс відповідь, що ті, хоч і не мають ворожості до Загоровського і Угриновського, які є приятелями їхнього ворога Монтовта, але на поєдинок готові стати і в Луцьку, і у Варшаві на сеймі, «за кривду приятеля нашого».

Така складна багатоходівка із обмінами посланцями й цидулами, заявами про свою добру славу, знаність її усим почтивим людям тут, на Волині, і будь-де, готовність стати перед королем і сенаторами, закінчилася, схоже, таким же чином, як і ті виклики, які зринали поміж образами. Себто нічим.

Супротивники сповна продемонстрували собі та іншим свою честь та готовність її поштиво боронити, що, власне, й було потрібно. Цікаво, що ще до прийняття конституції про дуелі у 1588 р. волинська шляхта була добре обізнана з необхідністю королівського дозволу на поєдинки. Після 1588 р. про виклики історик довідується із судових дебатів

Отож поєдинки могли призначатися у найрізноманітніших місцях і чинитися найрізноманітнішою зброєю. Поле двобою між Андрієм Короваем і Василем Павловичем мала стати межа між маєтками: «Не заводячи в том приятел, выед со мною завтра в понеделокъ пред обедомъ на поле промежку Селца и Подлес, у дуба граничного, которыи граничить Сельце с Подлесьи, а тамъ зо мною уделай, яко цнотливому пристои». Злоба-Чернчицький і Миколай Гулевич віддаються на волю супротивника. Для їхніх суперників, що наголошували на важливості королівської згоди на поєдинок і пропонували зустрітися на сеймі, важила публічність такого місця: «где на то вси ихъ милость панове рады и послы земьские смотрити будутъ», а також звичай: «обычаемъ рыцкерскимъ на местцу пристойнымъ чинити звыкъли». Прецлав Ястрембський чекав на Богуша Липленського на його «власномъ полю, житом засеянымъ». А Ян Циминський призначив Федорові Шимковичу Шкленському зустріч «перед церковью Шкленскою або перед двором моим», а також пропонував провадити поєдинок «пешо шаблями albo на конех с копиями». Згадувані вже Злоба і Миколай Гулевич зауважували: «если ты цнотливая матка уродила, абысь зо мною учинилъ равными копьями, хочешъ ли и безъ зброи». Зустрічаються також згадки: «копию на остра крушити» та «на твоємъ горле из шаблею посежу».

Публічний соціум у справі поєдинку не згадує про необхідність присутності свідків при цьому лицарському акті, зазвичай наголошуючи на зустрічі сам а сам. Однак фіксується постійна апеляція до головного свідка людських вчинків – Бога, який і мав у кінцевому підсумку допомогти у звитязі справедливому: «и если бы зъ насъ которому Богъ зъвitezтва узычилъ»; «за помощью Божею буд коротко, буд долго, на горле твоєм деспекту своего ся помщу». Про поєдинок як Божий суд свідчить і пропозиція зустрітися під церквою, щоправда, пафос тут же знижується, адже тут же з'являється альтернатива – провести поєдинок під двором. Врешті, відбутися двобій міг у будь-якому місці, включно з корчмою.

Зброя, якою пропонувалося провадити поєдинок, перебувала у широкому діапазоні - від прямих списів лицарських турнірів, що, цілком можливо, було бачене на різних урочистих імпрезах/турнірах, звичної шаблі, до бійки без зброї, з використанням паса чи навулачки. Утім, гучні декларації про високе лицарське ремесло закінчувалися, зазвичай, тривіальною бійкою на гостині чи й у корчмі, а подеколи – і в суді.

От вам курйозна скарга Антона Визгерда-Заболоцького на возного Яцка Поповку-Гуляльницького, його сина Петра і Прокопа Гуляльницького, які витягли скаржника з ліжка, змусили з ними пити, привели до корчми і там викликали його на поєдинок. Антонові запропонували, погрожуючи вбити, якщо він відмовиться: «С кимь тылко промежку нас трох хочеш, будь з шаблею, будь взапасы албо и за лобь, иди з нами битися, абыхмо тебе и силы твоее скоштоват могли». Далі Заболоцький як статечна особа, що не мав не лише зброї, але й паса, відмовлявся «так довго, що той Прокоп Гуляльницький майже ґвалтом за груди и за лобь ухватив» і змусив битися. Возний засвідчив, що бачив на Антонові Визгердові рани, себто «на руці правій на середніх пальцях і на циколотках рани биті криваві, а на пальці великому тієї ж руки ніготь геть збитий кривавий спухлий, а на руці лівій середній палець згори шкодливе битий кривавий». Тобто, цілком очевидно, що криваві рани скаржник отримав у бійці навкулачки.

А наостанок цієї частини про високі рицарські ритуали один приклад поєдинку на хрестинах в домі Кобецького, де зустрілися з одного боку шваґри Криштоф Підгорський і Миколай Орлич, а з іншого – Стефан Сербинович Кобецький та його приятель Панковський. Перші 11 серпня 1628 р. скаржилися, що під час обіду Панковський (схоже, з намови господаря дому) сказав дружині Підгорського: «Я твого мужа сего дня забю». Тож скаржники, бачачи, до чого йдеться, скромно подякували за гостину та почали збиратися в дорогу. А Кобецький з Панковським закликали «на ґвалт», замкнули перед ними ворота, побили їх і пограбували. За кілька днів потому 17 серпня Стефан Кобецький, довідавшись про скаргу на нього від названих осіб, подав до ґроду свою ротестацію. В ній сповіщалося, що Підгорський і Орлич, незважаючи на прохання господаря дому поводитися спокійно, затіяли сварку, викликали Панковського на поєдинок, заборонений правом, та почали «сіктися» на шаблях. Врешті був поранений і господар дому Кобецький, коли спробував розборонити своїх гостей. У наступній скарзі, записаній до книг першого вересня, Криштоф Підгорський та Миколай Орлич додали ще цікавих подробиць. Вони твердили, що Панковський, спеціально провокуючи сварку, почав жартами зачепити дружину Підгорського. Коли ж скаржники, особи спокійні, безпечні, безборонні, «до бою не приготовані», хотіли припинити провокацію і від'їхати додому, Панковський «по улице голосил», що позбавить Підгорського життя. Далі кривдник образив Орлича «слова неучтьивими, а потом до шабел почал на него сечи».

Отакі вони – рицарські високі стосунки, які могли себе виявити на хрестинах, а могли й на поминках чи й у церкві. А що дивуватися – до Бога ближче. І не питаєте мене, як вони доживали до сивого волосся 😊

А я не вклалася у два прийоми і тому вас чекає ще одна порція історій про виклики на поєдинки.

02 травня 2020

Сьогодні про поєдинки – в судовій господі. Про поєдинки як підставу для судового процесу та ситуації, коли виклики звучали під час судових засідань. Як пам'ятаємо, 1588 р. водночас в обох частинах Речі Посполитої - Польському Королівстві та у Великому князівстві Литовському – криміналізувалися поєдинки. Сеймова конституція і III Литовський статут перевели цей лицарський чин в категорію правових, суспільно значущих, переступів. Були також окреслені правила, за якими дозволялися поєдинки. Хоча, насправді, потреба отримання дозволу на герць від короля і сенату чи гетьмана у війську давала можливість для одного із потенційних дуелянтів легально відмовитися від бою без утрати для честі (навпаки, продемонструвавши свою законслухняність), іншому – помахати своєю честю, більшою від життя, без реальної загрози для нього.

Так Богуш Липленський 12 грудня 1592 р. заявив у луцькому ґроді, що Ольбрахт Войтехович Річицький в домі своєї матері на передмісті Берестечка, знехтувавши сеймову конституцію, прийняту для всіх королівських «панств», на світанку 16 листопада «самъ з своео думы по слову з усть своих власных росказовал» писати своєму слугі цидулу по-руському з викликом Липленського на поєдинок від імені якогось Предслава Ястрембського. У листі говорилося, що супротивник чекатиме Липленського на його ж власному полі, засіяному житом. Жито, як я розумію, відіграло не останню роль.

Липленський, отримавши ту цидулу, перед багатьма людьми заявив, що ставати до бою не буде, бо не хоче порушувати право та королівську заборону. А потім 26 листопада вже сам Річицький в тому ж Берестечку, маєтку кн. Олександра Пронського, на ринку перед костелом, коли скаржник із дружиною спокійно вийшов із храму, викликав його «на руку» (на поєдинок). Липленський там ж перед багатьма людьми засвідчив цей факт, а Річицький йому на те оголосив про помсту (дав відповідь), тим самим, як зазначав скаржник, тричі порушивши право.

Липленський заявив, що він би давно вже про свою кривду оповів у суді, але спільні з кривдником приятелі стали тому на перешкоді, спробувавши їх замирити: «никоторые люди учтивые, приятели так его, яко и мои, с тым задерживали, хотечи нас поеднати». Однак Річицький не виявив бажання примирюватися, тож Липленський, вписуючи до судових книг свій жаль, заявив про намір розпочати судовий процес.

На початку 90-х років XVI ст. у судових книгах з'являються не лише заяви про наміри розпочати справу в суді, а й реальні процеси чи згадки про них. Так був вручений позов на Трибунал ґродському судді Матею Стемпковському від Каспера Чеховського «о порванье на него словы ущипливыми в госпде

князя Яхима Корецького и о вызыванье на руку под часом суженя рочков кгородских луцких, и о вины, в праве посполитомъ описаные».

А Ян Медведський позвав Кіндрата Смиковського з приводу виклику на поєдинок до луцького земського суду. Позивач свідчив, що його кривдник разом із озброєними пахолками підійшов під його двір, різні кривди чинив, про які він позиватиме окремо, а також викликав його на поєдинок. Цим учинком Смиковський порушив конституцію 1588 р., прийняту «с порадою и позволенемъ всих станов коронных, абы один другого на поєдинок не вызывал и спокойнє один противко другому заховал». Медведський же, зважаючи на право, на поєдинок не вийшов, дбаючи про свою «пристойність». Обидві сторони просили про призначення присяги: позивач – на доведення своєї кривди, яка додаткового була підтверджена трьома сусідами, а відповідач – для очищення від звинувачень. Суд надав можливість Кіндрату Смиковському виправдатися, присягнувши, що він нічого такого не чинив.

Маємо й запис процесу у луцькому земському суді, розпочатого 26 жовтня 1595 р. Федором Шимковичем-Шкленським, який звинуватив Яна Циминського у виклику на поєдинок 2 січня того ж року через возного Клепацького і двох шляхтичів. Федір також повідомляв про тривалі конфлікти з тим неспокійним сусідом та про справу, яка розглядалася на Трибуналі. (Принагідно нагадаю, що Шкленський – це та особа, яка ходила до Трибуналу з приводу чотирьох овець, відібраних сусідом). Циминський пропонував супротивникові, «абым з ним перед церковью шкленскою або перед двором моим пшо шаблями албо на конях с копиями учинил». На що Шкленський відповів, що став би на поєдинок, якби йому дозволяло здоров'я і право, на яке він «пилно оглядається і оглядатися мусить», віддаючи справу відплати за свої кривди в руки Бога. Він заявляв: «с паном Циминским волю ся правне обходити, аниж ли поединком чинити. А если пан Циминский хочеть право переступовати, тогда лепей нехай то на якого поганина ховаеть, а мне, человеку спокоюному и в члонках хорому, нехай даст покои. А естли ми што пану Циминскому винен, нехай ся зо мною правне обходит, а не войною». Факт виклику на поєдинок засвідчили возний і свідки, про що Шкленський зробив відповідний запис у судових книгах у березні того ж року.

На процесі адвокат позивача просив суд дозволити його клієнтові присягнути на доведення виклику Циминським на поєдинок та призначити винуватцеві «вини» – 60 гривень та піврічне сидіння в ув'язненні згідно з конституцією. Однак возний Клепацький, якого посилав до Федора Шкленського Ян Циминський, твердив, що 2 січня приходив до скаржника від Циминського геть в іншій справі.

Адвокат Шкленського заявив, що той возний – слуга Циминського і йому віри не має, але судді вирішили інакше: «вознии присеглыи, людем служит и

ничого не зєзнава нікому к воли». Попри те, що Шкленський просив призначити йому присягу на доведення виклику, йому в цьому було відмовлено. Утім, як розумієте, конфлікт на цьому не припинився. 9 вересня 1596 р. у відповідь на скаргу Яна Циминського про наїзд Федора Шимковича на його двір, вбивство слуги і виклик на поєдинок, Федір сам став до суду вже зі зворотною скаргою на скаржника. Він твердив, що той Циминський оскаржив його, чоловіка «невинного и на всем спокоюного», який нібито зібрав ватагу слуг і сам «на конєх ехавши, на домъ пана Яна Циминского стреляти и самого словы сромотливыми вызывати» смів. Федір заявляв, що готовий на будь-якому суді продемонструвати свою невинуватість. А 8 грудня 1596 р. вже син Федора Томаш Шимкович-Шкленський скаржився на Яна Циминського, який чинить кривди його батькові й на поєдинок викликає. Також 22 листопада «звычайем нехристиянским, мимо вси права», незважаючи на його молодий і «недозрілий» вік, попри те, що він статечно провадить час у батьківському домі, посмів і його викликати на поєдинок через двох шляхтичів. Однак Томаш, «паметаючи на то, жем есть под влаздою и росказанємъ старших своих, и на то, же молодость свою на речи учтивые и важнеишие ховаю», проти пану Циминському виїздити відмовився. Подібних епізодів взаємодії цих сусідів по маєтку Шклінь більш ніж досить.

11 червня 1627 р. Ян Вещицький звинуватив у володимирському ґродському суді Юрія Будзишевського про виклик на поєдинок. Адвокат відповідача заявив, що справа згідно з конституцією має розглядатися в земському (самоврядному шляхетському) суді, а не в ґродському (старостинському суді як королівського намісника). На те позивач відповів, що «право коронне, про поєдинки ухвалене, каже чинити в земстві, але ж воєводство наше Волинське іншим правом судиться і своїм окремим статутом, який призначив місце для справ про одповіді в ґроді». А позаяк та справа має розумітися як «одповідь», то й розглядати її має ґродський суд. Судді, вислухавши сторони, визнали слушність відповідача і припинили справу, запропонувавши позивачеві перенести її до земського суду. Утім, в суді не лише з'ясовували справи про виклик на поєдинок, а, траплялося, що й викликали в жарі суперечки. Так 12 січня 1579 р. волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський скаржився на Дмитра Єловицького, який під час засідання луцького земського суду в судовій господі, вихопивши аркебуз, хотів у нього вистрілити. Порятував Мишку, як він твердив, луцький староста Олександр Жораницький та інші присутні, які прудко скочили і вгамули Єловицького, наказавши порушникові спокою із замку до вирішення справи не виходити. Судді, поглянувши в Статут, призначили на наступний день розгляд справи. Єловицький на спеціальному засіданні розповів, що каштелян образив його

словами «неучтивими», соромотив, похвалився побити і викликав на поєдинок, закликаючи вийти битися. Тож він у свого слуги взяв аркебуз, щоб піти за межі замку та вчинити з каштеляном те, що годиться. Єловицький твердив, що стріляти в каштеляна геть не збирався, але той стояв на своєму – супротивник, мовляв, хотів його убити.

Судді радилися у такій складній справі три дні та у підсумку ухвалили: Єловицькому присягнути, що не мав наміру стріляти в Мишку. А позаяк витягати вогнепальну зброю означає згідно з правом ображати суд, то за те Єловицькому призначити ув'язнення 6 тижнів у замку. Свою ухвалу судді вчинили в п'ятницю, а на понеділок призначили присягу. Якби Єловицький від неї відмовився, то мав утратити руку (згідно зі Статутом).

А в понеділоку Дмитро Єловицький і Михайло Мишка заявили, що конфлікт вирішили погодити через посередництво приятелів. Однак у вівторок Єловицький повідомив, що домовленостей досягти не вдалося, тож він готовий присягати згідно з текстом:

«Я, Дмитръ Яловицкии, прысегаю пану Богу в Троицы едыному на томъ, ижъ хотя есми был у хлопъца гаркабуз взялъ, алемъ з него тутъ в ызбе судовои на его милост пана Михаила Мышку-Варковского, каштеляна вольинского, стрелити умыслу не мель. Такъ ми, Боже, помози, а если бых не по правдеи прысегал, Божи мине помози».

Тут мушу вам сказати, що Мишка був блискучим майстром інтриг. Радзивили, після того, як каштелянові вдалося видати свою доньку, ротмістрову удову, за розумника і книжника Станіслава Радзивила, рвали на собі волосся, називали його блазнем, і бідкалися, де б на того Мишку добути kota. Каштелян був ворогом довгого списку волинської шляхти, серед якої князь Костянтин Острозький та його сини. Помер у власному ліжку, проживши довге й цікаве життя.

Цілком очевидно, що ігри з честю за допомогою поєдинку були «сірою зоною», де дії та жести залежали від обставин та інтерпретації сторін. Звернімо увагу на скаргу добре нам відомого Василя Гулевича, який звинуватив володимирського підкоморія Адама Прусиновського у нападі на його сина і приятелів під час розмежування спірних ґрунтів. Згідно з оповіддю скаржника, підкоморій разом із кількома десятками помічників (можливо, до ста осіб) вирвався уперед, «ударив» на них, побив і поранив, а також коней під ними постріляв. Прусиновський у суді твердив, що це була відповідь на те, що слуга Василевого племінника Михайла ударив «у губу» слугу Прусиновського. Однак коли свідки заявили, що інциденту не бачили, підкоморій запропонував іншу версію: нібито слуга Михайла Гулевича викликав підкоморія від імені свого пана на поєдинок. Таке порушення субординації слугою очевидно мусило сприйматися як образа і могло

спровокувати насильство у відповідь. Однак немає жодної певності, що виклик насправді відбувся.

Отож, поза сумнівом, дуелі були добре відомі українській шляхті. Їх часто використовували як допоміжний елемент конфлікту, а також активно ними маніпулювали в іграх за честь. Що ж до права, то поєдинки передусім сприймалися як зневага до влади монарха, в руках якого перебували шляхетські справи про честь. Вони ж бо утверджували автономність шляхтича у питаннях його власної честі. Як писав відомий французький дуелянт Блез де Монлюк: «Наші життя і майно належать королю, душа належить Богові, честь – лише нам, так як над моєю честю король не владарює».

А от своїм малюночком якийсь підписок зобразив квінтесенцію високої риторики в процесі шляхетських з'ясувань стосунків, щирю й невябагливу правду життя.

03 травня 2020

Отож сьогодні історійка про те, як можна було посваритися через мудру настанову – «добра жона до жодної доброї речі не є мужеві перешкодою», або про те, що могло трапитися на весіллі, яке мало поєднати «доми» наречених у «вечистий» союз. Сама ця подія для присутніх була важливим актом кланової солідарності, однак всі розрахунки і гарантії дотримання умов могли розірватися або через непорозуміння, або через якість прихованих інтересів однієї зі сторін. Тож гості часто ставали свідками перформенсів, які далеко відбігали від усталених елементів шлюбного дійства.

Розбудована весільна церемонія в ідеалі мала починатися із привітання молодого «на порозі дому» нареченої. Серед зразків промов, що дійшли до наших днів, у кількох зустрічається прохання до гостей поводитися відповідно до урочистої події. Ось як звучав такий фрагмент в одній із них: «Тішачися дуже і з радістю очікуючи Ваших милостей, від усього серця зичачи як собі, так і Вашим милостям, аби той святий акт з найбільшою учтивістю і не меншим порядком і спільним спокоєм відбутися міг для честі і хвали Пана Бога та спільної втіхи Ваших милостей, не маючи сумніву ані у Ваших милостях, своїх милостивих панах і братії, ані в челяді Вашої милості, так вони разом із Вашими милостями поводитися мають згідно з пристойністю і гідністю того святого акту, відклавши на інший час і місце усілякі свої приватні непорозуміння, якщо проти когось щось мали».

Такі звертання до гостей не були загальною фразою, зважаючи на кількість напоїв, що традиційно випивалася на подібних імпрезах. До того ж за столом могли опинитися затяті вороги або ті, хто відклав з'ясування взаємин до «слухних» обставин. От саме про один такий епізод я й розкажу сьогодні.

12 лютого 1611 р. Федір Тишкевич-Скуминський у своєму маєтку Бердичеві віддавав заміж сестру Барбару за Яна Микулинського. На весілля був запрошений родич – надвірний підскарбій Великого князівства Литовського Остафій Тишкевич. Цей весільний генерал, цілком імовірно, міг почуватися зверхньо щодо нареченого. Адже у своїй пізнішій скарзі на Микулинського він підкреслюватиме, що свого новоспеченого родича не лише не знав, а чи й «ледве коли про нього чув».

Отож, згідно зі скаргою Остафія, слуги Микулинського за наказом свого пана ще при «віддаванні в ложницю», себто ритуального запровадження молодих до ліжка, провокували слуг Тишкевича. На другий день у понеділок уже під вечір, коли цілком тверезий Остафій провадив поважну розмову з одним із гостей, Микулинський розпочав з ним «діалог»:

«Заволав на мене тими словами: «Милостивий пане, був я хлопцем товариським». Я йому відповів: «І тепер, ваша милість, можеш ним бути».

Після чого відвернувся, бажаючи припинити розмову. Знову він заволав до мене: «Милостивий пане, і тепер я хлопець товариський, тільки мені Бася, дружина моя, на заваді». Ледве не сказав йому – «того не бійся», але жартома відповів, що «добра жона до жодної доброї речі не є чоловікові перешкодою; одружившись зі своєю дружиною почав Отчизні та Панові служити в Інфлянтах». Микулинський, взявшись за шаблю, волав на мене: «Слухай, пане, ще мене та зброя не тяжить і мені не важить».

Тишкевич попросив Микулинського уточнити, що той має на увазі, однак наречений на те відповів: «Як хочеш, так і розумій».

Потому слуги Микулинського, вихопивши шаблі, кинулися до Остафія Тишкевича, якого ледь устиг прикрити собою слуга Федора Самійло Мотовидло. Як твердив статечний підскарбій, він, навіть не витягнувши шаблі, вирішив покинути світлицю, аби припинити конфлікт. Однак коли Остафій з дружиною вже ступив на ганок, бердичівський війт Росовський крикнув «стережися» і пхнув його назад, тим самим порятувавши від куль. То слуги Микулинського, влаштувавши засідку, стріляли з мушкетів і луків. Підсумком сутички стало десятеро поранених слуг Остафія та двоє вбитих. Прихований конфліктний зміст на позір досить простого діалогу, описаного Остафієм Тишкевичем у своїй скарзі, очевидний для її учасників і свідків. Недаремно ж Микулинський хапається за шаблю, а завершенням дводенного словесного та жестового «поєдинку» стає використання зброї «співрозмовниками» та їхніми слугами. Однак історик тут – поза грою і контекстом. Укладач опису до житомирської замкової книги, в якій міститься ця історія, зазначає, що причиною суперечки, схоже, є «антагонізм між рядовим шляхетством і магнатами». Отож поранені й загиблі – побічний результат примірювання й оцінювання «доброї слави» конфліктуєчими особами, де шабля завше поважний аргумент у суперечці.

Однак, як видається, протистояння «магнат – шляхтич» не вичерпує сенсу події, тим більше що Микулинського тяжко назвати шляхетською дрібнотою. Він – представник панського роду на Брацлавщині, що володів низкою маєтків. Можливо, що зближення Яна з Федором Тишкевичем трапилося під час військової кампанії на Москву (т. зв. Лжедимитріади). Приязнь могла мати й довшу історію, від часу урядування Федора як брацлавського старости. Приятельські стосунки, де одна зі сторін мала нижчий статус, однак володіла корисними для партнера вміннями, а чи дружні почуття й різноманітні послуги, часто стирали різницю в соціальній ієрархії. Нагадаю фрагмент щоденника вже не раз згаданого Яна-Хризостома Пасека, який писав про наміри ще одного Тишкевича одружити його зі своєю малолітньою племінницею як платню за інтелектуальні послуги – компонування і записування мов Тишкевича перед сенаторами і королем. «Якби ти навіть ніякої іншої субстанції не мав, окрім тієї, що в голові, дав би

за неї свою племінницю, бо та субстанція досить велика», – записує Пасек слова, нібито сказані йому Тишкевичем.

Утім, приятельський сантимент Федора Тишкевича, схоже, не поділяв його родич Остафій, як сенатор, що вибудовував свою кар'єру службою при королівському дворі. Уявлення про шлюб сестри, хай і не рідної, з Микулинським як про мезальянс очевидно присутнє у Остафія Тишкевича: жінки – важливий капітал роду і розпоряджатися ним варто обачно.

У конфлікті, схоже, є й світоглядна різниця. Світові вояків (Микулинський), де шабля може бути миліша за дружину (бо вона – лише в поміч, а шлюб може перешкодити звичному трибу життя шляхтича-жовніра), протистоїть світ урядницької еліти, наближеної до монаршого двора, де одруження – важлива складова «поштивості», а вдале одруження – черговий кар'єрний щабель. Тож позерство нареченого, який гучно заявив, що дружина Бася стоїть на заваді його товариському життю, могло виявитися і в перший день весілля, позаяк саме тоді фіксуються перші ознаки конфлікту. Нібито невинна фраза Микулинського насправді могла звучати як виклик: замість усіляко демонструвати свою втіху від пов'язання з родиною Тишкевичів, молодий сприкрювався через необхідність міняти своє життя. Врешті, за правилами, у весільних промовах мала постійно звучати вдячність нареченого батькам молодій та її родичам за прекрасну дружину.

Цікаво, що Остафій пов'язує перші ознаки конфлікту з «покладами», які в ритуалі весілля уважалися кульмінацією. Зазвичай на цей момент припадає промова когось із поважних гостей, яка називалася «віддавання панни». У ній мовець мав хвалити нареченого та представників чоловічої статі обох родів. Чесноти, зазвичай, складали довгий перелік: добре походження, освіта «не в тіні ані в домашніх кутках», служба королю чи поважним особам, участь у сеймиках, сеймах, трибуналі, виїзди за кордон у справах короля і Речі Посполитої, участь у військових кампаніях, заслуги перед Церквою та багато іншого. Якщо щось таке відбувалося і на весіллі Микулинського, то чесноти роду Тишкевичів очевидно переважували чесноти нареченого та його родичів, а мовець міг порушити баланс похвали добрій славі обох родин. Врешті, свої переваги Остафій міг виявити в образливому жесті чи фразі.

Навіть у своєму описі конфліктного епізоду Остафій згадує, що відвернувся від співрозмовника, аби припинити розмову. Таке ігнорування цілком могло бути витлумачене як образа. Пригадаймо, як Анджей Фрич-Моджевський описує загострену увагу шляхти до будь-яких жестів, що могли бути витлумачені за неповагу чи образу: «Є багато людей такого штибу, що дуже ображаються через найменшу причину – через кожен рух чи жест, з допомогою яких, уважають, над ними погорду чинять».

І хай не вводить нас в оману спокійна манера, в якій представлена оповідь Тишкевича. Це звичний спосіб описування конфлікту, де скаржник постає

врівноваженою особою, яка нічим не завинила, а натомість його супротивник усіяко порушує усталені правила.

Репліка молодого про те, що йому дружина заважатиме провадити звичний спосіб життя, могла бути витлумачена як зневага до її родини. Тим більше, що звучало це публічно, у присутності великого загалу, відповідно, був ризик, що товариство проінтерпретує слова Микулинського таким же чином. Захист честі жінки лежав на чоловіках її роду, адже її образа, навіть уявна, вціляла саме по них. А честь панів боронили їхні слуги, які не менш уважно ставилися до знаків неповаги щодо своїх патронів.

Звернімо увагу на оповідь Ольбрахта Станіслава Радзивила у його «Щоденнику» про інцидент на похороні князів Вишневецьких. Войницький каштелян Петро Шишковський, у третьому шлюбі одружений з Теофілою Вишневецькою, на другий день після поховання в розмові з родичем кн. Яремою Вишневецьким зопалу «назвав свою дружину немилим словом для вух і для дому Вишневецьких». Слуги Яреми, незважаючи на те, що князь «не приклався до меча» і оголосив, що не прийняв ті слова собі за образу, кинулися до бійки. Отож слова Шишковського були почуті, а заява князя могла мати цілком інші інтенції, аніж висловлена ним публічно відмова від образи, себто від помсти за кривду. Радзивил яскраво описує перебіг сутички зі стрільяниною із мушкетів, викиданням гостей із вікон, загрозою для життя присутніх жінок. Біскупові Яну Замойському чудом вдалося відвести шаблю від голови дружини кн. Яреми. За честь дому Вишневецьких заплатило життям п'ятеро, тож, як зауважує Радзивил, потому багато людей працювало над досягненням взаємної згоди.

На жаль, ми не маємо оповіді про подію в Бердичеві іншої сторони – Яна Микулинського, який, поза сумнівом, теж мав що сказати. Натомість, згідно зі скаргою Остафія Тишкевича, він, коли Микулинський згадав дружину Басю, спробував утриматися від відповіді, та все ж розважливо промовив: «Добра дружина не є перешкодою жодній добрій справі чоловіка». Надвірний підскарбій стверджував – його кар'єра розпочалася з одруження. Однак на позір нейтральна відповідь Тишкевича не може приховати вишуканої демонстрації його вищості над новопридбаним родичем. Остафій протиставляє товариським «забавам» Микулинського свої заслуги перед державою і королем. Очевидно, що він апелює до певних стандартів почитивого шляхтича, що робить публічну кар'єру, яким не відповідає Микулинський. Врешті, різні моделі життєвих стратегій героїв були обумовлені соціальним статусом їхніх родин: для представників панської родини Микулинських верхом публічної кар'єри були уряди в рамках свого регіону, для Тишкевичів – центральні та двірські. Тож перші цілком поєднувати службу у війську з господарюванням у своїх маєтках, взоруючись

на цінності шляхтича-лицаря, другі ж якщо й служили принагідно шаблею, однак пріоритетною уважали кар'єру урядника й успішного землевласника. Отак весілля, що мало бути тріумфом двох родів, втіленням мудрого розрахунку й обіцянкою їх подальшого процвітання, водночас таїло в собі, як і будь-яка публічна шляхетська імпреза, потенційну можливість конкуренції гостей за соціальних капітал, демонстрації вищості одних та поразок у відповідь незадоволених. Дальших слідів цієї історії в судових книгах немає, тим більше згадок, як жилося Басі з її компанійським чоловіком. Але відомо, що за кілька років наречена стане удовою.

04 травня 2020

Сьогодні ще трошки поговоримо про те, як обирали собі пару шляхтичі. Зауважу, що дослідники весільних промов не фіксують серед переліку чеснот наречених, як дівчат, так і чоловіків, згадок про фізичну привабливість до середини XVII ст. Як уважається, ця деталь була одним із маркерів ставлення до шлюбу як до вигідного контракту, а не романтичної історії. Тож як вирішувалася проблема з пошуками відповідної нареченої?

У своєму щоденнику професор Замойської академії Василь Рудомич згадує про сватання Еліаша Стефана Бялокуровича до дочки пані Кошмідрової. Попередньо йшлося про Єфрозину, однак пані несподівано заявила, що обіцяла руку не Єфрозини, а Ядвіги, і жодним чином не погоджувалася змінити своє рішення. Тож наречений мусив пошлюбити таки Ядвігу, що доводить – бажання поріднитися з певним домом виявилось важливішим від питання, яку саме панну у підсумку поведе наречений під вінець. Інколи під час домовленостей про шлюб могли відбутися несподівані рокировки учасників дійства. Як зауважував Ольбрахт-Станіслав Радзивил, бажано було, щоб свати були одружені. Адже інакше їх власний інтерес міг стати перешкодою до шлюбу кандидата в наречені. Радзивил описує історію, учасником якої він був особисто, як комедію, однак це вимушений спосіб, що приховував досить емоційну драму. Отож у Варшаві на обіді у приятелів Радзивил зустрів удову Фірлеєву, яка доводилася сестрою господаря дому. Удова прибула з двома доньками від першого шлюбу паннами Потоцькими, що викликало похваллення серед потенційних наречених. «Милістю» виявився охоплений і син віленського воєводи підкоморій кн. Януш Радзивил, який попросив свого родича Ольбрахта-Станіслава клопотатися про руку панни. Однак під час відвідин дому дівчини її родичі звернули увагу свата на її чесноти та почали переконувати на той час «свіжого» вдівця, аби він «зняв серпанок смутку». Ця думка миттєво знайшла відгук у душі Ольбрахта, і вже наступного дня він готовий був просити руки дівчини. Януш Радзивил, якого повідомили про нові обставини, не захотів відступитися і кинувся на королівський двір просити монаршу пару про заступництво. Тим часом Ольбрахта ласкаво прийняла мати потенційної нареченої та після кількох символічних жестів було вирішено, що наступного дня складуть шлюбні домовленості. Проте й Януш, охоплений почуттями до панни, не покладався лише на долю, а заручився підтримкою інших учасників історії, яка, щоправда, коштувала йому тисячі дукатів і діамантової підвіски. Ті ж, раді старатися, розпустили язики, спрямовуючи злість панни та її матері до Ольбрахта, а наступного дня узагалі представили історію заручин цілком інакше. Через таке обтяжливе женихання автор щоденника вирішив відмовитися від попередніх задумів і перетворити все на комедію. Він заявив,

що зрікається домовленостей і просить повернути «доказ любови» – скриню з дрібними подарунками. Коли ж отримав їх назад, подякував Богові, що визволив його з любовних тенет та навчив надалі «обережніше довіряти очі Купідонові». Януш Радзивил натомість отримав свій приз – руку Катерини Потоцької.

Цю історію можна було би розглядати як курйоз, однак подібна ситуація розігралася під час сватання до Теофіли Тарлівни Стефана Конєцпольського, довіреною особою якого був його патрон кн. Януш Острозький. Захоплений сімнадцятилітньою панною Острозький удався до підкупу Конєцпольського, аби той змінив свої плани. Таким чином Януш Острозький отримав Тарлівну за дружину.

Утім, навіть тривале знайомство потенційних наречених не гарантувало від розірвання домовленостей в разі, якщо з'являлася краща кандидатура. Близько року тривала справа з одруженням Єжи Оссолінського з Ізабеллою Даниловичівною. Від початку «сердечну милість» юнака розбудили не лише риси самої панянки, але, як він занотував у щоденнику, «чесноти, богобойність, учтивість, звичаї всього дому» Даниловичів. За порадою свого приятеля Якуба Собєського юнак «віддав себе за слугу» своїй обраниці за посередництвом товариша і з вдячністю її батьків, а особливо бабусі, в якій панна мешкала. Цілком імовірно, що йшлося про певний куртуазний звичай, що занотував і сам автор: вчинив так «звичайним способом юнаків такого віку». Мешкаючи неподалік від обраниці в Луцьку, Оссолінський нагадував про свої почуття через листи та посланців, які бабуся дівчини «вдячно приймала».

Але на шляху до щасливого одруження хлопця очікувало випробування. Опинившись після смерті бабусі в батьківському домі, Ізабелла потрапила в поле посиленої уваги зацікавлених в одруженні шляхтичів. І хоч ніби батько дівчини прихильно поставився до намірів Єжи під час візиту його старшого брата і дядька, однак остаточної відповіді не дав, відклавши своє рішення до наступного разу. Зволікання було пов'язане з можливістю кращої партії для дочки, адже про її «особливі чесноти та добре виховання» довідався кн. Януш Острозький, на приїзд якого зі сватами й очікували в домі Даниловича. А однак, як занотовано в щоденнику: «Пан Бог мені, убогому пахолкові, не князеві, готував приятеля і втіху, про що цілий рік сильно просив і старався». Князь несподівано помер, а Данилович швидко погодився на шлюб доньки з Оссолінським, виділивши їй великий посаг. Щасливий наречений запише у своєму щоденнику, що він жодним чином тим не переймався, «шукаючи собі самого лише приятеля, за якого Богові, творцю моєму, гаряче і покійно дякую і буду дякувати до смерті, як за найдорожчий скарб і з ласки його найбільше його святе благословенство».

Цікаво, що у цій розповіді, де є теплі згадки про бабусю Ізабелли, взагалі не знайшлося і натяку на почуття самої дівчини. Цілком можливо, що перспектива шлюбу із молодим і багатим князем, яка приваблювала підскарбія Даниловича, для його доньки теж була би цілком прийнятна. Чи йшлося в цьому випадку про нехтування почуттів потенційної нареченої, а чи про іншу модель шлюбу, де почуття поступалися куди важливішим для соціуму речам? Про ці важливіші речі краще було відомо батькам і опікунам, що розуміли й приймали у більшості випадків і самі дівчата. Та й почуття чоловіків спиралися значною мірою на бажання поріднитися через шлюб з усім «домом» дівчини, придбати нових родичів і приятелів. Так уже суто волинський герой Михайло Боговитин Шумбарський, записуючи дружині частину своєї нерухомості в момент весілля, першою складовою подружньої любові називає любов до дому її батька: «записую дружині з моєї любові, яку до дому батька її і до неї, від Бога обіцяної дружини, маю».

Рішення одружитися, що часто приймалося в перший день знайомства з нареченою, могло спровокувати таку ж швидко від нього відмову. Брак потреби в тіснішому емоційному зв'язку тих, хто планував спільно прожити життя у радості і в горі, існування інших варіантів на шлюбному ринку, робило попередні домовленості досить непевними. Скажімо, герой сьогоднішнього допису Ольбрахт Радзивил під датою 2 квітня записав, що під час зустрічі (схоже, випадкової) з тією, яку планував мати за дружину, відчув до неї «нехить свого серця». А вже 6 квітня його «замір пошлюбити ту, яка його очам видалася немилію, розвіявся» остаточно, тож він поспішив повідомити родичів недавньої обраниці у відмові від матримоніальних планів. І хоч «посольство» не була приємним, але, як зауважив автор, «краще образити когось ненадовго, аніж наразити на нещастя все життя».

Якими мінливими були домовленості про шлюб, засвідчує досить велика кількість волинських скарг на порушення угод батьками дівчини чи неприбуття на весілля нареченого у призначені час і місце. Про те, як це сприймалося, поговоримо наступного разу.

05 травня 2020

Схоже, що справою одруження переймалося велике коло людей, які включалися в процес, підшукували відповідну партію на шлюбному ринку, інформували про потенційну наречену. Пригадаймо про повідомлення у листі, надісланому з Волині до військового табору під Псковом у 1580 р.: «Помер князь Чарторийський. В молодих літах своїх жону молоду зоставив, взяв по ній 100 000 золотих посагу. Хто захоче, свіжа вдова». А Адам Косовський жалівся у суді на Семена Зброховича-Воютинського, який, попередньо попросивши підшукати для його дочки нареченого, після її заміжжя не виконав своїх обіцянок віддячити матеріально. Кн. Андрій Острожецький, беручи за дружину Настасю Малинську, записав серед домовленостей, що обрав наречену «за волею и радою її милости княгині матки моєє й інших приятель моїх», а потому тривалий час старався про руку панни у її батьків «через певные osoby».

Згадка в шлюбних угодах про дозвіл одружитися, отриманий від батьків, родичів і приятелів, стосувалася як жінок, так чоловіків. Зафіксований дозвіл на шлюб означав, що всі зацікавлені сторони дійшли згоди. Але якщо у випадку чоловіків він часто мав символічний характер, то у випадку дівчат згода батьків була обов'язковою. Її відсутність згідно з правовими приписами загрожувала дівчині позбавленням батьківського спадку: «свовольне не маєть ни за кого ити». Водночас дівчину не могли видати насильно. Найочевидніше, очікувався певний консенсус поміж волею батьків і бажанням дівчини. Подивіться, як формулює Ганна Криницька свою згоду на шлюб свого сина Яна, в даному разі потрібну, бо саме мати тримала у своїх руках після смерті чоловіка усе його майно разом із землею. Вона пише, що не заперечуватиме від певних майнових зобов'язань свого сина, які він має дати дружині, якщо дійде до завершення справа його одруження з дочкою Михайла Линевського. Цей шлюб міг відбутися «за волею милостивого Бога і за волею и благословенством його милости пана Михайла Линевського, также и за волею її милости панни Катерини». Себто шлюб – передусім у волі Божій, далі справа за благословенням батька дівчини, але водночас і за бажанням панянки. Однак в основі вибору нареченої лежала «значність» її роду та добра слава самого Михайла Линевського: «Відаючи ми зацність дому і учтиву поведінку його милости пана Михайла Линевського».

Цікаво, що навіть у католицькій церкві, яка була дуже жорстко налаштована проти розлучень, вагомою підставою розірвання шлюбу уважався примус до нього. Тож існує низка випадків розлучення саме з цієї причини. Батьківським тиском на себе під час укладення шлюбу мотивував прохання про розлучення і князь Кароль-Станіслав Радзивил, одружений з Марією-Кароліною Любомирською. Йому треба було довести, що відмова

батьковому бажанню одружити сина загрожувала здоров'ю і життю юнака. Каролеві це було довести непросто, всі бо знали про велику любов батька до сина, однак цю перепону він врешті здолав.

Якщо в судових книгах трапляється згадка, що панянка заявила в суді про відсутність примусу у справі її заміжжя, це геть не означало, що її згода на шлюб когось сильно турбувала. Це зазвичай означало, що дівчина на той момент не мала принаймні батька, або й узагалі була круглою сиротою, тож різні групи родичів виношували свої плани на шлюб дівчини. Ті ж, в чий опіці вона перебувала безпосередньо, маючи на оці певну партію для неї, намагалися забезпечити себе від судових позовів інших родичів. Адже зацікавлені її спадком могли заявити, що дівчина пішла заміж без їхньої згоди, відповідно, поставити питання про позбавлення її посагу.

Подивіться на історію заміжжя Богдани Семашківни із кн. Янушем Четвертенським. На суді в луцькому замку перед великим зібранням шляхти, серед яких були й сенатори, стали Іван Чаплич Шпановський, його дружина та падчерка Богдана Семашківна. Чаплич розповів, що одружившись із матір'ю Богдани, він, щоб його не звинуватили в корисливості, передав маєтки падчерки її братові Олександрові Семашку. Однак була умова: Семашко мав віддати Богдані її частку в момент її заміжжя. Два роки тому Чаплич змовив на той час неповнолітню Богдану «за властним дозволом її самої» за князя Януша Четвертенського. Однак Семашко вимагав розірвати заручини, адже він зі свого боку знайшов для сестри іншого нареченого – свого шваг्रा Григорія Воловича. Чаплич на це заявив, що є правовий припис, за яким ані король, ані будь-хто інший дівчат і вдів не може без їхнього дозволу видавати заміж, відповідно, Семашко жодної змови заочно без погодження із сестрою чинити не міг. Вітчим зазначав, що не можна домовлятися про шлюб без попереднього знайомства між нареченими, а Богдана Воловича ніколи не бачила. До того ж, дівчина не може виходити заміж без згоди дядьків по батьківській лінії та братів лише тому, щоб бува нерівним шлюбом не понизити свій шляхетських стан і, відповідно, позицію батьківського роду. Але князь Януш Четвертенський – значна особа, а Богдана, нічим не плямуючи свого дому, йде заміж за дозволом опікуна і своєї матері.

Щоб забезпечити себе від братового підступу, дівчина просила старосту про офіційний дозвіл на весілля згідно з правовим приписом, що захищав дівчат від зажерливості братів і дядьків. На запитання старости, чи вона добровільно йде заміж за князя Четвертенського, а чи за чисюсь намовою, Богдана відповіла, що «добровільно за порадою матері». Після чого дозвіл на шлюб було отримано.

Згідно з правом, якщо опікуни затримували заміжжя підопічної з корисливий міркувань, дівчина могла про це повідомити через родичів старості як

королівському намісникові, який і давав у цьому разі дозвіл на шлюб. Врешті, панянка могла змінити недбалих опікунів по досягненні повноліття. Заяви дівчат про корисливість опікунів трапляються в судових книгах.

Сватання, а невдовзі й шлюб, могли відбутися мало не миттєво, а могли й розтягнутися на тривалий час, упродовж якого дівчина могла ближче познайомитися з майбутнім чоловіком. Утім, це ближче знайомство не конче закінчувалося весіллям. Так Василь Васильович Загоровський у своїй скарзі на Магдалену Якацьку, яка не дотрималася свого слова видати за нього дочку, повідомляв, що не раз бував у домі княгині та дарував панні дорогі подарунки (упоминки), «стараючися собі про приятеля до стану святого малженського, про дівку, немалий кошт і утрату підняв».

Інколи «старання про руку» дівчини закінчувалися поважними втратами для потенційного нареченого. Промовистою є справа про влаштування шлюбу Григорія Володковича з дочкою Романа Гостського. Володкович прибув на Волинь з Литви у почті дружини кн. Юхима Корецького і, як наближена до князя особа, потрапив у категорію вигідних наречених для волинського шляхетського загалу. Цим скористався Роман Гостський, намагаючись облаштувати заміжжя своєї дочки: «посилав неоднокрот, великими прозьбами уживаючи його в дім свій. Там, показавши велику хуть і зичливість оному, добре учтив і кілька днів від себе не відпускав, схиляючи його до великої приязні». Гостському в його намірах сприяли приятелі, зокрема Іван Чаплич, «слова часто плодячи, до приязні приводив, обіцяючи йому і дівці всяку милість і надання маєтности». До справи долучився і покровитель в особі князя Костянтина Острозького, що прибув на той час до Гощі, намагаючися допомогти Гостським запопасти «його вічним приятелем в домі своєму». Однак, попри активні дії з боку господарів, справа з одруженням затяглася на два роки. Причина, схоже, полягала у бажанні Гостських звести до мінімуму витрати, пов'язані з виплатою посагу, всупереч щедрим обіцянкам на початковому етапі, коли вони намагалися завоювати прихильність Володковича. Симптоматично, що упродовж дворічного тривання цієї справи жодного разу не виступає дівчина з її особистими бажаннями.

Однак коли домовленостей було досягнуто, наставав час ритуалів під час заручин, які скріплювали угоду, а також письмових гарантій, зокрема майнового характеру. Але про це наступного разу.

06 травня 2020

Шлюб, який був угодою між двома родинами, що мав сприяти благополуччю «домів» шляхетських, передбачав низку матеріальних домовленостей, які оформлялися письмово і називалися шлюбною «інтерцизою». Доньки могли претендувати на четверту частину вартості усієї батьківської нерухомості. Ця сума мала ділитися порівну між сестрами. Братам діставалася земля, тож якщо батько помирав, не виділивши донькам конкретної суми на посаг, брат/брати мали обрахувати четверту частину зі свого спадку на сестер. Наречений суму посагу мав подвоїти і записати на третій частині своєї маєтності ніби у заставу (т.зв. віновий запис). Цю третину після шлюбу він не міг ані продати, ані заставити без згоди дружини, засвідченої нею особисто у суді. Часто про цю операцію мали повідомити й чоловіків її родини. Вінова третина була гарантією жінки в разі будь-яких життєвих колізій. В найгіршому варіанті, якщо чоловік за свого життя додатково не забезпечував дружину, то після його смерті ніхто із його спадкоємців не міг відібрати у вдови нерухомість, попередньо не віддавши їй вінову суму. Позаяк вартість подвоєного посагу зазвичай перевищувала вартість третини нерухомості чоловіка, то він записував дружині половину, а інколи й другу як заставу за борг.

Шлюбні інтерцизи далеко не всі записувалися до судових книг, однак інколи такий запис був обов'язковою умовою з боку родини дівчини. От про це все зазвичай і домовлялися під час заручин, додатково гарантуючи домовленості сумою заруки, яку сторона, що порушить умови, мала виплатити іншій. Символом угоди був обмін перстнями між нареченими та подавання руки. Ось як описує церемонію заручин Войтех Брозка: «Панюю Анну Кречовского Прыборовскую в стань святый малженьский собе пошлюбивши, руки и перстени [дали], же одне другому слова дотримат мело, про людехъ зацныхъ, з стану свецького и духовного на тотъ часъ будучыхъ». Звернімо увагу, що слово «пошлюбити» у мовленні того часу означало, що сторони скріпили домовленості «шлюбом», себто аналогом клятви. Саме це часто вводить в оману істориків, які вважають, що слово «шлюб» означає вінчання.

Однак на протигагу звичаю, згідно з яким заручини сприймалися як попередня умова, Церква відповідно до візантійських церковних канонів прирівнювала заруку до вінчання і вважала перелюбом союз зарученої раніше жінки з іншим чоловіком. Існувало навіть спеціальне поняття жона обручоная. Попри те, що заручини в повсякденні сприймалися як угода, що її можна було, хай і з утратами (моральними і матеріальними), але розірвати, в окремих випадках можна спостерегти ставлення до цього акту як до сакрального. Можливо, це відбувалося у тому разі, коли сторони вдавалися

до зміцнення договору якимись ритуалами, пов'язаними з клятвою Богу. В одній із анонімних промов, які мали виголошуватися під час різних етапів укладення шлюбу, згадується про гарантію домовленостей під час заручин – присутність серед гостей духовних осіб. Обітниця перед ними означала присутність самого Бога, який мав бути свідком і виступати гарантом щасливого завершення шлюбного процесу.

А у Требнику Петра Могили знаходимо опис чину обручення, який мав відбуватися у церкві. Під час обряду священник питав майбутнього нареченого: «Маеш [им'я] неотмінный и остатечный умысл заручити собі тепер тую [им'я], которую тут перед собою видиш и в стан малженский, ач гды тому час будеть, поняти ей собі за малжонку?». Потому наставала черга панни. Після ствердних відповідей священник в такому ж порядку запитував: «Не шлюбовалесь иншой которой шлюбу малженского?», себто чи не обіцяв комусь іншому одружитися. Після негативних відповідей кожного з пари йшло останнє питання: «Обіцуеть [им'я] кому иншому шлюбу малженского опрочь тоеи [им'я], аж до ей смерти не шлюбовати?». Отож заручені перед Богом обіцяли до смерті партнера нікому більше не обіцяти одружитися, відповідно, заручини були клятвою, що давалася перед вінчанням.

Мені, щоправда, не довелося зустрітися в судових книгах зі згадкою про таке церковне обручення. А от із фактом вінчання під час заручин так. Причому воно геть не означало, що дівчина переходила до дому нареченого – вона залишалася у батьків чи родичів до весілля, яке й засвідчувало публічно початок подружнього життя. Інколи інтервал між заручинами і весіллям міг тривати кілька років.

Олександр Мирський, скаржачись на родичів нареченої Олександри Волобеської, які не віддали посагу в день весілля, говорить про свою обраницю як жону «шлюбную і вінчальную», себто вінчання провадилося під час змовин. З аналогічною ситуацією зустрічаємося й у справі про заміжжя Марини Пузовської, де священник на вимогу її родичів мусив підтвердити факт вінчання подружньої пари: «шлюб давал и венчаль». Свідки теж в один голос заявили: «при котором дей шлюбе и венчаню были».

Під час заручин відбулося вінчання й Марії Масальської з Костянтином Малинським, що засвідчила перед луцьким ґродським урядом сама Марія («змовили и водле закону ншого греческого мне з ним шлюб вчинивши, рок певный веселю была зложила»). Однак це не завадило її зведеному братові (вже відомому нам) Олександрові Семашку ув'язнити сестру та погрожувати їй видати за іншого.

Себто, з одного боку, вінчання мало напевно скріпити домовленості, а однак ті люди навіть у цьому випадку не були певні, що до весілля таки справа дійде. Про ексцеси на весіллі ми з вами поговоримо наступним разом, а щоб

закінчити із заручинами, наведу вам пару цікавих фактиків, з ними пов'язаних.

Мачей Добрацькі, автор своєрідного компендіуму для іноземців про річпосполитські звичаї, зауважує, що в шляхетських домах не прийнято чоловікам приватно спілкуватися з паннами. Тож якщо при столі чи під час танцю шляхтич, зацікавлений у симпатії дівчини, й почне з нею розмову, у відповідь навіть на свої тисячу слів не почує й одного. «Допіру коли батькам особа [що старається про руку панни] підходить, тоді і панна донька покладається на волю і думку своїх батьків». І лише після укладання контракту та запису його в ґродських книгах нареченому дозволено бачитися зі своєю обраницею, однак обов'язково у присутності інших осіб. Поводитися заручені мають скромно, не вдаватися до жартів і не влаштовуючи «проходок», бо то вважається непристойним.

Себто лише заручини, як твердить наш автор, дещо послаблювали режим спілкування наречених.

А от вам замальовочка заручин, яка потрапила до судових книг дякуючи нареченому, який зобов'язав возного, що був присутній на заручинах, вписати все побачене й почуте. Отож 28 лютого 1585 року в шляхетському домі на Волині розігралася чи то маленька трагедія, чи то зрежисований патріархальною спільнотою спектакль. Прихований зміст дійства безперечно був зрозумілий учасникам, однак складає проблему для історика. У присутності трьох шляхтичів, возного як офіційного свідка та при ньому двох «людей добрих» потенційний наречений Станіслав Кавезький тричі запитав свою обраницю Настасю Хребтовичівну Богуринську, чи хоче вона за нього заміж. Панна мовчала. Тоді її мати «уповноважила», як запише писар, втрутитися старшого брата дівчини Івана Богуринського та допомогти «дівку пану Кавезькому до рук дати за жону, щоб шлюб брав». Потому брат і мати, узявши Настасю за руки, «дали» її Кавезькому, за що той подякував і засвідчив цей факт перед возним та шляхтою. В кінці акту судовий писар зі слів возного зафіксував: «І просила панна Настася пана Кавезького, аби пустив її до приятелів на побивання». Новоспечений наречений дозволив. Як може видатися, ми з вами стали свідками примусу Настасі до шлюбу. По секрету скажу, що саме так дехто з істориків і трактує цей епізод 😊. Однак чи конче мовчання дівчини означало її спротив шлюбові, а втручання матері й брата – насильство над волею дівчини? А чи йшлося про певний ритуал «віддавання» дівчини нареченому, де її мовчання могло означати скромність і слухняність, своєрідну обіцянку відповідної поведінки у майбутньому подружньому житті? Можливо, що саме цього очікувала від неї спільнота. Якщо ми допустимо таке трактування, тоді стане зрозуміло, чому Настася попросила нареченого про дозвіл на тимчасовий від'їзд із дому матері до

родичів чи приятелів. Це був, без сумніву, символічний акт її переходу з-під влади представників батьківської родини під владу чоловіка, «голови» її майбутньої власної родини. Однак чи трапиться цей перехід в реальності - для всіх було великим питанням. Саме для цього була потрібна присутність возного та людей-свідків. Ця деталь і вказує на те, що перед нами – своєрідний шлюбний перформенс. А ще той факт, що у спільноті, яка не толерувала відвертий, демонстративний примус, навряд чи наречений прагнув би його засвідчити возним у суді. Далі буде.

07 травня 2020

Отож заручини заручинами, хай навіть за участю Церкви (щоб напевно), але вінцем всьому у тому суспільстві було весілля. Щоб людям продемонструвати – ось вам нова родина. Навіть якщо між попередніми домовленостями та самим цим актом – роки. Однак в шлюбних угодах недаремно вписували великі суми заруки, які мала платити сторона, що вирішувала угоду розірвати. Досить велика кількість згадок в судових книгах про недотримання умов засвідчує, як швидко могли мінятися матримоніальні плани сторін, причому обох. Тут навіть не можна сказати, хто був більш непевний у своєму виборі.

Так Ян Черленковський скаржився на Лукаша Витовського і дружину його Ганну з Микулинець, які, змовивши за нього дочку, «на великую зневагу и надмерную шкоду» поїхали з дому в призначений для весілля день. Тож скаржник із приятелями залишилися ні з чим. Однак на цьому історія не закінчилася, адже батьки дівчини й далі «лагодними обетницами протестуючого се уводити не переставали», а Черленковський, вірячи їм, «з великим коштом» їздив до них додому і «знаменитые подарки отдавал». По тривалому часі він через приятелів звернувся до майбутніх родичів, «аби їх милості боязнь Божу в серці своєму маючи, на пристойність свою шляхетську і обітницю оглядаючися, а наостанок і про інтерцизу і про підписи рук своїх пам'ятаючи», вчинили так, як слід. Посланці уклали ще одну ухвалу та призначили день весілля. Наречений, «для весільних сплендорів позбувшись своїх дідичних маєтностей, зі знаменитою лічбою знаменитих їх милости панів приятелів» приїхав у призначений день, однак знову не застав Витовських у маєтку. Свої витрати на подарунки та весільні приготування, що коштувало йому, як він стверджував, вартості спадкової нерухомості, горе-наречений оцінив у тридцять тисяч золотих.

Звичайно ж, цифри тут значно перебільшені, адже вони мали переконати суддів у негідній поведінці батьків дівчини та жертвовності нещасного нареченого.

А Адам Фац у призначений недільний день приїхав у дім до Марка Збранного в Кнегинин «ку ожененью своєму» з дочкою Марка Настасею, однак його прохання від ранку і до вечора, а також наступного дня в понеділок видати за нього панну були проігноровані її батьком. Тож Фац, засвідчивши те возним і приятелями, поїхав ні з чим. У руках Збранного залишилися і листи домовленостей, якими сторони обмінялися під час заручин.

Однак навіть коли доходило до весілля, сторони могли не зійтися в головному – в домовленостях про матеріальні підстави майбутньої родини. Остаточні домовленості щодо майнових питань вирішувалися зазвичай в

кінці весілля: різноманітні майнові записи від чоловіка дружині часто датуються другим днем церемоній. Якщо ж одна зі сторін мала сумніви щодо дотримання іншою зобов'язань, то саме це могло поховати весь шлюбний проект.

Так володимирський гродський писар Станіслав Кандиба 8 червня 1595 р. скаржився на Богдана Борейка, з яким домовився про весілля, що мало відбутися 18 червня, його сина Федора зі своєю дочкою Олександрою у присутності великої кількості приятелів. Також Борейки зобов'язалися в шлюбній інтерзиці під заруками і своїм шляхетським словом записати Олександрі домовлений посаг на своїй нерухомості та внести акт про це до судових книг ще до призначеної весільної дати. Однак, за словами Кандиби, вони того не вписали і вписати, попри нагадування, не бажають. Себто Кандиба хотів, щоб усі майнові формальності були залагоджені ще до весілля.

А 19 червня Станіслав Кандиба вніс ще одну скаргу. Він оповів, що 18 червня 1595 р., коли все було готове до шлюбних церемоній, в його маєток приїхали батько й син Борейки з чималим почтом родичів і приятелів, однак не кваплячися, уже перед вечором. Зазвичай темрява означала відміну всіх зобов'язань. Тож Кандиба, вказуючи на цю обставину, мав на увазі й практично зрив Борейками домовленостей, а також зауважував неквапливість гостей. Прикметно, що зазвичай у першій весільній промові уповноважений нареченого мав підкреслити, як переповнений почуттями кандидат на руку панни рветься до здійснення шлюбних церемоній. Це одне з небагатьох місць у весільній риторичі, де нетерпіння присутнє як важливий елемент, що засвідчує почуття «героя». Кандиба також зазначив, що серед прибулих не було матері нареченого. І коли Борейки через уповноваженого Вацлава Вільгорського вчинили «примову», «аби ж панна до шлюбу была дана», Кандиба запитав про віновий запис. Борейки не мали що показати, тож, як зауважив батько нареченої, тим вони своє шляхетське слово зламали та мали виплатити заруки в 300 кіп, а також 200 кіп витрат Кандиб на приготування до весілля (цю версію підтвердив і возний, який був присутній на весіллі з боку молоді).

У відповідь на слова Станіслава Богдан Борейко відповів, що був зайнятий і тому не зміг вчинити згідно з договором, але просив повірити його слову, що після весілля він виконає свою обіцянку. Однак Кандиба сказав, що не почув від Борейка нічого певного, а майбутній зять не має нерухомості, на якій би міг записати дружині віно, тож він відмовляється віддавати свою доньку заміж: «На сумнівні речі дитяти мого віддати не можу».

Троє возних з ініціативи Борейків оповіли іншу історію. У призначений для весілля недільний день перед обідом вони разом з кільканадцятьма поважними шляхтичами прибули в маєток Станіслава Кандиби Воротнев.

Очевидно, здійснивши ритуальні формальності – привітання та оголошення про мету приїзду, Борейки засіли з Кандибою на «особливому» місці для остаточного полагодження справи посагу. Отож замість шлюбних церемоній вони втяглися у тривале застілля і тратили час «на довгих мовах» про матеріальні питання. Борейки погоджувалися на будь-які умови, які потребував би Кандиба для гарантій досягнутих раніше домовленостей; пропонувалося, зокрема, обрати серед гостей осіб, готових надати ці гарантії. А коли геть звечоріло, Кандиба запевнив усіх прибулих своїм шляхетським словом, що весільні акти відбудуться замість неділі в понеділок. Тож гості пішли до столу, а потому залишилися у Кандибиному домі на ніч. Однак наступного дня господар відмовився видавати дочку за Борейка та з великими втратами і образою відпровадив гостей геть.

А князь Олександр Буремський з дружиною кн. Марією Соколинською визнали, що у відповідності зі шлюбною інтерцizioю родичі нареченої сироти, склавшись, мали дати їй у посаг 600 коп, однак під час весілля запропонували лише 500. Тож мати нареченого княгиня Дмитрова Буремська та інші родичі не дозволили йому брати посаг і заборонили одружуватися. Тоді з жалю до панни Михайло Козинський на прохання дружини Марії Юріївни Гольшанської додав 100 кіп, які пізніше йому мали віддати брати нареченої.

Цілий спектакль розігрався у призначений день весілля Олександра Мирського з Олександрою Волобеською, пасербкою Кіндрата Хребтовича-Богуринського і дочкою його дружини Ядвіги з Соколовських. Мирський скаржився перед житомирським замковим урядом, що батьки його дружини, «затягаючи мене в домовство своє», через різних осіб багато разів упродовж 1608 р. зверталися із пропозицією про шлюб з Олександрою, про що врешті сторони домовилися та призначили весілля на 23 липня 1609 р. Однак коли він приїхав на церемонії, під час яких мав отримати посаг дружини та здійснити віновий запис на своїх маєтках, його новопрдбані родичі відмовилися видати домовлену суму та майно, сказавши, що на цей час посагу ще не мають, однак готові віддати «панну пошлюбену». Привели панну, яку Мирський, «ушанувавши її, яко свою власну вінчальную взяв, на що і вона сама дозволила». Схоже, що на момент весілля молоді були не лише заручені, а й вже повінчані. Тож Мирський перед возними, вказавши на свою дружину, заявив: «Її за себе в стан малженський беру, яко бачите, ув одному літничку мухояровому старому». Після цього молодий, «знявши з себе ферезію, приодів її і так із собою взяв». Щоправда, у Кіндрата Хребтовича була своя версія події, за якою Олександр Мирський зі своїм приятелем Стефаном Немиричем 23 липня 1609 р. зі слугами і помічниками наїхали на його дім, ображали всіх, хто на той час там був, силоміць взяли

його пасербицю («квалтом» до воза посадили), а ще одну побили, пограбували 200 золотих і речі вартістю півтори тисячі польських золотих. Отакі колізії траплялися під час весілля. Очевидно одне – сприйняття шлюбу як домовленостей, в основі яких лежало матеріальне забезпечення новоствореної родини, дозволяло легко розривати угоду, якщо щось ішло не так. І ви звичайно ж задалися питанням, що там насправді відбувалося і як поєднати цілком різні історії? А от історик саме із цим переважно й має справу.

А наостанок вам цікавинка. Під час весілля звучали мови, де говорилося зокрема й про почуття батьків нареченої, які віддавали дівчину разом із їхнім серцем, любов'ю і благословенням. Тут звучав і мотив зречення батьків своєї влади над донькою та передачі її чоловікові, а з нею – і втіхи та радості, якою була панна в батьківському домі. Цікаво, що у промові під час віддавання одиначки Теофілі Морштинівни Анджеєві Рею 13 листопада 1644 р. прозвучав досить рідкісний мотив – настанова від батьків дівчини зятеві, як він має поводитися зі своєю дружиною, зобов'язаний до того «великим добродійством» від них за отримання приятеля у свій дім. Отож Рей мав виявляти до Теофілі достойну повагу, швидко вибачати в усьому, себто з розуміннями підходити до її слабкостей, давати ґрунтовні поради, з увагою ставитися до її занять. Насамкінець зазначалося, що зять має виявляти приязнь до ближчих і дальших новопродбаних родичів, допомагати їм, незалежно від часу і обставин. Прикметно, що в цій орації у прикінцевому побажанні радості та щастя в подружньому житті немає традиційної згадки про майбутніх нащадків нового подружжя. Можна припустити, що в картині укладача промови шлюб виглядав як приятельський союз, сенсом якого було щасливе життя подружжя та їхнього оточення.

08 травня 2020

ШЛЮБ ЯК ПРАВИЛЬНИЙ РОЗРАХУНОК

Отож жінки й чоловіки, стоячи перед священником, зазвичай мало знаючи один одного і, щонайбільше, відчуваючи велику симпатію до партнера, клялися бути разом до смерти в радості та в горі. Тож як складалося їхнє життя у шлюбі?

Почнімо з матеріального. Яка частина родинного майна напевно опинялася в руках дружини від початку подружнього життя? За моїми підрахунками, як мінімум у 63 % новостворених сімей жінки отримували за віновими записами половину і більше всієї нерухомості чоловіка, і лише приблизно 25 % стільки, скільки передбачала правова норма – третину. Достеменно невідомо, як же і хто розпоряджався цим майном. Цілком імовірно, що керував родинним господарством саме чоловік, хоча записана дружині вінова частина жорстко фіксувалася серед спільного майна. Адже, як я вже згадувала, нею чоловік самовільно розпоряджатися не міг. Однак є й випадки, коли одразу після весілля дружині офіційно (через возного) передавали її частину. Можна припустити, що це був символічний акт, проте ось вам кілька прикладів, коли жінка заявляла про володіння своєю нерухомістю та ставала на її захист (а чи її слуги в обороні майна господині). Федір Гурка-Омелянський програв справу в суді Настасі Романівні з Гостських (дружині Валентія Вскринського) і мав передати свою нерухомість у тимчасове володіння до віддачі присудженої суми грошей. Однак коли возний прибув від імені Настасі, щоб офіційно прийняти маєток, його зустріла дружина Федора Марія Сенютянка та заявила, що це її нерухомість, а чоловік до неї не має жодного стосунку. Сенютянка рішуче продемонструвала наміри відстоювати свою власність з допомогою приятелів: «А при ній було людей дуже багато з розмаїтою зброєю, з рушницями, з рогатинами, з півгаками, які з готовністю стояли при пані». В аналогічній ситуації урядник маєтку Радовичі заявив, що він є слугою не пана Станіслава Граєвського, а його дружини, і маєток своєї пані буде боронити «до горла».

А княжна Ганна з Сокольських, дружина Василя Борзобогатого-Красенського, зустріла шляхетське зібрання (посполите рушення, яке приїхало відбирати маєток Красне за вироком суду в справі її чоловіка) зі слугами та жовнірами «конно, збройно, с полгаками, з ручницями и иным оружьемъ, воине належачимъ». Урядник княжни пояснив, що маєток не належить Василеві Борзобогатому, тож посполите рушення: «Порожньо їхати маєте, бо вас там не пустять. Стережіться того, аби по одному за ногу з села вас не виволочено, бо жоден здоровим не виїде».

Це не могло бути імітацією, адже княжна Ганна отримала маєток ще до усих цих подій як вінову частину (1200 кіп подвоєного посагу) і в 400 копах боргу від чоловіка. Маєток їй у свій час передав у володіння возний, що було зафіксовано у судових книгах. А позики грошей від дружини чоловікові часто оформлялися спеціальним актом, за яким жінці до віддачі боргу передавалося його майно. Інколи такі позики чоловіків у дружин мали фіктивний характер – на такий спосіб чоловік обдаровував дружину своєю нерухомістю, що служило їй гарантією отримання землі в разі смерти чоловіка або грошей, якщо на нерухомість претендували інші саалкоємці. А вдова Марина Яковицька з Янчинських, даруючи синові Івану Гавриловичу маєток Туропин, частину маєтку Бобичі, купленого з небіжчиком чоловіком у кн. Миколая Збараського, та Яковичі, «привідкрила» ще одну сторону подружніх стосунків з приводу майна, а радше – подружніх стосунків, втілених у майні. Жінка оповіла, що чоловік, купуючи маєтки чи отримуючи будь-яке майно на інший спосіб, завжди вписував ім'я дружини до документа. Тож виглядало так, ніби надбання було спільним майном подружжя, попри брак її реального вкладу. Так чинив Гаврило Яковицький, як стверджувала дружина, з подружньої доброти та милости.

Як зазначив Мацей Сущевський, записуючи дружині суму посагу на всій своїй маєтності доживотним правом (за яким після його смерти все майно мало перейти до дружини), чинити так потрібно, «дотримуючись права посполитого і звичаю побожного». А Василь Козаревський, записавши дружині всі свої маєтки, що мали відійти їй після його смерти, окремо записує «про великую склонъность и услугованъе ее, малъжонки моее милое», 2000 кіп на замку і містечку Форощі і передає їй їх у тримання до віддачі тієї суми або ним самим, або його спадкоємцями.

Отож любов наших героїнь і героїв зазвичай конвертувалася у цілком конкретні речі та їхню вартість. Обдаровували своїх дружин не лише чоловіки, а й жінки – своїх подружніх партнерів. Так Ганна Миколаївна Остиковичівна, слідом за низкою своїх попередниць – вдячних дружин, подарувала чоловікові князю Льву Сангушковичу-Кошерському своє віно. Список свідчень подружньої милости з боку чоловіка – довгий і зворушлий: «бачачи милість, милостивую прихильність і велике милосердя до хвороб моїх частих, що на ліки й на доктори, лікуючи здоров'я моє, великий кошт для мене, малжонки його милости, не жалів, також доходячи маєтків моїх отчизних, які дядьки мої тримали, для цього його милість утратив багато маєтности своєї для мене, дружини своєї, з милости своєї малжонської великі скарби дому свого княжацького утратив».

Жінки обдаровували своїх чоловіків не лише майном (часто за умовами воно мало перейти до партнера після смерти дружини), а й «службами», охоче і з внутрішньої потреби приймаючи на себе зобов'язання «водле пана Бога,

закону светого хрестиянского, присеги мажонской наболшей служити» чоловікові. Зворушливу мотивацію знаходимо у дарчому записі Софії Олехнівни з Окорських чоловікові Михайлу Витонизькому в нагороду за його подружню «милість» і ласку, якими він її повсякчас обдаровує. Свою любов чоловік продемонстрував не лише віновим записом, а й великим добродійством і милістю в багатьох інших речах. Тож дружина потурбувалася, щоб в разі бездітної смерті її майно потрапило до рук саме чоловіка, а не кровних родичів. Наголосивши на початку акту, що «почтиві» подружжя «з дару і милосердя Божого походять», жінка своїм записом нагороджує чоловіка, як прийнято у шлюбі, за його добре ставлення, але передусім – за правдиву подружню милість: «хотячи то йому прихильністю і службами моїми, яко те в стані малженському з усілякою учтивістю прийнято нагороджувати, а тим ще більшу ласку і милість малженську його до себе на всі потомні часи знайти і способити».

А Федора Мартинівна Іскричівна, якій чоловік Остафій Мокренський за позику в 240 кіп подарував «на вічність» свій маєток Кривичі, «на отдароване» за ту «вечную м[и]л[о]ст и ласку до себе малжонка моего», «отдаючи за доброе добрым», дарує йому ту суму.

Підсумком таких взаємних дарів ставав «доживотний» запис, яким обмінювалося подружжя. За умовами, все майно кожного з партнерів після його смерті переходило до іншого, яким він мав володіти до своєї смерті. Цікаво, що в таких випадках інтереси дітей до уваги не бралися. Інколи зауважувалося, що батьки мають обдарувати їх майном за свого життя як уважатимуть за потрібне, або виходячи з того, хто з дітей краще батькам служитиме.

Отож прагматика влаштування шлюбу виявлялося цілком прийнятною для стабільности родини, головне, щоб розрахунок був правильний 😊.

Можливо, причини цього феномену варто шукати у налаштованості партнерів прожити разом все своє життя, що скріплювалося клятвою перед Богом. Родина від початку перебувала під пильним контролем родичів, приятелів, сусідів, готових втрутитися в разі конфлікту. А захист доньки чи сестри був обов'язком шляхтича, дотримання якого вимагали закони честі. Не варто забувати про більшу підпорядкованість людей того часу певним зразкам, що задавалися та контролювалися спільнотою. Важливим було й усвідомлення шляхтичем своєї репутації «людини доброї» задля підтримання достойного місця у певній спільноті, яке залежало й від ситуації в родині. Схоже, що саме таким чином підтримувався суспільно значущий порядок – покой посполитий, зокрема й на рівні мікрокосму – шляхетської родини.

Далі ж ми з вами поговоримо, як добре матеріальне забезпечення позначалося на межах жіночої свободи, попри те, що дружина уважалася не

вповні дієздатною та мала перебувати під опікою чоловіка. А також нас чекає розмова про те, що траплялося, коли шлюб виявлявся невідповідним до очікувань партнерів і їхніх родичів.

А наостанок вам алегорія подружжя, як її бачив Цезаре Ріпа, представивши її у своїй добре знаній у Європі «Іконології» (1628 р.). На зображенні юнак з ярмом на шиї та в колодках, який тримає айву та демонструє перстень на пальці. Отож ярмо й диби мають продемонструвати, що шлюб – це завжди велика перешкода та обмеження в помислах і бажаннях, добровільне віддання себе у владу природного права. Водночас це велике благо, бо забезпечує людину спадкоємцями, символом яких є айва, пов'язана з плідністю. Перстень вказує на високу позицію одруженого чоловіка, якому шлюб забезпечує добру славу, честь і повагу в спільноті. Отож, як пише Ріпа, тягар шлюбу – це обов'язок достойного чоловіка, який підтримує державу, а водночас це велика приємність любови. Змія під ногами означає, що чоловік має знищити будь-яку непристойну думку, яка могла би принести зганьблення його «товаришці життя», бо, як уважалось, змія заради любовних розкошів убиває свого партнера.

09 травня 2020

ДРУЖИНА ЯК «ПРИЯТЕЛЬ І ТОВАРИШ»

Архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель у своєму трактаті «Мир з Богом чоловіку» (1669 р.) писав, що чоловік та дружина мусять допомагати одне одному в господарстві, не занедбуючи спільної повинності через власні справи, навіть якщо це речі побожні. Адже небажання виконувати родинні обов'язки призводить до того, що «другий ними обтяжений і пригнічений». Чоловік не має поводитися з дружиною, як із рабинею, забуваючи, що вона його приятелька і «одне тіло з ним», натомість мусить любити її, «як Христос полюбив Церкву», або як самого себе. Однак і дружина не мусить прагнути до панування над чоловіком чи намагатися порядкувати домом замість нього; вона має поступатися його волі та допомагати в усьому, адже створена Богом помічницею.

Як же уклалися стосунки між подружжям у повсякденні?

Слуга княгині Вишневецької Тирон звернувся Лавріна Іваницького зі скаргою про псування меж між маєтком Мишовом княгині Вишневецької та Іваничами, що належали подружжю Іваницьких. Однак Лаврін у відповідь заявив: «Я тих копців не псував, то моя дружина як отчичка того маєтку наказала ті копці ваші розгребти». Така відповідь, очевидно, порушувала уявлення про ієрархію в родині, тож Тирон ущипливо зауважив: «А ти, пане Іваницький, чи наймитом в жони своєї живеш, коли в тому маєтку влади і сили не маєш?».

Навряд чи міг похвалитися домінуванням у родині й, скажімо, Іван Охлоповський, який, не маючи виділеної від батька частки нерухомості, «до смерти мешкав на маєтках дружини».

Рефреном до наведених випадків звучить і відповідь удови князя Януша Порицького Марини з Вагановських братам небіжчика-чоловіка, які вимагали повернути їм усі документи і «скарби» князя під час його похоронів: «Того я вашій милости дати не можу бо теж не кухаркою жодною, але дружиною власною мужа свого князя Януша Порицького була».

Партнерські взаємини подружжя демонструють і фрагменти деяких заповітів та майнових записів на кшталт: «Щиро і правдиво аж до смерті моєї приятелем і товаришем була і служила». І хай не вводить вас в оману слово «служила»: у тому суспільстві служити приятелям було чесною. А Миколай Боговитин-Шумбарський записав тестаментом усю маєтність дружині Єві (з Павловичів) на вічність без будь-яких умов чи обмежень, «не маючи у себе ліпшого і вірнішого і зичливішого приятеля, аніж малжонка моя мила».

Власне, проблема влади і підпорядкування в родині не лише задавалася богословськими трактатами та суспільними настановами, які приписували дружині коритися чоловікові, а й вирішувалася на щодень в багатьох

маленьких родинних конфліктах. Хоч вони й рідко вихлюпувалися на сторінки джерел. Промовистий діалог королівської пари зафіксував у щоденнику Ольбрахт-Станіслав Радзивил. Владислав IV гнівався: «Я її чоловік, її голова, вимагаю покори, а якщо вона не захоче, то примушу її до виконання королівської волі». Відповіддю королеви було: «Я дружина, а не слуга короля». Себто вона стверджувала: подружній зв'язок має іншу природу, аніж стосунки пана і служниці.

Емоційний зв'язок між подружжям був не єдиним фактором, що впливав на характер стосунків у родині. Там, де жінка була власницею значної частки сімейного майна і часто була змушена брати ініціативу в свої руки, питання про її підпорядкування хоч і зауважувалося, але відступало під тиском обставин. Звернімо увагу на лист князя Олександра Заславського до свого кредитора Мацевського, де він повідомляв, що дружина адресата, отримавши князівський лист, за відсутності чоловіка сама його розпечатала й особисто відповіла князеві, хоч лист адресувався не їй. Обурений князь додавав до свого послання й лист дружини Мацевського з ущипливим коментарем, дякуючи Богові за те, що той дав змогу і князеві, і його кредиторів жити своїм чоловічим розумом.

На околицях освоєного світу, що межував зі степом, функції землевласника тісно перепліталися з функціями воїна, тож перебування шляхтича поза межами своїх володінь було звичною справою. За відсутності чоловіка жінка вирішувала низку справ, пов'язаних із господарством, розпорядженням слугами (зокрема шляхтичами) та підданими, урегулюванням стосунків із сусідами, не завжди мирних. Жінка мусила володіти певними знаннями і навичками, щоб у разі потреби, «не омешкавши», звернутися до суду. Вона мала бути достатньо рішучою, щоб взяти на себе організацію збройного захисту своєї власності в соціумі, де доволі висока правосвідомість перепліталася з традицією силового вирішення конфліктів. Тож цілком закономірно, що служебники, чиїм капіталом було вміння добре володіти зброєю і які складали почт свого господаря у всіляких збройних оборудках, в джерелах часто фігурують як спільні слуги чоловіка і дружини. Дехто з жінок, маючи особистий земельний резерв для оплати за службу, утримували своїх власних служебників, як, скажімо, княгиня Григорова Сангушкова Кошерська.

Не раз траплялося, що скаржник, звинувачуючи іншого шляхтича у насильстві, зазначав: все відбувалося «з ведомостю и волею жоны» його. Приятелі, що за відсутності господаря могли перебувати в його домі на «гостині», охоче брали участь у з'ясуванні взаємин господині з недругами. Врешті, на рівень певної «рівноправності» жінки вказує той факт, що вона разом із чоловіком брала участь у святкових зібраннях і товариських бенкетах («беседах»), отож – була частиною товариського життя.

У багатьох моментах жінка користувалася тими моделями поведінки, що уживалися в аналогічних випадках чоловіками. Водночас в публічному просторі могли проговорюватися задля її виправдання всі поширені стереотипи про її «слабкість» і неповну дієздатність як особи, що перебуває під опікою. Ось яку історію описав возний Лев Верховський, який у справі луцького старости кн. Богушу Корецькому оглядав у маєтку його Русивль пожату сіножать і видрані бджоли. Русивльські піддані заявили, що шкоди мають від підданих пані Ласкової, яка й наказала їм те вчинити. Однак коли возний приїхав до маєтку Ласкової і запитав пані, для чого вона наказала жати сіно і видирати бджіл, «пані Ласкова повідала, що то наш власний ґрунт курозвонський, так теж і бджоли наші, одне ж що я тих бджіл видирати не казала і про те не відаю, бо я з князем тягатися недужа». Отож жінка в короткій репліці заявила про свої права на ґрунт, на якому нібито були вчинені шкоди князеві Корецькому, себто підважила майнові претензії луцького старости, що тримав у своїх руках владу і суд у повіті. Водночас вона виправдовувалася, апелюючи до своєї слабкості порівняно з князем, що теоретично мало би унеможливити сам факт її з ним конфлікту. Однак сіно було пожатє, а бджоли видерті.

Такими ж були й мотивації шляхтичів, які насилали загони своїх слуг і приятелів під керівництвом дружин. Чоловіки залишалися при цьому ніби осторонь, водночас отримуючи можливість усіляких маніпуляцій у судовому просторі. Така ситуація позірної безкарності жінки могла сприяти її активній ролі у конфліктних взаєминах. Так кн. Григорій Сангушкович-Кошерський пропонував звільнити від обвинувачень у наїзді свою дружину, адже вона як жінка несумісна зі збройними сутичками: «квалтовно наїжджати не не могла, будучи білою головою, адже білим головам то не належить, тож і про квалтовний наїзд справувати не повинна». Отак князь намагався увільнити свою дружину від судової відповідальності за керівництво загоном десь у тисячу осіб, серед яких приблизно півтори сотні кіннотників, підданих, слуг, горохівських міщан, гайдуків, князівських приятелів, що особисто брали участь у виправі, або прислали свої загони. Серед тих, хто надіслав своїх людей, згадується і Агнешка Левицька, вдова по володимирському підстарості Федорові Загоровському. Нападники були озброєні гарматами і гаківницями, повантаженими на вози. Як зазначалося у позові, княгиня віддавала наказ «тым людям, до войны зготованим, хоругов подняти, в бубон ударити, учинивши окрик розними голоси, зо всіх сторон двора з гаківниц, шмиківниц, с полгаков стріляти».

Про крутий норів княгині Ганни з Головчина, яка насправді вміла приймати рішення, що радше відповідали шляхетським сценаріям конфлікту, аніж настановам про покірну й почттиву жінку, свідчать різноманітні згади в судових книгах.

Звернімо також увагу на скаргу возного Хацка Чувата на дружину Дем'яна Гулевича, яка, коли він доставив позов у її з чоловіком маєток, закликала слуг і підданих порухатися з возним: «Сама великим голосомъ заводала, казала возному той позов з'їсти, і в той час, кладучи возному той позов гвалтом у рот, зуб вибили і бороду вирвали».

Отож жінка, чий голос звучав у різних повсякденних колізіях не лише в межах дому, а й поза ним, врешті-решт неминучо мусила потрапити в найпопулярніше публічне місце шляхтича «районного масштабу» – судовий простір. Оминути замку, де засідав суд, живучи у світі, де ігри з честю становили головний нерв шляхетської взаємодії, було неможливо. Чи з'являлася там жінка, а якщо з'являлася, то в якій позиції?

10 травня 2020

СУД: ДРУЖИНА ПІД ВЛАДОЮ ЧОЛОВІКА

Автор сатиричних віршів, спрямованих на покращення Речі Посполитої в першій половині XVII ст., Криштоф Опалінський писав приблизно так: «Коли кажемо: король ламає нашу вольность, вона відповідає: хай би злавав, бо маєш її занадто. Забувши про веретено, дискутує про війни, гетьманів і сейми». Автор незадоволено зазначав, що дружини дбають про політичні кар'єри своїх чоловіків, змушуючи їх шукати урядів й інших засобів для вивищення. Серед негативних занять Опалінський зауважував і зацікавленість жінок правом. Утім, як відомо, наш прихильник обмежень жіночої статі, виїжджаючи на сейм, брав із собою дружину.

Чутливість до розширення меж жіночої свободи демонструє ще один борець за покращення ситуації в країні середини XVI ст. Анджей Фрич-Моджевський, який виділив свої думки в окремий параграф «Аби жінки в уряди не втручалися». Отож державні справи належать виключно чоловікам, бо жінки слабкі тварини, схильні до помилок і переступів. Автор закликає: хай же соромляться ті, хто обіймає уряди чи інші поважні позиції, діяти за радою жінок, бо це означає, що керують самі жінки. Себто народжені до веретена, чия справа – домашнє господарство, не мусять втручатися у керівництво державою. А в одному із політичних текстів 1572-1573 років поміж пропозицій реформування країни раптом вигулькує: «Аби жінки на сеймах не з'являлися».

Тогочасні чоловіки були вкрай чутливі щодо присутності жінок у публічному просторі. Шляхтянка могла вправно керувати господарством та зі зброєю відстоювати свої права у конфліктах із сусідами, а от судовий простір був зарезервований за чоловіками як їхній «клуб». Зауважмо, що у праві не було обмежень щодо дієздатности жінки, окрім заборони виступати свідком при складанні заповіту. Однак у суді – просторі для поєдинків за честь рівних між собою шляхтичів – їй відводилося місце як об'єкта суперечки чи хіба глядачки, адже під час судового процесу не раз звучало: «вона під владою мужа свого була».

Судовий матеріал кінця XVI – першої половини XVII ст. фіксує постійні розмови про чоловіка як опікуна дружини, відповідно, обмежену правову дієздатність жінки навіть у тих випадках, де йшлося про її власне майно. Показова дискусія розгорілася у володимирському земському суді, куди кн. Олександр Ружинський позвав нового чоловіка своєї матері Раїни Стакорської (удови по кн. Михайлові Ружинському) Івана Болобана-Осекровського про борг Раїни синові у 20 кіп. Відповідач Іван Болобан заявив, що дружина позики робити не могла, бо «жона при животі мужа свого маєтністю своєю розпоряджатися не може, а лише з відомістю і

дозволом чоловіковим». Утім, потому до дебатів долучилася і сама Раїна, заявивши, що могла і позичити у сина гроші, і дарувати його борг, бо «де йде справа жони з мужем про суми, вже там право посполите виймає її з опіки мужевої». Вона підкреслювала, що стосунки з приводу нерухомости – одне, а от справи про позики дозволяють дружині діяти цілком самостійно. Суд, однак, своїм вердиктом став на сторону чоловіка, заявивши: «Жона, поки має мужа живого, є під опікою мужа свого і не може, крім мужа свого, розпоряджатися маєтністю своєю».

Однак існували свої нюанси у справах, де йшлося про власне майно заміжньої жінки. У цих випадках позови до суду писалися від її імені або до неї, а чоловік мав лише згадуватися як її опікун. Однак брак такої згадки міг привести до припинення справи. Так відповідачі відмовилися провадити справу, бо у позові до них поруч із іменем скаржниці не було зазначено імені її опікуна-чоловіка: «Ми на той позов одказувати не повинні, бо пані Рожчичова без малжонка як опікуна свого сама кривди своєї, якщо яку має, доходити не може». Суд прийняв ці аргументи як слушні.

В іншій ситуації, де заміжня жінка Миколаєва Харленська княжна Ганна з Любецьких була відповідачкою, вже її адвокат скористався цією настановою та заявив, що вона не мусить відповідати, адже до позову не був уписаний її чоловік:

«Позаяк малжонка її милости пана Миколая Харлинського в позові не написано, ані його про те позвано, тим уповноважений панії Миколаєвої Харлинської пан Ян Лонцький той позов збив, повідавши: кгдаж вона з ласки Божої не єсть жадною вдовою, але має пана малжонка свого, которий би її у праві заступити міг, на той позов відповідати не повинна».

Суд визнав цей аргумент і увільнив Харленську від провадження справи.

Однак якщо в першому випадку настановою про владу чоловіка над дружиною скористався чоловік, то в другому випадку – сама жінка через свого адвоката, який вмів зманіпулював суспільними уявленнями.

Однак звернімо увагу, що справу Харленської провадив адвокат у її присутності. І тут було байдуже, чи був при ній чоловік, а чи ні. Головне, щоб дотримані були формальності у позові. Натомість якби замість Харленської надумав провадити справу її чоловік за її відсутності, для цього він би потребував спеціального дозволу від неї – уповноважувального листа, даного нею раніше особисто в судовій канцелярії. Обов'язковість цієї процедури підтверджує справа Якуба Лисаковського, який позвав до суду Ганну Скоморовську як головного відповідача та її чоловіка Русіяна як опікуна, що представляв інтереси дружини. Лисаковський попросив Русіяна продемонструвати уповноважувальний лист («моць») від Ганни на право вести її справу. Однак той заявив, що не потребує повноважень від дружини, адже вона без чоловіка в суді стояти і вести справи не може:

«Мені жодної моці від жони моєї для відповіді у тій справі, про яку мою малжонку пан Якубъ Лисаковський разом зі мною позиває, не потреба, кгдаж я у малжонки своєї є мужем власним і опікуном її, яка без мене ані у права стояти и справоватися не може, до того писати не вміє і печаті своєї не уживає. А право тільки мужчизнам і вдовамъ дозволяє моць давати в справах своїх до права».

До згадки про неписьменність дружини додаю, що на 1640 р. за моїми підрахунками ставили власний підпис на документах у Луцькому повіті близько 40% жінок, що було геть непогано, зважаючи на те, що грамотністю дівчат загалом не переймалися.

А в іншій аналогічній справі судді ухвалили декрет: чоловік, який скаржиться сам від імені дружини, без її на те письмового доручення «ані мовити, ані доводити не має. Тож у своїй справі «дружина як отчичка маєтности, яка їй належить, має її добиватися разом із малжонком своїм як опікуном».

У процесах, де подружня пара виступала співвідповідачами, чоловік і дружина мали позиватися окремими позовами. Це засвідчують як позови, так і окремі справи, які відкладали на тій підставі, що дружину не позвали окремим позовом.

А проте ситуація мінялася, коли в основі судового процесу були не проблеми власності, а обвинучення заміжньої жінки кримінального характеру.

Придивімося до справи, що розглядалася в луцькому ґродському суді між позивачем, орендарем ошовської корчми Маєром Абрамовичем, та подружжям Ошовських, Томком і Ганною, звинувачених у грабежі майна та побитті орендаря. Насправді керувала нападом на корчму сама Ганна, про що й повідомлялося на початку позову, однак далі як обвинувачені вже фігурувало подружжя Ошовських. Адвокат відповідачів вимагав справу припинити на підставі низки аргументів, серед яких був і такий: дружина перебуває у владі чоловіка та самостійно не може відповідати за свої дії, тож позивати варто лише чоловіка або в цілому за грабіж, або за відмову «вчинити справедливість» за дії дружини:

«Позивають мужа і жону разом тим позовом, що є проти права й розуму, бо жона, будучи під опікою и владою мужа свого, не може в таких речах нічого без волі и розказання мужа свого учинити, а тому має бути від позову вільна, але справа тая має бути проти самого мужа розпочата».

Як уважалося, перш ніж іти до суду, скривджений мав звернутися до чоловіка і просити про справедливість з приводу завданих дружиною шкод. На такий же спосіб згідно з правом пан мав відповідати за дії усіх залежних осіб, які перебували в його юрисдикції, починаючи від слуги-шляхтича, що служив за договором, до підданих.

У відповідь адвокат Маєра Абрамовича пояснив, що грабіж вчинила сама Ганна Ощовська, відповідно, вона й має відповідати у суді, натомість її чоловік позваний як опікун, що має бути при дружині.

Судова практика, утім, була багата на адвокатські суперечливі твердження, в залежності від того, що було вигідно одній зі сторін – уважати жінку окремим суб'єктом, а чи особою, що перебуває під владою і опікою чоловіка. Тож поруч із формальними згадками у судових актах чоловіка як опікуна дружини можна зустріти і твердження, що подружжя має представляти лише чоловік. Натомість у повсякденні на жінку, що за частої відсутності чоловіка виступала господинею всього родинного майна, покладався й обов'язок, при потребі, збройного та правового його захисту. Інколи скарга вимагала від жінки ширших дій – освідчення факту насильства перед сусідами та прохання про возного, який мав підтвердити факт протиправного вчинку та засвідчити завдані шкоди. Однак ці дії лише з великою долею умовності можна розцінити як постійне практикування жінкою участі в судових процесах, як про це інколи говорять дослідники. Йшлося про звичний, добре відпрацьований механізм початкового реагування на насильство, своєрідну «суспільну гігієну», з головними правилами якої був так чи так ознайомлений кожен член шляхетського соціуму, незалежно від статі та подальшого розгортання конфлікту. А от реакція зацікавлених осіб та суду на такі дії заміжньої жінки могла бути різна. Зокрема, під час процесу можна було заявити, що скаргу жінки до уваги брати не можна, бо то сумнівна річ – коли дружина щось чинить без відома чоловіка.

Отож треба пам'ятати, що судовий процес вівся передусім самими сторонами, тож саме від них залежало, які саме аргументи будуть використані та з чим погодиться чи не погодиться супротивник. В одних випадках вигідно було вказати на підпорядкування дружини чоловікові, а в інших – вигідно було цього не помітити або наголосити на її дієздатності як власниці майна. Жіноча тема у судовій сфері мала переважно маніпулятивний характер, а дебати, своєю чергою, не лише сприяли закріпленню асиметричних позицій між чоловіками й жінками, а й працювали на їх розхитування.

Отож можна сказати, що у суді жінка з'являється досить часто, а от почути її голос дослідникові практично не вдасться. Щоб висловитися в судовій «ізбі», жінка потребувала чоловіка, хай навіть виключно для дотримання формальностей. Чоловіки ж оповідали про кривди жінки так, як того хотіла почути спільнота

Щоб залишити свій слід в історії, хай і невиразний, за прикладом чоловіків, потрапляючи з різних причин на сторінки судових книг, у заміжньої жінки було значно менше соціальних ресурсів.

А це Вам дереворит до сатиричного тексту про жіночий сейм

11 травня 2020

ШЛЮБ ЯК НЕЗБІГ ОЧІКУВАНЬ

У 1574 р. слуга кн. Андрія Головні-Острожецького у супроводі возного та приятелів князя носив лист від пана до його дружини Настасі Єловичівни-Малинської, яка мешкала у батьківському домі, з проханням повернутися додому. Як засвідчив возний в судовій канцелярії, жінка від пропозиції відмовилася, пояснивши це таким чином: «Для тої причини до князя малжонка свого їхати не хотіла, бо мене був збив». А про свої подальші плани заявила: «Коли схочу, тогди поїду».

Подружні негаразди та поведінка князя щодо дружини були винесені на поверхню за ініціативи самого князя.

Іван Болобан–Осекровський прийшов до суду скаржитися на дружину Раїну зі Стакорських (удову по кн. Михайлові Ружинському) про те, що вона разом зі своїми братами та приятелями вигнала його з маєтку Ружина, привласнила речі, які він уніс після весілля в її дім, і порушила шлюбну присягу, відмовившись з ним мешкати. Чоловік послав до дружини своїх приятелів, щоб з'ясувати причину її вчинку. Він сподівався, що це спонукає жінку визнати «неслушність» і «непристойність» своєї поведінки, віддати чоловікові майно та повернутися до подружнього життя згідно з присягою. Однак Раїна не лише відмовила, але й неучтиво повелася з посередниками. Власне, звернімо увагу на згадку поруч із Раїною її братів та приятелів, а також на форму акту, де саме чоловік постає у ролі жертви.

Конфлікт зазвичай витягає на поверхню батаго того, що люди воліють тримати в далеких шухлядах. Родинне насильство, родима пляма тісного співіснування чоловіків і жінок в історії, стала предметом активного обговорення в суспільстві геть недавно, однак й історія його приховування (оте «сор с избы») не така вже й давня. Мої герої говорять про насильство відкрито, частина з них іде до суду скаржитися, щоправда переважно з приводу прагматичних питань – повернення майна, розповідаючи принагідно й про насильство. Більша частина, як видається, вирішує конфлікт поза судом, але конче – за посередництва приятелів, бо куди ж без них. Утім, інших варіантів немає: родинне життя – це не приватна сфера, воно широко відкрите назовні до обговорення. Подружжя оточене не безсторонніми спостерігачами, а активними вболівальниками та помічниками. Їх не бракує й у жінки, особливо якщо на її боці батьки й брати, утім, і дальші родичі теж не залишаються осторонь. Додаймо також слуг, дітей, сусідів, та згадаймо про миттєве поширення інформації у тому суспільстві.

Отож Андрій Олехнович Олізаровський скаржився на дружину Федору Олехнівну Білостоцького, яка «взявши перед себе злий і небачний умисл, покинувши, мене в сирітстві з дітками нашими», забрала всю маєтність, яку

він вніс у дім, «і що за той час із нею, дружиною, маєтності зібрав, те все повезла з собою». Загальну суму втрат скаржник обрахував у 500 золотих. Спочатку жінка зупинилася у свого дядька Михайла Линевського, де «час немалий мешкала», куди він посилав своїх приятелів, просячи, щоб вона «до мене, до мужа свого і до діток в дім свій пішла». А також звертався до самого Линевського з проханням її повернути, однак той не лише не зважив на його прохання, а й відпровадив Федору в Кременецький повіт до Івана Маскевича Лосятинського. Більше того, як твердив скаржник, дружина «і далі чинячи злону злону умислу своєму, з приятельми своїми на здоров'я моє стоїть і мене забити хоче, направляючи на мене лотрів, слуг і самих приятелів своїх, чого ж мені трудно терпіти». Тут спостерігаємо цілу мережу осіб, що всіляко підтримуються жінку в її протистоянні чоловікові.

Отож це не конфлікт подружжя – статусного чоловіка і безборонної дружини у чоловічому світі, це протистояння чоловіка з його комплектом вболівальників – родичам і приятелям дружини. Ставкою у цьому протистоянні виступають честь і майно, де «слабкість статі» чи не останнє, про що згадають «сильні гравці» під час дебатів. Звичайно, жінка може виявитися у слабкій позиції, але це залежить не від її статі, а від статусності її родини в спільноті. Про такі випадки ми з вами й поговоримо, витягнувши старі конфлікти під сонце.

Але перед цим трошки про те, як ставилася спільнота до брутального утвердження влади чоловіка над дружиною. Адже соціум міг толерувати насильство чи навіть його заохочувати, скажімо, через настанову побиття як дисциплінуючого засобу. Тож до суду можна було йти, якщо ти напевно знав, що не наразитися на нерозуміння чи й осуд. Однак, як ми з вами уже не раз зауважували, у шляхетському світі побиття – це не стільки про насильство, скільки про образу честі. Побиття і честь тісно пов'язані, адже честь у широкому значенні тотожна «правам і вольностям». Цікаво, що це відображається й у мовленні, де, скажімо, скарга на поранення руки формулюється як «руку мою образил». Приховати насильство чоловіка над дружиною у тому публічному світі було неможливо, а не зреагувати на кривду дочки чи сестри означало власну неславу, плямило честь її родини. Однак звертання жінки та її родичів до суду за будь-яких обставин містили загрози для доброї слави обох сторін. Тому показовий сам факт існування подібних актів, який засвідчує – благополуччя дочки чи сестри могло бути важливішим за розрахунок, а скаржники апелювали до певних норм співжиття, які порушував чоловік.

Отож зрозуміло, чому Томило Челевич, бачачи, що у дочки з чоловіком «мешканя доброго» немає, через приятелів домовився із зятем Підгаєцьким про розлучення, за умовами якого кожному із членів колишнього подружжя дозволялося вступати в наступний шлюб. Можливість розлучень, де за

причину правила незгода співжиття, теж виступала профілактикою насильства над дружиною.

Однак історик може знайти в судових книгах і випадки справді жорстокого поводження з дружиною (як на те, судові книги – переважно про насильство). Історик може використати саме їх для моделювання минулого, причому навіть не підозрюючи, чому саме на цю опцію налаштоване його око. Утім, може й оминати такі скарги, якщо його бачення інше. А я вам все ж запропоную дві скарги, які підважують досить оптимістичну картину, хоч і не вважаю ці випадки цілком репрезентативними. Отож виключно для того, щоб у вас не склалося уявлення про ранньомодерний час як суцільний рай для жінок.

Отож Ядвіга з Фальчевських, вдова по кн. Кирику Ружинському, через свого приятеля і адвоката 1602 р. скаржилася на чоловіка кн. Юрія Чорторийського, який «забувши того всього, що повинність християнска і повинність прав святих вимагає, швидко після прийняття з нею стану малженського, нею погордувавши, покинувши и удавшись на всілякі неряди й збитки, на здоров'я її стояв, ув'язненням морив, муки задавав та до чинення розмаїтих записів примушував». Себто новий чоловік намагався відібрати у скаржниці майно, яке вона отримала в попередньому шлюбі. Ба більше, заманивши її до Чорторийська, бив, морив голодом та по-садистськи «вишукано» знущався, вставляючи її пальці в рушничний курок чи б'ючи дубцями по підшвах ніг, а також, як вкаже скаржниця, вдаючися до мук, «яких сором згадувати». До князя приєднався і пасерб Ядвіги кн. Роман Ружинський, який отримав за змовою із Чорторийським маєток Котельню та кілька інших. Жінка під загрозою смерті змушена була відректися від низки маєтків публічно в суді. А коли справа за її скаргою дійшла до сейму, Чорторийський змусив її присягнути так, як йому було вигідно. Далі справа, схоже, дійшла до Трибуналу, де Чорторийський спробував убити дружину руками підісланих приятелів.

Ще одну скаргу, аналогічну іншим, які інколи зустрічаються в судових книгах, внесла до канцелярії Ярошева Терлецька Марина Турівна від себе й чоловіка, якого на той час не було на Волині. Вона скаржилася на зятя Томаша Жоравницького, який, «забувши про присягу свою, згідно з якою він мав дружину тримати в усілякій учтивости и зичливости своїй малженській, і зичити всього доброго так власне, як і собі самому, (...) над звичай усілякий, який між почтивим малжонством має бути захований», змусив дружину дати йому запис на всю ту частину нерухомості, що їй належала, та речі, які вона від батьків у свій подружній дім внесла «до оздоби і почтивости всілякої». Щоправда, всі документи на ту маєтність зберігалися у батьків. Наостанок Марина Турівна підкреслювала, що зять вчинив непорядно, не так, як слід чинити почтивим людям, а з «лакомости и хтивости своєї».

Мушу, однак сказати, що й тогочасні автори не могли точно сказати, як же жилося заміжнім жінкам. Зокрема, прислів'я каже: «Панна – небесна мешканка, дружина – невільниця, вдова – пан», а от анонімний автор дуже симпатичного віршика, порівнюючи ті ж таки жіночі позиції, заявляє: «Паннам світ, Рай дружинам, Небеса вдовам». Отож, була дружина невільницею, а чи мешканкою Раю, відповідати все одно історикові.

А я на це вам скажу от що. Конфлікт в родині міг перекреслити все те, заради чого уклалися шлюби. Новопрیدбані родичі перетворювалися на ворогів, а честь, яку вивищувало вдале одруження, перетворювалася на неславу. На це мусили зважати. Врешті, ще раз нагадаю: жінка в тому суспільстві – це особа, що зберігала за собою родове ім'я, послуговуючись ним водночас із прізвищем чоловіка; мала власну печатку; володіла мінімум третиною майна чоловіка, а зазвичай – більше аніж половиною; у багатьох випадках виступала згідно з правом і звичаєм особою, без якої чоловік не міг здійснити майнових операцій; присвоювала в різних життєвих ситуаціях чоловічі позиції, зокрема, формуючи коло своїх приятелів, що могли стати на її захист; перебувала під пильною увагою своєї родини. От із такою дружиною й мав зазвичай у подружньому житті до діла чоловік.

12 травня 2020

Я, сповнена вдячності, не могла вас сьогодні залишити без історії, а тому ось вам звичайна судова справа з дуже мирним фіналом. Вона мені як дослідниці безмежно подобається своєю багатогранністю. І мені чомусь здається, що тут істориків вдалося вигризти у часу шматок розуміння 😊. Буде цікава колегам, але для неісториків я ніби пояснила ті моменти, які могли скласти проблему

ЩО «СКАЗАЛИ» В СУДІ ГЕРОЇ БАНАЛЬНОЇ ВОЛИНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Американський антрополог Кліффорд Гірц у своїй програмовій статті про «насичений опис» – спосіб, яким можна дістатися до розуміння вчинків людей іншої культури (дивних і часто на позір нелогічних), вдається до прикладу. Моргання і підморгування, говорить дослідник – це той самий рух повік, однак у першому випадку це мимовільна дія м'язів, у другому – комунікативний акт, спрямований на передачу емоцій чи інформації. Можна продовжити: уявімо, що третій, який фіксує цей жест, вирішить теж моргнути, але вже спародіювавши підморгування. У цьому разі той же рух повік демонструватиме кпини чи жарт. Кількість варіантів можна продовжити. Між звичайним морганням і підморгуванням у різних його варіаціях й лежить сфера роботи дослідника, який намагається проінтерпретувати ці жести в контексті значень чужої культури. Згрубша кажучи, добре зроблене дослідження – це коли його автор розуміє різницю між морганням і різними варіантами підморгування (актом солідарності, кепкування, демонстрації, гордості тощо). Таким чином дослідник поміщає своїх героїв, за Гірцом, у «контекст їх власних банальностей», де значення жестів цілком прозоре і не вимагає від них особливих рефлексів. Це антропологові/істориків треба зрозуміти, чому ці дивні люди (іншої культури/минулого) поводять себе саме так та які причини їх до цього спонукають.

Отож важливо «прочитати», що люди «сказали» одне одному в певному місці і в певний час. Саме таку історію я й пропоную на сьогодні.

10 квітня 1587 р. у суді розглядалася справа за скаргою волинського чашника Федора Рудецького. Він звинуватив княгиню Катерину з Фальчевських Дмитрову Козечину, в руках у якої на той час перебувало луцьке вйтівство, в тому, що за її наказом орендар вйтівських доходів, зокрема горілчаного, єврей Шая Нахимович напав на дім підданого Рудецького – Труша Микитича. (Трошки пояснень: вйтіт очолював у містах громаду на магдебурзькому праві та користався низкою міських доходів. Вйтівства у королівських містах купувалися шляхтою, а сам цей уряд був досить прибутковим надбанням. Отож луцьке вйтівство княгиня тримала в оренді). Орендареві під час нападу допомагав заступник вйта лентвйтіт та дрібні міські урядники. Підданого

побили, пограбували, провели через усе місто «як одного злодея» і ув'язнили на три дні в луцькому замку.

У відповідь на скаргу адвокат княгині Козечиної Ян Пилитовський спочатку зауважив, що чашник не вчинив згідно з правом: перш ніж подаватися до суду, він мав звернутися до княгині з проханням про справедливість. Себто попередньо княгиня мала розібратися, що накоїли люди, які перебували під її юрисдикцією. Лише у випадку, якби вона відмовила Рудецькому, він мав право позивати її до суду.

На те адвокат Рудецького Станіслав Кандиба відповів, що його клієнт не повинен був просити відповідачку про справедливість, позаяк він точно знає, що орендар діяв за її наказом. Тож саме княгиня й має відповідати у суді. Однак Шая на це заявив, що чинив на власний розсуд, дбаючи про свій інтерес. Його поінформували, що Труш як мешканець міста шинкує горілку (себто виготовляє для продажу) і не сплачує податків. Тож, як твердив Шая, він не чинив кривд тому підданому, а прийшов до нього зі слугами, наданими йому з міського уряду. Труша ув'язнили після того, як знайшли у нього в домі горілку для шинкування. Слова орендаря підтверили луцькі міщани, а бурмистри продемонстрували привілей Стефана Баторія, за яким саме міська громада мала ексклюзивне право на шинкування горілки і утримання корчем в межах міста та в радіусі пів милі поза його кордонами. Продемонстрований привілей справді містив такий пункт, однак Рудецький на те відказав, що його підданий Труш мешкає на території його фільварку – «в земстве», поза межами міської громади та її юрисдикції («мещане до того не мають нічого»), отож не підлягає присуду війта і міської влади. Чашник зазначав, що та земля в Луцьку віддавна належала його предкам, які «всілякі вольності шляхетські уживали и при тому фільварку в підданих свої всілякі шинки, пиття горілчані, медові, пивні і вільні шинки мали». Тож він має повне право на своїй землі збудувати навіть корчму.

Волинські міста у той час були подібні до клаптикової «ковдри», поділеної на окремі території та їх мешканців, що володіли власними правами (міська громада на магдебурзькому праві, шляхетські та князівські землі, замкова територія, духовні – православні та католицькі, єврейська громада). Такі «клапти» називалися юридиками.

Утім, заявляючи про свої права, позивач підкреслював, що тут не місце для з'ясування подібних питань, адже він оскаржує відповідачку про безправне побиття, пограбування та ув'язнення свого підданого. Отож адвокат Рудецького перевів конфліктну тему (що може і що не може дозволити собі шляхта в межах міста), яка могла поховати справу (чого, цілком імовірно, й добивався адвокат княгині) – на безпечний ґрунт права і безправ'я.

Судді, вислухавши сторони, усамітнилися для наради щодо ухвали у тій справі, а поки вони дискутували, сторони встигли самостійно полагодити

суперечку. Було вирішено: княгиня має перепросити чашника і заплатити дві копи Трушеві за шкоди, що й було виконано. Додатково Катерина Козечина повернула Рудецькому втікачів, про яких вони мали давнішу суперечку. Ймовірно, йшлося про підданих чашника, які втекли до міста в сподіванні на свободу, або ж це були піддані Рудецького, які вирішили, що у маєтках княгині їм житиметься краще. В будь-якому разі – це була додаткова поступка позивачеві. Орендареві Шаї призначили двотижневе ув'язнення за насильство (т. зв. «гвалт») щодо підданого Труша, однак на прохання княгині і суддів Рудецький звільнив його від покарання.

Отож у цьому конфлікті, з одного боку, сплелися інтереси княгині Катерини Козечиної, яка тримала луцьке вйтівство, орендаря єврея Шаї Нахимовича та міської громади на магдебурзькому праві. Княгиня як очільниця міської громади мала діяти в її інтересах та забезпечувати умови для оренди Шаї Нахимовича. Шая сподівався отримати прибуток із Труша, скориставшись традиційною конкуренцією міщан зі шляхтою, яка мала в місті власні юридики і чий піддані, займаючися аналогічними міщанам заняттями, конкурували з ними у спільній економічній ніші. Міщани ситуативно виступали на боці орендаря, зацікавлені у ліквідації одного з конкурентів, але передусім – нагадуючи при добрій нагоді іншим про свої права та створюючи прецедент на майбутнє. Схоже, що й інформація до Шаї про порушника привілею Труша надійшла не випадково, та й самого підданого схопили не за продажем горілки, а вирішивши, що горілка в його домі – на продаж (виготовляти міцні напої шляхті в містах для власних потреб дозволялося).

Цим розмаїтим «агентам» зі своїми власними стратегіями та потребами протистояв Федір Рудецький, що стояв на сторожі інтересів свого підданого та своїх власних. Його позов можна було оскаржити, що й спробував зробити адвокат Ян Пилитовський. Ситуація, однак, перебувала у сірій правовій зоні, де вирок міг залежати значною мірою від того, кому протегували судді. Вони могли скасувати позов Рудецького на тій підставі, що він оминув княгиню як тримачку вйтівства, у якої й мав від початку просити розглянути справу про насильство щодо Труша. Утім, судді могли на це й не зважити. З великою долею ймовірності можна сказати, що їхня солідарність була на стороні чашника. За цих обставин судді мали призначити княгині присягу, якою вона, призвавши Бога в поміч, мусила довести, що не лише не наказувала нападати на дім підданого Труша, а й про це нічого не знала. Однак її поінформованість про наміри Шаї та міщан не викликає сумніву. Тримавши вйтівство, Катерина Козечина була зобов'язана відстоювати інтереси міщан у їхніх конфліктах зі шляхтою, а чи принаймні це демонструвати. Очевидно, що присягнути у цій ситуації княгиня не могла, не вчинивши смертний гріх кривоприсяжництва та не завдавши уразу своєму

сумлінню, а до того ж – добрій славі. Адже усі знали, з ким мали погодити свої плани Шая і його помічники. Тож замирення було невідворотним, але у випадку ухвалення декрету Рудецький здобував домінуючу позицію, бо тоді вже у його волі було – йти на поступки відповідачці, а чи ні.

Чашник теж був зацікавлений у компромісі, адже від нього залежало його співжиття із сусідами, які в будь-якому разі могли завдати чимало прикростей. Врешті, навіть вигравши справу, треба було мати ресурс для отримання від відповідачів відшкодування. Однак «ображена» декретом честь княгині навряд чи сприяла б її готовності до поступок і полагодження конфлікту.

Замирившись ще перед ухваленням декрету, обидві сторони виграли. Рудецький отримав моральну сатисфакцію через перепрошення княгині, адже кривда підданого сприймалася як ураза для честі пана. Окрім матеріального відшкодування кривд Труша чашник бонусом повернув собі підданих-утікачів, справа щодо яких мала розглядатися окремо. Княгиня уникла декрету і могла завдяки своїм поступкам сподіватися на такі ж поступки у майбутньому з боку Рудецького, ще геть недавно вороже налаштованого сусіда по спільному міському простору та «брата» по шляхетському стану. Катерина Козечина отримала цьому підтвердження – орендаря Шаю звільнили від покарання за дозволом Рудецького, скріпивши тим угоду про примирення. Клопотання княгині про орендаря додатково вказували на неї як справжню ініціаторку нападу. В такому разі вона зобов'язана була подбати про Шаю, який під час процесу спробував вивести її з-під удару.

Цією історією княгиня засвідчила перед міщанами розуміння своїх обов'язків як «доброго» вїйта – боронити їхні інтереси та стати на захист орендаря. Водночас вона продемонструвала перед шляхетським зібранням і суддями розуміння важливості станової солідарності та суспільних домовленостей, спрямованих на підтримання «спокою посполитого». У підсумку княгиня не лише формально не програла, а здобула добру славу. Ці приховані сенси поведінки обох головних учасників судового процесу очевидно були «зчитані» суддями, які зі свого боку підтримали княгиню в її спробі звільнити від ув'язнення орендаря Шаю. Отож разом усі учасники історії чи не зразково розіграли «спектакль» полагодження конфлікту (як і багато інших у минулому), закріплюючи цю дидактичну вправу для інших на майбутнє. Очевидно, що суперечності між головними конкурентами в місті – міщанами і шляхтою – були засадничі. У тих спільнотах, як відомо, конфлікти вирішувалися через добре налагоджений механізм примирення. Однак досягалося воно не автоматично. Зазвичай за стіл переговорів сідали тоді, коли можливості добитися свого через конфлікт були вичерпані, сили сторін

оцінені, а вигода від миру розумілася усіма. Схоже, що ця історія – саме з таких.

Наостанок вам алегорія примирення від Чезаре Ріпи. Зверніть увагу на котика і песика, які мирно вмостилися внизу. На спиці - дві хижі риби.

13 травня 2020

Цю історію я вам розкажу на багаторазові прохання моєї дочки. Я ж її відклала для дальших часів, розуміючи, що маю зробити надто багато застережень перед оповідкою. Адже розказана без попередніх знань читачів, вона сприйматиметься як барвіста метафора суцільної сваволі «мого» часу. А насправді історію я би назвала, якби мені довелося її характеризувати, шаржем, викривленим дзеркалом тогочасного шляхетського соціуму. Однак нині я за вас, мої друзі, спокійна. Отож читайте. **ВИКРИВЛЕНЕ ДЗЕРКАЛО ШЛЯХЕТСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ**

Історія потрапляє на дуже неспокійний час тривалого безкоролів'я, між смертю Зигмунта-Августа (7 липня 1572 р.) і коронацією Стефана Баторія (5 травня 1576 р.). Попри розхитаність ситуації (адже суди зі смертю короля припинили свою роботу), волинській шляхетській спільноті вдалося впоратися й зі страхами, і з забезпеченням порядку. На жаль, через брак матеріалів по Київщині та Брацлавщині, ми лише можемо допустити, що ситуація там складалася подібно. Що ж до решти територій – то апокаліпсис, в передчутті якого жила Річ Посполита перед смертю Зигмунта-Августа, десь вище таки відмінили. Але про це серйозно поклопоталися й «наші хлопці», швидко залатуючи певний вакуум влади своїми ініціативами по забезпеченню порядку та організації самоврядного (каптурового) суду. Отож 20 січня 1575 р. перед луцьким підстаростою Михайлом Вільгорським, урядником з руки старости кн. Богуша Корецького, скаржилася кременецька шляхтянка Настася Сенютянка, дружина Степана Боговитина- Шумського, на кременецького войськового Федора Сенюта про приватне неправове ув'язнення її чоловіка у кременецькому замку. Скарга формально стосувалася однієї особи, однак привідкриває сіре тло функціонування судочинства.

Настася сповістила, що Федір Сенюта позвав її чоловіка до каптурового суду, який мав засідати у Кременці від 27 грудня 1574 року. Степана Боговитина-Шумського було звинувачено у «безправному замордуванні» підданого Сенюти. Боговитин, «яко праву послушний», маючи намір звільнитися від образливого оскарження, прибув до замку. Однак виявилось, що суддів і шляхти на місці немає. Натомість Федір Сенюта за змовою з кременецькими ґродськими урядниками та низкою осіб безпричинно, «над право и волность», немилосердно тяжко побили й поранили Степана в місці, де заборонялося вдаватися до насильства. Жертву роздягли та відібрали у нього печатку, всі документи, які він приготував до суду, та королівський охоронний лист. Наостанок жертву закували трьома ланцюгами, одним із яких – за ший, вдягли на нього кайдани і кинули до ями у вежі, «де

злочинців сажають на смерть», в одній сорочці в мороз. Туди ж вкинули якийсь труп, знятий із шибениці.

Що ж нам розповідає ця скарга? Почнімо з того, що ніякого засідання каптурового суду в Кременці не могло бути, адже на той час місцем його роботи був лише Луцьк. Позов, який отримав Степан, мав бути сфабрикований в колі недоброзичливців Боговитина, яких згадується ціла група, зокрема й кременецький староста кн. Януш Збараський, а за ним – його клієнти ґродські урядники. Дехто привів із собою жовнірів та татар. Серед ворогів Боговитина – цілком авторитетні люди на Волині, а їхня згуртованість нагадує гучну справу Балтазара Гнівоша, про яку ми з вами вже говорили. Одним словом, Степан Боговитин-Шумський допік багатьом. Зауважу, що бранець не був бідною безправною особою. Належав до давнього роду волинської еліти, порідненої з князями Сангущками, Острозькими і Пронськими.

На звістку про пригоду з чоловіком Настася з дядьком, кременецьким підкоморієм Патрикієм Курозвонським, приїхала до Кременця. Діставшись до замку, вона намагалася через вікно поговорити зі Степаном і довідатися про його стан. Однак слуга Федора Сенюти Дубовський, за її словами, ударив її в груди і відіпхнув від вікна (як бачимо, бранця стерегли люди Сенюти). Потому до неї підійшов кременецький підстароста й почав докоряти: «Чому не стараєшся про свого чоловіка, певне з холоду здохне, бо в одній сорочці сидить». Жінка попросила вкинути чоловікові постіль, на що урядник кинув: «треба бабі на боти й на черевики, на панчошки і на підв'язки». До підстарости приєдналися й суддя з писарем: «Хочеш, аби йому постіль дала, дай же нам двадцять кіп грошей і по жеребцю». Урядники нахабно вимагали грошей за покращення умов для бранця. Тож Настася мусила дати урядникам 20 кіп, аби вкинути чоловікові одяг і перину.

Щоб якось допомогти чоловікові, жінка разом із приятелями, луцьким земським писарем Михайлом Коритенським, Дмитром Козинським і Янушем Жабокрицьким поїхала до кременецького старости до Збаража. Як і його урядники, кн. Януш Збараський забажав за покращення умов для Степана – перевести його з ями до теплої світлиці – 50 кіп і золотий ланцюжок. А також поставив умови: ті шляхтичі, які ручаються за в'язня честю, життям і маєтністю, в разі втечі Шумського мають передати у князівську волю себе, родини і майно, себто князь сам у цьому випадку вирішував їх долю, а найголовніше, як видається, долю їхнього майна. Сам же бранець мав сидіти у світлиці в ланцюгах при двох приятелях охоронцях. Потому князь видав лист невідомого змісту до своїх урядників.

Група поважних осіб, яка протистояла Боговитинові-Шумському на чолі з Федором Сенютою, мала в особі старости надійне лобі, тож бранцеві на заступництво старости Януша Збараського особливо сподіватися не

випадало. Задовго до описаних подій Степан Боговитин зятято судився з попереднім старостою кн. Миколаєм Збараським. У спадок кн. Янушеві Миколаєвичеві Збараському від батька перейшло не лише староство, а й судові суперечки з Боговитином. Конфлікт зі Збараськими давав про себе знати на різних рівнях. Скажімо, із запису від 14 лютого 1572 р. відомо, що Миколай Збараський не видав Степанові Шумському декретів із тих справ, які розглядалися в суді, а кілька ухвалив несправедливо на користь супротивників Степана.

Отож лист кн. Януша Збараського, який староста надіслав через Настасю Боговитинову та її приятелів до своїх людей (городських урядників), напевно містив якісь внутрішні інструкції. Адже одразу по його отриманні урядники спробували виторгувати певні вигоди для себе і свого очільника-старости. Вони поставили умову: переведуть бранця у тому разі, якщо він відмовиться від претензій до старости з приводу давніших справ, які він, Степан, провадив ще з небіжчиком кн. Миколаєм Збараським, а також задовольнить вимоги кількох шляхтичів, зокрема й Федора Сенюти. Степан урядникам відмовив, адже, як казала Настася, йшлося про кілька тисяч кіп, і залишився на дні вежі. Дружина Степана Настася, була донькою Грицька Сенюти Ляховецького, тож конфлікт Степана Боговитина із Федором Сенютою міг теж мати в основі майнові та сусідські суперечки.

Наступний акт у цій справі датується 4 лютим. Перед тим же луцьким підстаростою возний Зарецький визнав, що 27 січня у п'ятницю їздив до Кременця з «напоминальним» листом від кн. Богуша Корецького і волинського каштеляна Михайла Мишки-Варковського до кн. Збараського. Ці волинські сенатори просили, аби він випустив Шумського із ув'язнення. Збараський листа прочитав, однак відповіді не дав. У понеділок 31 січня возний знову був у кременецькому замку, бачив бранця в ямі, де «злодіїв сажають, а над ним у коморці труп ніякись поставлений». А проте 1 лютого бранця таки перевели до світлиці у вежі, де його оглянув возний. Він засвідчив: на попереку в ув'язненого сині сліди від побоїв, ноги спухли, і з них злізає шкіра, а на гомілках рубці від кайданів. Боговитин-Шумський перед возним заявив, що його ув'язнив Федір Сенюта за те, що він безправно повісив його підданого. Цілком можливо, що труп, який фігурує в розповідях про ув'язнення Степана, і був той страчений ним підданий Сенюти.

Ув'язнення шляхтича без судового декрету на дні вежі, де зазвичай відбували покарання за тяжкі злочини, трактувалося як серйозне порушення права. Принцип особистої недоторканності шляхтича (вперше сформульований у привілеї Ягайла 1425 р. та підтвержений привілеями 1430 і 1433 р. «нікого не ув'язнимо без судового вироку»), лежав у підґрунті шляхетських вольностей. Самовільне ув'язнення шляхтича сприймалося як образа честі жертви та

присвоєння королівської влади («зверхність, яка лише нам (королю) належить, над собою рівним присвоїв»). Однак II Литовський статут хоч і містив артикул, який забороняв позбавляти осілого шляхтича свободи без судового вироку, однак не передбачав покарання за його порушення. Питанням покарання для таких свавільників серйозно переймався сейм, видавши кілька конституцій, зокрема найважливішу 1588 р, згідно з якою справа могла дійти й до позбавлення честі порушника, якщо він не упокорювався. Але до Волині ці постанови дісталися лише у 1601 році.

Хай нас не вводять в оману гродські урядники, які з'являються у цій історії і виглядають на позір як головні відповідальні за позбавлення свободи Степана Шумського. Злочин передусім сприймався як кривда потерпілого, яка й мала бути відшкодована. Тож страту свого підданого Сенюта сприйняв як тяжку особисту образу, де ув'язнення й було помстою. Місце ув'язнення для свого ворога він ніби орендував у старости та його урядників, які володіли та розпоряджалися замком. За цих умов вони не стільки ув'язнювали, скільки надавали місце для «сидіння». Як пам'ятаємо, бранці мали утримувати себе самі або коштом особи, що ув'язнювала. Звичайно, староста мав стежити за дотриманням права, як і за облаштуванням місць ув'язнення, однак «сидіння в замку» належало до «сірої» зони судочинства. Зокрема й тому, що існувало добровільне сидання, про яке я вже згадувала. Отож гродські урядники лише скористалися плачевним становищем Боговитина.

Немає сумніву, що інформація про кременецького бранця швидко поширилася у шляхетському середовищі. Тим більше, що серед приятелів Настасі згадуються принаймні два волинські урядники. Скарга Боговитинової Шумської в луцькій канцелярії фіксується 20 січня, а 17 січня в Луцьку розпочалися засідання каптурового суду. Однак згадок про спроби Настасі звернутися до обраних шляхтою суддів немає. Вона покладає свої сподівання передусім на приватні домовленості з волинським воєводою кн. Корецьким. Тим більше, що кн. Януш Збаразький усіляко демонстрував своє негативне ставлення до каптурового суду. Каштелян Михайло Мишка-Варковський, найочевидніше, був долучений за ініціативи Корецького як ще один сенатор у Волинському воєводстві.

Однак лист сенаторів, воєводи та каштеляна, до кременецького старости Збаразького, який принципово переламав ситуацію з Боговитином, містив, найочевидніше, прохання до старости, а не наказ. Урядницька вертикаль згідно з важливістю того чи того уряду існувала, однак вона не творила реального підпорядкування урядників один одному на кшталт сучасної чиновницької піраміди. Свої пожиттєві уряди Корецький і Мишка-Варковський отримали з рук короля, однак і староста кн. Януш Збаразький як королівський намісник володів такою ж часткою монаршої влади, як і

сенатори. Кожен із них мав свої повноваження, які перетиналися дуже відносно. Звичайно, кн. Корецький як воєвода відповідав за порядок на своїй території, однак до повноважень старост належало забезпечення судочинства і «спокою посполитого» в кордонах повіту, а сам староста підлягав безпосередньо юрисдикції монарха. Утім, якою б не була форма листа до кн. Збараського, воєводі відмовляти не годилося, що напевно розумів кременецький староста.

Ця історія – маленький фрагментик, однак показовий, як діяла влада у тій спільноті, як химерно перетиналися та взаємодіяли різні групи впливу на провадження та поладження конфлікту – приятельські, судові та неформальні владні.

Наостанок. Степан Шумський дійшов до короля Стефана Баторія на Торунський сейм 1576 р., звинувативши Федора Сенюту та старосту кн. Януша Збараського, про що фіксується документ, датований 15 грудня того ж року. Не питайте, про що, саме перед карантинном збиралася піти в архів і подивитися. Але хвилюватися не треба – всі залишилися на своїх місцях. Напевно відбулися якимось матеріальним відшкодуванням на приятельському суді.

Востаннє серед живих Степан Шумський згадується у 1580 р., а у 1583 р. Настася вже удова. Героїня нашої історії померла у 1597 р. Кременецький староста полишить цей світ аж у 1608 р., втрапивши до сили-силенної історій. А Чезаре Ріпа уявляв собі алегорію конфлікту на такий спосіб.

14 травня 2020

Повернімося до родинного життя та тих моментів, коли воно давало тріщину. Сьогодні історія про те, як міг повестися чоловік, коли між ним і маєтком, здобутим в результаті шлюбу, стояла дружина. Традиційно уважалося, що до підступу схильні жінки. А, скажімо, популярна англійська література часів Шекспіра взагалі створює враження, що чоловіки постійно перебували під загрозою «ворога» у власному ліжку. Цікаво, що цей мотив відсутній у літературі Речі Посполитої, хоч активно побутує як звинувачення у судових справах. Однак природа його дещо інша, про що ми поговоримо пізніше. Сьогодні ж – про підступного чоловіка.

Як засвідчують європейські матеріали, до убивства дружини зазвичай доходило в результаті перевищення чоловіком своєї сили під час «дисциплінування» партнерки. А відсутність умислу вбити засвідчувала тривала практика «дисциплінування». Однак не можна говорити про толерування ранньомодерним суспільством насильства над дружиною навіть там, де воно не переслідувалося. Бо, як писав хтось із тогочасних авторів: велика ганьба для чоловіка бити дружину. Скрізь у ранньомодерній Європі родина не була сферою приватною.

Утім, для шляхетського середовища наших теренів убивство дружини зустрічається рідко, як і сама ідея «дисциплінування». Побиття, схоже, служило достатньою підставою визнати родинне життя невідповідним і вдатися до розлучення. А от оскарження чоловіків у спробі підступом чи силою отримати від дружини запис на її майно зустрічаються часто. З цим охоче ходили до суду родичі заміжньої жінки, інколи цілком безпідставно. Але ось вам історія, досить рідкісна, вибудована всуціль на підступі чоловіка, який вирішив, що найлегший спосіб отримати земельку – позбутися дружини.

2 березня 1585 р. Федора Янівна Гулевичівна, вдова Павла Бранського, у другому шлюбі Янова Напольська скаржилася на чоловіка, який упродовж тривалого часу виявляв до неї «велику незичливість і підступок». Скажімо, він спробував непомітно забрати скриньку з документами на її маєток Брани, однак це не пройшло повз пильне око дружини. А коли чоловік поїхав до Варшави, де саме мав відбуватися сейм, на порозі дому скаржниці з'явився приятель і сусід та переповів їй чутки. По-перше, Напольський узяв перед подорожжю з її скриньки кілька важливих документів. По-друге, після закінчення сейму він мав намір поїхати до братів, які мешкали в Бузькому повіті, зібрати там великий почт людей та з ними таємно повернутися на Волинь, аби дружині «зелживость, деспект і змазу дому [її] вділять», тобто брехливо зганьбити її добре ім'я та через неї увесь її рід. Для цього Напольський таємно залишив свого слугу Зарубу шпигувати за дружиною.

Справді, 28 лютого пізно вночі Федорині піддані повідомили їй, що бачили Напольського з кільканадцятьма озброєними вершниками в Бранах. Жінка зреагувала миттєво – послала по брата Миколая Гулевича до Долзька, який тут же прибув їй на порятунок. Також жінка попросила в луцькому замку возного, який би міг певний час мешкати у її дворі та в разі неправового розвитку подій засвідчити те все у суді.

З березня сусід Федори Напольської Адам Рудавський, власник частини Бран, скаржився про наїзд Яна Напольського на маєток приблизно з двадцятьма «лотрами». Сусід Федори Войтех Хмелевський (можливо він був анонімним приятелем, який перший повідомив її про підступні наміри чоловіка) 4 березня у присутності возного Станіслава Коломийського розповів, що слуга Напольського Заруба був 27 лютого на світанку в Бранах, де підмовляв кухаря Лаврина перейти на службу до Напольських і привезти свою пані з дітьми до чоловіка. Федора покликала Лаврина до себе та наказала взяти його на тортури, а він зі страху розповів, що план був такий: наїхати на маєток Адама Рудавського і вбити господаря, а пані «зелживость» вчинити (знеславити). Також кухар зізнався, що на Різдво у 1584 році, коли він готував рибу, прийшов Напольський з отрутою і просив вкинути її в горщик, однак він відмовився.

Отож, схоже, що підступний чоловік або запідозрив свою дружину у надто теплих стосунках із сусідом Рудавським, або, що ймовірніше, обрав його на кандидата-коханця у вибудовуваній історії знеславлення дружини. Для нас же важливо, як активно сусіди стають на бік Напольської у її протистоянні з чоловіком, попереджаючи про небезпеку та свідчаючи на її користь. Врешті вона була «своєю», а Напольський – чужинцем.

Однак спроби Федори Напольської з допомогою брата, сусідів і приятелів убезпечити себе від підступів чоловіка, не вдалися. Ян Напольський ув'язнив дружину, а його брат Андрій спробував отримати Брани, продемонструвавши в суді нібито запис Федори на заставу маєтку під позику. Однак 12 і 14 жовтня того ж 1585 р. луцький війський Ян Жоравницький і Миколай Гулевич у суді заявили, що жінка нічого добровільно записувати не могла, позаяк вона «тепер єсть в ув'язненні мужа свого», а Напольські діють на шкоду її дітям від першого шлюбу. Себто втручання сторонніх в родинне життя мало свої межі: всі знали, що чоловік ув'язнив жінку, але тут вже її родичі могли діяти лише несудовими методами. Як сказав інший чоловік в аналогічній справі: мав право ув'язнити дружину, бо є її господарем.

Історія Речі Посполитої знає випадки багаторічного ув'язнення жінок, як це трапилося із вдовою кн. Іллі Острозького Беатою Костелецькою. Додаймо, що між братами Гулевичами в стосунку до сестри не було єдності, про що згадується у скарзі Федори на брата Михайла, який допомагав Янові Напольському заволодіти її майном.

Однак на початку 1586 р. Федора Напольська у володимирському ґроді особисто визнала, що її чоловік, «вірную жону свою зненавидівши, бив», вимагаючи, аби вона маєток першого чоловіка переписала на нього, тим самим скривдивши дітей від першого шлюбу. А коли не зміг добитися свого, почав спустошувати Брани, продавати речі та витратити гроші, відібрав у неї дітей та віддав їх чужим людям, врешті, посадив її «в тяжке ув'язнення» й упродовж тривалого часу морив голодом. Федорі вдалося втекти до брата Миколая Гулевича, який відправив сестру на її ж прохання до «старших» приятелів. Федора пробувала подати скаргу до луцького ґроду, однак староста, прочитавши її листа, відмовився його вписувати до судових книг, а віддав його до рук самого Яна Напольського. Адже Напольський служив старості Олександру Пронському, тож патрон діяв на користь свого клієнта. Врешті, Федорі вдалося добути «глейт» (охоронний лист від короля, яким той брав її в опіку), щоб вона могла безборонно провадити всі свої справи у суді та безпечно пересуватися по території Польської Корони. Очевидно, що про це подбали родичі чи приятелі Федори.

Від початку, схоже, домінантна позиція в родині належала жінці як представниці доброго волинського роду Гулевичів та власниці маєтку по смерті першого чоловіка Павла Бранського. Натомість її другий чоловік Ян Напольський був на Волині неосілим чужинцем, тобто особою, що не мала нерухомості та не була вмонтована в шляхетську корпорацію. Тож і спроби Напольського змінити ситуацію на свою користь спочатку дуже нагадують поведінку залежної особи: він діє підступно, не зупиняється перед викраденням документів (крадіжка уважалася ганебним вчинком), намагається отруїти дружину.

Отрута сприймалася як жіноча зброя, зокрема й через те, що була пов'язана з приготуванням їжі. Утім, очевидно, що так звані «чоловічі» чи «жіночі» способи насильства були пов'язані з позицією чоловіків і жінок – можливістю відкрито його застосовувати чи то як напад, а чи в обороні. А позаяк жінка перебувала зазвичай у становищі контрольованого суб'єкта, то й форми її спротиву виглядали як «підступні». Цілком імовірно, що відсутність на теренах Речі Посполитої в популярній літературі мотиву підступного вбивства дружиною чоловіка була пов'язана саме з можливістю для заміжньої жінки відкрито відстоювати свою позицію. А потенційне розлучення позбавляло ту, над якою чинив насильство чоловік, альтернативи: чоловік або насильник, або мертвий.

Перевага Яна Напольського натомість полягала у його становищі службника луцького старости, відповідно, у Федори та її приятелів/родичів звужувалися можливості для судового захисту. Недаремно інформація про ув'язнення пані Напольської та королівський глейт були вписані до володимирських ґродських книг, хоч маєток Брани входив до Луцького повіту, а подружжя

Напольських, відповідно, були луцькими повітниками і підлягали луцьким судам.

Тож цілком очевидно, що становище жінки та її безпека в подружньому зв'язку значною мірою залежала від становища в шляхетській корпорації її батьківської родини та наявності розгалуженої мережі родичів і приятелів, готових виступити на її захист. Важили і вибудовані самою жінкою мережі зв'язків, у нашому випадку – сусіди/приятелі, які виступають головними інформаторами Федори Гулевичівни у її конфлікті з чоловіком. Важливо, що у мережах жіночих зв'язків, які забезпечували підтримку в різних життєвих колізіях, суттєве місце займали саме чоловіки. Однак траплялися збої.

На жаль, саме ця історія нічим добрим не закінчилася, хоч Федора напевно дожила до 1595 р. Як оповів у своїй скарзі Михайло Гулевич у січні 1596 р., Ян Напольський змовився із зятем Федори Станіславом Олдаковським, прибульцем із Мазовії, та невідомо де подів свою дружину, є чутки, що вбив. А синові Федори Адаму Бранському дісталися у спадок не лише Брани, а й нові їх мешканці, вороже налаштовані до законного перетендента на «їхню» земельку.

Отож, як бачимо Федорі Напольській не допомогли ані її родичі, ані приятелі, що засвідчує загалом нестійку позицію жінки, яка в подружніх стосунках не була захищена правом. Ця історія, як я вже згадувала, нетипова, але я мала її розказати, щоб у вас не склалося враження про наші терени як всуціль райський острівець для жінок поміж густого європейського мороку.

15 травня 2020

НЕЩАСНИЙ ВИПАДОК ЧИ ПІДСТУПНИЙ НІЖ

Отож як тільки шляхтич гине при нез'ясованих обставинах чи насильницькою смертю, його брати прямісінько вказували на дружину та її родичів як винуватців. Хтозна, що там було насправді, очевидно, що в частині випадків оскаржені могли посприяти переходу небіжчика в інший світ, але зазвичай довести це складно. Однак в разі доведення, а найчастіше – зіпсутої репутації вдови, саме брати вбитого отримували його майно та опіку над дітьми, прибираючи конкурентку та її родичів. Ця обставина вчувається за низкою таких звинувачень. Історія, яку я вам розкажу, унікальна за кількістю деталей і таки тягне на серіал (на жаль, значну частину подробиць мушу пропустити). І хоч читач залишається у фіналі з певними сумнівами щодо непричетності вдови до вбивства, але такі ж відчуття часто провокують у глядачів/читачів і автори трилерів.

За II Литовським статутом, в разі убивства одним із подружжя іншого «з ненависти та немилости», під час родинного конфлікту («будучи в ростирку»), провадити справу в суді мали право сини чи родичі жертви. Якби кривні з якихось причин замовчали справу, тоді сам староста із гродськими урядниками мав провести слідство, опитавши найближчих сусідів і тих, хто міг би знати про обставини убивства. Звернімо увагу на цей факт, адже він засвідчує вагу подібних справ у соціумі, де злочин зазвичай розглядався як приватна «кривда» потерпілого, а правосуддя загалом зводилося до утвердження «справедливості» – відшкодування втрат, яке задовольняло скривдженого. Факт злочину мали доводити присягою семеро шляхтичів, яких обирали судді. Кара за вбивство подружнього партнера передбачалася така, як і для вбивці батьків – «ганебна» смерть, що супроводжувалася втратою честі: спочатку злочинця мали возити по ринку і кліщами нівечити його тіло, а потому всадити у шкіряний міх разом із собакою, куркою, вужем і котом і втопити у найглибшому місці. Таким же чином мали каратися помічники вбивці (розд. 11, арт. 16). Отож родинні конфлікти були обтяжувальною обставиною у звинуваченнях.

10 серпня 1583 р. у луцькому суді був озвучений позов Йони Охлоповського, який звинуватив Настасю Михайлівну з Ощовських у вбивстві чоловіка Бориса Охлоповського, двоюрідного брата Йони, Костянтина і Сави Охлоповських. В ньому йшлося про конфліктне співжиття з вини дружини, яка не хотіла виявляти до чоловіка теплих почуттів, а була свідомо налаштована на розлучення; вона спрямувала свої волю й «потаємний» умисел на «ганебне» вбивство чоловіка, очікуючи на сприятливу нагоду. Настася перевезла всі свої речі до братів і подовгу в них мешкала, а 18 березня 1582 р., коли підпийий чоловік удома спав, вночі власною рукою

«непристойне и незбожне, зрадливе», вколола його в горло ножем, від чого той помер. Перед тим Настася підмовила «дивними и злыми способами» свою челядь та слуг допомогти їй у страшних планах: одні тримали свічку, а інші були на сторожі. Перед смертю, як зазначалося в позові, Борис «волав», що сходить зі світу через «зраду» в домі. Тож батько скаржника Яким тихо вивідав про це, але не хотів без доведення ганьбити Настасю як шляхтянку. Тому на похороні просив її не квапитися з похованням небіжчика, а ретельніше опитати якомога більшу кількість людей про обставини його смерті. Однак Настася не дала дозволу на «вивідування», а пішла з цвинтаря, покинувши тіло Бориса. Її ж брати Костянтин і Сава в стані сп'яніння мало не вбили Якіма. Тоді він, «порушений жалем», над тілом у присутності возного засвідчив, що небіжчик був убитий, а потім вніс скаргу до гродської канцелярії, а брати Охлоповські через возних по різних містах оголосили, що саме Настася винна у вбивстві чоловіка.

Інтереси жінки на процесі представляли два адвокати – Матей Стемпковський та Іван Порванецький, які оповіли геть іншу історію. Коли трапилося нещастя з Борисом, дружини не було вдома, бо спочатку вона за наказом чоловіка поїхала до його сестри, далі з тією сестрою – на хрестини, а потому пізно увечері повернулася додому. Борис за відсутності дружини вранці сховався до церкви, після служби взяв попа і з ним дома пиячив, а потім «броїв у домі», ледь попові вдалося його вкласти. А коли священник пішов, Борис устав, витягнув зі скрині речі дружини і їх рубав, аж поки не зламав шаблю. Після того взяв півгак, який вже був заряджений, набив його ще раз і вистрілив. Ударна хвиля була такою сильною, що Борис упав, розбив груди так, що на правому боці вискочила гуля («гуз»), переламав кістку на плечі і з того ж боку був поранений в шию, схоже, тріскою від прикладу. Після того чоловік перебинтував шию і ліг спати, а коли Настася повернулася і запитала, що трапилося, Борис сказав, що сам не знає, і щоб вона дала йому спокій, бо він погано почувається. Бачачи, що справа серйозна, Настася послала слугу Федька по хірурга, а над ранок до братів, які покликали досвідченішого ескулапа – свинюського хірурга, який був при небіжчику до самої його смерті. Борис після пригоди прожив ще майже три тижні, склавши у присутності братів тестамент на користь дружини.

Адвокати також представили свій варіант подій на кладовищі під час поховання: коли вже почали копати яму, Йона Охлоповський з Кузьмою Порванецьким і помічниками схопилися до шабель, розігнали попів і людей, відібрали тіло небіжчика, про що їх позвали до земського суду.

Настасині адвокати подали до суду заповіт, а головне – письмове визнання хірурга, який свідчив, що жодного разу не чув від пораненого, щоб той скаржився на когось про підступ. Помер він від того, що з гулі на грудях, яку протяв хірург, відток пішов у черевну порожнину. Лист був датований 12

квітня, схоже, писався одразу після активних кроків Охлоповських по конструюванню своєї версії та її поширенню серед загалу. Адвокати твердили, що Настася не подавала заяви до суду, бо не розглядала смерть чоловіка як убивство та не чулася винною. Небіжчик не скаржився, що в його ранах винен хтось інший, аніж він сам. До того ж дружина – «біла голова» – не знала, як потрібно діяти, і не мала ні від кого поради. Адвокати просили про дозвіл довести невинуватість свідками.

Суд, керуючись засадничим принципом презумпції невинуватості, («будучи ближчий до визволення, аніж до карання»), дозволив. Однак було вирішено, що підозрювана має весь цей час перебувати в замку і з нього не виходити, а при ній – її брат; там же мала бути ув'язнена і челядь. Судові урядники опитали поодиноці кожного із челяді як тих, на кого в першу чергу впала підозра. Їхні розповіді загалом збігалися з версією адвокатів Настасі Охлоповської, однак мали деякі відмінності в деталях, і то досить підозрілі. Вже через два дні (12 серпня) до луцьких книг були вписані визнання челяді, дані під тортурами, які серйозно відбігали від попередніх. В них уже згадувалася пані як винуватиця, однак щоразу за інших обставин. Позаяк слуги по факту виявилися тяжко скалічені, то немає сумніву, що їхні слова не можна було брати на віру. До того ж згідно зі Статутом, слуги і челядь не могли свідчити ані за пана, ані проти нього. Тож вибиті на тортурах слова мали допоміжне значення.

19 вересня того ж 1583 р. у суді були опитані свідки з боку відповідачів (це називалося – вивести шкрутинію). Перед цим актом суд випустив Настасю з ув'язнення, пояснивши своє рішення тим, що ніхто заочно не може свідчити про свою невинуватість. Адвокат удови пообіцяв, що його підзахисна провадитиме окрему справу з Охлоповськими про несправедливе позбавлення її свободи. Всього до суду з'явилося 30 свідків. Десять із них засвідчили, що особисто чули від Бориса Охлоповського про його поранення як про нещасний випадок від пострілу з півгаку. Серед них – Антон Визгерд Заболоцький, який до того ж писав заповіт на прохання небіжчика. Він оповів, що заповіт читали в присутності Йони Охлоповського та його шваргів, які були незадоволені його змістом і звернулися до Бориса із словами: «Діти свої погубив, а від дітей все жоні одписуєш». Вони зволікали із засвідченням заповіту, хоч їх по це просив сам небіжчик. Опікунами Настасі та дітей ставали її брати, а маєток потрапляв до рук удови на вигідних для неї умовах. Серед свідків також були присутні свинюський хірург. Всі інші так звані «свідки» чули про поранення Бориса в результаті нещасного випадку від різних осіб і за різних обставин, зокрема від слуг тих, хто особисто спілкувався з Борисом, а також посилалися на чутки, які кружляли на Волині, де наголошувалося на непричетності Настасі до смерті чоловіка. Під час опитування продемонстрували й пошкоджений півгак. Насамкінець

адвокат обвинуваченої сторони просив про присягу для Настасі із шістьма свідками для доведення її невинуватості.

Позивачі заперечували і настоювали на своєму власному доведенні вини Настасі. Один із десяти їх свідків Богуш Липленський визнав факти поганого подружнього життя Бориса зі своєю дружиною, яка мешкала тривалий час у брата Василя, покинувши чоловіка. Тож коли Борис приїхав по Настасю в дім брата, сів поруч із нею та намагався заговорити й обняти, вона відсувалася від нього, а потім втекла до комори. На запитання Бориса, для чого Ощовські тримають у себе його дружину, ті почали його бити і закликали на гвалт, ледь він звідтіля утік. Липленський також визнав, що коли трапилося нещастя з Борисом, він розпитував своїх приятелів, як те сталося і що говорить сам постраждалий. Іван Холоневський сказав, що чув від Бориса: «Кажут, что был пьян, пил с попомъ и дуровал; там же, деи, кажут, якобы ся ножом сколоти мел». Ще один свідок Федір Князький особисто не чув від Бориса, що його хтось поранив, але люди посилалися нібито на його слова про підступну рану, невідомо ким завдану. Як бачимо, жоден зі свідків прямо не вказав на Настасю як убивцю. Різниця в історіях обох сторін полягала лише в тому, що свідки з боку Настасі однозначно заявляли про поранення Бориса в результаті нещасного випадку, а свідки з боку братів Охлоповських допускали можливість підступу. Утім, це не завадило братам Охлоповським підсумувати, що всі їхні свідки вказали на вину вдови, що підтвердила і челядь «на муці». Вони теж просили суддів про дозвіл присягнути на підтвердження своїх обвинувачень.

Суд, зауваживши сумнівність скарги позивачів і їхніх свідків, наказав Настасі присягнути із шістьма особами. Позивачі не погодилися та просили про апеляцію до короля, що їм було дозволено. Тож присягу Настасі затримали до рішення королівського суду, а свідкам з її боку наказали присягати. Ті своїм «сумлінням» підтвердили, що їхні свідчення з приводу невинуватості Настасі у вбивстві чоловіка правдиві.

17 грудня Йона Охлоповський від себе і братів вніс до ґроду протестацію, в якій викривав підступ оскарженої та її захисників. Він твердив, що слуги і челядь невідомо де поділися, адже урядники не брали на себе їх охорону, а в самих Охлоповських було обмаль ресурсів (бо вони «люди вбогі, на почт слуг і сторожів не способні»). Натомість Ощовські з дружинами приїздили до Луцька і подовгу про щось щепотілися з Настасею і челяддю, явно готуючи втечу. Тих слуг, власне, особливо й не стерегли, адже вони після тортур були тяжко хворі і, як здавалося, нездатні на втечу, відтак їм дозволили спати на території замку, де вони захочуть.

У протестації Охлоповські також розповідали, як Ощовські готували свідків, зібравши у себе в домі різного люду:

«Їх через два дні частували і згідно волі своєї їх великими прозьбами і плачем великим, а видно й дарами, намовили, упросили і по волі своїй накерували, які, поїхавши на роки (судові засідання), ніякуюсь шквотину неправну, неслухну і несправедливу і дуже незгодную, неправильну і значно сумнівну і не до речі, перед судом виправили».

А судді в результаті ухвалили несправедливий декрет, дозволивши Настасі присягати. Писар, чи за суддівським наказом, чи зі своєї ініціативи, не вписав у протокол багато речей, потрібних скаржникам для провадження справи у королівському суді.

У підсумку справа закінчилася, згідно з королівським декретом, присягою Настасі і шести шляхтичів при ній 20 лютого 1586 року, майже через чотири роки після смерті Бориса Охлоповського. Жінка присягала, що чоловіка «спячого, п'яного» ножом не колола, з челяддю жодним чином не змовлялася, непричетна до його смерті «ані радою, ані відомістю, ані помоччю». Прикінцеві слова присяги звучали так: «Якщо не по правді присягаю, Боже мі не помози і вбий мя Боже в сей вік і в будущий, на душі і на тілі моїм».

Очевидно, що досить ризиковано покладатися на правдивість одного з тих сценаріїв, що пропонувалися сторонами в суді. Тож питання, що стало причиною смерті Бориса Охлоповського – ніж в руках підступної дружини, а чи випадок, який позбавив жінку тягаря подружнього життя – за межами аналізу історика. Адже відповідь на нього неминуче обґрунтовуватиметься низкою припущень, щедро приправлених суб'єктивністю того, хто спробує це зробити. Утім, особи, що стали перед судом, теж найменшою мірою переймалися питаннями – що насправді відбулося та хто вбивця. Для Охлоповських будь-що-будь важило довести вину вдови, адже лише за цих обставин вони могли повернути контроль за майном двоюрідного брата. Настасі та її братам потрібно було довести її непричетність до смерті чоловіка. Маса деталей, що несподівано зринають в процесі розгортання історії, губляться серед інших елементів досить суперечливих конструкцій. Для історика натомість вони служать підтвердженням, що сторони найменшою мірою переймалися пошуками доказів, невідповідністю тверджень та намаганням їх узгодити. Врешті, зі свідчень так і не зрозуміло, рана на грудях чи в шийі стала безпосередньою причиною смерті Бориса. Натомість чи не найважливішим для дослідника видається питання про «конструювання» свідків і свідчень сторонами процесу та ті ресурси, які для цього використовувалися. Адже за відсутності слідства як незалежної від сторін частини судового доведення, саме свідки постають головним аргументом у суперечці. Вони, а також риторична майстерність адвокатів набувають у суді вирішального значення.

За матеріалами цієї справи видно, як конструювали обвинувачення Охлоповські та як старанно поширювали свою версію на Волині, використовуючи й правові можливості – «воляння» возних. У дім до хворого їздить сила-силення людей, які при ліжку обговорюють версії, зокрема вкладаючи її у вуха вмираючому. Нагадаю свідчення Богуша Липленського, де він каже, що чув від Івана Холоневського, що Борис казав: «Кажуть, ніби ножем сколотися мав». Відповідно, одні і ті ж свідки упродовж майже трьох тижнів Борисової хвороби могли чути від нього різні версії трагічної події. В перший тиждень, коли писався тестамент, Борис ще достеменно не знав, як отримав рану в горлі, і був певен, що в результаті необережного поводження з півгаком; саме з цього періоду походить інформація свідків Настасі. Перед смертю Борис уже підозрював, що умисно поранений кимось із домочадців, на чому вибудовують свої звинувачення Охлоповські. Тож «свідки» з обох сторін могли цілком щиро присягати на підтвердження своїх слів. Утім, можливе ще одне припущення. Свідки, які оповідали, «що» саме вони чули, а потім підтверджували свої слова присягою, не конче вказували, що їхні свідчення – це «все», що вони чули. Цілком імовірно, що таким чином можна було залишити частину невігідної інформації поза межами визнання.

Як засвідчують визнання свідків, складовою успішного провадження справи зазвичай ставала широка інформаційна кампанія. Недаремно серед цього суперечливого багатоголосся, ми раз-у-раз натрапляємо на згадки про поширення того чи того факту серед загалу, причому інформаційний фон забезпечувала не лише шляхта, а й слуги та піддані.

Більш того, зізнання осіб нешляхетського стану можна було отримати, застосувавши до них тортури. Попри те, що у багатьох випадках ці свідчення легко спростовувалися, однак вони були непоганим інформаційним приводом у війні за честь. Тож, схоже, що Охлоповські використали челядь і слуг не стільки як засіб з'ясувати всі обставини трагічної для їхнього брата події, а як варіант тиску на Ощовських.

Охлоповські, як видається, розпочали процес для того, щоб знеславити Настасю. Чи оцінювали вони, починаючи розкручувати обвинувачення, свої потенційні можливості виграти? А чи розраховували підважити в спільноті репутацію Ощовських і змусити їх сісти за стіл переговорів, щоб у підсумку в обмін на замирення ті поступилися частиною майна і опікунської влади? На користь другого питання свідчить довга тривалість справи. Цілком імовірно, що за рік між смертю Бориса і початком судового процесу Охлоповські намарне пробували добитися свого на інший спосіб.

Охлоповські прорахувалися. Соціальний капітал Ощовських та, відповідно, їхні мобілізаційні ресурси забезпечили їм принципово кращу ситуацію. Очевидно, спрацювала позиція та розгалуженість цього роду, а також

шлюбні партії його представників. Можливо, ситуації Охлоповських не сприяли репутаційні втрати серед шляхти самого Бориса через пияцтво і неспокійний характер. Тож у підсумку дана історія проілюструвала тезу одного з моїх героїв, висловлену в розпалі суперечки, яка насправді була квінтесенцією шляхетського соціуму Волині як спільноти честі: я кращий «бо я маю з ким, а ти не маєш». Однак для того, щоб до кінця це зрозуміти, треба було стати до суду та побачити, скільки реально людей готові за тебе постояти, а то й присягнути.

А якщо захочете, то розкажу, що свідки говорили. Там суцільна пісня. Окрема історія – про зникнення слуг.

16 травня 2020

СЛУГИ І ЧЕЛЯДЬ: СПІВУЧАСНИКИ І ЖЕРТВИ

(Продовження. Початок у попередньому дописі)

Традиційно «інструментом» у руках "зрадливої" дружини, яка планувала заподіяти чоловікові лихо, оголошувалися слуги і челядь. Серед дев'яти випадків з моїх матеріалів, які претендують на роль «історій», принаймні у шести вони – союзники господині в її родинних негараздах. Дослідники літератури зауважують, що такий хід автори могли використовувати для того, аби утвердити читача у підступності дружини, використанні зваби і підкупу. Укладачі скарг, які теж конструювали (більшою чи меншою мірою) свої тексти за певними схемами і за допомогою усталених формул, могли користуватися такими ж стратегіями. А проте очевидно, що йшлося не лише про риторику, а й про реальну конкуренцію між подружжям за підлеглих членів «дому» – як спільноти людей під одним дахом. Залежне становище челяді та слуг не заважало їм в разі конфлікту зайняти певну позицію щодо одного із подружжя та перетворити життя іншого на пекло.

Водночас слуги були «інструментом» і в з'ясуванні стосунків із зовнішніми ворогами. Як я вже зауважувала, право забороняло використовувати свідчення залежних осіб – слуг і челяді – проти пана чи на його користь, що, теоретично, мало забезпечити їх від тиску пана. А, з другого боку, слуги не могли бути використані для маніпуляцій недоброзичливців у конфліктах. Більш того, осіб нешляхетського стану можна було в окремих випадках брати на тортури. Однак маніпуляції зі свідченнями слуг і челяді були досить поширені, хоч у багатьох випадках вони легко спростовувалися. А проте у шляхетських війнах, де противника передусім треба було очорнити, вони були непоганим інформаційним приводом у війні за честь.

Звернімо увагу на оскарження 3 червня 1571 р. Андрієм Добринським Олехнової Тесовської Настасі Богданівни Джучанки, яка нібито 9 травня у тесовському замку підпоїла його «жонку дворную» Богдану, яка перебувала у Добринського на службі, дала їй 10 грошів та пообіцяла видати за свого сина Гаврила Олехновича Тесовського, якщо вона отруїть самого скаргника, його дружину Ганну Томилівну Воронянку і їхню челядь. Богдана давала зілля «отрутне», отримане від Джусянки, «в потравах ести и в питю пити» кілька днів поспіль, однак воно не подіяло. Тоді Тесовська, бачачи, що та отрута «не ест велми шкодливая, иж от нее ништо не вмер», прислала до Богдани свою хрінівську піддану Стасючиху з іншою, міцнішою отрутою. Вона переказала, що пані помилилася з попереднім зіллям, натомість, якщо додати господарям у їжу чи напої нове, яке називається «сопща», то вони напевно до вечора помруть. Проте Богдана не встигла заподіяти зла, бо була випадково викрита: вона вкрала у пана сорочку і заховала її в рукав, а

Добринський помітив, там же знайшли і зілля. Двоє возних засвідчили: Богдана без примусу добровільно визнала, що отруїти господарів її намовила Олехнова Тесовська.

А проте 12 червня інший возний визнав перед підстаростою, що в присутності людей добрих питав дівчину, яку посадив у замкову вежу Добринський, чи вона брала отруйне зілля у Джусянки і чи давала на її прохання чи з наказу пану Добринському, його дружині і челяді. Та відмовилася та оповіла, що своє визнання «мусилам поневоли сознати, бо мя пан Андрей Добринский бив, маючи в руках своих, мордовав и мовив, и што хотел, то надо мною чинил, и кату в руки давал, который мя мучил». Отож повернімося до історії протистояння Ощовських-Охлоповських. Як твердили обвинувачі, Настася ще за життя чоловіка відмовилася видати челядь для «опиту», а взяла її на поруки. По смерті Бориса вона знову заборонила опитувати челядь, але пообіцяла її поставити в суді. До скарги Охлоповські долучили свідчення сестер небіжчика, які вказали на челядь як винуватців, та два листи від чотирьох швагрів, де вони засвідчили, ніби чули від Бориса, що його хтось уколів ножем у власному домі. Обвинувач Йона Охлоповський заявляв про винуватість Настасі, бо вона боронила челядь від опитування. Очевидно, що Настася та її брати добре уявляли, якою зброєю можуть виявитися слуги в руках їхніх супротивників.

Утім, на суді 10 серпня 1583 р. відповідачі мали таки представити свою челядь та слуг, як і обіцяли. Початкові свідчення слуг були такі. Федько, який у день поранення Бориса супроводжував Настасю в її подорожах, зауважив, що небіжчик пояснював гуз на грудях результатом недбалого поводження з півгаком, а от про рану на шії в одних випадках казав, що не знає, як її отримав, а в інших висловлював версії – чи то через постріл із півгаку, а чи його вкололи ножем. Слуга також згадав про ще одного персонажа історії – Борисового племінника Кожуховського, який того вечора втік з дому. Дівка Воця сказала, що увесь той час, поки Настасі не було дома, челядь ховалася від пана і до нього у світлицю не заходила. А коли приїхала пані і виявила скривавленого чоловіка у тяжкому стані, той на її питання про причину сказав, що був поранений Кожуховським, хоч той і клявся у своїй непричетності до нещастя дядька. Дівка, щоправда, теж підтвердила слова пана, що його було сколото ножем.

А через два дні 12 серпня під тортурами дівка Воця сказала, що пана вбила пані з Кожуховським з гніву за те, що він понищив її речі, і при цьому була присутня вся челядь. Федір Дьоготь сказав, що по приїзді одразу пішов спати, а коли почув, що пан поранений, хотів його оглянути, однак пані не пустила. Васько Грицкович ще до тортур сказав, що вколола Бориса ножем його дружина, а дівки при ній тримали свічки. Все те він бачив через вікно, однак Яків Ощовський заборонив йому розказувати про побачене будь-кому до

певного часу. Очевидно, що Васько, боячися «муки», міг сказати те, що від нього хотіли почути. Дівка Параска натомість свідчила, що пана «замордували» Кожуховський з Федьком. Тож бачимо, що й свідчення під тортурами не лише не вирізнялися однотайністю, а мали ще більше розбіжностей.

19 вересня того ж року, коли опитували свідків, адвокати Настасі заявили, що слуг і челядь Охлоповські десь поділи. Власне, той факт, що залежних людей обвинуваченої взяли на тортури без її на те згоди, було порушенням права власності, як і статутowego припису про заборону використовувати свідчення залежних людей проти пана. Йова Охлоповський у своїй заяві від 17 грудня вказував на старосту, який нібито щось попередньо вивідав, затримав челядь і слуг в замку, а також наказав узяти їх на тортури. З ініціативи старости нібито було ув'язнено й Настасю (як пам'ятаємо, теж серйозне правове порушення). Однак у тому ж тексті нижче Охлоповський уже натякав на зміну у ставленні до них старости. Тож у мене велика підозра, що староста кн. Олександр Пронський від початку примружив очі на свавілля Охлоповських, а пізніше, відчувши непевність їхньої позиції, спробував продемонструвати неупередженість. Себто і тортури, і ув'язнення, найочевидніше, були приватною ініціативою братів Охлоповських. Однак їм вигідно було підключити особу старости, який нібито легітимізував їхні дії. У своїй заяві від 17 грудня Охлоповський також зауважував, що Настася з братами однієї ночі «фортелем» відволікли сторожу і допомогли челядникам спуститися по муру. Потім ті злі люди, намагаючись замести сліди і позбавитися від «язиків», які їх звинувачували, почали прибирати челядь. Знак цьому – знайдене тіло дівки Воці з каменем на грудях в криниці на землях Дем'яна Павловича, неподалік місця, де мешкає швагер Ощовських Адам Рудавський, службеник старости. Піддані Павловича, що знайшли тіло, швидко повідомили про страшну знахідку свого пана і сказали, що перед тим бачили ту дівку у Рудавського. Дем'ян не став замовчувати справу, а вчинив «опит» усіх, хто міг щось знати. Знайомі Охлоповських з-під Кременця, почувши про ці події, повідомили скаржників; також ту інформацію «во многих сторонах розголосили приятели наши». Возний, який оглядав тіло, привезене Йоною Охлоповським до луцького ґроду, визнав: «...знати, що була білая голова». Ця репліка дозволяє припустити, що тіло було збережене далеко не ідеально. Відповідно, виникає питання, чи його ідентифікували як тіло Воці одразу на місці злочину, упізнавши як дівку, що мешкала у дворі Рудавського, а чи Йона скористався нагодою видати «знахідку» за доказ вини Настасі та її братів. Далі возний зафіксував, що голова небіжчиці була обстрижена, а на тілі – помітні знаки від тортур: попалені катівськими свічками боки і плечі, так що шкіра звисала, та сліди від мотузок на руках і ногах, які залишаються від розтягування на катівській драбині. Зазначу, що й

ця інформація могла бути інтерпретацією Йони, адже сліди розкладу можна було за цих обставин видати за сліди тортур. Утім, протестація Охлоповських не мала жодних наслідків.

Отож, не знаючи напевно, що ж відбулося, мусимо задати питання, кому було вигідно прибрати челядь. Заява Йони була внесена 17 грудня, коли Настася вже мала виправдальний декрет від гродського (старостинського) суду. На королівському суді свідчення челяді використати як аргумент навряд чи було можливо, натомість Охлоповських могли звинуватити у неправових методах отримання свідчень проти Настасі. Суперечливість інформації, даної на тортурах слугами і челяддю, певності обвинуваченню не додавала.

Охлоповським не вдалося добитися бажаного навіть за допомогою ката. Ця обставина дозволяє припустити, що слуги, як тільки зникне загроза фізичної розправи, знову могли змінити свої свідчення.

Все це дозволяє припустити, що вбивство дівки Воці, гадане чи дійсне, було вигідне Охлоповським як інформаційний привід для дискредитації супротивників у ситуації власного програшу. Невинуватість Настасі (неважливо, справжня чи заснована на неправдивому доведенні) затаврувала б братів Охлоповських як наклепників, відповідно, давала би підстави для реалізації права «таліону» (зуб за зуб, око за око), а в правовому полі – хто вів і не довів, має бути скараний так, як у випадку доведення вини оскаржений. Очевидно, що до такого повороту не доходило, але добра слава обвинувачених мусила постраждати. Тож звинувачення Ошовських у вбивстві челядниці мало принаймні трохи зрівняти втрати супротивників. Чи було "прибирання" слуг і челяді вигідне Настасі? Думаю, що ні. Серед них був Федір Дьоготь, судячи з усього, молодий представник дрібної шляхетської родини Дегтевських, та родич Кожуховський. Їх прибрати напевно не вдалося б. Можливо, згадка у заяві від 17 грудня про зникнення «язиків» була просто обмовою, а всі ті люди потім виявилися у маєтку Настасі.

У підсумку хочу сказати, що слуги й челядь були важливим ресурсом у конфліктах, а також підтримкою, зокрема емоційною, у повсякденні. Тож добре ставлення залежних осіб до своїх панів рятувало останніх у разі різних життєвих колізій, а це змушувало, своєю чергою, панів дбати про своїх домочадців. Ці залежні особи часто складали своєрідну родину шляхтянок і шляхтичів, їхнє опертя, зокрема і в разі подружніх конфліктів

18 травня 2020

СВІДКИ: ТІ, ЩО ЧУЛИ

(Закінчення. Початок у двох попередніх дописах)

Свідки, що раз по раз зринають у різних історіях, – важлива частина оповіді скаржника. Однак чи ті, що свідчили в суді, завжди володіли знаннями про подію, а чи «повідомляли» про щось геть інше?

Покарання за один і той же злочин могло суттєво відрізнятись в залежності від варіанту доведення. Скажімо, за наїзд на шляхетський дім винуватець міг поплатитися головою, а міг лише відшкодувати збитки на законних підставах. Все залежало від того, скільки осіб готові були присягнути на доведення вини оскарженого. Для ухвалення смертної кари разом із господарем дому мали присягати шість шляхтичів. Натомість лише трьох вистачало для вироку про відшкодування збитків.

Співприсяжники теоретично мали би бути свідками події. А проте т. зв. «свідками» були власники сусідніх маєтків («околичні сусіди»), яким, згідно з низкою правових приписів, скривджений мав одразу оповісти про свою шкоду. Себто про подію вони чули, причому від зацікавленої сторони. Так один зі свідків під час процесу заявляв, що «визнає і доносить своє щире свідчення з відомости, яку має від людей, нічого іншого, лише те, що чув». Розповіді свідків мали збігатися між собою, зі скаргою самого потерпілого, з результатом огляду возним місця події (цей текст теж готувався скаржником) і з позовом. Скажімо, письмові визнання так званих свідків у справі кн. Курбського з Андрієм Монтовтом, як підкреслював адвокат князя, були однаковісінькі: «всі три однаково слово в слово визнають на листах своїх». Бо «свідки» розказували про те, що почули від кн. Курбського. І саме ця подібність була ознакою дотримання формальностей, які й потребувалися під час судового процесу. Правдивість натомість засвідчувалася геть в іншому місці процесу – присягою за вироком суду.

Скажімо, у справі про напад Івана Калусовського з помічниками на корчму в маєтку Туличів того ж Курбського, заподіяння шкод і поранення корчмаря Савки, адвокат позивача наголошував – визнання возного, два листи від сусідів, яким туличівський урядник оповів про наїзд, збігаються «слово в слово, яко в позве написано». Відповідач на це заперечив: в оповіданні сусідів і визнанні возного не вказано, що Савку побили, а лише фіксуються завдані нападниками шкоди, натомість про побиття згадується в позові.

Насамкінець судових дебатів туличівський урядник Іван Глинський заявив, що готовий присягою підтвердити факт наїзду Івана Калусовського. Судді, щоправда, поцікавилися, чи був Глинський під час нападу в корчмі і чи бачив «на око» Калусовського та його помічників. Той відповів, що «на око» не бачив, але чув від корчмаря про наїзд. Отож урядник, який лише чув зі

слів Савки про напад, готовий був присягнути, що кривда діялася саме оскарженими. Судді, визнавши непевність свідчень, постановили: Іван Калусовський мав оплатити шкоди корчмареві, якщо той особисто присягне, однак звільнявся від відповідальності за сам наїзд. Себто напад Калусовського насправді ніхто не ставив під сумнів, але брак формального доведення обмежив відповідальність до виплати визначеної суми, яку корчмар мав підтвердити присягою.

Тож так звані співприсяжники, стаючи до присяги, радше доводили добру репутацію оскарженого та засвідчували свою до нього лояльність. Звернімо увагу, як шляхтич пояснював відмову супротивників від ухваленої судом присяги: «Ім люди того допомогти не хотіли». Отож свідки підтверджували благонадійність сторін, а самі вони мали бути особами, яких шляхетський загал визнає достойними довіри, себто «своїми», добре знаними.

Кількість свідків надавала ваги особі та її словам. Так луцький староста кн. Олександр Пронський, звинувативши своїх давніх недоброзичливців Лашів-Стримилецьких у наїзді на маєток Мерви, поставив до суду 68 осіб, які засвідчили його скаргу. З них десятеро щось бачили, натомість частина тих, хто чув про пригоду, отримали свою інформацію на сеймику, де виступав зі скаргою Пронський, а чи чули «від багатьох людей, віри гідних», і «не тільки в тутешніх краях близьких, але і на пограниччю».

Саме під цим кутом зору поговоримо про те, що казали свідки з боку вдови, яких було тридцять осіб, у справі «Охлоповські проти Ощовських». Як пам'ятаємо, пригода сталася вночі, коли в домі були лише домочадці. Тож свідчення десяти шляхтичів ґрунтувалися на словах самого Бориса Охлоповського, який говорив про своє поранення як про нещасний випадок від пострілу з півгаку. Серед них двоє братів Настасі Василь і Микита Ощовські. Один зі свідків дізнався про пригоду випаково від горохівського хірурга (балвера), а по тій звістці, поїхавши до Охлопова, почув від Бориса, що «те поранення маю від Бога». Антон Визгерд Заболоцький повідомив, що приїхав у дім до Микити Ощовського, однак його самого не застав; Микитина дружина розповіла, що всі «побігли» до сестри Настасі у зв'язку з нещастям. Антон, «хоч знайомості жодної з паном Борисом Охлоповським не мав», подався до Охлопова, «хотячи його навідати». Там він, «приступивши» до пораненого, почав його розпитувати про обставини нещастя, а потім залишився на ночівлю. Наступного дня Антон Визнерд написав заповіт, надиктований Борисом. Свідок твердив, що поранений, дбаючи про дружину, уклав заповіт на її користь, щоб її «голою» не залишити. А брати Бориса усіяко зволікали із затвердженням заповіту, хоч Борис просив їх про це особисто.

Свої свідчення зробила і дружина Івана Селецького, яка заявила, що чула розповідь про поранення в результаті пострілу й від небіжчика, і від його

рідної сестри Михайлової Пораванецької, до всього та показувала «щепу» від півгаку. Отож дім пораненого Охлоповського став на три тижні місцем паломництва.

А от двадцять інших свідків лише чули про подію. Скажімо, перший свідок розказав, що бачив пань, серед яких була й Настася, які їхали на хрестини, а невдовзі почув від горохівського хірурга (балвера), що Борис сам собі завдав шкоди, стріляючи з півгаку. Другий свідок переповів слова свинюського балвера, який увесь час хвороби Бориса був при ньому. Інший сусід отримав інформацію від слуги, якого послав у дім до Охлоповського у справі, а той прийшов і оповів про випадкове поранення Бориса від пострілу.

Шестеро чули про пригоду від Василя Олізаровського, серед яких троє – його брати. Миколай Стемпковський «чув» від підданих Якимової Охлоповської на торгу в Горохові, що Борис поранився тоді, коли дружини не було дома.

Четверо осіб передали слова горохівського балвера Якуба, який казав, що Борис отримав свою рану випадково за відсутності в домі Настасі. Двоє – посилалися на подібну оповідь попа Карпа, який був при складанні Борисом заповіту. Джерелом інформації виступали слуги тих, хто особисто спілкувався з Борисом, а також чутки, які переповідали свідки. Всі вони закінчували свої зізнання словами на кшталт: «Єстем певен, що Настася з Ощовських не є і не була причиною поранення і смерті свого чоловіка, що готовий підтвердити присягою своєю».

Зізнання восьми свідків з боку обвинувачення хоч і містять цікаві деталі (зокрема Богуша Липленського про сповнене конфліктів подружнє життя Бориса, яке потягло й суперечки з братами Настасі), однак теж досить непевні. Тут вам горохівський балвер, який на відміну від свого конкурента свинюського балвера (що вказував на гематому в грудях Бориса як на причину смерті) запевняв: поранений був приречений на смерть через рану в горлі. На колотій рані від ножа акцентували й усі інші, на відміну від протилежної сторони, яка наголошувала на ударі від півгаку. Ян Бокій-Печихвостський зазначав, що Борис практично не міг говорити через рану в горлі; порівняймо це твердження із балакучістю пораненого у свідченнях протилежної сторони. Свідки згадують: «і потрави, які їсть, тією ранною виходять»; «ранною грибки, що їдає, виходять». Кузьма Порванецький твердив: Борис особисто заявляв, що поранений ножом у горло, але не знав, хто ту рану завдав. Багато переповідається чуток, отриманих у церкві, у випадкових розмовах із приятелями та зустрічними, зауважується гірке п'янство Бориса. Однак свідки не можуть точно вказати на винуватця, який завдав смертельну рану. Це не заважає обвинувачам Охлоповським заявляти, що всі навколо звинувачують дружину пораненого.

Змагальний характер судочинства перетворював судовий процес на словесний поєдинок між сторонами, вибудований на переважно

формальних доказах. Тож скаржник не конче приходив до суду з метою довести справу до остаточного декрету, часто важливо було знеславити відповідача та змусити його сісти за стіл переговорів, відтак полагодити конфлікт через майнові поступки. Для відповідача важливо було натомість відновити добру репутацію в спільноті, тож його дії спрямовувалися на те, аби «на майбутнє передусім пану Богу показати, а потім усі людям учтивим, що був правий». За цих умов принципово важливим був соціальний капітал особи – сукупність «людей добрих», які готові були стати на допомогу в складній ситуації.

Дорогі друзі, мушу взяти маленьку відпустку для закінчення роботи. Але далі обов'язково буде 😊

23 травня 2020

Ви за мною, дорогі друзі, ще не скучили? А я за вами дуже 😊. Тому ось вам порція історій про вдів.

ВДОВИНИ НЕБЕСА.

«Дівкам світ, а Рай заміжнім, Небеса вдовам, а пекло бабам», - писав автор сатиричного віршика (XVII ст.). То що собою представляли «вдовині небеса» та чому жінку, що втратила чоловіка, тогочасне прислів'я називає «паном»? Спочатку про майно. Як пам'ятаємо, частка дружини в нерухомості чоловіка становила як мінімум третину, а по факту (більше ніж у 60%) більше половини. Теоретично, ця вінова частина мала перебувати в руках удови до моменту виплати їй спадкоємцями подвоєної вартості її посагу (дружина не спадкувала нерухомість по чоловікові). Однак чоловік міг окремим записом або за заповітом (тестаментом) закріпити за дружиною землю до її смерті, а інколи й подарувати на вічність. Так учинив Гаврило Гулевич Воютинський, записавши дружині «на вічність» дві третини своєї нерухомості, хоч і мав сина й дочку. У 46% заповітів, які я аналізувала, дружині відходила у пожиттєве володіння вся нерухомість з правом розпорядження. Скажімо, кн. Олександр Пронський передав дружині Федорі Романівні Сангушківні всю свою маєтність «до живота її» за наявності сина. Лише у 18 % заповітів вдова залишалася на своїй третині. Зазвичай ця частина представлена шляхетською дрібнотою, що демонструє – бідність не сприяє подружній щедрості. Кількісне переважання маєтності в руках жінки в порівнянні з дітьми, або, принаймні, концентрація істотної її частини, ставила дітей в значну ступінь залежності від матері–вдови, відтак висувала необхідність заслужити її «милість». Так Богдан Смиківський, тестаментом передаючи до рук дружини всю маєтність, залишає на її розсуд і рішення про передачу землі дітям по досягненню ними повноліття: «якби сини мої літ дійшли і просили би дружину мою а матку свою поступитися їм маєтністю, тоді, буде на те її воля, вона може так вчинити». А Іван Жабокрицького у тестаменті записав: коли діти досягнуть повноліття, має дружина з ними пристойно чинити, так, «як їй подобатися буде».

Стосунки батьків і дітей – окрема цікава тема. Батьки не зобов'язані були виділяти синам свого майна, навіть коли ті досягали повноліття. Тож сини Івана Овлучимського, не дочекавшись від батька хоча б якоїсь нерухомості, викупили у нього частину Овлучима і Ставків за 4000 кіп. Донькам батьки мали виплатити посаг у момент заміжжя. Коли ж одружувалися сини, то батьки з ласки дозволяли їм записати на своїй нерухомості віно наречених. Нагадаю, що подвоєну суму посагу, внесеного до новоствореного подружжя дружиною, чоловік мав записати на третині своєї нерухомості (вінова

частина). Ця третина, яку чоловік не міг жодним чином відчужувати, гарантувала майнове становище дружини на майбутнє.

«Невиділені» батьками сини як «неосілі» були позбавлені повноти дієздатності. Вести судові справи вони могли тільки через посередництво свого поручителя – батька чи пана. Так в одній зі справ батько відмовився відповідати за сина, бо той не хотів перебувати під батьківською опікою: «він мене, батька свого, покинув і слухняним бути і в опіці перебувати не хоче, від якого я давно відрікся і тепер відрікаюся, і знати про нього не хочу, сам відає, що робить. Я за нього жодної вини терпіти не хочу». Батько міг відмовитися публічно від сина і таким чином позбавити його права на спадок. Так чинить Федір Боговитин Кутенський з дружиною, відрікшись від сина Михайла, який не хотів слухатися батька, неславив його дім і завдавав матеріальних збитків. А Лазар Іваницький, на той час уже одружений, проте ще не наділений батьком землею, відмовляється стати за позовом до суду як «неосілий»: «Я тут в домі батька свого мешкаю з ласки батьківської, є голота, осілости ще не маю».

Вивільнене по смерті батька місце займала мати, до неї переходили і функції покровителя, ласку і милість якого треба було заслужити:

«жона по животі моему аж до живота свого всім так розпоряджатися має, так власне як я сам при животі своєму розпоряджався і справував, а син мій Петро ні в чому матці своїй супроти бути не має».

Така матеріальна залежність дорослих синів від матері-удови часто призводила до конфліктів. Як розповідала Лавринова Іваницька у суді, її син Богуфал, приїхавши до двора, де вона мешкала по смерті чоловіка, лаяв її і погрожував розправою («соромотил, до шабли поривал, мовил: «пуйди себе до дябла з дому моего, бо то мой дом, а не твой»). Причиною ж був тестаментний запис батька, за яким саме до матері перейшов головний маєток з двором, а, відповідно, і прибуток з нього.

Отож складається враження, що батьки у своїх заповітах якщо й не відверто нехтували інтересами дітей, то принаймні визнавали пріоритетність забезпечення дружини. Уважається, що висока дитяча смертність в ранньому віці та нетривале перебування чоловіка в родинному середовищі не сприяли встановленню емоційних зв'язків між батьком і дітьми. У значній кількості родин чоловік не доживав до повноліття дітей. А от дружина виявлялася «найліпшим приятелем і товаришем».

Цікаво, що діти за тестаментом батька могли разом із маєтністю передаватися опікунам при живій матері. Кн. Юрій Збараський записав, що син має залишитися при матері «до того часу, аж бы был до науки годнымъ», що відповідає загалом семи рокам дитини, тому він переходив до рук опікунів, які й мали подбати про його освіту і виховання. Молодші доньки залишалися при матері лише за її бажанням, в разі її відмови – теж

переходили до опікунів («якби вона при собі їх не хотіла мати, тоді панове опікуни мають їх до себе взяти»). На цю ситуацію вплинула передача маєтків тестатора, що належали дітям, опікунам, а відтак до них переходили й обов'язки по утриманню підопічних. Однак і дружина князя не залишилась скривдженою – її добробут був забезпечений записом суми в 3200 кіп на частині маєтків чоловіка до віддачі грошей опікунами чи сином по досягненню повноліття. Перехід дітей від матері до опікунів передбачався у низці випадків і в разі її повторного заміжжя.

Утім, найпоширенішим варіантом згідно із заповітами була передача до рук дружини дітей і маєтності з правом розпорядження (66 %). Призначені при цьому опікуни мали допомагати удові в різних життєвих колізіях та захищати від «свавільних людей» в разі потреби. Так Михайло Линевський, призначивши дружині опікунів, при наявності старших дорослих синів передав молодших дітей із частиною маєтності саме в опіку дружині: «має вона ними опікуватися, радити і справувати як власна матка їх згідно найліпшого бачення свого, а вони матку свою в усілякій учтивости мають мати і з частини маєтку мого Линева, їм належного, не рушати її до живота її».

Інколи, щоправда, тестатор доручав опікунам наглядати за господарюванням удови і в разі недбальства чи марнотратства узяти маєтки на себе. В окремих заповітах зауважувалося, що до опікунів має перейти нерухомість в разі повторного заміжжя вдови. Князь Марко Сокольський так пояснює своє рішення: «увесь час мешкаючи на світі, бачив, що дружини по малжонках своїх йдуть заміж, а тим дітки свої приводять до великої страти отчизни», тож в разі заміжжя дружини він просить опікунів узяти дітей і нерухомість до себе. Однак за таких обставин удові мали виплатити вартість майнових записів від чоловіка.

Зазвичай у суді вдова мала з'являтися з опікунами, що засвідчує низка справ, коли відповідачка звільнялася від обвинувачення саме тому, що не були позвані разом із нею опікуни. Тож в одній зі справ судді заявили: «жодне право не покаже, щоб удові був потрібен опікун, і взагалі кожна вдова є собі панею і нічий владі не підлегла». Як пам'ятаємо, ця сфера не регулювалася правом, а перебувала в сірій зоні судочинства, тож і вирок міг залежати від багатьох чинників.

Попри значно більшу владу вдови порівняно із заміжною жінкою, вибір удовиною стану був нетиповим. Втративши чоловіка, жінки воліли повторно одружитися, хоч у п'ятій частині заповітів фіксується погіршення їхнього матеріального становища в разі повторного заміжжя. Утім, соціум теж волів бачити жінку одруженою. Ті жінки, які обирали вдовиний стан, зазвичай мали неабиякий характер. Як скажімо, княжна Маруша Збаразька, яка розлучилася з Василем Загоровським вагітною, спробувала після його смерті

опротестувати його другий шлюб задля майнових «плюшок», а потім твердою рукою вирішувала проблеми із сусідами по маєтках. Княгиня Олександра Капустянка, вдова Олександра Вишневецького, ще за життя чоловіка не лише ділила з ним керівництво господарством (зокрема, служебники князя Вишневецького поперемінно фігурують і як служебники його дружини), а й впевнено відвойовувала місце у публічній сфері (першою фігурує серед шляхтичів, присутніх у суді під час присяги возного Долмацького). Залишилася вдовою по смерті володимирського земського підсудка Гаврила Яковицького й Марина Яковицька, чиє слово мало неабиякий вплив на судові рішення чоловіка. Тож хіба варто дивуватися, що вона не особливо переймалася вдовиними проблемами, володіючи «доживотньо» маєтністю по смерті чоловіка, з «ласки своєї» надаючи дах своїм синам в їхньому отчизному маєтку, ведучи типове для шляхтичів товариське життя. Так родич Василь Яковицький скаржився на Марину, яка, повертаючись з «беседи» від приятелів, «опившись ледве жива», наказала синам, слугам і підданам «на двір мій з ручниць стріляти и мене соромотити, лаять», що ті й зробили, ворота розламавши і порубавши та викликаючи господаря битися.

Кандидатами в чоловіки вдів виступали безземельні шляхтичі, для яких це був спосіб або дочекатися спадку по батьках, або закріпитися серед людей осілих. Прикладом може бути шлюб Яцка Гулевича Воютинського з удовою по Михайлу Літинському. Щоправда Яцко у суді в одній зі справ заявив, що маєток, в якому він мешкає з дружиною, належить їй і дітям від попереднього шлюбу, а він – «голота», себто неосілий: «Пан Воютинский жадное оселости, поки отец его жив, не имеет».

Найчисельнішу групу претендентів на руку удови становили прийшли шляхтичі, переважно з Корони, що шукали по князівських і панських дворах Волині можливості краще облаштувати своє життя. Спроба підрахунку повторних шлюбів удів на заході Волині в останній третині XVI ст. дала несподівано високу цифру (~67 %) неосілих серед тих, хто одружувався з вдовами. Невдоволення місцевої шляхти шлюбною активністю «людей заграничних», віддзеркалює сатира початку XVII ст., яка постала у формі апокрифічної промови смоленського каштеляна Івана Мелешка на Варшавському сеймі 1589:

«Слуги ховаемо Ляхы. Давай же ему сукню хвалендышовую, корми жь его сласно, а зь ихъ службы ничего немашъ. Толко сподынь, убравшысе, на высокихъ подковкахъ до девокъ дыбе да ходить а зь великого кувля трубить. Ты, Пανε, за столъ, а слуга собе за столъ. Ты за борщыкъ, а слуга Ляхъ за богатую штуку мяса. Ты за фляшку, а он за другую. А коли благо держышъ, такъ онъ и зь руки выдереть. Только пилнуеть, скоро бы зь двора, а онъ

мовчкомъ притесається тобе и до жоны. Ляхъ, какъ жеребець, буде ржать коло девокъ, какъ дрыганть коло кобыль.

А он сидить, как бесъ надувшисе, миргаєть, мругаєть, шапку албо капелюшь перекривляєть и зъ жоною пошептываєть, стискаєть да й у долонь скробеть».

Шлюбна ситуація, в якій жінка, що тримала в своїх руках нерухомість, і чоловік, що вносив до маєтності новоствореного подружжя речі і готівку, очевидно, міняла й владні стосунки в родині. Саме вдову Марію Полубенську, колишню Кирилову Зубцовську, а на той час Іванову Вишневську позивають до суду в зв'язку з наїздом на сусідів її другого чоловіка і сина: «наславши мощно кгвалтом мужа своего и сына своего». А Матіаш Іваницький скаржився на Ганну Черкасову (у першому шлюбі - Кирикову Дривинську) і її чоловіка Сергія Черкаса про наслання жінкою своїх дривинських підданих й «інших немало слугъ и подданных своих з бронями и возами на то добре способлеными» на його землю. Далі у вирішенні цього сусідського конфлікту слідів Черкаса непомітно, а Ганна особисто з'являється до суду і веде справу через адвоката.

Отоже високий показник смертності чоловіків і досить ранній шлюбний вік жінок програмував значну частотність повторних шлюбів, яка була можливою за постійного поповнення шлюбного ринку вихідцями з інших земель, переважно коронних. Вдови зосереджували у своїх руках по смерті чоловіка значну кількість маєтності і володіли значним ступенем свободи щодо розпорядження нею. Тож для ініціативних енергійних прибульців, що починали свій шлях угору по ієрархічній драбині на українських землях переважно зі служби у місцевої шляхти, вдови, незалежно від віку, були привабливою, і чи не єдиною можливістю увійти в коло осілих людей. Таким капіталом вдова була і для молодих шляхтичів, які ще не отримали землі від батьків і, зрештою, для цілої низки осіб, які були не проти за рахунок дружини-вдови поправити своє матеріальне становище. Зростання ваги жінки у такому шлюбному союзі сприяло розширенню меж свободи й ініціативи її у виборі партнера, які у випадках заміжжя дівчат переважно зводилася до простої декларації згоди на шлюб.

25 травня 2020

ЖІНКА І СУД

Покірність і слухняність чоловікові подаються як головні чесноти героїнь численних панегіриків, весільних орацій та жалобних промов. Як зазначав проповідник першої половини XVII ст. Олексій Дубович, ідеальним місцем для жінки має бути дім, а сама вона «має сидіти, як голубка над водами, не літати, не бігати, не переїздити, бо право виходити з дому чи переїздити Бог надав лише чоловікові». Мудра жінка, підкреслював інший тогочасний автор, має займатися домом, а не «латиною, мовами, філософськими дискурсами, глибокими науками, бо така мудрість тій статі не вельми потрібна, а часом і шкідлива». Врешті, якщо жінка й уміла читати і писати, то не мала демонструвати свою освіченість, а тим більше – пишатися нею. Спільнота воліла не помічати її вченості. Прикладом може бути панегірик проповідника Маковського, який в центр вивів краківську міщанку Барбару Лангуну. Його героїня «ніколи того не показувала, що вміла писати, або що латину розуміла – латиною ж бо в жодному разі ані словечка не зронила – трималася своїх чеснот, як належить жіночому станові та простоті тієї статі».

Утім, у сатиричних творах жінка поставала свавільною особою, що понад усе прагне панувати. Одружитися, каже Лукаш Опалінський, «то значить отримати пані над собою. Що каже, те мусиш чинити. Все має відбуватися за її наказом, а ти цить!».

Зрозуміло, що автори цих текстів не стільки фіксували повсякденну реальність, скільки висловлювали бажане та суспільні страхи. Помічено, що в традиційних суспільствах, де за чоловіком закріплені певні характеристики, яким він повинен відповідати, жінка зазвичай описується через їх протилежності, що подаються як властиві для неї порушення. Скажімо, відкритості помислів і дій чоловіка протиставляється жіноча хитрість і підступність, завдяки яким та, що народжена коритися, може отримати над чоловіком гору і відкинути будь-яку владу. Ця тема гостро звучить у сеймових промовах з приводу намірів Владислава IV одружитися з англійською принцесою у 1646 р.: «знаємо, який вплив дружин уночі»; «потрібно стежити, аби більша свобода у способі життя не схилила жіночу слабку натуру до зла»; «говорить про небезпеку роззброєння перед слабкою статтю». Як пам'ятаємо, Анджей Фрич-Моджевський присвятив окремий параграф питанню неформальної влади жінки («Аби жінки в уряди не втручалися»), застерігаючи чоловіків, наділених владою, щодо поганого жіночого впливу.

Власне, застереження щодо неформальної влади чоловіка були не даремні. Принаймні окремі акти в судових книгах засвідчують, як могла впливати жінка на рішення суддів. Одна із найяскравіших таких справ пов'язана із

земельною суперечкою між кн. Дмитром Козекою та Петром і Андрієм Киселями, яка розглядалася у володимирському земському суді в жовтні 1569 року. Згідно зі скаргою Козеки від 20 жовтня, судді тиждень «ним волочили» – не видавали письмового декрету, завдаючи князеві тим матеріальних збитків, хоч і взяли від нього «паметное», себто платню за судові рішення. Коли ж через тиждень Козека отримав від володимирського земського писаря Федора Солтана декрет на руки, виявилось, що він суперечить судовому рішення. Ображений князь заявив перед возним, що декрет не приймає і буде про те перед «перед королем мовити, а особливо з писарем, який опустив справедливість мою». У відповідь писар, «взявши те собі за кривду, почав проти князя Козеки фукливе мовити тими слови, що “ти, прийшовши на місце моє писарське, ті слова ущипливі мені мовиш і мене лжиш, пуд же собі вон з двора мого, а на тому переставай, що дано”». Того ж таки дня писар Федір Солтан уписав до ґродських книг свою скаргу, в якій оповідав, що до його двора прийшов кн. Дмитро Козека у супроводі Василя Петровича Загоровського та багатьох приятелів і слуг. Після того, як Козека отримав на руки декрет, він наказав його читати вголос, а Загоровський, дослухавши текст лише до половини, не маючи стосунку ні до тієї справи, ні до декрету, почав писаря ображати словами, що зачіпають його честь, погрожувати і застрашувати:

«Ты, пане писару, злий, небачний, непочтивий, яду злого, трутизни наповнений чоловіче фальшивий, не годен на том містці бути і того справувать, писав і справувався, чого не було, у швидкому часі, як один фальшир, заплату свою візьмеш і горломъ того приплатиш».

Князь Козека, підхопившись зі свого місця, додав до слів Загоровського, що не лише готовий доводити фальшування писаря у тій справі, але й хоче зі своїми приятелями йому «на горлі» мстити. Тож Солтан засвідчив, що як особа присягла і обрана на свій уряд від усієї шляхетської «речі посполитої» з Божої і королівської ласки вини за собою не чує. Однак від «таких великих погрозок і ущипку почтивости і доброї слави» шляхетської почувается у великій небезпеці. А передусім, як «чоловік, на почтивости убитий, заражоний, а майже мертвий, діла живого робити» не може і їде до короля з готовністю прийняти все, що заслужив. Він також зауважує, що «річ посполита» не мусить мати до нього жодних претензій через те, що він полишає свій писарський уряд, адже, якби так не вчинив, «кождий би мене в справі моїй ганив». Наостанок писар на своє виправдання заявив, що чинив у відповідності з урядницькими обов'язками, та, маючи «над собою сторожов двох, суддю і підсудка» та узгоджуючи усі свої дії з ними.

Дії писаря Федора Солтана кн. Козека та його приятелі розглядали як образу для честі князя, що вимагала відшкодування – помсти. Своєю чергою, писар, заявляючи про знищену оскарженням добру славу, представляє себе таким,

що перестав існувати для спільноти. Тож він знімає із себе урядницькі повноваження. Єдиний для нього шлях відновити честь і повернути собі попередній статус – очиститися перед королем. Адже інакше кожен член шляхетської корпорації міг йому висловити недовіру як особі, підозрюваній у фальшуванні на урядницькому місці.

Окрім заяви писаря Солтана, маємо й заяву усіх володимирських земських урядників, датовану 17 січня 1570 р. та внесену до луцьких ґродських книг. У ній суддя Богдан Костюшкович Хоболтовський, підсудок Гаврило Іваницький та писар Солтан скаржилися на володимирський ґродський суд і Василя Загоровського, який під засідань їхнього земського суду, усівшись, намагався витиснути їх із їхніх урядницьких місць та перешкоджав провадженню судочинства: «За великим жалем, слови сяганням, рукою киванням, в суд наш вступанням не можна нам як урядникам земським згідно з нашою пристойністю судити и справувати». А 1 січня Загоровський прийшов до суду озброєний («з аркабузи, луки, з сагайдаки»), хоч і не мав своєї справи, а лише супроводжував пані Янову Загоровську. За його намовою вона «хотіла собі справу і статут інакший мати, аніж нам годилося судити». Тож земські урядники словами учтивими, як суддям належить, нагадували порушникам спокою, серед яких був і ґродський суддя Іван Калусовський, «абы нам тої обелживости не чинили, з місць наших від суду нас не помикали, в суди наші не вдавали, судити нас іначе над статут не учили, а при суді сидячи, кождий з них учтиве ся в усьому а пристойно поводитися мали». Однак у відповідь пані Загоровська погрожувала їм неучтивими словами, мало ляпасів не давала, а потім і суддя Калусовський образливими і непристойними словами «фукав» на їхні справи і вирокі. На останок Загоровський, перевершуючи своїх попередників, заявив про свою готовність мстити. Тож земські урядники далі не могли залишатися на своїх місцях, «для чого з жалем нашим мусили від них з суду проч пойти».

Десь приблизно через рік Василь Гулевич, висловлюючи невдоволення роботою земського суду, зауважив: «Я вас тим не соромочу, лише того остерігаюся, аби мені того не стало, що князю Козеці, який з вами ще про те в праві стоить». Отож ця історія гучною луною прозвучала на Волині.

Однак конфлікт, де з одного боку виступав князь Козека з приятелем Загоровським та володимирський ґродський суд, а з іншого – земські судді, виглядає як суто чоловічі суперечки. А проте далеко всередині цих затятих поєдинків за честь лежала й жіноча історія. Ось що заявив про причини своєї невдачі у суді Дмитро Козека: «Не був певен суддів з тих причин, що сестра рідна панів Киселів у шлюбі з паном суддею, а пані підсудкова неприятель мені самому і всьому дому моему». Вороже ставлення до князя Козеки підсудкової Марини Яковицької (тієї, яка овдовівши, твердою рукою вела господарство, тримала за слуг синів та влаштувала розбірки з

сусідами) пояснювалося її конфліктом із княгинею Козечиною. Про нього довідуємося з визнання возного, який 5 травня 1569 р. розповів, що чув від Ганни, мамки в домі Козек, спочатку під час добровільного її визнання, а потім і на тортурах: «Коли я була ще в пані Коїленської, тоді мене пані Марія Гаврилова Яковицька просила, почувши, що маю служити в княгині Козечиної, аби дістала їй речей жіночих прирощеня у княгині Дмитрової Козечиної, обіцяючи мені за те сукню італійську з оксамитом. Я, служачи в княгині Козечиної, коли княгиня їхала до Микулич, а мене з собою взяти не хотіла, ту річ у княгині дістала». Далі служниця розповіла, що вона ту річ виполоскала і ту воду в склянці послала через слугу Яковицької Пашка до самої пані, а та мала приправити ту воду зіллям і прислати назад, аби Ганна княгиню отруїла. Однак Яковицька прислати отруту не встигла, бо вся історія швидко після повернення княгині додому вийшла на яв.

А наостанок вам ще одна історія про жіночу неформальну владу з житомирських замкових книг. Судді у справі Яна Куровського з панею Богушевою Дешковською про заподіяні нею позивачеві кривди відклали процес із дня на день і, врешті – відмовилися його провадити. Вони заявили позивачеві: «Мы тебе з панею Богушевою Дешковською судити не хотим ані будем, бо то повинна и кревна наша, позивай нас собі, якщо хочеш, до короля його милости».

А зять відповідачки і водночас її адвокат, «пришедши з великим ковшом меду до суду, почав пити до панів судовних і так повідав: «Милостиві панове судовні, краще нам той ковш меду і другий випить, аніж Куровського судить». Якож оний мед випивши, казав був пан суддя засідання припинити». Тож справа так і не дійшла до розгляду.

Отож страхи чоловіків щодо жіночої влади могли бути таки недаремні 😊

27 травня 2020

ПРО ПІДДАНОГО-ЗЛОДІЯ, ПАНСЬКИЙ СУД ТА ЗВИЧАЙ «СТАВИТИ ШАПКУ»

Тема визиску підданих – нерв радянської та української підручникової історії. Очевидно, проблема ця потребує детального дослідження. А вам сьогодні історія про панський суд над підданими, звинуваченими в крадіжці панської худоби, та про те, що стримувало панів від можливого свавілля. Одразу зауважу, що крадіжка уважалася ганебним злочином, а II Литовський статут мав спеціальний розділ, присвячений «злодейству». За доведену крадіжку значної вартості однозначно передбачалася смертна кара. І от тут зазвичай суд, навіть якщо йшлося про суд сільської/сусідської громади (копний), милосердя виявляв украй рідко.

Отож 6 жовтня 1573 р. у замку міста Володимира Ян Венгленський оповів перед підстаростою від себе і тещі Ганни Киселівни Фалелієвої Марковської, удови, про перебіг суду над підданим Романа Марковського Курилом, якого звинуватили в посібництві крадіжки чотирьох коней і дев'яти волів пані Фалелієвої, а чи принаймні в тому, що він знав про це і не перешкодив. Обидві сторони обрали суддів полюбовних, які у неділю 4 жовтня взяли до справи: скаржниця упросила Івана Сенюту і Станіслава Рогульського, а Роман Марковський – кн. Степана Ружинського, Івана Порванецького та Федора Олізаровського. Венгленський оповів, що судді дійшли згоди, однак не оформили її письмово, бо вже звечоріло, а, як пам'ятаємо, добрі справи у темну частину доби не робилися. У понеділок акт був оформлений, однак судді з боку Романа підписувати його відмовилися. Цей текст і подав до запису Венгленський, де оповідалися цікаві подробиці перебігу події. Від початку судді запитали, чи сторони даються «в моц и розсудок наш приятелскии», себто чи погоджуються вони прийняти рішення суддів і його виконувати, на що всі погодилися. Далі Фалелієва Марковська скаржилася, що Курило знав про факт крадіжки у неї худоби: «которого Курила меню быт за такового ж шкодника своего, иж ми тая шкода стала ведомостью и позволенем того Курила стала». Курило на те відповів, що про крадіжку не знає й ніколи про неї скаржниці не розказував. Марковська у відповідь заявила, що має свідків, віри гідних, шляхту, і готова довести свої слова, а також «шапку ку доводу поставила». Однак Курило ставити шапку відмовився. Тоді судді тричі питали обвинуваченого, чи він ставить шапку на доказ пані чи ні. Курило не погоджувався. І вже коли Ганна Марковська поклала «пам'ятне», себто платню суддям за розгляд справи, що мало означати її завершення, Роман Марковський наказав підданому: «Чом не ставиш? Став». Лише після цього Курило шапку поставив.

Отож що означало «поставити шапку» і чому ця подія так драматично описана? Звичай цей дуже давній, хоч і не увійшов до Статуту, отож не зустрічається в судовій практиці. Натомість широко використовувався в полюбовному судочинстві та на копі (сусідському громадському суді). Історики дискутують про точне значення цього ритуалу, але очевидно, що він змінювався з часом і мав територіальні особливості. Очевидно, що означав він заруку: сторони погоджувалися стати на прю, беручи на себе обов'язок відповідати в разі програшу. Бували випадки, що вони клали під шапку певну суму грошей, яка відходила особі, що виграла, або суддям. Висловлюється думка, що позаяк шапка символізувала голову, то, можливо, це мало означати буквально – «голову даю». Проте шапку ставили з найрізноманітніших приводів, за які не передбачена була смертна кара. Тож метафорично таке значення могло бути, але напевно не йшлося про умову суперечки. У нашому варіанті поставити шапку означало почати доведення. Відмова Курила засвідчувала, що він не певний своєї позиції та визнає поразку.

Судді, не бажаючи квапитися у такій складній справі, запропонували обвинувачці доводити свої слова, а Курило погодився на одного свідка Станіслава Рогульського, члена суду. Свідок розповів, що ходив із Ганною Марковською до двора Романа Марковського з проханням «вчинити справедливість» на підданого Курила, який раніше нібито говорив, що знає ім'я винуватця. Коли ж покликали Курила, він підтвердив слова Ганни і додав, що і його господиня знає про злочин і злочинця.

Судді ж, вислухавши докази, постановили: позаяк підданий не має стільки майна, щоб відшкодувати втрати Марковської, має бути страчений, «заховуваючися в том подле обычаю права посполитого и статуту земского». Справді, такий пункт містився у Статуті, тож скаржниця вимагала дотримання припису.

Ян Венгленський заявив, що Роман Марковський категорично відмовився видати свого підданого скаржниці для страти. Зауважу, що існував спеціальний артикул, який передбачав випадки увільнення злодія від смертної кари. У такому разі саме особа, що цьому сприяла, мала платити за шкоди. На ній і надалі лежала відповідальність за можливі рецидиви. Про готовність пана платити за слугу ніде в нашій справі не сказано. Себто у випадку готовності Романа відшкодувати втрати скаржниці у неї не було би підстав вимагати смерті для підданого. Цілком імовірно, що насправді вимога тяжкої кари для Курила пояснювалася тиском на його пана.

9 жовтня до замку із заявою прибув возний Дем'ян Мокренський. Він розповів, що був на полюбовному суді, про який попередньо заявив Венгленський, однак у виконанні возного постала дещо інша історія. Чи то він промовчав про перипетії першого дня, а чи підстароста вирішив не

фіксувати цієї інформації, але ми довідуємося лише про конфлікт у понеділок. Мокренський твердив, що судді не знайшли спільного рішення, бо на вимогу присудити смертну кару для Курила представники Романа Марковського зауважили – немає підстав для смертної кари, адже «при том Куриле никоторого лица не видим». Йшлося про відсутність при підданому прямих доказів – «лиця», себто самої худоби. Тож карою для Курила мала бути виплата із його майна вартості вкраденої худоби.

На те судді з боку Фалелієвої Марковської своїх колег «нафукали и налаяли», а коли ті пішли до іншої ізби, вихопили зброю і почали до них добиватися. При тій групі, що оборонялася, був і возний, якого окремо «Михайло Ворона соромотил». Себто на цьому суді, окрім запрошених полюбовних приятелів, була й інша шляхта. Як підсумував возний: «И за такою незгодою их, того права не скончивши, розехалися проч».

Як бачимо, Курило відійшов на другий план, натомість суперечка трансформувалася у конфлікт між шляхетними суддями. Очевидно, не випадково. Адже звинувачення проти слуги зачіпало передусім честь пана, а в цій історії, як виявилось, Роман Марковський та його дружина знали про ганебний злочин підданого.

Ця рідкісна справа, в якій зафіксовані деталі провадження панського суду, мала своє продовження. 22 березня 1574 р. перед володимирським підстаростою став син удови Михайло Фалелійович Марковський та подав до запису лист «судовий» Івана Жабокрицького, Олехна Киселя Дорогицького, урядника козловського Богдана, при яких був і возний Дем'ян Мокренський. Справа велася вже проти підданого самої Ганни Марковської Процка Грицковича, «который волю, кони в ее милости покрадши, втек, а потом пойман и скаран яко злодей».

В листі повідомлялося, що 25 лютого Ганна Марковська запросила вказаних осіб, аби при них розглянути справу її втікача-підданого, який восени 1573 р. вкрав у своєї пані чотирьох коней і дев'ять волів та відігнав їх до Городла, де й продав. Потім надумав ще більшу шкоду вчинити, але коли прийшов до Маркович, то був пійманий і сидить в ув'язненні. Пані заявила, що вона хоче вчинити згідно з правом, а тому запросила приятелів, перед якими могла б довести вину підданого:

«не хотечи того сквапливе а безправне жадныи речи чинит, алем на то упросила вашу милост приятелие своих до дому своего, хотечи с тым злочинцею, збігом и шкодником своим перед вашею милостю справедливости ужит, а з розсудку вашей милости все учинити».

Як бачимо, пані, яка теоретично могла скарати свого підданого, а тим більше з приводу ганебного злочину, вдалася до публічного розгляду цієї справи. Вона заявляє, що не хоче жодної речі чинити швидко й безправно, а воліє все зробити у присутності почитивої шляхти. Отож шляхетська честь була

стримуючим фактором перед розправою над підданим, адже бути почитливим шляхтичем означало бути добрим паном, справедливим до «менших». Хоча вимога приятельського суду згідно зі Статутом існувала лише в разі злочину слуги-шляхтича.

Підданий, якого привели на місце суду, визнав, що втік із родиною до Городла з намови Шишки, урядника пана Дзялинського. Той же Шишка йому й порадив украсти худобу в колишньої господині, щоб відшодувати те майно, яке залишилося у Марковичах. А коли Процко йшов «на справу», то зустрів дорогою Курило, підданого Романа Марковського, якого попросив, «абы мене на волы и на кони ее милости панеи моеи навель». Той Курило і хліба йому виніс, і вказав на худобу, і разом із ним гнав її аж до Павлович. Далі Процка у Свилярині зустрів урядник свиляринський Шишка, який ту худобу перегнав у маєток свого пана.

Судді, вислухавши скаргу Ганни Фалелієвої та свідчення Процка, визнали підданого винним і як «приличного» (при ньому був кінь пані) присудили на скарання на горло. Однак перед стратою Процка піддали тортурам: тричі «быль огнемъ пален». Зазвичай це робили для того, щоб злочинець видав своїх спільників. Процко «на муці» «тые ж слова поведал, не отменяючи ни в чом, иж Курило сполечне з ним тые волы и кони крал, а Шишка его с тым быдлом переховывал, и в него сверепу и вола взял за переховане, а тивун его свиляринский – коня». Як бачимо, всі учасники події мали з неї зиск. І вже під шибеницею злочинець «четвертый раз огнемъ палень был» для того, аби міг відмовитися від звинувачення осіб, якщо обмовив їх у співучасті даремно. Однак підданий Процко підтвердив свої свідчення: «Оный злодей, седечи на шибеницы, поведил: «Ест истенная правда, што ест все тое так, як Курило, мои помочник, так и Шишка, иж ми краст помагали». Отож Курило таки був винен у крадіжці, а Ганна Марковська звинувачувала його геть недаремно.

Отож чим ця історія для нас цікава? Очевидно вона не про жорстокість того часу, де наші терени не були винятком на європейській мапі. Хоч, звичайно, в ній є багато цікавого про процедуру розслідування та особливості панських судів, що трапляється вкрай рідко. Однак поза цією інформацією першого плану, є й другий – стосунки між паном і підданими, саме та реальність, яка залишається поза фіксацією. Підданий Процко утік за намовою Шишки, схоже, не від нестерпних умов життя, а зваблений обіцянкою кращого. На той момент припадає швидка поява багатьох приватних міст, що постають як ініціатива шляхти. Нагадаю, що на 80-і роки XVI ст. на Волині існувало лише 5 королівських міст, всі інші (приблизно 60-65) були приватні. Однак їх потрібно було заселяти, а також сприяти їхньому розвитку на фоні фатального браку потенційних мешканців. Саме втечі підданих від середини XVI ст. стають чи не найпоширенішими справами в судах українських теренів.

Схоже, що конкуренція за підданих була досить жорсткою, а з конкуренцією, очевидно, й намагання утримати своїх людей, і то не лише силою. Інакше, в разі їхньої втечі, потрібно було не лише знайти «збігів», а й відсудити їх у нового власника. А це все було, поза сумнівом, клопітним і витратним. Очевидно, в цій історії не обійшлося без конфліктів між різними власниками Маркович. Недаремно ж Процку допомагав підданий сусіда Ганни – Романа Марковського. Тож сприяння втікачеві напевно було одним із актів тривалих сусідських конфліктів. Однак найважливіше, як на мене, у цій справі – обмеження поведінки шляхтича чи шляхтянки, навіть у стосунку до своїх підданих, доброю славою у спільноті. Ганна Марковська могла скаржити Процку і без присутності приятелів, бо мала право. А однак воліла, щоб справа чинилася публічно. Врешті, якби запрошені приятелі визнали страту зажорсткою для підданого, то Ганна напевно дослухалася би до них. Але всі учасники вважали, що зрадливий підданий має бути скараний згідно з правом – «на горло».

28 травня 2020

СКАРГИ.

Отож найближчим часом будемо говорити про те, як ображена честь доводила людей до суду, що вони мали робити на кожному з етапів та що могло піти не так. А сьогодні – про скарги, які вписували до судових книг не конче з бажання піти до суду, а й про всяк випадок, адже «учтивому шляхтичу жадное змазы на себе носить и оное терпет не годится». Зазвичай публічно сказані слова або й ворожі дії воліли зафіксувати у судових книгах, надавши їм особливого драматизму. Я повибирала для вас частинку найяскравіших, тих, які любить моя дочка.

Будь-яке місце могло стати театральними підмостками конфлікту – весілля, похорони чи богослужіння. Як писав Шимон Старовольський, «на бесіду, як на війну, стрільбу з собою возимо, а потому, напившись, без причини винних і невинних б'ємо, стріляємо, вбиваємо». Під час застілля, де пили багато і з задоволенням, пригадувалися давні образи. Так, Богуш Липленський, приїхавши у справах до Василя Холоневського, застав у того в домі вже добре підпилого Федора Гулевича, який почав його ображати і погрожував мститися («почал мене словы вшетечными соромотити, злое матки сыномъ называти и отповедати, грозячи мститися»). Як виявилось, Гулевич пригадав, що колись просив Липленського позичити йому «на выправу военную, на жолнерство, прилбицы а рогатины», а той відмовив.

Іншого разу Ян Васильович Несвіцький, «забувши про звичай і приятельський обов'язок, як має поводитися кожен гість», на хрестинах дитини Михайла Баковецького увесь день провокував гостей до конфлікту: «Наповнившись фурии и непотребного своволенства и упору, чинечи по увес ден в неделю в дому моемъ межи гостми бурды, вархоль, звады, угамоватисе никому не дал, але чимъ далей, тымъ болшъ и горший вархоль и бурду починал».

Врешті, закінчилися посиденьки бійкою, де дісталось і гостям, і господареві дому, який намагався утихомирити Несвіцького: «А то напервей, кромъ даня причыны, пана Михайла Перекладовского, за столомъ седячого, словы неучътивыми зсоромотил, потомъ порвавши пса, через стол псомъ межи вчи удариль, потомъ взявши горшокъ, перед ним же знову горшкомъ у груди удариль». Господар, ображений такою поведінкою гостя, вніс скаргу до гродських книг.

А ось яку історію розповів слуга кн. Костянтина Острозького, Яронім Якимович, скаржачись на київську шляхту, житомирського підстаросту Станіслава Богушевича, Семена Филипівського та Семена Пражовського, які прибули на весілля до Костянтинова, приватного міста кн. Костянтина

Острозького. Зупинилися вони в домі у міщанки, де в цей час перебував і Мартин Кунат, князівський слуга. На весілля київські гості з'явилися з великою кількістю озброєних слуг і стрільців: «маючи ручници набитые и жаквы запалены и на зваду з слугами княжати его милости через два дни неділю и понеділок замовляли».

А от слуги князя, «которые завъжды покой заховывати звыкли, оное звады ся хоронячи», на те не зважали. Тоді кияни, бачачи, як трудно розпочати з поважними волинцями сварку, вже на третій день звернули увагу на Андрія Стрелецького, що проїздив Костянтинів у справі кн. Острозького. Вони без причини погналися за ним далеко за межі міста, «хотячи его забити або якую небезъпечност здоровю его учинити». А потім, повернувшись, знову почали зачіпати слуг князя. Зокрема Богушевич, намагаючись розпочати сварку, сказав Кунатові «ніякоесь слово межи людми у мовенью незвычайное «швайкъ». Тоді Кунат запитав його, що то значить. А той Богушевич знову сказав «швайк», а також запропонував Кунатові вийти, якщо хоче довідатися, що то є. Однак поважний волинець як той, «который завъжды у поцтивых людей милостю и добрымъ захованемъ, а не звадами, бавитися был звык, пустил то мимо себе и за нимъ не шол». Однак така миролюбність князівського слуги його не порятувала і в результаті бійки Кунат загинув. А ось яку коротеньку, але дуже показову замальовку типового конфлікту знаходимо в одній зі скарг:

«Бокей задал ему слова, ущипливыи доброй славе его милости; пан войский [Василь Гулевич], не терпячи ему того, поведил, иж лжет на него, яко пес, и далей, яко ся то звыкло от почтивых платити. Потомъ было то пришло и до кордов».

Зіткнення відбувалися не лише під час випадкових зустрічей, а могли й плануватися. Так, Василь Іванович скаржився на Політана Чеконського, який, підстерігши його в полі, «слова влостьных усть своих неучтивыми, шкарадными, доброй славе, заволаню и учтивости моей доткливыми, на мене, человека спокойного, торгнувшись и нестыдливое рутившись, мене злаял, зсоромотил, зфукаль и зелжел, бить порывалсе и з ручницы в мене стреляти хотелъ».

Традиційно до конфліктів призводило й тісне співжиття сусідів по маєтку. Так Андрій Яцкович Ворона-Боротинський звинуватив свого брата і сусіда Яна Яцковича Ворону у затриманні його п'яти свиней, які нібито випадково перескочили через перелаз у просо сусіда. Ян визнав, що одну свиню тримає у себе, а четверо повтікали, «Стиром додому поплили». Запрошений Андрієм на розмову з братом возний розповів у замку, що під час оглядання ним місця події Ян Ворона сказав братові, що той не може обійтися без того, аби не затримати у себе чужих гусей і свиней. Тобто він звинуватив Андрія у негідних шляхтича вчинках - приховуванні чужого. А Андрій на те не

забарилася і сказав: «Злыи чоловече, кривьду мне на томъ чинишь, абыхъ ся я мель чужими гусьми и свинями обыходити». У ту ж хвилину «панове Воронове оден другого, пан Янь с кием, а панъ Андрей с кордомъ, кинулися и там же зараз на перелазе пан Янь на пана Андрея кием ударил, он ся ему кордомъ уложиль». Так «пан Ян и пан Андрей побили и поранили». А питання, яке дискутували перед бійкою брати, яким шляхом свині потрапляють у просо – перескакуючи через перелаз чи припливаючи Стиром – так і залишилося без відповіді.

Траплялися випадки, коли шляхта у церкві починала з'ясовувати стосунки, уживаючи лайки та застосовуючи фізичну силу. Так, Лев Несвіцький скаржився на свого недоброзичливця, який у неділю «пришедчи до церкви, не маючи до мене никоторое потреби, мене, человека спокойного, словы невчтивыми, доброй славе моей ущыпливыми, соромотилъ, и торгалъся до шабли, хотячи мене бити, и на здоровье мое отповедалъ ку великому жалю моему». Саме в церкві під час служби Божої ще один «герой» «голосомъ великимъ волаючи», погрожував своєму недоброзичливцю: «Я долго ль коротко на горле пана твоего посежу». А Іван Єлович-Букоємський скаржився на побиття свого служебника Мартина Сичевського Адамом Букоємським під час недільної служби у букоємській церкві: «Шляхтича учтивою, безборонного у самого олтаря церкви Божее закону хрестиянского в Букойме кийми збил и змордовал, зранил и квалт церкви Божее учинил». Ось ще одна яскрава замальовка, пов'язана з храмом. Під час недільної служби Семен і Олехно Шишчичі зі своїми помічниками і слугами, озброєними «розными бронями, з гаркабузы, з ручницами, з луки, з стрелами, з рогатинами, з корды, з мечами» прийшли до церкви, де на той час був служебник Федора Солтана Ждан Григорович з дітьми свого пана. Олехно, «не маючи жадное бачности наперед на Бога и на спеване хвалы Божее», схопив Ждана за груди і почав його тягнути з церкви, а той, «держачис за крылос», кричучи і опираючись, втік у вівтар до попа. На той час, оповіщена про пригоду пані Солтанова, прибігши до церкви, «с плачем просила, абы ся в том позагамовал, а в дому Божем при спеваню хвалы Божее квалту жадного не чинил». Врешті, закінчився інцидент, як на початковий драматизм і експресію, за звичним сценарієм – словесними погрозами: «Едучи от церкви, погрозки пан Олехно чинил, мовечи, где кольвекъ которого з вас, слуг панских, перенемши, руки и ноги отрубаю и не толко вам, слугам, але и пан вашъ нехай ся стереже».

А от Вінцент Билина влаштував засідку на цвинтарі біля костелу, де перестрівши Катерину Михайлову Корбутову, усіяко її ображав: «словами брыдкими, гонорови протестуючое шляхецькому шкодливими, порываючисе з киемъ до протестуючое, од костела ажъ в рынокъ провадечи, лжил, соромотил и дивовиска людемъ рознымъ набавил».

Погрози та образи чинилися в публічних місцях, у присутності значної кількості глядачів, а, як відомо, такий спосіб дуже ефективно знімає напругу. Ба більше, присутні були не лише глядачами, а й зазвичай втручалися в конфлікт, не допускаючи виходу його за прийнятні межі. Тому часто виявлялося, що зупиняли конфлікт і стримували нападника саме його приятелі, яких він запрошував у помічники. Бо геть незле, коли поруч був той, що гамував.

У скаргах опис дуже драматизувався, адже нападника треба було зобразити в найчорніших барвах, а себе представити безборонною жертвою. Такий перебіг конфлікту, де рушниці у нападників не стріляли або ж кулі від пострілу мало не впритул не влучали, де піший шляхтич утікав від натопту вершників, де самотній і часто беззбройній жертві вдавалося порятуватися посеред до зубів озброєних і сповнених рішучості вбити ворогів, цілком типовий для скарг. Свій порятунок скаржники пояснювали Божим заступництвом.

Власне, й нападники у багатьох випадках не мали на меті завдати ворогові непоправних шкод, а намагалися застрашити, продемонструвати свою рішучість мститися, перед свідками-глядачами. Найочевидніше характер демонстрацій виходить на яв у епізодах з вогнепальною, неліцарською зброєю. Дивовижним чином вона масово не спрацьовувала у низці епізодів. Так, Богуш Липленський оповідав про напад на нього під час ярмарку в Горохові синів свого недоброзичливця Івана Холоневського, коли у значній кількості нападників одночасно відмовили рушниці:

«Оныи сынове его, будучи на мене поготову кождый с пулгаком и слуги вси с пулгаками, приложивши курки, до мене прискочили, и до мене, яко до якого звиряти стреляти, змиривши ручницы, попускали, и праве сам такъ Богъ хотиль, жи им ручница ни одна стреляти не хотела».

На такий же спосіб порятувався і Станіслав Ясинський, туличовський урядник княшгині Курбської, від кулі Станіслава Вориського під час наїзду: «стал первой за бороду рвати и по виденю мене бити, а потом, дей, до мене з ручницы стиснул, которая, кгда, дей, не спустила, я-мъ ледво от него втек». Однак якщо шляхтич таки мав намір провадити свою справу в суді, йому потрібно втиснути цю скаргу в текст позову, де писати образливі для обвинуваченого слова заборонялося Статутом. Також шкоди мав засвідчити возний, який міг побачити геть не те, що хотів розповісти позивач. Про всі ці колізії в наступних дописах.

А це вам від Чезаре Ріпи алегорія перестраха

30 травня 2020

ДОРОГОЮ ДО СУДУ: СВІДЧЕННЯ ВОЗНОГО

Отож вніши скаргу до суду, потерпілий мав узяти возного, зазвичай за розпорядженням підстарости (заступника старости), для засвідчення усіх обставин події. Якщо йшлося, скажімо, про побиття, то він мав перерахувати усі сліди на тілі жертви та завдані шкоди, якщо про напад на маєток – підтвердити всі ознаки насильницького вторгнення, заявлені у скарзі. Очевидно, що більшість інформації возний отримував від самого потерпілого, ба більше – якщо свідчення мали складніший характер, аніж згадка про кілька синців чи ран, то сам потерпілий і готував для возного письмову «реляцію», яку той заносив до ґроду. А тепер уявімо ситуація – возний неписьменний. Звучить досить чудернацьки, адже на ньому лежала низка обов'язків, які на позір вимагали не просто вміння поставити підпис, а й скласти текст. Однак така ситуація була геть не рідкісною. Відповідно, возний часто засвідчував у ґроді не те, що бачив на власні очі, а ту інформацію, якої потребував потерпілий. Часто він навіть достеменно не знав, про що ж у тих «його» свідченнях ідеться. Тож скарги на возного про фальшування досить часто зустрічаються в судових книгах, за що згідно зі статутним приписом передбачена була смертна кара. Ми ж звернемо увагу на ті колізії, які виникали через неписьменність возного, який до ґроду подавав ту інформацію, яку їм надали зацікавлені особи:

«я самъ читати не умею, ведле мысли своее написавъши на термине сознание мое, подали на урядъ к ґродъський луцкий, то есть якобымъ мел огледати и видети чотыри раны у пана Юръя Кошиковъского, чогом ся никгды не видел».

З аналогічною заявою зустрічаємося і в іншій справі, де, щоправда, возний сказав, що не вміє читати і писати саме «по-руськи»:

«Я по руски и писати и читати не умею, а тую протестацію и сознание мое пан Аньтонъ Заболоцькийи власною рукою своею писал и маю о томъ ведомост, ижъ в томъ сознанию моемъ болшей написано, нижли я видел и слышал, и што справовал».

Також Ян Оборський з дружиною Тетяною Микитянкою (з Білостоцьких), яких Тихно Ржищовський звинуватив у захопленні маєтку, заявили, що возний подав до ґроду неправдиву «реляцію». Адже возний неписьменний, тож позивач міг вписати в акт усе, що хотів. Цей факт підтвердив і сам возний Матис Славоґурський: «Самъ читать а ни писать не вмею, што хотиль панъ Ржищовскийи, то себе написалъ». У підсумку судді, порадившись зі шляхтою, що була на судових засіданнях, звільнили відповідачів від обвинувачень.

А Матей Вигнанський скаржився на возного Щасного Злобоцького, який неправдиво визнав у суді, нібито скаржник не поступився маєтком згідно з трибунальським декретом. Також возний не подав до ґроду акт, який приготував для нього Вигнанський, позаяк той возний не вмів читати і писати. У цьому зв'язку показова справа між Станіславом Кандибою як позивачем та возним Ісакієм Долмацьким, зауважмо, письменним, який нібито неправдиво свідчив, що певного дня був у Бубнові, Житанях і Наврятині при передачі маєтків Адамові Прусиновському. На процесі возний визнав, що насправді там не був, а до ґроду подав цидулу, яку, за попередньою версією, йому було підкинута, тож він «за ошуканьемъ чиимсь цедулу подкиненую, не ведаючи если бы в ней што противного и шкодливого было, до книг зозналем». Згодом Долмацький не лише назвав ім'я особи, яка йому подала (а не підкинула) для визнання реляцію, а й звинуватив безпосередньо Прусиновського у підготовці неправдивого визнання:

«Тая омылька в реляцыи моеи, на поданье именей пану Прусиновскому учиненое, сталася не через мене, але через самого жъ пана Прусиновского, бо дей мни цедулу написаную пан Прусиновский подал, розказуючи, абым ей подал до книг. Которую я розумиючи, жебы ничого противного сумненю моему ку шкоде ничией не написано, не читаючи ее, оддалемъ до книг. Прето, дей, не зо мною, але с паномъ Прусиновскимъ панъ писар о тое нехай чинить, а я, дей, и тепер тое зезнаваю, жемъ на тотъ часъ и день, в реляцыи помененый, в Селцу, в Наврятине, Житанех и Бубнове не был и его милости пану Прусиновскому тыхъ именей не подаваль, толко цедулу готовую, мне даную, не ведаючи, што в ней было написано, до книг подал, и просил волности»

Возний заявляв, що постраждалий писар Кандиба має позивати до суду не його, а зацікавлену сторону – самого Прусиновського. Врешті, возний Долмацький заявив, що присягав на свій уряд, відповідно, та присяга стримує його від неправдивих свідчень. Він відмовився від своєї реляції, твердячи, що вчинив її неумисне, не на шкоду Кандибі, але «будучи ошукальий и цедулою подкиненою уведений». Суд підтримав версію Долмацького та скасував його визнання, зроблене на підставі «підкинutoї цедули». Цим би, схоже, справа й закінчилася, однак позивач Кандиба заявив, що йому того не досить – він вимагає для возного покарання згідно з правом.

Тоді Долмацький попросив у суддів дозволу присягнути, що вчинив так «неумыслне и не ку шкоде» позивачеві. Судді, «прихилиючисе до права посполитого, которое болшеи до высвобоженъя, анижли до караня прихилнымъ быти учить», наказали Долмацькому підтвердити неумисність своїх дій присягою, особистою і двох свідків-«співприсяжників». Однак

возний, погоджуючись на персональну присягу, запротестував проти присягання сторонніх осіб і попросив про апеляцію до Трибуналу, що суд йому дозволив.

Вознівська присяга, на якій наголошував у попередній справі Ісакій Долмацький, справді могла стримувати возних від порушення своїх обов'язків. Звернімо увагу на заяву возного Андрія Хрінівського про те, що Олександр Рогоза за подарунок чи немалу платню намовляв його подати до луцького ґроду письмове визнання, ніби він чув про обвинувачення Євтуха Маркушевського злочинець перед стратою у м. Зв'яглі. Однак возний твердив, що він, «паметаючи на пана Бога, и на присягу, и на учтивост свою», тих видуманих речей перед ґродським урядом не визнав. В іншій справі возні теж заявляли, що відмовилися вчинити фальшиве визнання, «стерегучи правды, сумнения, чти и доброе славы своее. Яко за пострахами, так и за намовами их приятелскими, тогосмы не чинили и не учиним, чого ся не годит».

Очевидно, що сильним стримувальним мотивом перед фальшуванням мав бути і страх втратити шляхетську честь/добру славу, тобто відповідальність перед шляхетською корпорацією. Адже особа, звинувачена у невідповідному вчинку, мала почуватися як «чоловекъ, на почтивости убитый, заражоный, а праве мертвый». Саме цей мотив – у центрі скарги возного Івана Покощовського, який звинуватив Романа Козинського і возного Матиса Славогурського у наклепницькій заяві про його нібито фальшиве свідчення, «торгнувшисе небогобойне небачне и невстыдливое на добрую славу и почтивост мою». «Уражений» Покощовський акцентує увагу на своїй належності до шляхетського стану та урядницькому сумлінні: «Я, человекъ учтивый, почуваючисе в том, иж живучи на свете побожне и живот мой ач худый, леч учтивый, шляхетский, в боязни Божои проважу и урядом моим, стерегучи сумнения моего, пристойне шафую».

Утім, всі ці чинники далеко на завжди ставали на заваді бажанню збагатитися чи приятельським лояльностям возного. Так піп із Суська визнав, що возний Войтех Яблонський перед смертю під час сповіді поміж інших гріхів згадав і своє визнання проти сокольського бурмистра Гаврила Пінчука, яке він учинив на користь колківського єврея Мошка Бахуровича, засвідчивши рани і шкоди, нібито заподіяні євреєві бурмистром. Насправді жодних ран він не бачив, а визнав «за прозбою того жида и за подаркомъ пары золотых чирвоных». Тож на смертному одрі возний просив попа, аби він факт фальшування «до ведомости людское отнес и оповидил».

Актові книги містять чимало скарг на фальшування возними своїх визнань. Наостанок наведу промовисту історію, яка, до того ж, демонструє страх ранньомодерної людини перед присягою. Володимирський ґродський писар Станіслав Кандиба, про якого вже згадувалося, звинуватив ще одного

возного Мартина Дегтевського у фальшивій реляції, що оскаржений, зрозуміло, заперечив. Обидві сторони заявили, що готові присягнути на доведення своїх тверджень, однак суд, керуючись принципом – «оскаржений ближчий до одводу», наказав саме Дегтевському присягнути тут же в суді. Коли ж возний приступив до Євангелія, то почав з плачем просити присутніх виступити посередниками перед Кандибою, щоб той звільнив його від присяги, адже визнання були неправдиві. У підсумку суд скасував реляцію возного, та й по всьому – Мартин Дегтевський і далі фіксується як возний. Щоправда, в іншому випадку возний Михайло Голуб Сердяницький, неписьменний, чиє неодноразове фальшування було доведене, втратив свій уряд. Однак воєвода, у відданні якого перебували возні, вимогу обвинувачів скарлати «фальшера» на горло згідно зі статутним приписом, відхилив, мотивуючи тим, що потрібно виявляти милосердя. Строгу кару – позбавлення життя возного за фальшування – на Волині, схоже, не практикували. Тут воліли дотримуватися принципу: суд має бути «прихилнейшимъ ку вызволенью, аниж ку караню».

Отож і судді, і шляхтичі, що розпочинали судову справу в суді, цілком уявляли умовність і скарги, і визнання возного, і свідчень т. зв. свідків, які мали збігатися між собою в усіх деталях, а значить, готувалися в одному місці і зазичай однією рукою

А це вам возний від аматора-художника, підписка канцелярії житомирського замку

31 травня 2020

ВАСИЛЬ ГУЛЕВИЧ ПРОТИ ВОЗНОГО ЗАХАРІЯ ГУЛЯНИЦЬКОГО

Возні, ці горді маленькі урядники, без яких не обходилося жодне публічне дійство, зокрема й приватного характеру (заручини, весілля, похорони, сімейні конфлікти тощо), не лише могли ситуативно свідчити на користь шляхтича, що їх винаймав, а й «офіційно» служити вірою і правдою окремим особам. Своїх власних возних мали не лише князі чи каштелян-сенатор Мишка-Варковський, а й цілком собі «середнячок» на Волині Ян Циминський. Такі офіційні свідки-слуги могли виконувати переважно доручення свого пана, а могли служити й усьому шляхетському загалові, але з особливою увагою ставлячися до доручень саме пана. От що для возного було обов'язковим – це «прописка»: він мав бути осілим, себто мати землю у повіті/воєводстві, де виконував свої обов'язки. А тому прибульці, готові прислужитися вознівством панові, отримували від нього волоку землі під гарантії майбутніх послуг. Обов'язковою була й присягність возного. Чесно служити загалові, правдиво визнаючи усе, що бачив і чув, возний обіцяв перед лицем Бога та у присутності великої кількості шляхти в замку під час судових сесій. Утім, міг присягати й перед воєводою, який теж мав право «постригати» цього маленького за статусом, але важливого урядника. Як зазначав «літописець» різних сторін шляхетського життя Лукаш Гурніцький, «мало не все право ваше на возному зависло».

Возні були двох типів: ті, кого у возні «посвячував» воєвода, і ті, хто отримував свій уряд за королівським наданням. Перші могли діяти переважно в межах свого повіту, щонайбільше – воєводства, другі (генеральні возні, або просто возні генерали) – зазвичай на Волині, Київщині та Брацлавщині, але принагідно і будь-де в межах Речі Посполитої. Та все ж головним місцем роботи возних був їхній повіт чи воєводство.

Ритуальне постриження возних відбувалося для того, аби вони краще бачили й чули усе, що мусили офіційно засвідчити в замку. Однак, як ми переконалися з попередніх історій, часто возні з різних причин, зокрема й об'єктивних, свідчили не те що з примруженими очима, а й міцно їх стуливши. Отож чи не найбарвистіші історії в судових книгах – саме за участі возних. Ось вам перша – про нелегке вознівське ремесло.

В кінці жовтня 1572 р. на суд, що його очолював волинський воєвода і луцький староста кн. Богуш Корецький, потрапила скарга володимирського войськового Василя Гулевича на возного Луцького повіту Захарія Юнковича Гуляницького про фальшиві свідчення. (Історія ця відбувалася під час безкоролів'я, коли регулярні суди припинили свою роботу. Натомість діяв суд із обраних суддів-депутатів, очолюваний воєводою, який на момент Гулевичевої скарги засідав у маєтку Корецького Колчині під час шляхетського зібрання). У своїй скарзі Гулевич повідомляв, що 10 серпня

призначив на прохання княгині Ганни Миколаєвої Збараської у своєму домі в Затурцях суд над злодієм, підданим княгині, пійманим на крадіжці сіна «з лицем» у Гулевичевому маєтку Молчанові. Такий суд над залежними особами (слугами чи підданими) зазвичай відбувався за участі шляхтичів, приятелів зацікавлених осіб. З боку Гулевича було троє шляхтичів, а княгиня послала до Затурців локацького урядника Богуша Зайця з Яцком Бобицьким і возним Гуляницьким. Возний на початку запитав злодія, де він був затриманий і чому його ув'язнили. Той визнав, що крав сіно у Молчанові. Гулевич попросив усіх присутніх ухвалити справедливе рішення, однак уповноважений княгині Заяць запропонував віддати зловмисника йому на поруки, пообіцявши його покарати самостійно. Гулевич, судячи з усього, відмовив, на що Заяць пригадав Гулевичеві його «гріхи». Він запитав, чому Гулевич пожав жито на спірному з княгиною Збараською ґрунті ще до того, як справа була з'ясована, та звів його до свого маєтку, і чому не повертає трьох коней, які випадково приблукали на його ґрунт, та чому захопив яловиць. Ці деталі свідчать, що між Василем Гулевичем і кн. Збараською давно тривав конфлікт, обтяжений взаємними кривдами. Тож і підданий, захоплений при крадіжці сіна, навряд чи діяв на власну руку з корисливою метою, хіба, знаючи про ворожість між панами, вирішив нею скористатися. Гулевич у відповідь на оскарження Зайця відповів, що він жита не чіпав, натомість це піддані з усієї волості княгині Збараської за її наказом звезли «заручене» жито з його власного ґрунту до її Холопеч. Гулевич запропонував возному виїхати в поле і оглянути, куди ведуть сліди від коліс підвод, якими жито було вивезене. Возний на те відповів, що приїхав у іншій справі і в поле не поїде. З приводу коней Гулевич пояснив, що насправді із трьох прибудних два його власні з його власницьким знаком, які попередньо були пограбовані людьми княгині, чужого ж він готовий повернути. Худобу він перейняв у себе в просі, тож попередньо хай її власники заплатять за збитки. Після чого, як заявляв Гулевич, Заяць із возним поїхали геть. Однак потому Захарій Гуляницький, «над пристойність свою и присягу, которую вчиниль на тоть врьдъ свой, возное», зробив фальшиве визнання з приводу тієї історії в луцькому ґроді. Він нібито заявив, що у відповідь на питання Зайця про жито Гулевич погрожував і вчинив одповідь Зайцеві та всім слугам княгині Збараської, себто пообіцяв мститися. Також він визнав усі претензії до нього, пов'язані з грабеж худоби. Саме це як неправдиву інформацію й закидав Гулевич возному.

Цілком можливо, що нестриманий у словах Гулевич, про що свідчать інші справи за його участю упродовж багатьох років, на претензії міг відповісти погрозами, а також сказати традиційне – «грабив і грабити буду». Однак що ж насправді було записано зі слів возного до судових книг?

У серпневому записі повідомлялося, що возний був у домі Гулевича 10 серпня з Яцком Бобицьким і служебником Загоровського, якимось Скуринським без зазначення імені. Треба сказати, що визнання возного було значно коректнішим, аніж його представив Гулевич у позові. Возний оповів, що Гулевич відмовився віддати грабіж (коней і яловиць) на поруку, а з приводу пожатого жита сказав: «Што с-іял, то и пожал». Себто возний, схоже, подав частину інформації з ширшого контексту, вигідну для Зайця і княгині. Власне, як і сам скаржник Гулевич. Можливо, що Гулевич попередньо не бачив запису возного, а отримав інформацію у темних барвах від своїх приятелів, які переповіли те, що чули.

Утім Гулевич знайшов, що пред'явити возному. Він, і небезпідставно, твердив, що ніякого Скуринського, який нібито супроводжував возного, у нього в домі не було. Ба більше, Гулевич зазначив, що не міг визнати захоплення жита, яке насправді княгиня звезла до своїх Холопеч, про що він раніше скаржився у ґродах Луцька і Володимира. Княгиня ж, довідавшись про його скаргу, звернулася з листами до кн. Корецького і сеймика в Луцьку, жалючись на Гулевича, який нібито захопив її власне жито. Гулевич, вислухавши на сеймику скаргу княгині, просив воєводу і всю шляхту послати представників на затурецький ґрунт, аби побачити, куди ведуть сліди підвод, якими вивозили жито.

Врешті, три свідки, які з руки Гулевича були 10 серпня у Затурцях, засвідчили, що коли Заяць запитав войського, чому він пожав спірне жито, той відповів: «То на мене змышлена потвар». Ніби то ті слова підтвердив і Яцко Бобицький, свідок з іншого боку. Однак, як твердив Гулевич, його недобррозичливці швидко усунули Бобицького зі з'їзду, аби приховати свою «потвар» на Гулевича.

Захарій Гуляницький у відповідь на цю нову порцію оскаржень Гулевича заявив, що шляхту-свідків при возному не сам возний шукає, а йому їх надає особа, що для своїх потреб винаймає возного. Тож на кого йому вказали, того він і назвав, знає хіба, що той Скуринський служить Федорові Загоровському і мешкає в його мастку. Гуляницький запевнив під загрозою втрати «горла», що Бобицький і Скуринський підтвердять його слова.

Справді, обов'язкових двох свідків-шляхтичів при возному, т.з. людей добрих, передбачених Статутом, надавала зазвичай сама зацікавлена особа. Кн. Корецький та інші судді послали двох шляхтичів із возним опитати свідків Яцка Бобицького і Скуринського про обставини того, що відбувалося у Затурцях. Ті особи 9 листопада на шляхетському зібранні в Торговиці повідомити воєводі і суддям про результати свого розслідування. Бобицький, попередньо побувавши у домі Зайця, заявив, що знає про мету їхнього приїзду, але не буде відповідати на їхні питання, бо його до того ніхто не уповноважував. А Скуринський спочатку відповів їм гнівною тирадою,

спрямованою на лотра-возного, який хоче його негідним вчинком урівняти із собою, а потім запевнив присутніх, що дорожить своєю шляхетською честю і чинитиме відповідно: «Ведаю, дей, чого ездите, ижъ, дей, тот лотръ, возный, який сам, таким и мене хочет учинити, але ижем поцтивый шляхтич, хотям убогий. Тогда ми поцтивость мила, яко и на богатшому». Далі Скуринський сказав, що не був у Затурцях, тож недобррозичливці Гулевича нехай «кого иншого до своее баламутни- найдуть». Цікаво, що Загоровський був приятелем княгині Збараської, але його слуга відмовився свідчити так, як було вигідно княгині.

Воєвода, вислухавши свідчення, відклав справу на шляхетський сеймик 13 грудня.

Врешті 18 грудня Захарій Гуляницький на суді уповноважив вести справу від свого імені Богуша Зайця. Відповідачі поставили до суду й Скуринського, однак, за словами Гулевича, той чоловік не є служебником Василя Загоровського, на якого попередньо вони вказували. Адже того Скуринського, який служив ще Петрові Загоровському, королівському маршалку, знають на Волині поважні особи: «А того, которого вы теперь ставите, не знаю и не ведаю, если есть Скуриньский, бо Скуринский есть полякъ або мазуръ, а того вижу, ижъ литвинъ, и по полски мовити не вмееетъ, и не ведаю, если есть шляхътичъ». Свідок Скуринський на питання, звідкіля він, відповів, що не знає, де знаходиться маєток Скурин, хіба знає це його батько, а звати його Щасним. Судді визнали возного винним у фальшуванні на тій підставі, що Бобицький відмовився відповідати, а Скуринський точно не той, про якого згадували від початку. А позаяк возному ідеться про втрату життя, воєвода наказав Василю Гулевичу присягнути, що той Захарій Гуляницький вчинив фальшиве визнання. Онаяк у Статуті не вказано, має присягати Гулевич один чи зі свідками, тож воєвода відклав справу для наради із сенаторами на Варшавському сеймі. Возного ж віддали на поруки батькові Юнкові і братові Дахнові Гуляницьким, а за них поручився Петро Костюшкович-Хоболтовський, недобррозичливець Гулевича. Далі сліди цієї справи губляться. Очевидно, що справа була полагоджена поза судом. Адже присягати у таких випадках шляхта остерігалася. Врешті, у запалі суперечки, яка неминучо відбулася під час зустрічі у Затурцях, зопалу могло бути сказано чимало. Навряд чи Гулевич взявся би під присягою щось напевно стверджувати для того, щоб інший член шляхетської спільноти поплатився головою. Як свідчать інші справи, де вина возного була доведена, з подібним покаранням на Волині не поспішали. Врешті, до цього не допустила б і шляхетська спільнота, остерігаючись випадків, де рід за смерть свого члена міг вдатися до кровної помсти. Навряд чи цього прагнув і сам Гулевич, метою якого було не стільки покарати возного, скільки помститися своїй супротивниці кн. Ганні

Збараській через зганьблення її людей. А такі дії мали більшу ціну, аніж покарання «малої» людини.

Як бачимо, возні рідко коли дивилися на справу, в якій свідчили, з широко відкрити очима. З іншого боку, й сама спільнота вимагала від них цього лише тоді, коли за рахунок непривабливих деталей можна було очорнити ворога. Та й усі судові процедури були позбавлені строгості, якої від них очікує сучасна людина.

А наостанок вам пізніший епізод протистояння княгині Збараської та військового Гулевича. 11 липня 1575 р. Василь Гулевич скаржився на княгиню Ганну Збараську, кременецьку стростину, яка, зібравши «армію» шляхти з гарматами, гаківницями, рушницями і з іншою зброєю наїхали на його ґрунт, жито жнуть і топчуть. Серед нападників були брати Загоровські, Василь Семашко, Петро Костюшкович-Хоболтовський із синами та багато інших поважних людей на Волині.

Возний Хацко Чуват-Туличовський, якого підстароста надав Гулевичеві на його прохання, визнав, що все те бачив на власні очі. А коли возний повертався до Володимира, його перестрів Федір Загоровський з натовпом шляхти, який лаяв Гулевича «соромотними словами» та розповів, що той прислав до нього «список» через якогось обідраного хлопця, «менуєт его братом своим, вызываючи мене на руку, абых з ним отехал на сторону от людей битися, але, дей, я там не поеду, нехай ся тут з нами бьет». Себто Гулевич попередньо викликав Загоровського на поєдинок, «сам а сам або в ровном почти», однак супротивник відмовився. Потім до них під'їхав брат Федора Михайло Загоровський з цидулою до Гулевича, та змушував возного її везти. Хацко Чуват відмовлявся, але Федір Загоровський «почал ся на мене грозити, абых его взял. Я, боечися, абы мя тое ж не поткало от них, што инших возных у Холопечох потыкало, тот список есми от них взял, в котором пишут п[а]ну Гулевичу, лаючи и словы неучтивыми и досыт ущипливыми доброй славе его милости, отповедаючи на здорове и на маетност его милости, абы ся их стерег».

Возний Хацко Чуват на прохання Гулевича подав підстарості той «список отповедний», який послали Загоровські війському у відповідь на його виклик на поєдинок. Писар поставив на ньому свій підпис, однак до книг записувати не став, «для слов соромотных», яких увічнювати не годилося. Отож чи міг суд вирішити подібні справи, де епізодів протистояння було багато, а жертвою поставав той, хто першим вирішував бігти до суду? Судді не розглядали конфлікт у цілому, а діяли в рамках конкретної скарги та покладаючись на вкрай непевних свідків, зокрема й офіційних – возних. Судова справа лише посилювала протистояння сторін у конфлікті. Адже поскаржитися до суду – це нанести удар по добрій славі супротивника. Натомість полагодити суперечку із врахуванням усіх обставин під силу було

хіба приятелям на їхньому третейському суді. Саме під цим кутом і варто розглядати суд.

1 червня 2020

ВРУЧИТИ ПОЗОВ. ЦІНА РИЗИКІВ

Возні, що через особливості свого ремесла часто потрапляли в „гарячі точки“ повсякдення, не раз ставали випадковими жертвами, на яких поширювалася ненависть до безпосереднього ворога. Не ставало на заваді й те, що безпека возних охоронялася правом, а вони самі уважалися особами, що носять на собі королівський «маєстат». Особливо небезпечними були моменти, коли возний із судовим позовом з'являвся у мастку відповідача. Позов потрібно було уткнути у ворота шляхетського дому, або вручити його господареві чи його домочадцям. Однак, як пам'ятаємо, до суду позивали тоді, коли з обох боків уже накопичувалося досить образ. Тож емоції вихлюпувалися на того, хто приходив із поганою звісткою – возного та двох свідків при ньому. Ось як описував один із потерпілих свою пригоду:

«Мене, возного, посланьця врядового, соромотил, словы неучтьивыми на нас ся торгаль и листов врядовых и копей до рукъ своих не брал, и мене кием по руках, по листехъ и по копейх ударилъ, а потом и сторон тым же киемъ бил, и на остаток не одно тымъ, але и другими кийми з слугами своими нас з дъвора выбил».

А в іншому випадку незадоволений появою возного шляхтич кинувся до нього зі словами: «А тыс ли то нецнотливый возный с тыми позвы ездисьъ, наклали есте тых позвовъ немало».

Поширений спосіб розправи з возним, що фіксується на території всієї Речі Посполитої – змусити його з'їсти позов. Хацко Чуват Туличовський, скаржачися на шляхтича, який тицяв йому в рота урядові листи, статечно розмірковував, що він не для того вродився: «листы упоминальные и копии мни, возному, в губу пхал и казал их ести, чого, дей, я не звыкъ чинити, а ни ся на то вродил, абых мел листы ести, бо воле хлебъ або инъшие якие покармы, аниж листы, ести».

А інший возний скаржився на Івана Ощовського, який відмовився брати позов, «фукаючи на мене и поведаяючи, абыхъ их с капустою поелъ».

Свідки «люди добрі» при возному (у кількості двох шляхтичів згідно зі Статутом) теж часто відробляли своїм здоров'ям за ті вигоди матеріального і нематеріального характеру, що отримували від сторони, яка їх винаймала: «Кинулся на тых людей добрых, почал поличковати и бороду ему вырвал и, доставши сабли, плазом и тылцем бил, и потом пахолку казал нагнути за лоб, а сам обыходечи, пугою великою бил, а потом Мойсея также поличковал, саблею и пугою бил, и за тым их з кганку за лоб зволочити казал, там же их на доле слугам своим кийми бити казал». Більше того, якщо возний був уряником, чия безпека охоронялася правом і, відповідно, могла стримати нападника, свідки «люди добрі» такого захисту не мали: «Тебе, пане возный,

яко уряд почтив, але той стороне, што при тебе были, руки и ноги киемъ казал бых отбить, жебы знали, яко до мене с позвы ездити».

Врешті, до насильницьких дій щодо возного вдавалися і слуги високих урядників, з їхнього ж наказу. Так урядник кременецького старости князя Миколая Збараського, закликавши підданих «на гвалт», влаштував стрільбу по возному зі шляхтою, що принесли князеві позов до суду:

«Врядник почал мовити тыми словы недобрыми: „Здрайцы, тут болшей не будете ездити“. И з ручницы на мене стрелил, але так Бог хотелъ, же ручница нерыхло спустила, а ям вбок конемъ отскочил и покинуломъ ему тот позовъ в Белой Криницы у дворе на мурозе. А врьдник з людмы великими окриками за нами гонили. Быхмо не мели добрых коней под собою, мусели быхъмо там дати горла».

Інколи відповідач на певний час ув'язнював возних, намагаючись перешкодили їм у виконанні роботи, або ж примушував їх до неправдивих свідчень. Ось яку детальну замальовку залишив в історії возний Василь Гуляницький, якого Дмитро Яловицький послав зі свідками до Степана Боговитина Шумського до Боложовки з листом від луцького ґродського уряду (цього героя ми знаємо по історії із сидінням у кременецькому замку). Господар, якому возний спробував вручити лист, брати його відмовився та заявив, що вже рік жодних подібних листів не приймає. А потім, взявши возного за руку, увів його до світлиці і пхнув за стіл, тим часом наказавши замкнути ворота. Далі він почав вимагати від Гуляницького запису геть в іншій справі: «Мусишь сознати и листъ на себе дати, жес ты на потребе пана Яловицкого никгда не бывальъ». Возний просив Шумського: «Пане милый Шумский, дай ми, твоя милость покой, а не шарпай мя, ваша милость, бомъ я з уряду кгородского луцкого посланный, не на то тут приехалъ». Одной Степан настоював на своєму, погрожуючи тримати возного стільки, скільки знадобиться для отримання бажаного:

«Ба вжо што хочешъ, то чини, але бы ми тебе тут чотыри недели держати, только мусишь тоє, што я тебе кажу, мне вызнати». И иные слова непристойные, которыхъ ми ся тут передъ твоею млстью, пане подстаростий, яко передъ врьдомъ, мовити не годит, што мне пан Шумский мовиль, там же стоячи у светлицы».

Коли ж Павло Лосятинський, який приїхав із возним як свідок, спробував його оборонити, то лише викликав гнів господаря на себе: він так розходився, що аж дружина мусила його гамувати, заявивши: «Дай ему покой, пане порвань дяблу». Потім Степан Боговитин почав змушувати Лосятинського писати лист, якого потребував. Той відмовлявся неписьменністю. Тоді настала черга возного, який сказав: «Пане, дай ми, ваша милость покой, я писати, якомъ живъ, не вмею». Однак до послуг Степана виявився інший возний Степан Дедеркал, який саме був у нього в

домі, він і склав потрібний Шумському лист, вимагаючи від Гуляницького прикласти печатку. Той відмовлявся, кажучи, що не має, однак Шумський «пхнувши у груди, за мошну мене порвалъ, и, вынявши з мошонки печать, поведиль: «А то еси солгалъ, печать маешь, а поведиль, же не маю»». Тією печаткою Шумський скористався так, як хотів, а возного цілий день у себе у дворі тримав і лише надвечір відпустив.

Тож возні за свою працю ризикували поплатитися честю, здоров'ям, а в окремих випадках і життям. Скажімо, возного Марка Збранного розгніваний відповідач «збил, зморъдовалъ и зранил, и оный лист врядовый з шапкою у возного збито, а шляхта аж ледве повтекала, с которых ран оный возный, не ведаю, если жив будет». За ризики платити мали клієнти, хоч у Статуті й зазначалися точні розцінки за послуги возного, більше від яких йому заборонялося вимагати: «в справахъ вряду своего заховатися маеть верне, цнотливе, не вытягаючи шляхъты на подарки и на заплаты болшой, в статуте имъ постановлены, под каранемъ яко за фалшерство».

Однак, схоже, що і сама шляхта готова були платити значно більше від призначеної статутом платні задля можливості дотримання всіх формальностей або вигідних свідчень. Так служебник княгині Ганни Деспотівни Збараської Олехно Дух, скаржачись на луцького возного Дахна Гуляницького, зазначає, що виплатив йому винагороду більше від офіційно передбаченої: за проїзд 4,5 миль він заплатив йому копу. Згідно зі Статутом за проїзд однієї милі возному мали платити по 1 грошу, натомість за чотири з половиною милі Гуляницький отримав 60 грошів, що практично у 15 разів перевищувало норму. А загалом возний за одну справу отримав 3 копи, заробивши собі на коня, згідно з ціною, вказаною в Статуті. Утім, він ще й комизився, та, як оповідав Дух, у підсумку не виконав своїх обіцянок. Зупинюся детальніше на цій барвистій історії.

Добру платню Василю Гуляницькому призначили, судячи з усього, ще й тому, що до праці його покликали в неділю, коли він гуляв на весіллі. Тут, щоправда, клієнт потрапив у ситуацію не з власної волі: в замку йому видали лист-доручення на ім'я Василя Гуляницького. Возний пообіцяв відправитися у справі одразу по обіді, а Дух для нього знайшов там же двох шляхтичів свідками, яким теж заплатив за працю. Однак возний не лише в неділю не поїхав, а й дотягнув до середи. А Дух змушений був тримати тих шляхтичів при, «на страве свои ховал». Однак і в середу Гуляницький, «порану уставши, упатши у санки, не едучи зо мною до Витонижа с позвы, до дому своего до Гуляльник поехал». Дух, змушений відпустити шляхту-свідків, поїхав слідом за возним: «Я за ним и до Гуляльникъ». У четвер возний таки довів позови до Витоніжа, одна замість їхати до Козлинич, повернувся додому. Дух знову зібрав шляхту і в п'ятницю прийшов до Гуляницького, вимагаючи або повернути гроші, або виконати свою роботу. Однак і це на возного не

подіяло. В суботу Дух знайшов возного в корчмі, де Гуляницький прилюдно, давши шляхетське слово і руку, пообіцяв у понеділок їхати до Козлинич, а потому до Луцька, аби перед підстаростою визнати факт вручення позовів та записати визнання до судових книг. У понеділок він таки вибрався до Козлинич, але до Луцька не доїхав. Дух підсумував: «Мешкаю за тымъ вознымъ вже две недели, яко волочит мною, ку шкоде и втрате невинной». Загальна сума, витрачена на цю справу, за словами скаржника, склала 5 кіп і 46 грошів.

В іншому випадку зустрічаємося теж із фактом достатньо високої грошової оцінки вознівських послуг – вигідних свідчень на Трибуналі про фальшиве зізнання возного – з боку кн. Олександра Заславського, де лише завдаток складав 5 золотих. Князь просив, щоб із возним обходилися якнайкраще та добре годували. В окремих випадках клієнт забезпечував возного й конем для проїзду. Тож при певному активному режимі роботи вознівська платня могла бути цілком привабливою для небагатої шляхти.

Очевидно, що вознівська платня зростала за «правильні» свідчення, хоч возні, вступаючи у свій уряд, присягали не фальшувати «ні за посулами, ані приятню, ані за неприятню, ані за боязню». Як писав Лукаш Гурніцький про возних: «всяка його думка про пожиток і його має за найкращу річ на світі; визнає, як йому кажуть, або як йому гарно заплатять. І так кажуть возні: якщо визнаю справедливо, тільки гріш мені дадуть, а якщо неправдико визнаю, дадуть мені копу» (копа містила 60 грошів).

Отож недаремно в судових книгах немало заяв подібних то дісі, яку зробив Адам Гумовський у житомирському замку на возного Матиса Сулика: «Теды то все безурядовне фалшиве и несправедливе, але снат за коррупцьями сознавал и подавал».

А на малюнку вам ще один хлопець-возний.

2 червня 2020

ПЕРЕД ДВЕРИМА СУДУ

Отож позов відповідач врешті отримував. Однак прибути до суду він мав не на певний день, а на початок судової сесії. Позивач – ще раніше, принаймні за день до її початку, аби вписатися до реєстру справ, які розглядатимуться упродовж засідань. Перші три дні від заявленого початку сесії, яка зазвичай у ґродських судах Луцька і Володимира припадала на четвер, возний згідно з писарським реєстром дужим голосом мав «волати» – закликати відповідачів до суду. На понеділок таким чином припадав останній день, коли позвані або їхні представники могли зголоситися і справу «арештувати». «Арешт» означав, що відповідач готовий вести справу особисто або через адвоката, а чи має причини для її перенесення на наступну сесію («рок») і повідомляв про це позивача і суд. Далі укладався реєстр черговості провадження справ у суді згідно зі списком возного та писарськими помітками на ньому про те, обізвалася сторона чи «промовчала».

Далі реєстр вивішували на стіні судової господи, за яким сторони приблизно орієнтувалися у швидкості проходження справ. Також позивачі винаймали возного, який перед початком справи тричі виголошував імена відповідачів, себто закликав їх до провадження справи. У Статуті ці деталі не були прописані, тож вони могли бути досить варіативними. А значить, ними можна було зманіпулювати собі на користь. Так Криштоф Монвид Дорогостайський скаржився на луцького земського писаря Михайла Коритенського, який у реєстрі підмінив порядок справ: та, що йшла під тридцять дев'ятим номером, опинилася в списку дев'ятнадцятою, а чотирнадцята – двадцять другою. Чим це могло загрожувати, демонструє скарга Валентія Тиминського на урядників луцького земського суду, які мали розглядати його справу з Прокопом Хрінницьким, родичем підсудка Івана Хрінницького. Скаржник оповів, що вписавши свою справу до реєстру, «которые на каждый ден прибывають для ведомости сторонъ», він щодня приходив до суду, щоб з'ясувати, як рухається черга. На десятий день Тиминський поцікавився у підписка Яска Андросовича, чи є його справа у реєстрі, однак той запевнив: «Не толко нине, але за три дні не будет».

Скаржник, не покладаючись на слова підписки, дочекався, «коли суд засель, реєстр прибито», та пересвідчився особисто, що його справа не фігурує в списку. Тим часом судді, поки Тиминський ходив по своїх справах, ухвалили декрет на користь Хрінницького нібито через те, що позивач до суду не з'явився. Тиминський показував, що його справа знаходилася поруч зі справою Межинського, а її в реєстр ще навіть не внесли.

Врешті возний, який мав «волати» гучним голосом, міг ледь не шепотіти, як свідчив Дем'ян Мокренський у справі Василя Гулевича, що провадив процес у луцькому ґроді. Мокренський почув прізвище Гулевича вже тоді, коли

возний оголошував його таким, що не став: «Бог ве, як волано, подобно шептом, бом пилне слухал, а не мог есми слышати, одно толко слышно было, як почал суд здавати пана воиского».

А тепер уявіть, скільки народу збиралося перед судовою господою, якщо з кожною зі сторін до суду прибували адвокати, приятелі, без яких на важливі справи не їздили («на рочки для которых то справъ своих з немалым почтом людей колко десятми тутъ до Луцка приехал»), з приятелями їхні слуги, до них додавалися ті, хто з'являвся на судові засідання, як до театру та на товариські гульки («на горелку»), або ті, хто сподівався саме тут здобути протекцію впливової особи. Скажімо, слуги-землевласники князя Григорія Сангушка приїхали на судові засідання лише в надії, що там з'явиться їхній пан, а у них буде змога продемонструвати перед ним свою готовність служити. Очевидно, що вся площа Луцького замку, на який ми нині можемо подивитися, була заповнена шляхтою, налаштованою геть не мирно. Про те, що могло трапитися в замку, розповідали у своїх взаємних скаргах князь Януш Заславський та Дем'ян Гулевич.

Отож 1 жовтня 1597 р. кн. Януш Заславський скаржився перед ґродськими суддями на Дем'яна Гулевича, який спочатку вніс до ґродських книг протестацію, ущипливу для його доброї слави, сенаторського достоїнства і всього князівського дому. А потому прийшов до замку, «звюдши купу на то помочников своих» з рушницями та іншою розмаїтою зброєю, «слов ущипливых и шкарады уживаючи, на славу и учтивость такъ мою, яко и иных, которых до тое протестацыи своее примешал, руцаючи и оную счиплючи», ухопився за пуйнал (короткий клинок). Цим Гулевич, як твердив князь, зневажив «Бога и учтивость, зверхность его королевское милости, срокгость правъ, безпеченство судов, местце и час упривилеюванный». Суд через те мусив припинити свою роботу. Заславський також згадав про нібито якусь рану, що її Гулевич вказав у протестації. Однак князь зазначив, що рани не було, а лише подряпина на шкірі, яку собі завдав сам Гулевич «железною рукою, пуйнала добываючи». Заславський обіцяв відплатити ворогові за той «потвар» у певний час і певному місці.

2 жовтня того ж року вже Дем'ян Гулевич скаржився на кн. Януша Заславського, однак перед земським судом, чиї засідання збіглися з ґродськими. Тож у замку людей додалося. Гулевич демонстрував перед суддями «рану на твари кривавую и в голове другую битую» та оповідав, що з'явився до суду разом із двоюрідним братом Филипом Бокієм-Печиховським, який оскаржив князя Заславського у наїзді на дім. Князь же прийшов до замку «з бубнами, с хорогвями, з гайдуки, з ручницами и з розмаитою броню, правомъ заказаную, по два дни с тою всею катервою (натовпом) до суду, маючи двесте ручъницъ, приходил, холодникъ судовый в коло у два рады гайдуками, козаками, цти отсужоными, оставлялъ». Потім і в

суді «слова неуцтивими, фуками, лжем задаванья, иньшими розьмаитыми погрозками на мене и на сторону мою частокроть се торгаль». А потім словами «корьчомными» кинув у бік Гулевича, наказав своїм слугам перед судовими дверима убити скаржника, після чого ті заступили йому дорогу до суду, де сам староста сидів, аби Гулевич не міг перед ним пожалітися. Очевидно, що у таких скаргах суттєво перебільшували і кількість супроводу ворога, і тяжкість завданих шкод, однак вони передають атмосферу, що могла виникнути перед дверима суду.

А ось як до луцького замку прибув Василь Борзобогатий-Красенський, що привіз до гродського суду королівський лист про відтермінування вироку баніції:

«З немалымъ людомъ о сто коней в зьброях отвористых, на конехъ, з ручницами и с копиями, и с трубами, обычаемъ явъного неприятеля, над констытуцыи, взгаржаючи звирхность короля его милости, взрушаючи покой посполитый, презпеченство судов, правомъ посполитымъ объварованое, утверъженое, умоцъненное».

Таким же пишним був і його виїзд з міста в рицарських обладунках, «с копиями, з ручницами, в шишаках, давши знак трубою, якобы до певное потребы, на што вси стану рыцерского и местского гледили».

Важливість збереження спокою в замку як у місці публічному гостро розумілася законодавцями. Тож Статутом заборонялося з'являтися до суду і, відповідно, до замку зі зброєю, «с деревом, з ощепом, з ручницею, з луком и с кушою и з иными всякими», окрім меча, шаблі і корда (коротка клинкова зброя), невід'ємних аксесуарів «вбрання» шляхтича. Низка сеймових конституцій посилювала відповідальність шляхти за використання зброї в замку. За такі ексцеси траплялося й покарання. Так за уживання вогнепальної зброї та «шабел добывання» слугами Остафія Малинського і Миколая Семашка недалеко від судової світлиці, винуватці були покарані ув'язненням на шість тижнів у верхній вежі без права її покидати. Очевидно, що така кара радше була ударом по честі, аніж реальним покаранням.

Утім, пригоди шляхтича, що з'являвся до суду, не закінчувалися й тоді, коли він потрапляв до судової господи, про що далі.

Нагадаю, що у замку сиділи в ув'язненні, а також перепрошували за образи в присутності великої кількості шляхти під час судових засідань, врешті, чого там тільки не чинили 😊

3 червня 2020

ПЕРЕД СУДОМ

У судовій господі обиччям до обличчя поставали три групи: нормативно нейтральні судді, які з ретельністю терезів мусили зважувати аргументи сторін, зберігаючи спокій та не втручаючись, і двоє супротивників (у супроводі приятелів), чії конфліктні стосунки до моменту появи у суді могли перетворити їх у запеклих ворогів, готових мстити на будь-який спосіб. Очевидно, що чим більше приятелів залишалося по іншій бік дверей, тим спокійнішою мала бути атмосфера в господі. Адже сама зустріч на близькій відстані могла спровокувати черговий акт ворожості. Ось як описав свою зустріч із адвокатом свого ворога Матеєм Стемпковським 26 червня 1586 р. у володимирському ґродському суді Матвій Малинський: «будучи мене тут в ызде судовой, при бытности немало зацных людей, первой ся на мене зьлыми ущипливыми словы самъ торгнуль, потом, добывши шабли, хотел мя тяти». Однак миролюбний Малинський, узявши шаблю із рук свого недоброзичливця, подав її суддям. А помічники Стемпковського, «добывши шабель, хотели мя рубати». Однак допомогли втихомирити тих осіб, які забули про обов'язок зберігати спокій в місці, що охороняється правом і звичаєм, почитиві люди-шляхта: «немало зацныхъ людей шляхты, которые при томъ были, гамовали и мене боронили».

Утім, ви вже знаєте, що скаргам віри немає. На те, що Стемпковський здатен буде запропонувати свою версію події, вказують деталі жалібних плачів Малинського, які підтвердили ще дві особи. Зокрема князь Андрій Козека засвідчив, що Стемпковському допомагав Ждан Миронович, який кидався «неучтьивыми словы» на скаржника. А Василь Малинський оповів, що від добрих людей отримав вістку про скаргу на нього Стемпковського, нібито він побив і скаржника, і Ждановича.

Отож скарга Малинського – це не просто сконструйований текст, це крок на випередження скарги Стемпковського. Таким чином Малинський намагався спростувати потенційне звинувачення й кинути тінь на ворога. Він, з одного боку, говорить про свою готовність хоч зараз довести свідками, почитивими людьми, своє звинувачення, а, з іншого, заявляє, що суд не має права провадити засідання, бо серед суддів неосілий писар. Про вимоги до суддів ми з вами поговоримо за мить, а поки подивімося, що у своїй скарзі днем пізніше розповів Стемпковський. Він скаржився на Матвія Малинського, який, зібравши «громаду» помічників, зокрема князя Андрія Козеку та Василя Малинського, прийшов із ними до суду. Привітавшись зі Стемпковським посеред судової господи «под заслоною неякое приязни», Матвій Малинський спочатку шарпнув його за руку, а потім захопив за горло. А його помічники кинули Стемпковського на землю і взялися за зброю. Сам Малинський, вихопивши з піхов у жертви шаблю, ударив його штихом, ледь

присутні його порятували. Стемпковський продемонстрував перед возним збите й подряпане обличчя, спухлу праву руку та пошкоджений одяг. Як він твердив, те все сталося у присутності судді Федора Курцевича, який послав до винуватців возного, аби він їм від імені суду наказав – не виїздити з міста, поки їхній вчинок не буде розглянутий в екстремному порядку в суді. Також суд на прохання Стемпковського дозволив йому провести слідство (шкрутинію/scrutinium/вивідування), опитавши перед урядниками усіх присутніх. Першим свідчив суддя, який розповів, що Малинський, привітавшись зі Стемпковським, почав викликати його на поєдинок, пропонуючи вийти під замок. На що йому адвокат відповів: «Я тут не по тое приехалъ, але на роки, где ся правом, а не войною обходятъ, про тожь ижъ часть и мечьце». Тоді Малинський подав руку Стемпковському, а коли той її потис, Матвій шарпнув його на себе. В тій громаді людей суддя побачив лише, що Стемпковський лежить на землі, а Малинський, вирвавши у нього шаблю з піхов, мало його не прибив до землі, «ажъ его некоторые люди заледве оборонили». Таким же чином свідчили й чотирнадцять шляхтичів, а значить, принаймні більша їх частина була очевидцями. Стемпковський також жалівся на «неучтиві» слова і погрози від Малинського буквально перед суддівським столом, що бачили й самі урядники.

Судді, поміркуювавши над тією справою, відправили її на розсуд короля. А Матвій Малинський, аби перешкодити роботі суду, повивозив усіх возних з Володимира і тримав їх кілька днів невідомо де. Тож судді змушені були припинити засідання. Мушу сказати, що шляхта усіляко клопоталася збереженням спокою в суді, про що свідчить низка сеймових конституцій. Зокрема на це вказує і вимога присутності в суді з позивачем/відповідачем лише адвоката і не більше двох приятелів.

А тепер про суди та як і з кого вони формувалися. Почнімо із ґродських, які по суті представляли колективного старосту (королівського намісника повіту) за його відсутності. На Волині таких повітів було три – Луцький, Володимирський та Кременецький, і, відповідно, три ґродських суди. Староста сам обирав ґродських урядників – підстаросту як свого заступника, суддю і писаря, зазвичай зі своїх слуг і клієнтів. Тож вони своїм становищем завдячували патронові та зобов'язані були йому своєю лояльністю. Зв'язок старости із ґродськими урядниками вибудовувався, очевидно, на досить сильних емоційних почуттях; пригадаймо спробу «розлучитися» зі старостою кн. Олександром Пронським його підстарости Станіслава Петровського, яка сприймалася патроном як особиста образа. Пропоную також скаргу старости Олександра Жоравницького на свого слугу, ворітного луцького замку, в якій він розповідав, що той слуга тримав у своєму домі «трутизну» йому на згубу: «то ест жаба сухая, которой губы нитями зшиты, ку тому тресочки малые, нитями повязаные, про том теж земля и воск черныи». Ворітний натомість

виправдовувався, що отримав те все від знахарки (баби) для того, аби відновити добре ставлення пана, почувши, що деякі люди його «на ласце панской псовали». Баба йому пообіцяла: «Коли тое при собі мевати будеш, то до тебе пан ласкавъ будет».

Отож ґродські урядники мали бути довіреними особами старости, і, як видається, робити все, що скаже пан. Цю небезпеку усвідомлювала шляхта, яка цілеспрямовано на своїх сеймиках вимагала, аби всі без винятку урядники були осілими в повіті, себто землевласниками, членами шляхетської спільноти, а також присягали, вступаючи на уряд. З часом почали присягати навіть підписки, які не мали формального урядницького статусу. Це мало послабити зв'язок старости зі слугами, адже на служебницькі стосунки накладалися й зобов'язання перед приятелями, родичами, сусідами, а в цілому – перед усім шляхетським загалом, який міг знеславити особу, що чинила невідповідно, порушувала «святу справедливість» та неписані правила почтivity шляхтича. Утриманню ґродського урядника в певних рамках мала сприяти й присяга, що складалася публічно, у присутності шляхти, зазвичай перед початком судової сесії. Врешті, був ще один надійний запобіжник проти урядницької сваволі – Трибунал, де спеціальна сесія призначалася для розгляду скарг на урядників. На Волинське і Брацлавське воєводства юрисдикція Люблінського трибуналу поширилася у 1589 року. А там справи розглядали представники інших воєводств, з якими порозумітися було значно складніше, аніж зі старостою. Програш загрожував матеріальними і моральними втратами, а на це слід було зважати. До того ж, реалізуючи важливий принцип судочинства – «ніхто не має бути суддею самому собі» – шляхта методично добивалася, аби старости у власних справах судилися в іншому повіті (навіть «простую кривду староста в своем уряде справоват се не може, ани себе справедливости доводит»). Звернімо увагу, як самі урядники говорили про себе у тих випадках, коли їх звинувачували в допомозі своєму панові-старості: «Тут тепер не староста ани субъделекгать [заступник] его одправуеть, тылко уряд кґродский, который присягъ справедливое судити, не будучи жадным слугою»; «Кождый, будучи присегою обовязан, каждого справедливое ведле права судит повинен».

До питання справедливості судових рішень ми ще повернемося, а зараз коротенько ще про один суд, з яким ми зустрінемося – земський. На відміну від ґродського суду, який переважно займався кримінальними справами і мав засідати в середньому до шести разів на рік, земський був виборним, до його компетенції належали цивільні справи, а засідав він у фіксовані терміни тричі на рік (в перші дні січня, після Трійці і після 19 вересня). Шляхта на сеймиках обирала по чотири кандидатури на місце судді, підсудка й писаря (які складали земський суд), а король із номінантів обирав одну кандидатуру, яка

й отримувала з його руки пожиттєвий уряд. Всі урядники мали бути осілими у своєму повіті та публічно присягти не лише у присутності великого числа шляхти, а й за участі сенатора (воєводи чи каштеляна).

Отож наостанок вам справжня драма амбіцій та боротьби за символічний капітал у шляхетській спільноті, що розігралася у Володимирі в січні 1592 р. між давніми недоброзичливцями, а інколи і відвертими ворогами, волинським воєводою кн. Янушем Острозьким і каштеляном Михайлом Мишкою-Варковським. На початку засідань земського суду мав присягати новообраний підсудок Григорій Кисіль-Низкиницький, однак у призначений день для слухання присяги не з'явився волинський каштелян. Він прислав листа, де повідомляв, що хоч його шляхта не просила прибути до Володимира, однак до нього особисто звертався підсудок Кисіль, а також писав воєвода. Але, вирушивши в дорогу, він отримав звістку з дому про набіг татарів і мусив повернутися. Того ж 28 січня володимирський війський Василь Гулевич, ще один каштелянів ворог, вчинив протестацію від імені волинського воєводи кн. Януша Острозького і свого власного, в якій повідомив, що Мишка був поінформований про свій обов'язок слухати присягу. Однак воєвода, передбачаючи підступ з боку каштеляна, написав до Гулевича, поклавши на нього свої повноваження. Війський зрозумів, що на умі у Мишки – звинуватити кн. Острозького у зірванні судових засідань, тож швидко вирушив до Володимира. Частина шляхти, проте, не дозволила Киселеві присягати, уважаючи Василя Гулевича невідповідною особою для нагляду за таким важливим актом. Та й сам підсудок присягати відмовився, аби потім не мати клопотів із окремими особами під час виконання своїх обов'язків. Протестацію на дії Мишки вчинив і Олександр Бокій, який сподівався вирішити на земських «роках» свою маєткову справу. За його словами, каштелян, отримавши інформацію про відсутність воєводи, а також пообіцявши особисто підсудкові Киселеві «присяги слухать», без слушної причини, оскільки про татар ніхто не чув, до Володимира не прибув, чим «зволоку справедливости уделал».

Так, схоже, провалилася спроба волинського каштеляна Мишки-Варковського нашкодити князеві Острозькому, викликавши невдоволення володимирської шляхти його відсутністю на слуханні присяги. Як з'ясувалося, у князя було достатньо «своїх людей» у Володимирському повіті. А Мишка став жертвою власної інтриги, адже Малхер Овлучимський позвав його до Трибуналу, заявивши про втрати через нього 5 тис. золотих, позаяк земський суд не засідав. Для нас же в цій історії важливе розуміння ваги присяги та ритуалів, які її оточували, а також важливості її для спільноти. Публічність присяги пов'язувала особу, що присягала, з державою, урядницькою корпорацією та спільнотою, а до страху перед Богом в разі порушення клятви додавався і сором перед загалом.

4 червня 2020

ПЕРЕД СУДОМ (ПРОДОВЖЕННЯ)

Судовий процес розпочинався з перевірки формальностей, за якими ретельно стежив відповідач, адже будь-яку помилку позивача чи сумнівне місце позову можна було використати, аби відкласти справу на невизначений час. Затягування – одна із прикметних рис судочинства. Були справи, які тяглися десятиліттями, що дає підставу історикам говорити про неефективність суду. Однак все залежить від наших підходів: якщо ми за шкалу тримаємо сучасне судочинство, тоді така думка цілком підтверджується джерелами. А однак варто задатися питанням, яке місце в полагожденні конфлікту належало судові в минулому. Завдання судочинства сьогодні – визначити, хто є злочинцем і покарати його з усією строгістю закону, тогочасного – посприяти отриманню скривдженним максимального відшкодування, себто, як говорилося в одній зі справ, «віддати кожному, що йому належить», або «абы каждый при своемъ zostаваль и своего певным был». Суд був лише частиною, хоч і важливою, полагодження суперечки, демонструючи конфліктуючим сторонам розстановку сил, підтримку кожного шляхетською спільнотою, шанси на успіх. Можна сказати, що це був спосіб помірятися своїми можливостями перед тим, як сісти за стіл переговорів. Врешті, до суду приходили захистити честь, адже оскарження у негідному вчинку вражало по добрій славі шляхтича, а вчасно не відреагувати означало носити на собі пляму. Інколи оскаржені у відповідь позивали скаржника про образу добрій славі, мотивуючи це тим, що супротивник «до ославленя его, яко теж и до невинное трудности приправил». А позаяк конфліктуючі сторони могли здійснити двосторонні недружні акти упродовж одного дня, то й суд перетворювався на поєдинок у риторичі. Недаремно шляхтич заявляв: «Я невинност мою на каждом местцу и перед кождым судом и урядом готов буду оказати и с такового невинного обжалованя выправити».

Добра адвокатська робота полягала в тому, щоб знайти зачіпку для відкладення справи ще до безпосереднього її розгляду. Показово, що володимирський земський писар Федір Солтан, порушуючи обов'язковий суддівський нейтралітет щодо сторін, радив одній із них, аби вона «у право не вдавалася, але вольности от позову просила». На початкових етапах відповідач перевіряв текст позову, аби принагідно віднайти якусь зачіпку, скажімо, помилку в даті судових засідань чи неповноту інформації про заповідяну кривду. Інколи доходило до сміховинних претензій: на початку позову не була вписана повна титулатура короля, з якої починався текст; імені чи «тутулу його милості князя зменшено»; пропущений склад у назві маєтку, де діялася кривда; замість скороченого «млст» написано «милост»; відповідачку названо Раїною, а вона має «имя власное крещеное Арина».

Важливим моментом, до якого найчастіше з'являлися претензії, були формальності, пов'язані з доставкою позову: дотримання інтервалу між врученням його відповідачеві та датою судових засідань (2-6 тижнів), присутність при возному свідків-шляхти, визнання возного в канцелярії тощо. Неабияким викликом для писаря було скласти судовий позов, де, з одного боку, очорнення оскарженого було важливим елементом обвинувачення, а з іншого – Статутом заборонялося писати в позові слова, що ображають шляхетську честь. Тож практично до кожного позову, де говорилося про свавільні вчинки оскарженого, нехтування його правом, Божими заповідями і настановами почитивого шляхтича (традиційні кліше), можна було заявити претензії. Цим, скажімо, скористався адвокат кн. Андрія Козеки у володимирському земському суді. Його клієнт був звинувачений у тяжкому побитті єврея-корчмаря у мастку Скуміні Андрія Фірлея, а у позові дуже стримано зазначалося, що той вчинок обвинувачений вчинив, потураючи своєму «свавільному умислові». Адвокат Козеки заявляв, що позивач, замість «написати попросту яко кривду просту, же корчмара ударил и збил», ужив слова «доткливі», без яких цілком можна було обійтися. Він закинув князеві «якусь свовольность», що її пов'язують із кримінальними вчинками (наїзд, підпал, убивство), які судить ґродський суд. А то подвійна помста з боку Фірлея – і в позові ляяти, себто ображати честь, і кривду чинити (отримувати від оскарженого матеріальний виграш). На це адвокат позивача відповів: «то не ест слово криминальное, але цивилное, и не то штобы ся доброй славе позваного дотыкати мело; если же арендара биль, тогды его бил своволне, то ниhto му того не поручаль, жебы его бит мел; который ест подданным слугою его милости пана своего, тому ест толко волно карати, а никому иншому». Наостанок адвокат додавав: «Не ест сторона выкладачом слов моих, але я их розумети и выкладати маю: я о нем розумею все доброе, яко о чловеку добром, але того чинит не мел». Статутовий припис, який забороняв уживати в позові образливі слова, стосувався земського суду, однак часто посилення на нього звучали і в ґродському суді, на що аргументом було – виклав так, як було. Адже образливим уважалося вже саме звинувачення у кримінальному вчинку та позивання до ґродського суду.

Другим моментом, де часто розвалювалися справи, були помилки в оформленні повноважень адвоката (умоцovanого/уповноваженого) на ведення справ і брак у нього осілости в межах воєводства. Так справа кн. Ганни Деспотівни Збараської з Ганною Фальчевською розпочалася зі змагання адвокатів, які «листы умоцované один одному некоторыми причинами збивали». Врешті, уповноваженому княгині, «по широкомъ и немаломъ мовеню их», вдалося виявити помилку в даті складання уповноважувального листа – замість 28 червня (июня) стояло 28 липня

(июля), що й стало причиною припинення справи. Уповноважувальний лист («моц») містив зобов'язання довірителя, що він виконає судове рішення незалежно від результату. Інколи зауважувалося, що адвокат може сам вибирати форму залагодження справи – через судовий процес чи приятельське єднання. Повноваження могли надаватися на конкретну справу або на кілька.

Однак найзапекліші дискусії точилися навколо питання – у якому суді належить розглядати ту чи ту справу. До ґродського суду, як уважалося, належать справи кримінальні: розбій на дорогах, підпал, напад (наїзд) на шляхетський дім, зґвалтування жінки, справи про порушення спокою («ґвалт») у містах, убивство шляхтича, крадіжки, фальшування, грабежі, захоплення маєтку чи ґрунтів, справи про втікачів (слуг і підданих), себто ті справи, які вимагали швидкого реагування. Все інше перебувало в компетенції земського суду. Також до нього переходили й справи кримінального характеру, які не були розпочаті упродовж чотирьох тижнів після скоєння злочину, адже нетерміновість їх для скривдженого перетворювала їх на цивільні правопорушення. Цікаво, що у коронному праві кримінальною уважалася справа, якщо позивач не пред'являв претензій матеріального характеру. Поява у позові згадки про вартість шкод визначала її цивільний характер, про що б не йшлося по факту.

Отож наступного разу розглянемо, що шляхта вклала в поняття «кривда проста», з якою належало йти до земського суду, а що – у визначення «справи кримінальної», розглядом якої опікувався ґродський суд. Згідно зі Статутом категорично заборонялося змішувати компетенцію двох судів.

5 червня 2020

СПРАВА КРИМІНАЛЬНА – КРИВДА ПРОСТА:

КНЯЗЬ АНДРІЙ КУРБСЬКИЙ ПРОТИ АНДРІЯ МОНТОВТА

Почну з історії, яка варта ретельного покрокового розбору для історика, ми ж із вами зупинимося лише на деяких її деталях. Отож 12 березня 1579 р. князь Андрій Курбський перед луцьким старостою Олександром Жоравницьким скаржився на свого колишнього пасинка Андрія Андрійовича Монтовта про те, що 12 вересня 1577 р. він, зібравши слуг і помічників, «конно збройно» «розбойним обичаєм» наїхав на його скулинський ґрунт біля лісу, спалив буди, а підданих-будників скаржника перейняв на добровільній дорозі, кількох «побив, помордував, поранив», а кількох зв'язав і забрав із собою (йшлося про робітників, що займалися лісовим промислом). Всього ж князь заявляв про шкоди на суму 1722 копи. Умоцований (уповноважений) Монтовта Михайло Линевський після невдалої спроби визнати позов недійсним через проблеми із його врученням вирішив розіграти іншу карту. Він заявив, що обвинувачення Курбського в розбої тягне на смертну кару і конфіскацію майна для Монтовта, а варто пам'ятати, що «хто што на кого ведець, а не доведеть, тымъ самъ каранъ быти маеть». Тож Линевський просив гарантій від князя – якщо йому не вдасться довести своє обвинувачення, він має тут же перед судом «розплатитися» за нього.

Умоцований князя Курбського Станіслав Кандиба на те відповів, що про жодне «усправедливлення» не може йти мова, адже князь лише добивається у суді відшкодування своїх кривд і втрат. До того ж Монтовт не має кордонів із володіннями князя, тож наїхав на ґрунт спеціально, «умислне». Як бачимо, сусідські суперечки за межу уважалися природними, що могли бути спровоковані й підданими пана. Натомість наїзд на ґрунт там, де не було спільних меж між землеволодіннями, трактувався цілком інакше і обтяжував вину оскарженого шляхтича «умислом», геть іншим мотивом.

Линевський стояв на своєму, наводячи статутівий артикул, де говорилося: «А хто бы кого кольвек обмовляючи вчинил к соромоте и зельживости, а што бы о чест або о горло, або о которое кольвек скаранье, тогды тот, хто на кого мовит и ведець, тым караньем сам маеть быти каран». Отож у приписі йшлося про захист честі шляхтича від фальшивих (зелживих) обвинувачень, які ображають добру славу і загрожують оскарженому втратою честі й життя. Староста, порадившись з присутніми, наказав князеві Курбському доводити обвинувачення. Звернімо увагу на те, як відбувався процес. Спочатку позивач озвучував свою скаргу, після чого наступала черга для репліки відповідача. Ці позиції зважував суд, в даному разі староста за участі помічників, виносячи своє рішення на підставі оцінки аргументів – або

сторонам продовжувати доведення, або суд оголошує свій остаточний вердикт.

Михайло Линевський пояснював, що князь звинуватив Монтовта у трьох речах: про наїзд на ґрунт «ґвалтом», про розбій, про підпал та інші шкоди. Однак якщо наїзд на ґрунт і шкоди уважалися «кривдою простою», цивільним правопорушенням, яке передбачало відшкодування втрат постраждалого, то розбій трактувався як тяжкий злочин, що тягнув за собою втрату честі шляхтичем. Розбій кілька разів згадується у II Литовському Статуті, а однак його точне визначення відсутнє. Єдиний артикул, який стосувався шляхтича, називався «Если бы шляхтич шляхтича розбил на дорозе». З нього випливає, що розбоєм уважався напад на дорозі з корисливою метою – захоплення здобичі («лупу»). Довести розбій було досить тяжко: постраждалий мав присягнути з шістьма свідками-шляхтичами, після чого винуватець карався «на горло». Якби позивач відмовлявся присягати, то право доведення невинуватості з шістьма свідками отримував оскаржений. Якби й відповідач відмовлявся, тоді присягати мав позивач, але лише з двома свідками. Відсутність «лупу» під час розбою скасовувала смертну кару для оскарженого, він лише мав заплатити за рани скаржника. Себто мінявся сам характер звинувачення: відсутність корисливої мети у нападі на дорозі міняла розбій на шляхетське зіткнення («зваду подорожню»), де карою для винуватця було відшкодування втрат потерпілого. Врешті, образливе для честі шляхтича обвинувачення, внесене до суду, зазвичай і мало на меті не стільки довести справу до засудження винуватця на смерть, скільки зашкодити його добрій славі. Це добре розуміла шляхетська спільнота. Тож недаремно Михайло Линевський зосередив увесь свій риторичний запал, аби продемонструвати перейнятість свого клієнта власною честю та його походження від славних предків, що не дозволяло йому чинити невідповідно:

«А панъ Монтолтъ, будучи чоловікомъ почтивым, в дому учтивом с крови шляхетское от зацных родичовъ, которых продъкове бывали радами панскими, урожоный и учтиве от них выхованый, и до всех цнот выцвичоный, яко се так спросных учиньковъ от продковъ своих не навчалъ, так теж и самъ ими се брыдить, але живучи учтиве, во всемъ бачне, доброе славы своее постерегает».

Линевський просив звільнити свого клієнта від обвинувачень, адже розбій шляхтича можна було довести лише в тому випадку, якби обвинувач особисто впізнав злочинця під час нападу. Натомість кн. Курбський позвав «на голу ю повест двохъ хлоповъ простых такъ зацного почтивого человека, шляхтича, о розбой обвинил, которое обвинене горло и почтивост за собою тягнеть».

На це кн. Курбський відповів, що розбій не обмежується випадком нападу на дорозі шляхтича на шляхтича, а й шляхтича на хлопа чи навпаки, адже ґродському судові належить судити про всякий розбій. До того ж у відповідних артикулах наголошується, що всі без винятку стани судяться одним правом, від князів аж до найнижчого стану, у всіх без винятку справах. А у цій, що розглядається, кривду вчинено самому князеві, бо Монтовт наїхав на його власний ґрунт, побив його власних підданих і знищив його власні речі. Курбський просив старосту дозволу перейти до доведення свого обвинуваченого. Отож усі ці суперечки стосувалися вступного етапу процесу. Далі умоцований Монтовта удався до дуже ризикованого кроку. Він заявив, що його клієнт на позов відповідати не повинен, бо його несправедливо звинуватили в розбої, образивши честь. А для князя Курбського така річ звична, бо він й інших почтивих шляхтичів звинувачував безпідставно, не зумівши того довести. Тож позивачеві віри немає, адже ця «особа звикла людей помовляти». Реплікою Линевського князь був тяжко ображений навзаєм, адже його звинуватили в брехливості, а недоведена вина передбачала ославлення обвинувача. Це одразу зауважив адвокат Курбського, заявивши, що жодна жива особа не зможе того довести, а відповідач «на его милост князя Курпского, такъ зацную особу, словы неучтивыми а образливыми доброй славе его милости тут перед судомъ вашей милости торгнулся». Він вимагав покарати кривдника відповідно до артикулу «Хто бы на кого перед правом словом або рукою сегнул, попхнул, або ранил», за що передбачалося ув'язнення в замку упродовж шести тижнів.

Очевидно, що обидві сторони перейшли неписану межу. Андрій Монтовт через адвоката тут же заявив, що жодним чином не мав на меті образити князя, а лише намагався відстояти своє право («ничого напировкво его милости князю Курпскому ку оображенью доброй славы его милости не мовлю, толко тое показую, что праву моему належит»). Запис далі дуже лаконічний: Курбський у відповідь відмовився від своїх вимог щодо ув'язнення Монтовта. За цим лаконізмом очевидно розуміння супротивниками «червоних ліній», які би не залишали шансів на порозуміння.

Староста Олександр Жоравницький, вислухавши суперечку, виніс свій вердикт: скоєне Монтовтом не може називатися розбоєм, а лише «ґвалтом», тож Монтовт від такого обвинувачення звільнений; однак він має відповідати за наїзд і спалення буди з товаром. Що ж стосується побиття будників і заподіяння їм шкод, то це теж «не розбоємъ, одно кривдою посполитою описано», відповідно, князь має позивати Монтовта з того приводу до земського суду.

На старостинське рішення Михайло Линевський відповів: у позові написані неучтиві слова, які зачіпають Монтовтову добру славу, тому його клієнт не мусить відповідати, поки не буде написаний інший позов, яким і позвуть оскарженого на інше засідання. Однак староста на цю репліку не зважив і наказав князеві доводити свою скаргу. Себто судовий процес перейшов у наступну стадію – основної частини процесу, яка називалася «контроверсії сторін», себто розмови/суперечки позивача та відповідача.

Умоцований Курбського Станіслав Кандиба продемонстрував три письмові свідчення «околичних» сусідів, яким князь оповів про свою біду, «которые вси три однако слово в слово сознавають на листех своих». До них додавався випис із судових книг скарги Курбського одразу після пригоди, а також визнання возного Григорія Вербського, який оглядав місце події та побитих підданих. Линевського нітрохи не хвилював той факт, що три листи свідків писані «слово в слово», адже, як пам'ятаємо, так було заведено. Натомість він указав не формальні деталі – ті свідки не були сусідами князя і не мали з його землеволодінням кордонів, себто не були сусідами околичними. А значить, по них спеціально посилали, а не скликали одразу. До того ж, як зауважив Линевський, вони були писані в Ковелі, а не на місці події в Скулині. І тут велике питання до шляхетського повсякдення: з одного боку, спільні межі між маєтками були джерелом постійного конфлікту шляхти, а, з іншого, із сусідами треба було підтримувати мир, адже саме їхня готовність стати свідками забезпечували в разі необхідності «правильні» докази. Звідсіля – потреба добросусідства, на декларацію якого ми вряди годи натрапляємо серед судових записів, має ретельно фіксуватися дослідником попри те, що він має справу переважно з ворожою риторикою. Це ті важливі сигнали із мирного повсякдення, яке залишається поза судовими записами.

Линевський також зауважив, що невідомо, чи ті свідки – шляхта. На це відреагував Кандиба, поцікавившись, у чиему саме шляхетстві має сумнів адвокат. Линевський проте теми розвивати не став, адже це загрожувало втягнутися в тривалий конфлікт з іншими особами, які мали би розпочати проти нього справу про знеславлення і доведення свого шляхетства. Натомість він вказав на незбіг тексту сусідський свідчень зі скаргою самого Курбського та визнанням возного. Зокрема, в позові було сказано, що речі погинули, а у скарзі – що їх Монтовт побрав.

Тоді староста з помічниками наказали Кандибі доводити факт підпалу. На те Линевський теж зауважив: у позові написано, що Монтовт наказав буду спалити, але чітко не зазначено, чи вона була спалена, «только ижъ казалъ, а не ведати кому», та й у визнанні возного немає згадки, що він бачив спалену буду. Линевський пропонував призначити для його клієнта присягу, якою він готовий підтвердити невідповідність свого оскарження. Курбський, бачачи бажання Монтовта присягати, погодився, але не його самого, а разом із

шістьма іншими шляхтичами. Староста своєю волею зменшив кількість «співприсяжників» до двох. На це Линевський заявив: «тое сказанье вашей милости, пане староста, мне ся видить не водлугь права и статуту». Він просив дозволити його клієнтові апелювати або до короля, або до Трибуналу, який 1578 р. був ухвалений для українських воєводств з центром у Луцьку. Староста дав дозвіл на апеляцію.

Отож у цій справі ми зустрілися з багатьма моментами, про які говорили раніше і про які говоритимемо далі. А проте для нас передусім цікавий момент перекваліфікації кримінального злочину «розбій» на цивільну «кривду», яка могла розглядатися у земському суді, а значить – призводила до припинення справи у ґроді.

А наостанок вам алегорії справедливості і розсудливості

6 червня 2020

НАЇЗДИ: КРИМІНАЛЬНІ Й ПРОСТІ

Наїзд (або його різновид «нахоженє») – чи не найпоширеніше звинувачення у шляхетських спільнотах, яке прислужилося формуванню від початку ХІХ уявлення про минуле як всуціль беззаконне, де постійно відбувається перерозподіл землеволодіння на користь сильнішого. Оце знамените «prawem i lewem» (правом і безправ'ям), як назвав свою знамениту книжку Владислав Лозінський, стало ідіомою для істориків (і не тільки) більш аніш на 100 років. Однак лише досить недавно звернули увагу на те, що джерелам, особливо судовим, віри немає, а під назву «наїзд» потрапляє багато різних дій і правопорушень, зокрема й символічних.

Отож що таке «класичний» шляхетський наїзд згідно з ІІ Литовським Статутом? Цей тяжкий кримінальний злочин, скоєння якого загрожувало нападникові смертною карою, означав напад на шляхетський дім з метою убивства господаря («хто бы на чий дом а господу умыслне наехал, хотечи его забити»). Щоб напад кваліфікувався наїздом, під час нападу мала також пролитися кров котрогось із мешканів дому, краще шляхтичів. Інакше напад оцінювався як «гвалт», за який передбачався штраф у 12 рублів і відшкодування збитків. Додаймо, що господар, який не конче був на той момент удома, мусив мати ресурси для доведення, а значить – міг би довести під присягою разом із «співприсяжниками», що у нападника був намір убити. Врешті, скаржник не конче знав, хто ж саме наїхав, адже наїзди могли відбуватися уночі, а нападників не конче очолював ініціатор наїзду. Тож для того, аби винуватець поплатився головою, поранивши господаря чи членів його родини (або приятелів, які на той момент були в домі), скаржник мав присягнути із шістьма співприсяжниками-шляхтичами. Щоправда, у випадку вбивства – лише з двома. Однак, як пам'ятаємо, свідки зазвичай лише чули про подію, тож мали присягати з метою скарання на смерть члена своєї спільноти на підставі інформації, отриманої від потерпілого. Навряд чи серед шляхти знайшлися б такі, хто готовий був так обтяжити своє сумління. Таке розуміння наїзду фіксують і деякі судові справи. Скажімо, Матей Стемпковський, звинувативши Яна Пилитовського у наїзді на маєток Вигуричі, твердив, що нападник з приятелями вчинив стрільбу, шукав його самого, аби заподіяти шкоду, поранив двірника та порозлякував підданих. Однак відповідач на це заперечив, що всі ці дії не можна кваліфікувати як наїзд, бо той полягає у поєднанні таких характеристик - озброєний напад зі злочинним наміром позбавити життя господаря дому, який завершувався пораненням чи убивством його самого, членів родини, слуг або приятелів: «жебы было умыслное наистье, жебы в дом шляхецкий збройною рукою, жебы забил албо окрутне ранильь господара албо жону, албо сына и слугу, албо товарыша». І лише у цьому разі злочин має розглядати гродський суд, а

нападникові загрожує втрата життя і честі. На таке ж поняття кримінального наїзду вказував і Дем'ян Гулевич: «Так же тежъ и в наездехъ домовыхъ маетъ бытъ такихъ околичности консидерацыя [оцінені такі деталі]: коли умыслне для того, жебы ранил албо забилъ, наедеть, то тепер криминаль».

Як твердили Єловичі-Букоємські, обвинувачені Адамом Сопотком у наїзді, під час нападу не було господаря вдома, тож не можна довести намір його вбити, а поранення слуги не тягне на кримінальне звинувачення: «Наистъе жадное ани наслане не было ани могло быти умыслъне, бо и господара самого дома не было, то юж криминалом быти не може ани се маеть розумити. Кого ж мял находити и забияти, якожь и не забито никого».

Врешті, довести намір було вкрай тяжко; як висловлювався один із обвинувачених, «толко самъ панъ Богъ сердца и мысли людские ведает».

Додаймо, що скаргу могли й фальсифікувати, адже, скажімо, у справі «князь Курбський проти Андрія Монтовта» ми напевно не можемо сказати, чи був напад на буду і її спалення, а чи справу «конструювали». А Федір Шимкович-Шкленський скаржився на свого давнього сусіду і недобррозичливця Яна Циминського, який його, «чоловека невынного и на всемъ спокойного», обвинуватив у насланні слуг. Ніби ті, під'їжджаючи на конях, стріляли і господаря «словы сромотливыми» викликали битися. Шкленський заявляв: він зможе у будь-якому суді довести свою невинуватість.

Інколи так звані наїзди відбувалися з обох боків в один і той же день як відплатні акції, тож кожна зі сторін мала всі підстави позвати іншу про наїзд, зображаючи свій епізод як цілком автономний від конфліктного контексту. Зупинюся на одному такому інциденті. 8 грудня 1588 р. Костянтин Колпитовський скаржився у володимирському замку про те, що його швагер Власій Костюшкович-Хоболтовський за змовою з братами Іваном і Федором попередньо із засідки поранили його в руку (у листопаді 1586 р.), однак не лише не відшкодували його кривду «учтиво», але й далі погрожують, ображають та чигають на його життя. 7 грудня Іван, під'їхавши під його дім у маєтку Хмелево-Болоховичі, залишив помічників у засідці, а сам кінно з двома рушницями вчинив наїзд: увірвався до двору, аби вбити скаржника. Костюшкович «одну ручницу выстрелил и за ласкою Божєю хибил, а потом з шаблею на нихъ порвавшись, на нихъ сечи и бити почал». Слугам Колпитовського однак вдалося захопити нападника. Скаржник заявляв, що міг доставити Івана Костюшковича-Хоболтовського до замку і ув'язнити його до судового розгляду, однак «будучи рушоной милосердиемъ хрестияньскимъ», не чинячи над ним «жодной жорстокости», на що нападник заслуговував, але поклавшись на Бога і право посполите, наказав оглянути його рани та повідомив його родичів про пригоду. Невдовзі під двором Костянтина Колпитовського з'явився Федір Костюшкович зі слугами і приятелями з наміром відбити брата. Як твердив Колпитовський, він, «не

чинечи ему нічого злого, и не противечисє их злости, не казалим его бити», тільки попросив Федора полишити його у спокої. Федір учинив так, як його просили – «отехал прочь». Потім до Колпитовського приїхала Іванова дружина, і, розуміючи, що її чоловік може серйозно поплатитися за вчинене, просила, аби Костянтин виявив милосердя і не обходився з ним «острою правною». У відповідь скаржник, як «чоловік добрий і християнський», не повіз нападника до замку, а віддав його дружині. Отож перед нами постає зразок поведінки почитового шляхтича, терплячого та миролюбного, перейнятого Божими заповідями та милосердям.

Однак того ж таки дня в груді вже Іван Костюшкович-Хоболтовський скаржився на Костянтина Колпитовського, який зі слугами і приятелями, озброєними «рознимъ оружьем, войнє належачим», перестрів його в хмельівському гаю. Він, не давши «одповіді», заступив дорогу «обычаемъ розбойнымъ», побив і поранив. Отож скаржник звинуватив ворога в розбої, ганебному для шляхтича вчинку. Як твердив Костюшкович, нападники ув'язнили його у дворі Хмелеві. 10 грудня возний Мойсей Дегтевський визнав, що був 8 грудня у дворі Федора і Власія Костюшковичів-Хоболтовських, де бачив поламани ворота, прострелені двері до світлиці, порубані двері лазні та побитого слугу Івана Костюшковича-Хоболтовського. Як оповів той слуга Чорнолоський, його витягли з пекарні люди Костянтина Колпитовського під час наїзду на хоболтовський двір.

У якій послідовності відбувалися всі ці події і що тут правда, а що риторика, істориків не відтворити. Однак очевидно: супротивники намагалися представити дії іншого як тяжкі кримінальні злочини, за які шляхтичеві загрожувала смертна кара і позбавлення честі. А натомість йшлося радше про конкуренцію в рамках судової риторики, аніж про описаний в деталях обмін насильницькими актами. Для Костянтина Колпитовського важливо було переграти свого супротивника, привласнюючи безумовні християнські цінності та ідеальні шляхетські настанови – милосердя, відмову від жорстокості, прощення своєму ворогові образ і кривд, врешті – непротивлення злу. Він протиставляв свою поведінку недостойній поведінці ворога. (Ніде правди діти, за рівнем розбудови свого тексту він був поза конкуренцією). Отож конфлікт – це далеко не лише про заподіяння реальних шкод, це передусім про представлення себе в очах спільноти з якнайкращого боку та очорнення конкурента. А що шляхтичеві йшлося про відновлення рівноваги через порахунок актів кривди і сатисфакції, то й наїзд, метою якого, за правовими приписами, було вбивство господаря, закінчувався традиційно пошкодженням і захопленням майна, а також побиттям і пораненням підданих і слуг. Цей сценарій був усім добре відомий, він демонструвався часто і втягував до «театрального дійства» глядачами і учасниками велике число родичів і приятелів головних виконавців.

У багатьох випадках наїзд був символічним оголошенням про помсту, де сторона, підїжджаючи під двір, випускала пар, осипаючи супротивника лайливими словами та завдаючи йому мінімальних шкод: «з аркабузы, з луки, и з иньшимъ розьнымъ оружьемъ словы неучтивыми насоромотили, вызываючи его на руку, жебы до них вышол и з ними ся бил, хотечи его о горло приправити». Зазвичай на підступах до маєтку нападники зчиняли крик, стріляли, били в бубни чи сурмили. А на таку виправу збирали людей, причому не лише вершників, а й всаджували їх на вози. Брак такого театру викликав нарікання у скаргах: «вкрадшиися потаемне, што доброму а цнотливому не пристало»; «якъ оден заграничный окърутьный неприятел, зъехавъши ночью, безъ вести, неотповедне». Отож такий наїзд мав символічний характер і виконував функцію психологічного тиску.

Ще одну групу скарг про наїзд складали ті випадки, коли нападники вдиралися до двору, заподіювали шкоду майну, забирали частину його з собою, били підданих і слуг. Такі правопорушення законодавці кваліфікували як «гвалт», за який передбачалося відшкодування. Прикладом може слугувати скарги Костянтина Колпитовського та Костюшковичів-Хоболтовських. Ці випадки були своєрідним регулятором кривд поміж шляхтою, вирівнюючи на такий спосіб втрати сторін (матеріальні, психологічні, символічні).

І, врешті, до третьої групи наїздів можна віднести випадки захоплення маєтку (т. зв. «вибитте з держання»), які хоч і трапляються, однак досить рідко. Історик зазвичай бачить тільки верхівку айсберга, що дозволяє йому говорити про повне беззаконня. Однак у більшості випадків нападники мали якісь права на володіння цією нерухомістю, які були порушені (або поважні претензії на нього). Скажімо, власник маєтку, відданого в оренду чи заставленого, незадоволений господарюванням на його нерухомості, міг удатися до покарання «недбальця», який намагався максимально використати чужу власність. Звертання до суду з його повільним ходом могло надати додатковий час орендареві для супстошення маєтку, тож господареві доводилося вдаватися до «квазілегітимних» практик. З правової позиції такі акти були незаконні, порушували попередньо укладені домовленості, однак для власника вони мали справедливий характер. Часто і протилежна сторона розуміла справедливість таких дій. Щоправда, у скаргах зазвичай звучало: «Не брат было кгвалтом и не отыймоват села Белашова, а позват»; «Если розумяль якую воньтъпливость, не наездзати было, але правемъ ся коньтенътовати».

Утім, відрізнити всі ці випадки так званих наїздів один від одного практично неможливо, адже вони дуже тісно пов'язані між собою. Шкоди, що не були зарані плановані, могли трапитися в процесі нападу і залежали від низки обставин: завзяття нападників, яке було тяжко передбачуване, а чи відповіді

захисників двору. Завжди щось могло піти не так навіть там, де жорстокість загалом контролювалася.

У наїздів була ще одна, вкрай специфічна функція, якою, за словами Анджея Фрича-Моджевського, виправдовувалася шляхта – вправлення у військовому ремеслі; лише «домашні воєнні виправки не дозволяють скніти в бездіяльності ані куняти в розкошах», вчать їздити верхи та вправно володіти зброєю. Тож завдяки такій школі військового мистецтва шляхетська молодь готується стати при потребі на герць з ворогом. Лише люди, що мстяться своїх кривд, завжди мають доброго коня і готову до використання зброю: «Вони завжди ніби на сторожі: не засиджуються на учтах, не зловживають вином, не сплять на м'яких ложах, але, як на війні, завжди чутливі. Хай тільки хтось швидше пробіжить повз дім, хай сильніше застукає до брами, хай крикне трохи гучніше – вже вони на всякий випадок готові. Кінь стоїть осідланий до битви, сам вершник завжди взутий, при шаблі і в броні». Саме таке розуміння наїзду – як лицарських воєнних акцій, спрямованих на недоброзичливців з метою помсти, пояснює широке використання в них «знаков военных» – бубнів, труб, прапорів, хоругв, гаківниць, возів та іших «воєнних приправ», «розмаитой брони, войне належачой».

Отож у будь-якому разі, приходячи до суду, треба було оскаржувати супротивника у найтяжчому криміналі, нищачи його добру славу та претендуючи на кращу позицію у майбутніх переговорах. У такому разі під час адвокатських суперечок можна було крок по кроку затято здавати позиції, щоб у підсумку отримати те, на що й можна було сподіватися.

А наостанок вам алегорія Чезаре Піпи - суперництво

9 червня 2020

ВБИВСТВА КРИМІНАЛЬНІ ТА ІНШІ або ЯК УНИКНУТИ ПОКАРАННЯ ЗА ВБИВСТВО У XVI СТ. (ЧАСТИНА 1)

11 червня 1599 р. під самим Луцьком зустрілися у безпрецедентному за масовістю і жорстокістю двобої два клани, очолювані з одного боку Марціяном Семашком, а з іншого – нашим добрим знайомцем Дем'яном Романовичем Гулевичем. Перший був сином покійного луцького старости Олександра Семашка і прямим претендентом на цей уряд, другий – обраний шляхтою депутат (трибунальський суддя), який п'ять разів отримував від волинян посольський мандат на сейм. Власне це збройне зіткнення, що протривало кілька годин, було тим табуйованим варіантом, якого старанно і небезуспішно уникали шляхетські спільноти. Жорстокість, результатом якої стало більше трьох десятків убитих, серед яких і очільники кланів, стала, схоже, результатом перерозподілу влади на Волині. На момент зіткнення ворожість між групами вже прокричала до Неба про помсту вустами слуги Марціяна Семашка Яна Несвіцького, убитого 26 травня за наказом Дем'яна Гулевича. Отож Гулевичі, які втратили у битві кількох своїх представників (самого Дем'яна, його сина Олександра і брата Михайла, волинського хорунжича Івана Гулевича та трьох родичів), 12 червня перед ґродськими урядниками волали про засідку, небачений підступ і непристойну жорстокість, де під час нападу нещадно добивали усіх, кому дивом не пощастило сховатися. Серед нападників з кола значних осіб фігурували кн. Юрій Чорторійський, Остафій Єло-Малинський та ротмість Ян Тарновський. Того ж дня Миколай Семашко заявив на засіданнях земського суду, що Марціяна Семашка вистежив через своїх людей Дем'ян Гулевич, вчинивши підступний напад. У своїй протестації Семашко згадав і про раніше вбивство Дем'яном Гулевичем Яна Несвіцького під час нічного нападу на його дім у Лаврові. Зокрема він зауважив, що тіло убитого нападник «в штуки окрутне розсекаль», про що жодним словом не згадували безпосередні свідки убивства. Однак ця деталь недвозначно свідчила: вбивство потрактували серйозно як таке, що вимагало помсти. А брати Несвіцькі були в загоні Марціяна Семашка.

Очевидно, що події 11 червня продемонстрували шляхетській спільноті варіант апокаліпсису, який міг продовжитися в разі помсти. Ще раз зауважу, що ця справа – унікальна. А тому судова тяганина якийсь час протривала, однак без особливих наслідків. Що ж стало причиною жорстокого зіткнення? Напруження на Волині в кінці XVI ст. вчувалося на різних рівнях: від шляхетської дрібноти типу Гуляницьких до еліти. Тут і конкуренція за перерозподіл владного простору між кн. Костянином Острозьким і великим канцлером Яном Замойським, і напруга поунійної боротьби між прихильниками з'єднання з Римом і православними та їхніми союзниками з

протестантського табору. Яскравою фігурою православно-протестантського альянсу якраз і був Дем'ян Гулевич. Однак не лише «тектонічні розлами» владного простору, схоже, спровокували кризу. Низка на позір побутових конфліктів цього часу, що потрапили до судових книг, містить ім'я Дем'яна Гулевича. Схоже, що він, не особливо задумуючись про наслідки, ламав засади шляхетського співжиття. Звернімо увагу на ті кілька моментів, де у конфліктах Дем'ян говорить про себе і свій рід. Так у відповідь на своє оскарження владикою Мелетієм Хребтовичем-Богуринським у розбійному нападі 1592 р., Дем'ян заявляє, що є «цнотливішим» від скаржника давністому роду та своєю доброю славою. В іншій аналогічній скарзі він конкретизує свої заслуги: кращий у «старожитності дому могого, в зацности заволяня, заслугах в Речи Посполитое, знаємости у его королевское милости, пана нашего, и всего сенату коронного». Відкрите убивство Несвіцького, слуги Семашка, яке навіть не намагалися замаскувати під випадкове, стало останньою краплею протистояння.

Утім, як говорив герой роману Умберто Еко мудрий Вільям: «Намагаймося не поспішати. Не можна швидко знайти розв'язок, коли треба зібрати стільки дрібних деталей». Навіть їх зібравши, буває «важко сказати, яка причина викликала якийсь наслідок; досить втручання якогось ангела, щоб усе змінилося». У цій історії є моменти, які вказують, що без диявола не обійшлося. Представники обох сторін у своїх оповідях несамохіть згадували деталі, які суперечили твердженню про сплановану засідку. Маршрути головних призвідців сутички не мусили перетнутися: Дем'ян старанно оминав Луцьк; Марціян, який мав бути в Луцьку на суді, несподівано вирішив надвечір поїхати до приятеля в гості. Біля Омеляницької греблі супротивники зустрілися.

Окрім низки випадковостей та деталей, які вели Дем'яна Гулевича і Марціяна Семашка до місця їхньої загибелі, попри описи убивств, де на позір помста виступає рушійною силою того суспільства, не все так просто «на нашому ґрунті, на данському». Тут нам в поміч Полоній з його просто таки квінтесенцією нашої розмови: «Якщо це й божевілля, то в ньому є певна система».

За яких би обставин не відбувалося вбивство шляхтича, його можна було представити на різний спосіб – від кримінального, яке каралося смертю, до випадкового, де винуватець у гіршому разі мав платити 100 кіп так званої «головщизни». Наш Дем'ян Гулевич, виступаючи адвокатом в одній зі справ, так характеризував кримінальне вбивство: зловмисник мав злочинний намір убити та здійснював свій підступний задум потаємно, зрадливо, без попередження жертви (без «одповіді»). Утім, «одповідь» якраз мала вказувати на намір убити, однак такими суперечностями те суспільство не переймалося. Далі Дем'ян Гулевич зупинився на інших варіантах убивства,

неумисних, які уважалися справами цивільними. Ці коїлися під час суперечки чи бійки («звади»), в обороні та «с випадку, которые зовут казуале». Як твердив адвокат, саме обставини визначали покарання за вбивство. Тож саме вони й ставали об'єктом маніпуляцій.

Схоже, що Гулевич озвучив загальноприйняті підходи до вбивств, які не були, однак, прописані у II Литовському Статуті. Корисна інформація, що там містилася, стосувалася, скажімо, такого питання: як треба діяти, доводячи, що вбивство трапилося в обороні. Потрібно було, не відкладаючи справу надовго, приїхати до замку разом із приятелями та оповісти, що убитий влаштував засідку на дорозі («хотечи того забить або ранить») та сам став причиною своєї смерті. Важливо було, як зазначалося в Статуті, щоб такий випадковий убивця не мав із жертвою «никоторого зайстья», себто попередніх суперечок. Отож небіжчик, влаштовуючи засідку, напевно мав підстави бажати смерті своєму вбивці, однак мусив таїти у своєму серці злість, адже убивця ні сном ні духом про це не відав. Якщо «випадковий» зловмисник готовий був присягнути, засвідчуючи всі ці обставини, то позбавлявся сплати головщизни і сидіння в замку.

Однак про те, як тяжко було розібратися, що ж трапилося на добровільній дорозі, засвідчує заява Яна і Вацлава Боговитинів-Козирадських. Вони оповідали, що Миколай Боговитин-Шумбарський звинуватив їх у «заступованю дороги», натомість це сам скаржник, не «одповідаючи» їм, як годилося чинити поштивим людям, озброївшись півгаками, заступив із помічниками дорогу Козирадським. Під час сутички був убитий слуга одного зі скаржників. Тож Ян і Вацлав, «которые николи ничего ущипливого и неучтьивого с продков своих на доме своем, так теж и на себе, односить не звыкли, и овшем пристойности и учтивости болшей перестерегаючи, и невиньность и объжалованя своего хотечи показати», вирішили 29 свідками підтвердити свою скаргу. Поза сумнівом, що ці особи не були очевидцями пригоди на дорозі, а от підтвердити вагу Козирадських у спільноті таки могли.

Про скарання «на горло» за вбивство шляхтича у Статуті теж трошки було, однак у дуже специфічному контексті: що робити, якщо вбивство коїло кілька почтивих осіб. Отож якщо обвинувач присягою доводив «щось», що неспростовно засвідчувало вину оскаржених, всі вони теоретично мали би поплатитися життям. Однак, як зауважувалося, варто відмовитися від «строгості права» та обрати серед убивць одного для покарання «горлом». Усі ж інші мали відсидіти в ув'язненні 46 тижнів на дні вежі глибиною приблизно 12 метрів. Якщо ж убитих було кілька, то стільки ж мали скарати й убивць. Утім, диявол, як відомо, ховається в деталях. Оте «щось» – неспростовні докази вини – й надавало можливості вивести шляхтича з-під удару.

Чи не найдетальніше у Статуті проговорювалися випадки поранення і вбивства під час бійки, найвластивіші обставини для поранень і вбивств у шляхетському середовищі. Винуватцем оголошувався той, провокував зіткнення. А позаяк визначити відповідального у шляхетських сварках («звадах») не завжди було просто, то артикул практично всуціль присвячений тому, як «обрати» винуватця. Скажімо, якщо обидва супротивники були поранені, але кожен готовий був присягнути, що бійки не починав, то питання – кому присягати – вирішувалося жеребкуванням. Якщо ж бійка закінчувалася убивством, то обвинувачі (родичі небіжчика) мали присягнути на доведення вини того, хто завдав смерть. Себто вони брали Бога у свідки, що саме убивця розпочав бійку, за що винуватець мав платити головщизну й сідати в ув'язнення на рік і шість тижнів. Зайве говорити, якою непевною була інформація в цьому разі.

III Литовський Статут, прийнятий 1588 р. лише для Великого князівства Литовського, де вже не було українських земель, принципово посилював відовідальність за вбивство. Скажімо, ініціатор бійки, що скоїв убивство, мав каратися не лише головщизною, а й смертною карою. Чітко окреслювалися обставини кримінального убивства – «здрядливим потаємным обычаем»: вночі або вдень без бійки, із засідки, вогнепальною або й іншою зброєю, без попередження, неочікувано, уві сні чи на будь-якому шляхетському зібранні. Такі убивства мали каратися ганебною карою – четвертуванням чи посадженням на палю, втратою честі та подвійною сплатою головщизни. Навіть у випадку поранення жертви винуватцеві загрожувала страта і грошові відшкодування. Кара четвертування передбачалася і за вбивство невластивою для шляхетського бою зброєю – ножем, кинджалом тощо. В разі поранення винуватця мали позбавити руки. Також за навмисне жорстоке ушкодження різних частин тіла, крім штрафних санкцій, вводилися аналогічні ушкодження для винуватця, чим мало виілюватися у життя «право боже». Про появу жорстоких кар в кінці XVI ст. ми з вами ще поговоримо як про спробу дисциплінувати суспільство, а натомість далі поговоримо, як же ставилися до шляхетських убивств на Волині.

Далі буде.

10 червня 2020

СПРАВИ ПРО ВБИВСТВА В СУДОВОМУ ПРОСТОРІ ВОЛИНИ

Отож скаржник, ідучи до суду, зазвичай уявляв зразок, за яким варто зображати супротивника: особою, що діє свавільно, нехтуючи Божі заповіді, право та шяхетські настанови, приховує свої замисли та вдається до підступу. Достоту, як зображав своїх ворогів Костянтин Колпитовський:

«Взявши перед себе злый а незбожный умысль, пробачивши боязни Божое, звирхности его королевское милости, срокгости права посполитого и повинности своей шляхецкое, не маючи зо мною жадного заштья, васни, ани отповеди, але яко злымъ а нецнотливымъ людемъ пристоит, закривши в потаемныхъ а зрадецьких умыслохъ и сердцахъ своих зрадливыхъ скрытый на мене гневъ, не даючи мне о жадной васни своей знати, ани давши мне отповеди, только умысльне, зле а нецнотливе, зрадецки» учинили.

Приховані почуття ворожості («умисл» убити) та підступні обставини й вирізняли той тип убивства, за який шляхтич мав шанси поплатитися головою. Конституція, ухвалена на сеймі 1588 р. додавала ще кілька деталей до розрізнення убивств. Випадкове (casualia) вбивство – це позбавлення життя «з пригоди», якщо убивця не мав із небіжчиком напружених стосунків, суперечок, ворожості. Натомість убивство вогнепальною зброєю в населеному пункті, в домі, або і в полі, себто практично будь-де, випадковим уважатися не могло. Як же на практиці вирішувалися справи про вбивство? Розглянемо передусім варіант, який на позір ідеально укладався в поняття кримінального вбивства – винуватець застрелив господаря дому з півгаку (короткої рушниці) впритул при свідках.

16 грудня 1583 р. перед луцькими ґродськими урядниками та міською владою Луцька (лентвійтом, бурмістром, райцями і лавниками), при великому зібранні шляхти міщанка Ганна Якубова Кривцова скаржилася на Федора Богдановича, служебника кн. Марка Сокольського, який у її домі взяв півгак зі столу та впритул застрелив її чоловіка. Здавалося би, ніщо не могло порятувати Федора від смертної кари. А проте винуватець твердив, що «то не з умислу учинил, бом до него жадное вазни перед тымъ не мил и о том полгаку, есми бы был набит, не ведал». Себто обвинувачений вказував на відсутність ранішого конфлікту з убитим та свою непоінформованість, що півгак був заряджений. Отож убивство було випадковим, а не умисним. Судовий запис містить свідчення двох осіб. Перше дуже лаконічне. Свідок розповів, що коли Федір прийшов у дім до Якуба, господар запропонував йому сісти поруч, однак той відмовився і всівся навпроти, а потім узяв півгак, що лежав на столі, і вистрілив. Себто у цій короткій оповіді є непряме свідчення напруги в стосунках Федора і Якуба, що передували пострілу. Свідок, утім, зазначав, що не може стверджувати існування умислу, адже сторони не сварилися перед убивством: «Того ж не видаю, если то з умислу

учинил, бо з собою жадного мовеня до звады не мели». Другий свідок Ян Голинський, «сумненем обовезаний», розповів значно більше. Саме його півгак, який він поклав перед собою, поки обідав, прислужився смерті Якуба. Голинський згадав, що у розмові Федора з небіжчиком про дітей сплигло ім'я дочки господаря Ганни, яку вже віддали заміж за коваля. У той момент Федір схопив півгака, і, перш ніж вистрілити, сказав небіжчику: «І в тому ти мені неправ». Очевидно, що своїми словами Голинський підтвердив існування напруги у стосунках Федора із Якубом, однак закінчив він свої свідчення словами, що не може з певністю сказати, чи мав Федір Богданович намір убити, а чи ні. Тоді судді наказали вдові разом із двома сусідами або слугами присягнути, що убивство було «умисльне», за що Федір мав поплатитися «горлом». Однак Ганна Якубова відмовилася: «Я того на него мовит, аби то он умысльне учинити мелъ, не могу, и присягати не хочу, бо того достаточне не видаю». Тоді судді наказали присягнути Федорові та його двом приятелям на підтвердження, що убивство трапилося випадково. У цьому разі винуватець лише сплачував головщизну вдові і дітям.

Утім, як удова напевно не могла знати про істинні наміри вбивці, так і винуватець у таких випадках навряд чи з чистим сумлінням міг присягнути, що у момент, коли зводив рушницю, був переповнений лагідністю та миролюбністю щодо небіжчика. А тим більше приятелі обвинуваченого, які, закликавши Бога у свідки, мали підтвердити відсутність ворожості у вбивці до небіжчика. Натомість усі знали, як можна впоратися зі складною ситуацією. Згідно з ухвалою спільних приятелів батько Федора мав заплатити вдові головщизну та простежити, щоб син сів до замку в ув'язнення.

Низка звинувачень у вбивстві, що заповідалися як кримінальні, закінчувалися сплатою головщизни та зазвичай сидінням у замку, що ставало результатом роботи посередників. Так Петро Хмелевський, звинувативши Івана Холоневського у вбивстві рідного брата Павла, потому 29 травня 1583 р. зафіксував у луцьких ґродських книгах факт полагодження ситуації «приятелским угодливимъ обычаем». Він заявляв: «Не годило почтливое крви брата своего продават, и до великих утрат, шкод и трудностей, правуючися о смерть брата моего, приходит». А гроші, які він узяв у Холоневського, були не відшкодуванням за «голову» небіжчика, а платнею винуватця за шкоди й втрати скаржника. Утім, сума була не набагато меншою від головщизни. Холоневський також зобов'язувався «в замку луцком за голову брата моего сісти и пуль рока седіти». Умови були виконані, тож Хмелевський «на вічні часи» звільнив Холоневського від обвинувачень.

У всіх цих випадках сказати достеменно, що ж відбулося, практично неможливо. Так убивство Василя Жоравницького його слугою Войтехом Русиновським з вогнепальної зброї викликало активне зацікавлення багатьох поважних осіб в регіоні. Вони визволили оскарженого з ув'язнення, куди

його посадили родичі небіжчика Ян і Марко Жоравницькі, а потому виступили посередниками у поладженні ситуації. Серед третейських суддів – волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський, луцький староста кн. Олександр Пронський, брацлавський каштелян Олександр Семашко, кн. Януш Заславський, луцький підкоморій Ян Харленський, луцький земський підсудок Іван Хрінницький та багато інших. Русиновський твердив, що убивство трапилося «за випадком з нехотеня», однак задля моральної сатисфакції родичів небіжчика погоджувався висидіти у замковій вежі три місяці. Також Русиновський, сповнений «нікгда незгасненого» жалю в серці, мав просити родичів небіжчика про вибачення йому убивства: «з добротливое природы своее, то мне ласкаве пробачит и хрестяньски отпустит рачили». Як зазначалося у тексті домовленостей, перепошення мало провадитися учтиво, щоб не заплямувати честь Русиновського: «абы ничего такового ексистимации [повазі] доброй пана Русиновского не шкодило». Шляхта дбала, щоб честь винуватця не постраждала аж так, аби для її відновлення знадобився черговий акт помсти.

Обвинувачення у кримінальному вбивстві, що вражало по честі шляхтича, зазвичай провокувало хід у відповідь. Обвинувачений вносив до ґродської канцелярії протестацію, заявляючи про свою репутацію почитивої особи («чоловека доброй славы, завжды спокойного, никому ни в чом не винного»), яка безпричинно ославлена («его поцтивост мажут и шкалюют»). А почитивий шляхтич мусив якомога швидше боронити свою честь в очах спільноти, вдаючися до права й лицарського звичаю. Так Дем'ян Гулевич заявляв у відповідь на звинувачення у розбої, яке вніс до суду єпископ Мелетій Хребтович-Богуринський: «Невинность свою перед вашей милостью оповедаю и вшелякимъ правомъ, такъ писаным, яко и рыцѣрскимъ, мни пристойным, на нихъ самых и головах ихъ тую потвар оказати ся оферую». Лицарський звичай, під яким розумілася помста, утім, у цьому випадку не відрізнявся від права, яке теж часто ототожнювалося із помстою. Так пошуки скривдженем своєї «справедливості» у суді мислилося як «пристойна помста: «Знали ми багато поштивих людей, братії нашої, які, терплячи образи, кривди і шкоди від своїх винуватців, а не маючи змоги пристойно того помститися, вже не мають чим шукати святої справедливості». Помста заради справедливості, викорінення неправди та покарання ворогів Божих, як зазначав архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель, була бажаною, а «праведний тішитися буде, бо помсту побачить».

Отож «добрий чоловік», звинувачений у кримінальному вбивстві, ображав скаржник у відповідь, закидаючи йому ту ж таки погорду до права, Божих заповідей та шляхетних звичаїв. У багатьох випадках такі заяви мали під собою ґрунт. Адже так зване кримінальне вбивство насправді могло бути наслідком бійок зі зброєю в руках, що за внутрішньою суттю не відрізнялися

від поєдинків за честь, навіть якщо при цьому погрожували смертельною помстою.

Так 17 лютого 1599 р. у луцькому гродському суді розпочався процес за скаргою Григорія Сахновича про загибель його брата Даніеля від руки Миколая Рембеського, який нібито 20 жовтня 1598 р. з багатьма помічниками підійшов під дім скаржника, «окрик и стрелянье з ручниц» учинив і викликав господаря на поєдинок. Даніель, «ничого ся злого ни от кого не сподеваючи», вийшов за ворота, а Рембеський, «не маючи з ним жадное розмовы, непристойне а праве окрутне, стреливши до него с полгаку в бокъ правый», тяжко його поранив. Невдовзі Даніель від тієї рани помер. Однак судовий процес швидко змінив свій характер і вже Рембеський перебрав на себе роль обвинувача. Він скаржився на Сахновича про образу, яку той завдав йому, звинувативши в убивстві брата. У позові оповідалося, що саме Даніель, перестриваючи Рембеського, «слова шкарадними и ущипливими соромотил и вызывал» на поєдинок, а потому під час судових засідань вчинив йому «одповідь» і «найшов» на його господа. Під час цієї сутички, яку Сахнович сам спровокував, він і отримав поранення.

Судді, вислухавши аргументи сторін, наказали Миколаєві Рембеському разом із двома приятелями присягнути, що Даніель був убитий ним випадково в обороні дому, після чого виплатити Сахновичеві «головщизну» за брата. Декрет був виконаний, а Рембеський назавжди звільнений від обвинувачень. А що із приводу убивств говорив палкий борець за покращення Речі Посполитої Анджей Фрич-Моджевський? Автор спеціальних трактатів, присвячених убивствам, закликав активніше вводити смертну кару за цей злочин, що, на його думку, мало би посприяти зменшенню насильства. Водночас він зауважував, що посиленню відповідальності чинить спротив і шляхетський загал, і сенатори. І не тому, що всі вони прихильники сваволі, а тому, що переймаються життям кожного шляхтича і вбачають у цьому інтерес усієї Речі Посполитої.

До всього Фрич-Моджевський змушений був констатувати, що убивство не розглядається шляхетським загалом як тяжкий злочин. Адже воно є наслідком, хоч і небажаним, шляхетських зіткнень, які є тренуванням у мистецтві війни, необхідним для воїна-лицаря. Через це родичі вбитого часто замирюються з убивцею, втрачаючи навіть на грошовій компенсації та не вимагаючи для нього «прикрості кількатижневого ув'язнення». Зазвичай примирення досягається завдяки впливам винуватця серед шляхетської спільноти. Цікаво, що наш автор, акцентуючи увагу на важливості авторитету винуватця для уникнення покарання, не згадує про значення грошей. Отож, як і у випадку розбою чи наїзду, обвинувач приходив до суду з найгіршою версією обвинувачення свого супротивника, а йшов зазвичай з головщизною та моральною сатисфакцією, добившись ув'язнення для

оскарженого та публічного перепрошення для себе. Винуватець зберігав собі життя та можливість завдяки упокоренню відновити добру славу. Шляхетська спільнота у цьому разі виграла для себе «спокій посполитий» – відмову сторін від вендетти. А досягався бажаний результат завдяки можливості представити практично будь-який варіант убивства як прикру випадковість.

11 червня 2020

ВМІННЯ ПЕРЕКОНАТИ: СУДОВІ КОНТРОВЕРСІЇ

«Не можеш довести - переконай», - радив блискучий історик Марк Блок, тим самим визнаючи невитравну частку риторики в історичному тексті. Утім, задовго до нього цим правилом активно користувалися адвокати в судах ранньомодерної Речі Посполитої. Адже неабияку вагу в системі доведення мало вміння переконати. Врешті, до суду приходили не для того, щоб точно зважити вину оскарженого та відміряти йому покарання зі всією строгістю закону. Злочин сприймався як персональна кривда потерпілого, де суд був лише частиною механізму, спрямованого на відшкодування його втрат і повернення спільноти до зруйнованої вчинком винуватця рівноваги. Відібрати у кривдника, аби заповнити втрату потерпілого, щоб потому, апелюючи до покути і прощення, схилити сторони до примирення – ось що лежало в основі бажаної «справедливості». Тож у суді передусім мали бути дотримані вступні формальності, зокрема і приготовані часто «слово в слово» – скарга позивача, реляція (визнання в канцелярії) возного, позов відповідача до суду та свідчення так званих свідків, що зазвичай знали про подію зі слів потерпілого. Ми з вами вже не мусимо дивуватися, чому возний міг бути неписьменним, а писар, на якому лежало оформлення декрету, де потрібно було викласти перебіг «розмов» сторін під час процесу – глухим. І це не метафора, адже на глухоту луцького земського писаря Михайла Коритенського скаржилися напевно більше 12 років, зокрема і до короля. Це не завадило йому обіймати свій уряд до самої смерті. Тож твердження Лукаша Гурніцького про те, що право – річ німа без очей і вух, а суддя – право з вухами і очима, інколи виявлялося досить спірним. У змагальному процесі судді мали бути сторонніми стостерігачами, не втручаючись у так звані контроверсії (розмови) сторін, а лише їх аналізуючи та спираючись на них під час ухвалення вироку. А коли позивач скаржився про умисне вбивство, наїзд з метою вбити, а чи розбій на дорозі, за які карою для винуватця було скарання «на горло», для всіх учасників процесу насправді метою було задовольнити «кривду» потерпілого. Саме «кривда» – ключове слово судового процесу. Отож ось вам приклади аргументації в суді з приводу захоплення майна, яке присутнє практично в будь-якій протиправній дії того часу. Власне, так званий грабіж – відкрите заволодіння майном супротивника, не конче означало протиправну дію, адже грабежем називалася і конфіскація майна згідно із судовим вироком, і захоплення чужого стада (щоб потому можна було вимагати у його власника відшкодування). В окремому розділі II Литовського Статуту (розд. 13), присвяченому грабежам та відшкодуванню за них, переважно йдеться про коней, домашню худобу, птахів, собак та збіжжя. Ці справи були віднесені

конституцією 1578 р. до гродського судочинства. Однак що про це у суді говорили адвокати?

Отож Микола Заєнчковський скаржився на братів Єловичів-Букоємських, які під час наїзду пограбили його речі, зокрема збіжжя. Позивачі на те заявили, що справа не належить гродському судові, «бо то есть простою кривъдою, а не жадень грабежъ», адже грабіж – це «конь, вольт, корова, свинья, гус, анималия анимата, але не жито, ани пшеница». На це позивач відповів, що кожна річ рухома, яку можна взяти, уважається грабежем, адже сила б таких кривдників наплодилася, які, «забравши што кому, а коня не беручи, выслизнути, поведаяючи, же то не грабеж, хотили». А позаяк право писане «того ясне не описало», тож «звычай стоит за право писаное, которое пред ся росказует одъдати кожъдому, што чиего есть».

Умоцований Андрія Загоровського, звинуваченого Раїною Хребтовичевою-Богуринською у грабежі підданого, який віз гречку, під селом, спочатку заявляв, що йдеться не «о власнии грабеж, але толко о простую якуос кривду». Бо грабіж – це не якесь «квалтовне» відібрання речей, але лише захоплення коня чи вола. Далі він зосередився на тому, що ознакою грабежу є захоплення худоби на добровільній дорозі, натомість його клієнт захопив гречку під селом, а не на дорозі. А ще один меткий адвокат зазначав, що грабіж буває на торгу, при костелі, на дорозі, а його клієнт забрав речі й коней на порожньому місці. До того ж грабіж – це якщо захоплення діялося з метою, а тут сторони мали «межи собою поторжку», а позивачі самі «отбегли», покинувши свої речі та коней.

Адвокат князя Костянтина Острозького, якого князь Януш Збараський позвав до гродського суду з приводу грабежу жита і пшениці на спірному ґрунті, зосередився ще на одній деталі. Він твердив, що захоплення жита на спірному ґрунті має розглядатися там, де розглядаються справи про спірний ґрунт, а саме – в земському суді: «бо не на то судя маеть гледет, яко хто што зове», а на сутність. А сутність полягає в тому, що йдеться «о голую а простую кривду посполитую суседскую».

Про « голу і просту кривду посполиту сусідську » говорить і у справі Василя Малиньського, який скаржився на князя Романа Сангушка із приятелями про наїзд на його радовицький ґрунт із князівського маєтку Обеніж, шкоди та спалення млина. Умоцований князя Ян Пилитовський не визнав суті звинувачення, зокрема трактовки підпалу як кримінальної справи. Він заявляв, що підпал, здійснений явно, вдень, у присутності великої кількості людей, має відшкодовуватися грошима, а не каратися гродським судом. Тим більше, що князь, перш ніж спалити той млин, наказав його попередньо «розметати», а це означає, що він таким чином боронив свій ґрунт, відповідно, мав право спалити. Така дія є простою сусідською кривдою. Натомість кримінальний підпал, за який карають «горлом», здійснюється

«потаємне, зрадливе, скрите, ночним обычаем, кого з маетністю его непристойне спалил». Таким чином Пилитовський вказував ще на одну ознаку простої кривди – здійснення її серед білого дня. Скажімо, звинувачення Гуляницького в тому, що він «ночним обычаем сеножати косити и дрова рубати мель», трактувалося як таке, що ганьбить шляхетську честь, тож навпаки – має розглядатися в гродському суді, а не в земському. Отож адвокати могли з великою прискіпливістю ставитися до правових норм, які за формою часто виглядали як прецедент, намагаючись продемонструвати, що звинувачення, сповнені варіацій, їй не підлягають. Додаймо, що Статут практично не містив визначення конкретних злочинів, а тому створював великі можливості для адвокатських фантазій. Тому важливим елементом доведення у суді було так зване «подобенство» - приклади подібних справ, що розглядалися в інших судах, бажано в королівському чи на Трибуналі. Тож адвокати зазвичай намагалися зосередити у своїх «портфелях» достойні «аргументи». А судді могли визнати непереконливість адвоката на тій підставі, що він не лише не навів конкретних правових норм на підтвердження своїх тверджень, але й не продемонстрував «подобенства».

Улюбленим закидом адвокатів було звинувачення позивача в образі честі клієнта. Так, умоцований кн. Костянтина Острозького, звинуваченого у насланні підданих на землю Луцької єпископії, де «нападники» порубали дерево та захопили бджіл, зосередився на тому, що позов ганьбить його клієнта. Адже так зване наслання діялося вночі, а князь нібито мав корисливу мету. Суд взяв до уваги ці аргументи, адже «кождый учтивый кривды своее домовлятися маеть без ущипку доброе славы»

А у позові Івана Калусовського, який оскаржив Олександра Калусовського у нападі на дім, говорилося, що винуватець «найшов» «непристойне, зрадливе, уночи, яко ся доброму чоловікови не годило». На процесі адвокат відповідача просив про припинення справи, адже обвинувачення плямує добру славу його клієнта. На це позивач, однак, заперечив: «Волно такой каждый учинок в позве написати, яко хто чинил».

Отож адвокати, а зазвичай саме через них провадили свої справи у суді клієнти, повинні були мати не лише знання, а й «високу музику в голові». Саме так характеризував адвоката Вонсовича князь Юрій Збараський у листі до белзького воєводи.

13 червня 2020

ПРИСЯГА

Кременецький староста князь Януш Збараський із сестрою Марушею скаржилися у володимирському гродському суді на Давида Яковицького, який 30 вересня 1580 р. наїхав на їхній хворостовський ґрунт і «пограбив» 16 свиней. Уповноважений Давида у відповідь заявив, що його клієнт нічого про тих свиней не знає і їх у себе не має. Тоді адвокат Збараських Яким Стривязький запропонував відповідачеві підтвердити свою непричетність до грабежу присягою згідно з конституцією 1578 р. На те представник Яковицького передав право присягати позивачам, пославшись на ту ж конституцію, згідно з якою у випадку відмови відповідача від присяги право присягати переходило до позивача: «где бы сторона о реч позваную отвестисе не хотела, тогда сторона поводовая маеть довод учинити». Судді, вислухавши аргументи сторін, запропонували позивачам присягнути, однак Стривязький від імені своїх клієнтів категорично відмовився. Тож суд, позаяк позивачі доводили скаргу не хотіли, звільнили відповідача від обвинувачень. У цій коротенькій майже схематичній справі, практично позбавленій деталей, сторони активно передавали супротивникові право присягати, тим самим оголюючи сутність «гри в присягу»: як переграти супротивника, не присягнувши. І хай нас не вводить в оману величезна кількість справ, сповнених напруженої конкуренції між сторонами за дозвіл присягти, та готовність іти до Трибуналу щоразу, як судді призначали присягу супротивникові. Присяга справді була найпростішим, як видається на позір, способом виграти справу, і напевно найпоширенішим. Це підтверджує і самовидець тих часів Лукаш Гурніцький, який знав судову кухню зсередини через своє старостування: «не виграти у вас жодної речі без присяги». Тож судді, а інколи і возні, які вели сторони до присяги, не раз мусили нагадувати, що на кону в таких суперечках – не лише матеріальний вигравш, а й сумління перед лицем Вищого судду: «водле обычая навпоминал обе две стороне, и отпорную, и жалобливую, абы на пана Бога помнели и о душу свою». У тогочасній Англії присяга, аби не спокушати сторони можливістю кривоприсяжництва (як стверджували правники), належала лише позивачеві. На наших теренах питання – кому присягати – зазвичай вирішувалося суддями і залежало від різних обставин. У Статуті, щоправда, присяга закріплювалася переважно за позивачем як скривдженою особою (приблизно у $\frac{3}{4}$ випадків). Така мотивація часто звучала й під час судових баталій: «стороні позваній згідно з правом жоден відвід допускати не можна, тільки поведовій як скривдженій», «як скривджені ми ближчі до доведення, ніж ті, хто у мене щось узявши гвалтом, до відведення». Адже діяло фундаментальне правило – відібрана у особи «кривда»/«справедливість» будь-що-будь мала бути відшкодована. А водночас існував й інший, не менш

важливий принцип – за будь-яких сумнівних деталей в оскарженні присяга призначалася саме відповідачеві: «Право посполите в речах сумнівних ясно вчить бути прихильнішим на визволення, аніж на каранья». У III Литовському статуті цей принцип увиразнився: у кількох артикулах зазначалося, що у кого «ґрунтовніші докази», тому й присягати. Мої ж спостереження за судовою практикою Волині недвозначно вказують, що присяга зазвичай призначалася оскарженому. Саме йому надавалася першочергова можливість для «очищення» від обвинувачень та повернення доброї слави. Отож у питанні про присягу зіткнулося багато правових норм та принципів, на яких трималося поняття про справедливість. У судовій господі, зрозуміло, було по-різному. Про ґрунтовні докази ми з вами вже не раз говорили, зокрема й про «докази» через офіційного свідка возного, до яких мала бути особлива довіра. Ось вам ще один приклад такої «ґрунтовності». Возний Станіслав Яновський, виправдовуючись щодо власних свідчень про поранення Василя Окорського, які він учинив перед підстаростою, заявив: «иж я самъ читати не умею, ведле мысли своее написавъши на термине сознанъе мое, подали на урядъ кгродъский луцкий, то есть якобымъ мел огледати и видети у пана Юря Кошиковского рану на хрибте вподольжь тятую кривавую и другую рану на левом уси татую кривавую, третую рану штыховую в персяхъ кривавую, четъвертую рану подле голени левое ноги на лытце тятую кривавую, вси тые чотыри раны у пана Юря Кошиковъского ЯКОБИМ МЕЛ ВИДЕТИ, чогом ся никгды НЕ ВИДЕЛ, толкомъ видел на хрибте жупан атласовый чорный протятый, а тела не рушоно».

У своїх доведеннях позивачеві часто доводилося орієнтуватися на чутки та плітки, тож навряд чи варто дивуватися, що оскарження могли бути помилковими. Так Кирило Зубцовський, попередньо звинувативши Григорія Красносельського в нападі на дім, як тільки оскаржений у супроводі багатьох людей прийшов до церкви для присяги, звільнив його від доведення: «Твоя миліст, пане Красносельський, на дім мій ніколи не находив, гвалту і грабежу ніякого мені не чинив, твою милість вільним чиню». А звинувачений в наїзді кн. Станіславом Воронецьким Яцко Білостоцький, заявивши, що позивач його таким звинуваченням «ославив», позвав скаржника до суду та присягою довів свою невинуватість.

Тому судді, аналізуючи аргументи сторін, водночас зважали й на те, яка зі сторін активніше виявляла бажання присягнути, себто наскільки чулася певною у своїй правоті. Так звинувачена Матіяшем Іваницьким у грабежі сина на його ґрунті Ганна Черкасова категорично заявила, що готова присягнути про свою непричетність до грабежу. А суд «бачечи то, иж се сторона позваная сама доброволне за присегу взяла», їй це дозволив. Іваницький, своєю чергою, звільнив Черкасову від присяги, чим і

завершилася справа. Інколи у питанні, кому призначити присягу, переважувала стать. Так в одній зі справ судді визнали ближчою до присяги пані Малаховську «яко белую голову, а к тому удову».

Власне, суд був простором, де величезної ваги при сумнівності загальної конструкції набуває чуття уповноважених, що вели справу: їхнє вміння прорахувати можливості, вловити сумніви супротивника, сміливість діяти на випередження. А усім учасникам процесу, зокрема і суддям, важливе було загальне знання людей і соціуму. Нагадаю, наскільки вирішальною для доведення була кількість приятелів, готових своєю присягою підтвердити добру славу оскарженого.

Порушуючи право, винуватець не лише завдавав кривду потерпілому, не лише ламав «спокій посполитий», а й чинив гріх, адже нищив вищий порядок, встановлений Богом – святу справедливість. Про сприйняття злочину як гріха свідчить багато нюансів, зокрема й заяви на кшталт: «Де хто згрішить, там публічно покутувати мусить». А Ян Гоголевський так пояснює свою готовність сісти на рік до замку за вбивство Павла Дривинського: «Почуваючися винним, а хочаби бути правим перед Богом і сумлінням своїм, так теж і перед родичами небіжчика». Сприйняття судового процесу не лише як світської процедури, а й як поєдинку на Божому місці, звучить ще в одній зі справ: «Всі права Божі і людські того вчать, хто кривду яку від кого має, той кожний до права и справедливості святої утікати має». Тож присяга, за яку вели затяті суперечки сторони в суді, була актом поєдинку перед лицем Бога. А водночас богослов Інокентій Гізель у трактаті «Мир з Богом чоловіку» стверджує, що особа, яка божиться намарне, тобто хай навіть правдиво, але без особливої потреби – чинить гріх. Він не смертний, як кривоприсяжництво, «але й не безпечний»: «Це саме стверджує і Сирах, кажучи: «Чоловік, що багато клянеться, наповниться беззаконня, і не вступиться бичування з його дому. І якщо намарно поклявся, не оправдається».

Саме цим пояснював свою відмову від присяги один зі скривджених, заявляючи: «Не бажаючи про таку малу річ присягати, бо я, як чоловік почтивий, з молодості літ своїх аж і по цей час ніколи ні про що не присягав». А Валентій Вскринський спочатку запевняв, що не наслав слуг і підданих на ґрунт Настасі Шумської, коли ж йому призначили присягу – заявив: «Я, відаючи про невинність мою, але не кваплячись до тої присяги, нагороджую шкоди підданих пані Шумської тут, перед судом». Відмова від присяги на такий спосіб могла приховувати й прагматичні мотиви, адже рятувала добру славу особи, що не чулася певною у своїй правоті. Натомість такий шляхтич, відмовляючись від присяги, поставав перед спільнотою як добрий християнин. Однак не варто відмовляти тим людям у їхніх страхах перед лжесвідченням. Нагадаю, як возний Мартин Дегтевський,

приступивши до Євангелія, аби довести правдивість свого свідчення, з плачем просив присутніх виступити посередниками перед оскаржувачем, щоб той звільнив його від присяги.

Гріхом уважалось й змушення іншого присягати, навіть якщо йшлося про річ правдиву. Особливо яскраво це виявляється у випадках, пов'язаних з доведенням убивств. Скажімо, коли родичі вбитого Андрія Хмари, поклавши руки на обвинуваченого Степана Хмару, почали присягати, Степан «не допустивши на себе присегати, сам добровільно визнав, що зі слугами своїми небіжчика пана Андрія Хмару, дядька свого, вночі сплячого, забив і на смерть замордував». А коли брат убитого Яна Цивинського Войтех Цивинський за декретом мав присягнути, що той злочин – справа рук Миколи Скулимовського, підозрюваний у злочині заявив: «Я їх до присяги не веду и душі своєї в тому більше ображати не хочу, бо за причиною и початком моїм той Ян Цивинський в Козині забитий, а я від тієї присяги їх вільними чиню».

Часто сама готовність сторони доводити свої свідчення присягою призводила до того, що супротивник визнавав свою поразку. Так Григорій Оранський, який попередньо доводив, що не наказував своїм слугам і підданам грабити і бити Юхнову Оранську, коли вона приготувалася присягати, звільнив її від доведення, пообіцявши разом зі слугою відсидіти в замку 12 тижнів, а його піддані на першому торгу з ранку і смерку мали «голосом мовити ті слова: с тых причин тут караня приймаємо, бо пані Юхновій Оранській згідно зі скаргою її, в позові описаній, неправі». Інколи присягу відпускали тоді, коли уже були проказані перші слова тексту. Так коли Іван Селецький у церкві почав присягати у справі про невіддачу Миколаєм Гулевичем грошей і «вже став на коліна, тут же будучи пан Миколай Гулевич пана Селецкого угамовав, присягати не казав і від усього його вільним вчинив», пообіцявши повернути гроші. А Роман Гостський під тиском з боку приятелів звільнив родичку Ганну Гостську від присяги в той момент, коли вона прийшла для її виконання до церкви та погодився передати суперечку на приятельський суд: «Панове і приятели наші спільні мовили і бажали, аби ми до присяг не квапилися, приятелів на те висадили і їм то на розгяд дали».

Саме приятелі найчастіше виступали ініціаторами відмови від присяги та передачі справи на третейський суд. А сторони «уходячи такъ тыхъ присягъ», радо погоджувалися.

І трошки вам про ритуал присяги, інформація про який вкрай рідкісна. Уважається, що на коліна під час присяги ставав лише простолюд, однак є згадки про уклання й шляхтичів. До вже згаданого Івана Селецького, який став на коліна, щоб присягнути, тут вам і Андрій Гулевич, що «присегу за выданъемъ роты, в декрете помененомъ трибуналском описаное, в

обличчю суду, поклекнувши на коліна своє, викональ». Присягали в церкві або перед нею, «маючи перед собою Євангеліє и крыж», але чи не частіше – перед судом на Євангелії. Текст присяги, укладений писарем, зазвичай читав возний, за яким особа, що присягала, повторювала. Присягали в першій половині дня до обіду: «Тые подданные готовы были присегати перед обедом, а тепер, деи, по обеде присегати не будут, и не повинни после обеда присегати и до присеги ити». Недобре уважалося присягати під час свят. Особу, що присягала, мав супроводжувати супротивник, аби надалі не виникло питань щодо порушень під час акту. Власне, як пояснювалося в одній зі справ, відповідача/позивача не могла замінити уповноважена особа, і саме тому, що адвокатів не дозволялося звільняти від присяги. А саме це було в пріоритеті – спробувати поладити суперечку без звертання до Бога.

Наостанок вам рідкісна справа, яка демонструє, з якими труднощами могла зіткнутися особа під час присяги. Отож у 1568 р. за ухвалою панського суду троє туричанських підданих княгині Марини Курцевичевої почергово присягали в церкві у Ковелі, доводячи свою непричетність до зникнення коня – власності попа із Вижви. Третій Хома, «чинечи присягу, за недовтипом вымовы своеи або читанемъ приводного мовою лядскою, тое присяги въ якомъсь слове помылку вчинил». Себто або Хома мав дефект мови, або не міг повторити текст присяги, який читав польськомовний урядник. Через те попівський син, який від імені батька наглядав за правильністю ритуалу, не прийняв присяги і заявив про свій виграш, силоміць ув'язнивши підданого в замку. Урядник княгині Курцевичевої перед возним засвідчив, що звертатиметься у тій справі до володимирського ґродського суду, бо «справедливость мою от мене мощно берут». Далі подробиці невдалого присягання Хоми дізнаємося із листа Войтеха Вольського, який був при тому присутній. Він свідчив, що Хома «за першим разом помылился на словах: которые слова писар мовил «кляча в шерсти гнедая», а он вымовил вместо тых слов «годованая»». Коли писар став читати текст присяги вдруге, Хома «стал на много словех мылити», «а потретиикрот писар ему стал присегу выдавати, он велми замолчал и о половицу присяги ни слова вымовити не мог». Зрозуміло, що стан прихологічної напруги, яку мала відчувати особа, закликаючи Бога у свідки та добровільно накладаючи на себе страшні санкції, міг бути значною перешкодою у виконанні цього акту. Водночас особа, примушена до присяги, могла скористатися таким способом, щоб її уникнути. Отож історик, як завжди, залишається зі своїми сумнівами: чи то Хома перелякався і постраждав через природні вади та супутні обставини, чи помилявся, долаючи страх кривоприсяжництва, а чи чинив так спеціально, залишаючи вузьку стежку для поладження конфлікту без присяги.

А наостанок вам мідьорит "Тяжка дорога "доброї справи" до звитяги",
Корнелій Галле (1576-1650)

16 червня 2020

ЦЯ ДИВНА ШКРУТИНІЯ

Маленька історія, що трапилася в січні 1582 р. у Луцькому повіті, ніби нічим особливим не прикметна серед інших епізодів, пов'язаних із вбивством шляхтича. Але вона достойна особливої уваги, і не лише через купу цікавих деталей, а й як той рідкісний момент, де істориків дається шанс почути «хрускіт суглобу» в історії. Адже історик, як той Фортінбрас, приходиться завжди тоді, коли все скінчено. Він – поза грою з її напругою і непевністю фіналу, а особливо там, де йдеться про зміни в уявленнях.

Отож 13 січня Филип Бокій-Печихвостський заявив у луцькому ґроді про убивство в його домі Григорія Волчка-Жасківського. Скаржник твердив, що про особу вбивці сказати нічого певного не може. Той незнайомиць прийшов до нього в дім лише з одним слугою ще перед Різдом. Він відмовився назватися, і навіть слуга напевно не знав, хто він: «Имена своего ани назвиска поведати не хотель, одно собе имена и назвиска поведаль, часом Залесовским се называль, а часомъ Ковалевскимъ». А коли до Бокія приїхали в гості родичі Григорій Волчко і Василь Гулевич, незнайомиць вступив із ними в суперечку. Тоді господар попросив незваного гостя покинути його дім, що той і зробив, пішовши на село. Однак уночі так званий Залесовський повернувся, аби вбити Волчка: «Потомъ якобы по године або далей, пришедши в домъ мой вночи, вшед до избы, поведиль, же я сего дня Волчка забью, а мель мечъ приготованый, которымъ пробил пана Вольчка». Убивцю піймали на гарячому і ув'язнили разом із трупом.

Кілька згадок про ув'язнення підозрюваного разом із трупом наштовхують на думку про існування на наших теренах звичаю, що широко побутував на всьому європейському просторі: ніби доторк до тіла убитого може виявити справжнього злочинця. Знаком була кров, що мала виступити на трупі. Скажімо, у тогочасній Англії існувала багата література, де розповідалося про привидів-жертв, які змушували убивць зізнатися у кривавому вчинку. Подібну справу зафіксували на Прикарпатті у середині XVII ст., де в одній зі справ згадувалося, що нібито від доторку підозрюваних у скоєнні вбивства на трупі з'явилася кров. Утім, згодом виявилось, що справжніми убивцями були геть інші особи, так що знак виявився хибним.

Однак повернімося до нашої історії. Темні місця у таких розповідях зазвичай засвідчують, що оповідач намагався щось приховати. Хоч сам факт гостювання, інколи тривалого, малознайоми, а чи й незнайоми особи не мусить дивувати – відмовляти «у хлібі» шляхтичеві не дозволяв закон гостинності.

Лист до короля з проханням про ухвалу у справі про вбивство Григорія Волчка, в якому звинувачений був Яреміяш Залесовський, містить деталі, що відбігають від розповіді Бокія-Печихвостського. Зокрема, там повідомлялося,

що Залесовський зустрівся з убитим в домі пана Непокойчицького в маєтку Стрільче, куди він приїхав разом із Филипом Бокієм. Отож незнаність прибульця не лише не завадила Бокієві залишити його у власному домі на тривалий термін, а й брати його із собою до приятелів на гостину. Цілком імовірно, що Залесовський був шукачем служби на Волині, а Бокій збирався поповнити своє службове коло ще одним клієнтом. Як зазначалося у листі, Залесовський спочатку обізвався до Волчка неучтивими словами, хоч вони й не були між собою знайомі, а потім погрожував убити. Волчко як «особа спокійна» після гостини у Непокойчицького поїхав разом із Бокієм до нього в гості, а той Залесовський подався слідом, маючи намір «здійснити умисл» згідно з «одповіддю». В домі Филипа й трапилося вбивство, а зловмисник був схоплений на гарячому. Тож Бокій разом із тілом одразу прибув до луцького замку 13 січня, щоб відвести від себе підозру.

Під час розгляду справи у луцькому ґроді спливла низка цікавих деталей. Зокрема говорилося, що коли в домі у Непокойчицького зав'язалася суперечка між Залесовським і Волчком, Залесовського попросили покинути дім. Він послухався, але, від'їжджаючи, викликав Волчка на поєдинок, «чого всього йому там стерпіли». А потому вже в домі Бокія, куди перекочувало товариство зі Стрільча, Залесовський знову вчинив «похвалки» Волчкові, аж Бокій мусив його зачинити в коморі. Запровадити порушника спокою допомагав Василь Гулевич, який теж на той час був на гостині у Бокія (мало яка гучна справа могла обійтися без нашого Василя). Він же відбирав у Залесовського шаблю, коли той її добув під час запровадження до комори. Згодом, щоправда, буйного гостя відправили на село. Однак «беседа», що спокійно продовжилася, завершилася поверненням Залесовського, який мечем пробив Волчка.

Я не зупинятимусь на всіх обставинах справи, під час якої з'ясувалося, що Залесовський добре осілий шляхтич із Сандомирського воєводства. Цілком імовірно, що історія про плутанину з його іменами була не цілком правдива, а мала вказати на його непевний статус на Волині. Адвокат Залесовського твердив, що вбивство трапилося в обороні, коли Волчко почав добиватися до комори, куди всадили Залесовського: «а ест троякое межобойство: умыслное, припадлое и в обороне, которое каждое з них розность каранья на себе относятъ». Позаяк вбивство Волчка трапилося «в обороні», адвокат просив про шкрутинію, адже, сидячи в ув'язненні, його клієнт не міг зібрати докази своєї невинуватості. Зокрема так звані свідки твердили, ніби Залесовський вчинив Волчкові «одповідь», яка є доказом умисного вбивства, а насправді він убитому не погрожував. Адвока вказував, що справа сумнівна, а саме в таких випадках призначається шкрутинія, та просив надіслати всі матеріали до короля «по науку».

У відповідь адвокат родичів небіжчика твердив, що Залесовський ніколи не доведе, що «небожчик Волчко ему причину далъ, або ся на него хвалилъ», себто чинив «одповідь», адже всі вказують, що це Залесовський погрожував і виконав свої погрози. На це нічого сказати, бо всі свідчення трималися на словах осіб, для яких Волчко, попри свій нестерпний характер і шлейф «подвигів» був своїм (чого вартий підпал містечка Поричьк через ворогування з його власником та багато інших не менш яскравих історій). А з приводу шкрутинії адвокат заявляв, що її «в праве посполитомъ писаном не видимо, так же и звичай того не несет, абы коли скрутиниумъ, на которую ся тот Залесовский берет, быт мела, бо где бы было, яко ж быти не может, праву посполитому уближене стат мусило. [...] И Статут того забороняет, ижъ жадень судя з домыслу и головы своее судити не может, кгда ж того в праве не маеш. А было ли бы то внесено, тогды бы то мусило ся розумит за домысль, а не право». Отож адвокат вказував на відсутність у Статуті шкрутинії та заборону суддям керуватися при ухваленні рішень власними міркуваннями.

Гродські судді закликали собі на поміч земських урядників. Разом вони знайшли аналог шкрутинії в Статуті, де йшлося про вбивство незнайомця. У цьому випадку саме гродські урядники мали взяти на себе розслідування: скликати всіх людей в околиці, де трапилося вбивство, та вчинити опитування. Йшлося про так звану копу – розслідування злочину на сусідському суді, на який скликалися всі мешканці околиці (інколи в межах кількох сіл), де трапилася подія. Отож судді у справі Залесовського вирішили дозволити обвинуваченому звернутися до короля, «яко до найвышьшого правъ и привилевъ выкладача». Звернімо увагу, що монарх не виступає джерелом права, а лише його тлумачем: він і мав дати «милостивую науку», як суддям чинити у тій справі. 18 липня того ж року до луцьких гродських книг був уписаний королівський лист, яким Залесовському дозволялося виводити шкрутинію згідно з конституцією 1578 року. Для цього його мали випустити з ув'язнення на поруку почтивих «віри гідних» осіб, а опісля він повинен був прибути зі шкрутинією на сеймовий суд.

Отож про що велися такі запеклі суперечки в Луцьку 1582 р.?

Я вже не раз згадувала про ставлення до злочину на наших теренах як до приватної «кривди» потерпілого, який сам мав подбати про її відшкодування. Не було заяви – не було і справи. Позивач повинен був клопотатися й про докази своєї шкоди. Постановля сучасної судової системи пов'язується натомість зі зміною у сприйнятті порушення права – передусім як переступу проти суспільства. Відповідно, владні інституції брали на себе слідство й визначення вини для злочинця з усією строгістю закону. Ознаки змін сигналізує поява в судочинстві слідства (scrutinium), що мало провадитися з ініціативи і силами судових урядників. Для Європі ці зміни припадають на

кінець XVI ст. Історики пов'язують їх зі зміцненням королівської влади, централізацією держави та посиленням дисциплінування населення. Зокрема у Франції починає активно вибудовуватися чиновницька піраміда та судова система, залежні від короля/держави. Натомість ініціативи в Речі Посполитій, спрямовані на посилення відповідальності за злочини, що нищили «спокій посполитий», належали шляхетським спільнотам, які були частиною держави. Нагадаю, що саме на цей час припадає й заборона поєдинків у Речі Посполитій та регулювання «одповіді». 1578 р. були прийняті дві конституції: одна стосувалася деталізації скрутинії в Польському королівстві (вперше згадується у конституції 1496 р.), друга вводила її до II Литовського статуту, яким судилося Велике князівство Литовське. Остаточно вимоги до скрутинії були сформульовані у III Литовському Статуті (1588) та паралельно для коронних земель у конституції 1588 року. Щоправда, виглядала процедура слідства у двох частинах держави цілком інакше. У Короні з часом усталилася норма, за якою скрутинія мала виводитися у кримінальних справах, де обвинуваченому шляхтичеві загрожувала смертна кара і позбавлення честі. Процедура ж слідства була деталізована лише конституцією 1588 р. Якщо коротко, то кожна зі сторін мала забезпечити свідків, не більше 12, яких судді опитували про те, що вони бачили і чули. Перед виведенням скрутинії позивачі/відповідачі мали присягнути, що не підкуповували своїх свідків на жоден спосіб. Бажано було, щоб свідки теж присягали, однак, якби вони заперечували, то їм дозволялося «говорити правду під вірою і сумлінням» (себто не бажано було змушувати до присяги). Свідки мали розповідати, а не читати з підготовлених зарані «карт». Свідчення, які записував писар і затверджували судді, передавалися сторонам для подальшого провадження справи на сеймі чи Трибуналі. Отож загалом можна сказати, що так зване слідство з ініціативи уряду і за його участю додає трошки більше можливостей суддям втручатися в процедуру опитування свідків, однак принципово не змінило суті процесу. А от у Великому князівстві Литовському шкрутинія мала виводитися геть інакше і вона справді нагадувала судове слідство у справах, де шляхтича оскаржували у ганебному вчинку. Згідно з конституцією 1578 р. два земські урядники мали опитати свідків на місці злочину у присутності обох сторін. Потому ті свідчення «закритим» листом передавалися на розгляд гродського суду. У випадку неправдивості обвинувачень наклепник мав сплати 100 кіп (як за шляхетську «голову», що вказує на рівність тяжкої образи, яка нищила честь шляхтича, і вбивства) та сидіти пів року у вежі. У III ЛС шість артикулів безпосередньо присвячені процедурі виведення шкрутинії у справах, де звинуваченому загрожувала смертна кара чи інфамія. Такі справи мали розглядатися на сеймі. Шкрутинію належало провадити старості, а за його відсутності – двом урядникам за участю возного та шляхти при ньому (не

менше трьох осіб, не пов'язаних зі сторонами родинними чи приятельськими стосунками). Шкрутатори мали якнайшвидше прибути на місце події і опитати усіх, хто хоч щось знав про справу. Водночас вони мали зібрати інформацію про спосіб життя та вчинки осіб, що судяться. Сторони повністю дистанціювалися від участі у виведенні шкрутинії, навіть не могли спостерігати за її провадженням.

А що ж на Волині? Після справи Залесовського у кількох судових суперечках зринає прохання про дозвіл вивести шкрутинію, під час яких згадували королівське рішення у справі про вбивство Григорія Волчка. Зокрема, цей момент фіксується і в історії зі звинуваченням Настасі Охлоповської у вбивстві чоловіка. Однак у відповідь адвокати суперників зазвичай твердили, що шкрутинії немає у II Литовському статуті, тож через таку «новину» може статися велика прикрість для «волинського права» і для привілею, отриманого на Люблінському сеймі. Зауважувалося, що ані поправа II Литовського Статуту, прийнята для Великого князівства Литовського, ані коронна конституція 1578 р. не чинні в українських воєводствах, де діє II Литовський Статут: «Теды мы тои констытуции, которая в нас, кромъ обывателей коронныхъ, которые ся иным правом и иными звычайми судят и шкрутинии ведле своих звычайевъ уживают, навет и писмом латинскимъ sprawy свои отправуют, не идет». Кожна така справа, незалежно від того, дозволяли судді виводити шкрутинію, а чи ні, провокувала розмови про власну окремішність українських воєводств та її підставу – Люблінський привілей.

Після ухвалення конституції 1588 р. шкрутинія (як її називали на Волині) широко поширилася в судочинстві українських воєводств. Однак не без своїх особливостей. У суді сторони влаштовували довгі суперечки про те, чи можна у певній справі виводити шкрутинію, чи достатньо вона для цього «кримінальна». Адже саме від судової ухвали залежало, чи отримають сторони дозвіл на провадження слідства. Ось вам пару адвокатських реплік з цього приводу: «скрутениумъ яко в простой кривъде вывожоное быти не может»; «В таковых речах, где позывают о шкоду, шкрутыния не идет, абовемъ толко в речах кривавых а о вежу шкрутынея идет, а тут о шкоду и о простую кривду идет». Про колізії з «криміналом» ми вже з вами говорили. Очевидно, що принципово не мінялася і якість самих свідків, адже їх підбирали зацікавлені сторони, а критерієм відбору мала бути особиста їхня лояльність до відповідача чи позивача. Скажімо, у справі про вбивство Дем'яна Гулевича та інших Михайло Гулевич скаржився, що супротивник збирався виводити шкрутинію близькими родичами (дядьками дружини) і «легкими особами» (прийшлою на Волинь шляхтою), яких найняв. На жаль, текстів шкрутиній до судових книг не вписували. Проте низка справ вказує на те, що свідки були не самовидцями, а розповідали про те, що чули. Судді

теж, схоже, не стільки активно провадили слідство, скільки слухали. Як було зауважено в одній зі справ: «Шкрутыниумъ наболшей на писару належит, кгда ж судя с подстаростим слуша, а писар пишет, и доперо написавши, дает до подпису подстаростъему и суди, а потом печатуют».

Отож історія зі шкрутинією/скрутинією слугує маркером змін, які в інших європейських державах прийнято пов'язувати зі зміцненням королівської влади та централізацією правосуддя. Однак у Речі Посполитій ці зміни впроваджували самоврядні шляхетські корпорації. Саме вони виробили широку систему участі в підтриманні порядку. Водночас побутування скрутинії на Волині засвідчує, як самі спільноти на місцях творчо переробляли ті зміни, які впроваджувалися через сейм.

Суд був дзеркалом, хай і викривленим, спільноти, але спосіб викривлення часто задавала вона сама, взоруючись на свої потреби. Самоврядна корпорація підміняла *scrutinium* одомашненою шкрутинією, бо так було краще досягти добре знаної і бажаної справедливості.

17 червня 2020

ПРО НАРОДЖЕННЯ В'ЯЗНИЦІ

От до чого можна прив'язати народження в'язниці? Мішель Фуко, вперше заявивши про в'язницю як тему дослідження, говорить про злам XVIII та XIX ст. та прив'язує її до зростання важливості свободи, яка стає ціннішою від грошового відшкодування. За Фуко, злочинець ніби сплачує борг перед суспільством за переступ, а в'язниця, позбавляючи свободи, дисциплінує та впокорує. Однак історики не згодні 😊. От розкажіть моєму шляхтичеві, що є важливіші цінності від свободи, якщо вона просто впаєна в поняття шляхетської честі та є одним із фундаментів шляхетськості. Розкажіть це хоча б уже нам знайомому Яремі Залесовському, пійманому «на гарячому» та ув'язненому в замок за вбивство Волчка, який скаржився, що з ним «не такъ, яко из шляхтичомъ ся обыходят, але яко зъ яким чоловікомъ простого стану». Адже його ув'язнили «над право посполитое и над волност шляхетскую, кгда ж право посполитое насъ учит, ижъ жаден не может быти пойманъ, одно тотъ, который бы правомъ переконанъ былъ» (себто він переймається ув'язненням без судового декрету).

А Олександр і Даніель Гулевичі скаржилися на Войтеху Мончевського, який з помічниками їх побив, а потому «на взгарду стану ихъ шляхецького до турми, яко якихъ лотровъ и зълочинцовъ, посажали» і випустили з «приватного везеня» лише наступного дня увечері. Інший скаржник незаконне ув'язнення характеризує так: «С повинньности своеи хрестиянское выкročилъ, право Божее, посполитое и природноное, также и волност шляхетскую, которою се каждый человекъ стану шляхетского слушне веселиться маеть, згвалътилъ». Позбавлення шляхтича свободи трактується як зламання права Божого, природнього і встановленого, а також шляхетської вольності.

Отож наші шляхтичі вказують на відправну точку в пошуках народження в'язниці, а саме – договір шляхти з володарем про заборону ув'язнення шляхтича без судового вироку як важливу станову «свободу», гарантію особистої недоторканності. Засада «*neminem captivabimus nisi iure victum*» («нікого не ув'язнимо без судового вироку») вперше була сформульована у привілеї Владислава Ягайла 1425 р., а впроваджена привілеями 1430 і 1433 років. Ними Ягайло «купив» у шляхти визнання своїх синів спадкоємцями трону. Про заборону позбавлення осілого шляхтича свободи без судового декрету королем і будь-якою владною особою чи інституцією згадує II Литовський Статут (1566 р.): «кождый шляхтич оселый, подле права непозванный и непоконаны правом, от нас, Господара, и от жадного враду иман и в везенье сажон быти не маеть».

Однак якщо проголошення «нікого не ув'язнимо» можна порівняти до «зачаття» в'язниці, то часом її народження, як на мене, є той момент, коли держава починає опікуватися місцями ув'язнення, «сидіння» у вежі стає обов'язковою публічною карою, а спроба позбавити іншого свободи трактується як серйозний злочин. Всі ці «знаки» припадають на останню третину XVI ст., як і поява скрутинії. Проаналізуємо детальніше хоча б деякі з них.

За конституцією 1588 р. у справах про вбивство родичі небіжчика могли примиритися з убивцею лише за умови, що він відбуде публічне покарання – сидіння у вежі. За відмову від ув'язнення або недотримання призначеного терміну винуватець мав позбавлятися честі (інфамія). Родичі вбитого, які звільняли злочинця від «сидіння» – каралися. Отож держава вторгалася в процес замирення між сторонами, яке традиційно розглядалося як приватна справа. А значить і злочин, який сприймався передусім як кривда потерпілого, переходив у розряд суспільно небезпечних справ. Врешті, якщо родичі відмовлялися розпочати процес проти вбивці, або ж їх не було, тоді процес про ув'язнення у Трибуналі мав провадити ґродський суд. З'являлося покарання і для ініціатора поєднання, який прирівнювався до злочинця, принаймні відповідальність у них була однакова.

У Статутах спостерігається просто таки стрімке зростання кількості артикулів, де карою за правопорушення виступає ув'язнення. Якщо у I Литовському Статуті (1529 р.) їх лише три, то у II (1566 р.) – вже 30, а у III (1588 р.) – понад 40. Цікаво, що ув'язнення з'являється як симетричне покарання скрізь, де йдеться про образу шляхетської честі. Так за побиття шляхтича києм, дубцем чи пугом, яке сприймалося як ураза для честі («зелживост»), винуватець мав сидіти удвічі довше, аніж за поранення травматичнішою «залізною» зброєю. Шляхтич, який безпідставно звинувачував іншого у позашлюбному народженні, мав каратися «вежею», якщо відмовлявся у суді проказати таку фразу: «Що казав на тебе, ніби ти неучтивої матки і нечистого ложа син, то на тебе брехав, яко пес». Себто вина особи, яка ганьбила іншого, змивалася симетричним зганьблення, адже лайка «пес» чи, що гірше, «брехав, як пес», уважалася дуже образливою для шляхтича. Сидіння в замку мало тривати доти, аж поки винуватець не прокаже ганебні для нього слова.

У III Литовському Статуті кара «вежі» з'являлася там, де попередньо йшлося лише про грошові виплати (скажімо, за ляпас, виривання бороди чи побиття києм). Збільшувався термін ув'язнення за аналогічні злочини та погіршувалися умови перебування у вежі. Скажімо, у II Статуті лише в одному артикулі з'являється кара сидіння на дні вежі, натомість у III вона є практично скрізь, де йдеться про умисну шкоди здоров'ю шляхтича. Уважалася, що перебування в'язня у вежі мала забезпечувати особа, яка його туди всадила. Звернімо увагу на скаргу Федора Скрипиці, який

звинуватив у 1590 р. колишнього підстаросту Андрія Киверецького в тому, що він випустив із замку його боржника Андрія Братковського. Киверецький на те відповів: «вряд не повинен сторожем нікому бути, толко хто кого обвинить и арестует на вrade, мает сам сторожу до него дати и его опатровати». Судді підтримали відповідача, заявивши: «вряд не ест повинен везня стеречи и его кормити», а тим більше «шляхтича у вежи за долгъ держати не годило».

А от у III Статуті встановлювалася платня за сидіння та розмір «добових» на утримання неосілого в'язня, які стягувалися або із самих винуватців, або платити мала зацікавлена особа (потому стягуючи гроші з кривдника). На урядників покладалася відповідальність за охорону злочинців; вони ж мали платити потерпілому шкоди, якщо бранці тікали. Шляхтич, який сприяв звільненню ув'язненого або був причетний до вбивства ката, мав каратися смертю та втратою честі. Заборонялося також покращувати умови сидіння. Так, урядник (включно зі старостою), який переводив на гору вежі тих, хто мав сидіти на дні, допускав будівництво коминів у вежі чи чинив іншу полегкість засудженому, мусив платити 40 кіп позивачеві. Потерпілий мав право контролювати умови ув'язнення кривдника.

Врешті, вводилися покарання за нелегітимне ув'язнення шляхтича. Скажімо, у III Статуті за позбавлення шляхтича свободи винуватець мав платити подвоєну вартість «кгвалту» - 24 копи замість 12, адже йшлося про образу честі. А за «своволюство такое и легкое поваженъе права и покою посполитого» порушник мав сидіти у вежі чверть року на дні, там, де карали убивць. За спротив ув'язненню злочинцеві загрожувала баніція. У Польському Королівстві кара була ще тяжка: винуватець карався штрафом у 120 гривен і публічною карою (pro reoena publica) – сидінням на дні вежі рік, до того ще додавався потроєний час ув'язнення жертви. Якщо винуватець відмовлявся, то йому загрожувала втрата честі (конституція 1588 р.)

У II Статуті не було покарання за неправове ув'язнення шляхтича. І хоч такі випадки сприймалися шляхтою дуже гостро, як тяжка образа, волиняни, кияни й брацлав'яни не погоджувалися прийняти конституцію 1588 року, яка вводила тяжкі покарання за цей злочин. А, як пам'ятаємо, у цьому разі ухвалені на сеймі норми не діяли у тих воєводствах, які на них згоди не давали. Лише у 1601 року наша шляхта таки погодилася на конституцію 1588 р. Пояснити, чому шляхтичі, які сприймали приватне ув'язнення як тяжку образу, заперечували проти покарання за такі вчинки, тяжко. Чи вони переймалися, що зміни до «волинського» Статуту змінять їхній особливий статус, а чи були на те якісь інші причини? Що там із ув'язненням на Волині? Затримували супротивників на нетривалий час охоче і не без моралі, утверджуючи свою волю та спеціально завдаючи ганьби, що було частиною ритуалу помсти. Інколи погрози містили й обіцянку ув'язнити: «Тому

приятелю моему тарасом грозил и до везеня его осадити хотиль». А щоб обезпечити себе від судової розправи, кривдник часто змушував бранця присягати, що він не піде скаржитися. Так, Ян Бавор-Пилитовський скаржився на Матея Стемпковського, який наслав свого приятеля Яна Вільчопольського на маєток скаржника, його самого ув'язнив, бив і погрожував: «Пташку, не вылетиш ми оттуля». А відпускаючи, обіцяв: «Если мене о тое позывати будешь, тое ж будет, же на тебе знову на дом нашлю и забити тебе кажу». Михайло Васильович Гулевич, наїхавши на маєток Миколая Дубровського Чаруков, теж змусив господаря «п'ятокроть» присягти, «абым противко ему и противко слугам его, якъ правне, такъ и помстою не поступовал и не мстился». Колись я описувала історію публічного «ув'язнення» старостою кн. Олександром Пронським войського Василя Гулевича за образу урядників під час засідань суду. Тоді староста поставив Гулевича посеред луцького замку поруч із якимось трупом і заборонив сходити з місця, поки той не попросить вибачення. Приятелі переконували Гулевича погодитися на вимогу Пронського, мотивуючи це так: «з везеня виходят не тылко прозбою, але и запис речи шкодити не може, наостаток и за присегою люде з везеня виходят, а то им не шкодит». Отож вони твердили, що честі войського таке перепрошення не зашкодить, як не шкодить воно тим, які звільняються під обіцянку записати маєтність, а чи присягнувши. Гулевичеві приятелі говорили про речі, які були їм і всьому товариству звичними і добре відомими.

А водночас практично кожне примирення супротивників на приятельському суді завершувалося бодай символічним ув'язненням того із них, хто більше «згрішив». Сидіння у вежі сприймалося як «покута», знак упокорення перед скривдженим і шляхетською спільнотою, а особливо в тих випадках, де кривдник попередньо завдавав іншому серйозної образи для честі. Так Андрій Лозовицький оповідав, що попередньо жалівся на кн. Януша Заславського, який нібито наказав своїм слугам напасти на господу скаржника. Однак з'ясувалося, що князь був ні при чому, а трапилася прикрість через «п'янство» нападників. Тож винуватці мали за шкоди заплатити 60 золотих, а «за деспекть и зельживость» сісти у вежі над ворітьми верхнього замку на два тижні, і «по замку им ходити далее не будет волно, толко по взводъ а по форьтку замьку вышнего». (У луцькому замку місцем ув'язнення була світлиця «над воротаы замку вышнего», у Кременецькому – вежа «курая ножка», щодо Володимира точнішої інформації, аніж «на замку володимерскомъ на вежы», мені не трапилося). А Миколай Радиминський зобов'язався за образу Івана Хребтовича-Богуринського спочатку «вступити» на діл вежі, а потім вийти і сісти до вежі на пів року і так «за деспекть покутовати». Очевидно, що початок ув'язнення з «відвідання» ганебного місця, де карають за тяжкі злочини, мало

символічне значення – симетричну розплату зі скривдженим за образу, яку «непристойне учиниль».

За вбивство Семена Богушевича Пузовського Тиміш і його сини Павло і Михайло Пузовські зобов'язалися за приятельською угодою з братами вбитого заплатити 200 кіп за те, що скривджені «з нами в жадное право не вдаючис, ласку и милосердье свое учинили и на горла наши не стояли, а нас горлы даровавши, права на нас попирали занежали». Окрім того, «за покуту», адже їм вдалося уникнути «строгості правної», винуватці прийняли ув'язнення без можливості зменшити термін: учасники бійки – у горішній частині вежі замку рік і шість тижнів, а безпосередній убивця – внизу у вежі два роки. В угоді зазначалося, що умови «покути» не можуть бути змінені ні на прохання винуватців, ні з милосердя постраждалих. Тим часом можливість зменшення тривалості була практично обов'язковим елементом приятельських домовленостей як важлива складова компромісу. Скорочення терміну ув'язнення та в окремих випадках прикінцеве перепошення скривдженого були тими елементами, які давали можливість не просто порівняти образи і втрати конфлікуючих сторін, а й виконували важливу роль у їхньому замиренні. Кривдник демонстрував жаль і упокорення через ув'язнення, яке сприймалося в цьому разі геть інакше, аніж тяжка кара. Скривджений, своєю чергою, виявляв милосердя, скорочуючи своєму кривдникові термін «сидіння». Траплялися випадки, коли після ув'язнення винуватець спеціально зобов'язувався припинити помсту: «А по том зась сѣденю сам через себе и через приятел своих крѣвных и повиноватых слугам и подданым еѣ милости жадным обычаем и способом мститися, и отведей, и похвалок, боюв и грабежовъ никоторых чинити не маѣм и не мают».

Отож ті жести, які за конституцією 1588 р. розглядалися як порушення права, насправді були гнучким механізмом примирення. Можливо українська шляхта уважала, що введення жорстких дисциплінуючих заходів порушить відпрацьовану схему досягнення «спокою посполитого». А вона себе зарекомендувала як стара та надійна.

То що ж, запитаєте ви, на наших теренах не існувало ув'язнення за судовим декретом? Десь із 20-х років XVII ст. фіксується досить багато згадок про «сідання» до вежі за трибунальськими ухвалами (саме Трибуналові належала левова частка повноважень про вирок «вежі»). Отож дисциплінарні заходи, запроваджені сеймом, хай і повільно, але входили в життя шляхти паралельно з традиційними моделями замирення.

А наостанок вам історія про ув'язнення на дванадцять тижнів Яна Чаплинського і його дружини Катерини Скарбковни згідно з трибунальським декретом, ухваленим за нелегітимне ув'язнення слуги кн. Адама-Олександра Сангушка Каспера Куровського. У протестації князя від 6 листопада 1647 року

повідомлялося, що винуватці хоч і сіли до володимирського замку 5 листопада, однак не в нижній частині вежі («в землі»), а над землею у дерев'яній світлиці із двох кімнат, яка мала велике зашклене вікно та два виходи – на замковий двір і на гору вежі. Натомість за конституціями і III Литовським Статутом карою мало бути ув'язнення на дні вежі, а старостам заборонялося полегшувати умови сидіння, зокрема будувати печі й комини. Чаплинські у відповідь на скаргу Сангушка подали свою протестацію. Вони твердили, що від 16 жовтня у тій вежі перебуває за трибунальським декретом Симон Прежевський, однак упродовж трьох тижнів умови сидіння не здавалися Сангушкові надто комфортними. Зокрема князь особисто запровадив Прежевського до вежі через двері, що виходять на замкове подвір'я. Чаплинські твердили, що інші ж дверцята радше можна назвати дірою, вікно – то «оконко мале здавна бивале», а піч – розвалений коминак. Однак перед появою у вежі Чаплинських Сангушко наказав забити і замазати глиною вхідні двері, а їх спустити додола через віконечко згори. Водночас ліквідували другий вихід, пічку розвалили, а в'язнів позбавили будь-якого «визрення и видуку». Чаплинські опинилися у цілком ізольованому невеликому приміщенні (приблизно 16 кв. м) і при цьому ніхто не зважив на жінку та її стан: «на белую голову хорую и межы месчизнами в таковой тисности сидячую», якій «особливи и респектъ мел бы быти». Чи додавало таке ув'язнення шансів на примирення – хто зна.

18 червня 2020

ЧИМ МОЖНА БУЛО ОБРАЗИТИ КОРОЛЯ В РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ?

Це питання тісно пов'язане з політичною культурою шляхти, важливою складовою якої були договірні стосунки короля і шляхетних обивателів, скріплені взаємною присягою. Загалом шанобливе ставлення до короля ґрунтувалося на ставленні до нього як правителя держави, обраного вільними голосами вільних громадян: «Короля шануючи, шануємо самих себе в його особі і ту *maiestatem dominationis*, яка здобувається через наші вільні голоси». Повага до монарха мала прагматичний характер, адже від нього значною мірою залежало нормальне функціонування держави. Водночас існувало й схиляння перед його сакральною владою як помазаника Божого, а його зв'язок із державою мислився через метафору символічного шлюбу, де король виступав чоловіком Речі Посполитої. Тож образа королівського маєстату сприймалася як образа Всевишнього, порушення його волі через невідповідне поведження з його намісником на землі, а водночас виступ проти держави через зазіхання на її голову. У середовищі шляхти культивувалася повага до короля, а оборону королівської гідності уважали обов'язком громадянина. Навіть у моменти найбільшого напруження в стосунках між монархом і шляхтою уважалося, що претензії до короля мають висловлюватися «з найбільшою пошаною», а критика в таких випадках переважно спрямовувалася проти його прибічників. У публічних виступах королівську гідність, попри свободу висловлювання, намагалися оберігати.

Образа маєстату володаря як тяжкого злочину веде свій початок з римського права, де вона обіймала досить широке коло переступів: підготовку замаху на імператора, недонесення про змову, зраду держави, образу урядників чи шкоду їхньому здоров'ю. Відповідальність поширювалася не лише на винуватця, а й на членів його родини. Образа маєстату володаря у середньовічній Європі розумілася як зрада, порушення присяги й вірності. Скажімо в Англії згідно зі статутом Едуарда III 1352 р. до поняття «великої зради» увійшли підготовка замаху на короля чи публічно висловлені наміри, збройний виступ чи союз із ворогом («образа Корони»), убивство під час виконання урядницьких обов'язків найближчих радників короля та суддів, а також фальшування монети. Під охорону закону потрапляли й близькі до монарха особи. Лише з часом до поняття «великої зради» долучили письмову й усну образу короля. Історики зауважили: чим сильніші в державі були абсолютистські тенденції, тим поняття образи маєстату охоплювало більшу і різноманітнішу кількість злочинів аж до повного ототожнення володаря і держави, як це було, скажімо, в Російській імперії. Коронне право від початку досить розпливчасто формулювало сутність «образи королівського маєстату» (*crimen laesae maiestatis*), надаючи широкі

можливості для маніпуляцій. Конституція 1510 р. перераховує осіб, які потрапляли під охорону «королівського маєстату»: король, сенатори, послы від земель, судді і королівські радники. Чи не найгучніший процес про образу королівського маєстату був пов'язаний з убивством каштеляном Миколаєм Руссоцьким із особистих мотивів королівського посланця Томаша Любранського у 1538 р. Ухвалена смертна кара для винуватця обурила шляхту і сенаторів, тож у підсумку Руссоцький відбувся ув'язненням.

Конституція 1539 р. звела поняття образи королівського маєстату лише до різних форм замаху на саму особу монарха. У конституції 1588 р. в одному параграфі поєнали й образу короля, й зраду Речі Посполитої, що включали змову з ворогом на шкоду державі, розголошення державної таємниці, здачу замку за змовою з ворогом. Злочини проти короля мали судити сенатори й обрані Посольською ізбою вісім присяглих послів, однак без участі самого монарха. А виступи проти Речі Посполитої потрапляли до того ж суду, однак очолював його король. На практиці образа короля звелася до змови і бунту проти нього та вбивства в місці, де перебував монарх.

На окрему увагу заслуговує образа гідності монарха словом, якої немає серед конституційних норм. Існує проте згадка про звинувачення у 1541 р. підляського воєводи Яна Сапеги у плітках, що нібито королева Бона хоче винищити всіх магнатів. Винуватця покарали ув'язненням, конфіскацією маєтків і позбавленням уряду. Поширення злих чуток розумілося як образа для честі й доброї слави, однак якщо вина звинуваченого не була доведена, то справа скеровувалася проти скаржника згідно з правом таліону («око за око»). До того ж заочна обмова іншого уважалася недостойною для шляхтича і до уваги зазвичай не бралася. З іншого боку, словесне зганьблення було тісно пов'язане з правом кожного шляхтича висловлювати свою думку. Тож шляхта гостро виступала проти його обмеження: громадянин мав демонструвати послух владі вчинками, а не власною думкою. Однак і переходити червоні лінії у критиці уважалося неприйнятним.

На відміну від коронних норм, у Литовських статутах досить детально були прописані дії, які підпадали під поняття образи королівської гідності, та кари за них. Образа монарха і державна зрада у Статутах об'єднані, що можна пояснити впливом римського права. Це втеча в «неприятельську» землю; поранення чи вбивство королівських посланців і урядників; змова з метою позбавити володаря життя чи замах на нього, себто йшлося не лише про вчинок, а й про намір; порушення «спокою посполитого» бунтом проти короля на шкоду Речі Посполитій; фальшування монети; спроби по смерті володаря захопити трон силою; змова з ворогами держави, встановлення контактів через листи чи послів; сприяння у захопленні ворогами замків чи їх здача; запрошення ворожого війська і допомога йому. Карою для злочинця

мало бути позбавлення честі, життя і маєтків; його сини теж втрачали шляхетську честь, однак за втечу батька в «неприятельську землю» позбавлялися лише маєтків. Дружина, якщо присягою підтверджувала свою непоінформованість, зберігала за собою власні маєтки та свою частину в маєтках чоловіка. Однак скаржник, який не міг довести обвинувачення, мав каратися такою ж карою.

За III Литовським Статутом було передбачене покарання і за невідповідну поведінку при дворі володаря (брак належної поваги до «зверхности нашего маестату»): за образу словом іншої особи – шість тижнів ув'язнення; за ляпас – чверть року, якщо при цьому пішла би кров – пів року; платою за те, що при володареві витягалася зброя, була втрата руки; за поранення загрожувала смертна кара, а якби в результаті поранений помер – винуватець розплачувався честю і життям.

У II та III Статутах є також окремий артикул, присвячений відповідальності за словесну образу короля. За II Статутом винуватця мали судити згідно з важливістю «выступу и слов», однак наголошувалося, що монарх може виявити свою ласку, себто саме така поведінка уважалася бажаною для правителя. Згідно з III Статутом за доведене на королівському суді звинувачення у словесній образі (заочній, явній чи письмовій) винуватець мав каратися шеститижневим (підкреслювалося, що не довшим) ув'язненням у замку. А водночас зазначалося, що термін міг бути зменшений за королівською ласкою. Якщо образа чинилася «з глупства або шаленства», себто особою несповна розуму, то її не мали брати до уваги. Очевидно, що йшлося про символічну кару, радше упокорення винуватця. А проте згадки про можливість для володаря виявити ласку і милосердя не випадкові. Вони свідчать про бажаність і нормативність саме такої поведінки короля.

У середньовіччі та ранньомодерному часі справжня влада була тісно пов'язана не зі строгим застосуванням правових норм, а з владою вирішувати, коли карати, а коли виявляти милосердя. «Суд і ласка», «справедливість і милість» - найчастіше вживані поняття у політичній риторичній, де милість доповнювала справедливість. Наділена владою особа мала взоруватися на Бога, де Божа справедливість була актом Божого милосердя, тож жоден пан не міг бути добрим володарем, якщо не вмів виявляти милосердя.

Ось вам епізод сейму 1590-1591 років, де великий канцлер Ян Замойський під час засідання сенату публічно звинуватив Зигмунта III у недотриманні слова, адже він спочатку пообіцяв надати підканцлерство клієнтові Замойського, а потому в листі висловив симпатії до іншої особи. Канцлер твердив: якщо король не дотримає обіцянки, то надалі не матиме довіри ні в чому. Король різко висловився щодо Замойського та заявив, що не має ані бажання, ані можливостей ділитися своєю владою з будь-ким. На що

канцлер нагадав, що в Речі Посполитій обирають короля, а не тирана. Частина сенаторів не побачила в словах Замоїського нічого, що могло би образити короля. Адаже сенаторам, як нікому іншому, належить право свободи слова. Однак Зигмунд III сприйняв позицію канцлера саме як образу. В результаті довгих перемовин Замоїський погодився перепросити короля, однак твердив, що лише висловив думку без наміру образити. Утім, якщо його слова король витлумачив як образу, то він перепрошує, однак робить це під тиском сенату. Король відповів, що на прохання сенату вибачає і не буде згадувати про той прикрий інцидент, проте лише за умови, що подібне не повториться. Ми ще повернемося до історій про межі у спілкуванні короля і його шляхетних підданих, а нині вам маленький волинський епізод, в центрі якої образа короля.

Історія про те, як Михайло Дубницький назвав короля «шведом, шевцем і слідзем».

Цей епізод про словесну образу королівського маєстату, що трапився у Володимирі 20 червня 1588 і завершився у серпні того ж року, на перший погляд виглядає як курйоз. 8 серпня у володимирському ґроді скаржився війт Михайло Дубницький на волинського підстоля Криштофа Витвинського та володимирського ґродського писаря Якуба Крушинського, які з корисливих міркувань змовилися його знеславити та оскаржити перед королем. Писар гнівався на війта через те, що той розповів учтивим людям про його недостойний вчинок: Крушинський витягнув у нього за якусь справу 86 польських золотих. А Витвинський діяв із родинної солідарності як писарів зять. Відтак у корчмі під час застілля Крушинський розповів придуману історію, яка шкодила добрій славі Дубницького, про те, що він казав «ущипливі» речі про короля. Війт, довідавшись, що його недоброзичливці вписали образу до судових книг, заявляв: ніколи і ніде жодних непристойних слів про короля не говорив.

Того ж дня до замку з'явився возний Михайла Шабанович-Гноєнський, який з ініціативи Витвинського розповів про інцидент у корчмі. Можливо, вносячи свою скаргу, Дубницький діяв на випередження, однак, найімовірніше, що він миттєво отримав інформацію із канцелярії про заяву своїх ворогів. Війт був своєю людиною в ґроді, часто заміняючи на уряді підстаросту. А Якуб Крушинський, ситуативно потрапивши до Дубницького у вороги, в багатьох випадках солідаризувався з ним, адже обоє у свій час були одружені з онуками володимирського і берестейського владика Феодосія. Щоправда, на той момент Крушинський вже мав за дружину Софію Витвинську, сестру Криштофа Витвинського. Возний визнав, що 20 червня у корчмі товариство провадило розмови на різні теми, в якийсь момент торкнувшись і новообраного короля. Поміж іншим Крушинський розповів, що під час гостини у владика Феодосія в присутності багатьох людей Михайло

Дубницький насміхався над Крушинським, який їздив на коронацію до Кракова, а також сказав непристойні слова на адресу короля Зигмунта III: «Обрали есте короля не праве мудрого и не праве доброго, и Речи Посполитое непожитечного, шведа, шевца, следзя». Зачувши це, Криштоф Витвинський засвідчив розповідь Крушинського всіма присутніми та возним, а також гаряче заявив: «Тут дотычет особы его Королевской милости, помазанца Божого, пана нашого милостивого, же тая легкая особа так доткливе ущипливе смеет маестат его Королевской милости своєю безпечною а вшетечною мовою мазати, и так ущипливе на местцу певном вспомянати доткливе его Королевскую милость».

У своїй промові Витвинський наголосив на Божому походженні влади короля, яку Дубницький посмів легковажно образити непристойними словами, водночас тримаючи від короля володимирське вїтївство. Себто Витвинський вказував, що Дубницький зрадив володаря, а зрада була чи не найтяжчим обвинуваченням для шляхтича, яке плямило честь. Звернімо увагу на слова, що прозвучали на сеймі 1585 р.: «Слава нашого народу в тому, що панам своїм вірні були, а на маестат їх не помикали». Утім, на тому ж сеймі висловлювалися й інші думки, зокрема, що король не мусить зважати на словесні образи, як це робив король Зигмунд Август, якого тяжко ображали.

Очевидно, що справа Дубницького не мала жодних шансів потрапити на сейм, де вирішувалися справи про образу короля. Власне, вона не потрапила б і до судових книг, якби комусь через півтора місяці після ескапади у корчмі гарячого оборонця королівського маєстату Криштофа Витвинського не спала на думку ідея завдати прикрості Дубницькому та вразити його честь (а ворогів у нього вистачало). У підсумку 22 серпня Якуб Крушинський заявив у володимирського ґроду, що в корчмі під час застілля він, як то зазвичай буває між приятелями, пожартував і задля забави придумав історію про Дубницького. А Витвинський сприйняв серйозно його жарт, хоч писар і намагався йому це розтлумачити. Що б там насправді не трапилося, але Дубницький цілком міг висловити своє враження про нового короля. Тим більше, що на Волині були ті, хто у 1587 і на початку 1588 років зі зброєю в руках відстоювали іншу кандидатуру на трон. Врешті, навіть «найхудіший» шляхтич мав право, яке інколи розумілося як обов'язок, брати участь у виборах монарха, а відтак – обговорювати кандидатури претендентів. Що ж до Михайла Дубницького, то він добре знав свої права і вмів їх відстоювати. Скажімо, ще за життя Стефана Баторія, коли у нього спробували відібрати вїтївство, він заявив королівському посланцеві: мовляв, отримав його від Зигмунда-Августа, тож король Стефан до того нічого не має.

Отож ображати короля не годилося. Однак повага шляхти до свого монарха трималася на відповідній поведінці володаря. Скажімо, він мав виявляти

милосердя до своїх підданих, а також як «християнський пан» дбати, аби конфлікти були залагоджені та заспокоєні. Уважалося, що король мусить усіляко уникати судів із підданими, адже на ньому лежить обов'язок медіатора. Власне про це трохи згодом, як і про право на опір щодо короля, який порушує договір зі шляхтою. Однак закінчу словами, що прозвучали на сеймі 1585 р.: договір між королем і шляхтою є «вузлом чи ланцюгом, сплетеним із великих обов'язків» – готовності дбати про спільне благо з «хуті, милості і згоди».

19 червня 2020

НАПИСАТИ ДЕКРЕТ

Вирок, що звучав у судовій господі по гарячих дебатах, писар мав зафіксувати письмово, додавши опис перебігу процесу та аргументи обох сторін. Отож передусім він, а з ним і судді, потребували доброї пам'яті, аби відтворити судові баталії. Адже після того, як писар укладав текст декрету, судді мали його прочитати, відредагувати та затвердити підписами й печатками, теоретично, теж покладаючись на свою пам'ять. Недаремно суддівська платня називалася «пам'ятне». Принаймні так виглядала процедура формування декрету на початку постановня гродського і земського судочинства, запровадженого Статутом 1566 року.

Наш добрий знайомий Василь Гулевич 1570 р., бачачи прихильність володимирського земського суду до князя Романа Сангушка, написав дві цидули – свої промови під час процесу, та подав одну суддям, а другу возному. Суддя, узявши «список» до рук, кинув його в Гулевича та заявив: «Ты, Гулевичу, позауголью списки, не ведати якие, пишеш и до нас приносиш, не ведаю, от кого ся есь того навчилъ». Писар Федір Солтань додав зі свого боку: «Для чого ж нам не віриш і пам'яті нашій не довіряєш, що на списках мову свою подаєш не тільки нам перед суд наш, але і возному другий такий, чим нас посоромотив». Гулевич пояснив, що письмові свідчення сторін – звична річ у королівському суді, а також навів конкретну справу, де він їх використовував. Далі війський твердив із властивою йому іронією, яка дуже не подобалася суддям, що насправді він не довіряє «своїй» пам'яті, відповідно, мусив власну промову зв'язати із її написаним варіантом. А возному цидулу дав, аби «чого Боже уховай, чого від вашої милості не сподіваюся, але якби мені що над право сталося, аби той возний достатньо міг пам'ятати». Далі, як згадував Гулевич у своїй скарзі, «на мене ся обурили, и фукат на мене почали, словечи, же не потреба насъ учити, и сами мы умиемъ судити». А на закінчення судді пообіцяли Гулевичеві посадити його в ув'язнення згідно зі Статутом як такого, що ображає урядників якимись списками: «Ты нас тым лжиш, якобы не паметали, што вчора чинили, а такъ отворимъ на тебе статуть, яко на того, што нас тыми списками соромотиш». А 1583 р. (себто через тринадцять років) уже луцькі гродські судді обурювалися поведінкою Гулевича. Цілком імовірно, що той інцидент, коли староста Олександр Пронський змушував Василя до перепрошення суддів, був спровокований тими ж таки цидулами, про які згадує Філіп Бокій-Печихвостський: «Кгды ж мы пришли до права, я яко будучи неораторомъ, с цедулы, которуюмъ себе был рукою своею написал в тые ж слова, яко и пан вуй мой [Гулевич] дня первшого, мовил».

Я вже згадувала про глухого луцького земського писаря Михайла Коритенського. Тож у 1584 р. Ян Жоравницький скаржився на нього, що

«слуху не маєт и велми не чує, и не может слушне и достаточне водле повинности своеє писарское всего писати, кгда ж не слышит, бо ведле статуту писар маєт писати все, што стороны мовят». А адвокат кн. Яхима Корецького Матей Стемпковський, «не вдаючися еще в жадную прю», заявив, що писар глухий і не може виконувати своїх обов'язків, адже «писар на суде сидити маєть, справедливе, и то, што ся перед судомъ точить, вписовати, яко ся точит, а поготову и справедливе радить». Натомість, внівши свою заяву, Стемпковський звернувся безпосередньо до Коритенського, чи він почув те, що йому було сказано. Але писар на те нічого не відповів. І лише коли судді йому «на ухо голосом поведили», сказав кілька слів. Нагадаю, що уряди надавалися пожиттєво, а клієнт хоч і обіцяв поскаржитися до короля, але на становищі писаря це не позначилося. На щастя для глухих писарів, з кінця 70-х років XVI ст. уже з'являється система, яка дозволяла зменшити залежність сторін від пам'яті писаря і суддів. Схоже, що Василь Гулевич був її піонером на Волині, хоч свого часу й постраждав за прогрес. На другу половину 80-х сторони сторони вже як звичай подавали писареві у письмовому вигляді свої «контроверсії», себто аргументацію, що звучала під час процесу. На писареві лежали обов'язки їх узгодити та неминучо скоротити, що надавало великі можливості для маніпуляцій. Звернімо увагу на скаргу адвокатів князя Костянтина Острозького на кременецьких гродських суддів, які описали у судових книгах неправдивий хід процесу із кн. Степаном Збаразьким. Адвокати від початку спробували цьому перешкодити, однак намарне. Бачачи «незычливост и противност» кременецького уряду до князя Острозького, вони «все мовене свое, перед ними на вряде чиненое, списавши», прочитали вголос перед суддями, возним і багатьма людьми та подали до запису. Адвокати просили, щоб у декреті було записано не інакше, аніж у цидулі. Судді обіцяли, однак писар «много речей опустивши, а иныхъ противныхъ прибавивши, по воли и мысли своеи к воли стороне оное мовене ихъ записаль».

А Іван Чаплич Шпановський скаржився на луцьких земських урядників, які не лише подали викривлену інформацію в записі, а й видали йому «скробаний» у чотирьох місцях акт. Себто писар, помилившись, «вишкрябав» попередній текст, а згори написав новий. Скаржник зазначив і «скробані» місця, а саме – «держит и вживають», «перед судомъ», «а того позву», «того вышей помененого». Своєю чергою Войтех Річицький і Юрій Володкович скаржилися від імені Миколая Дорогостайського на тих же суддів, які «много словъ и артикуловъ потребныхъ вымазывали, а на то местце немало речей непотребныхъ, чого от сторонъ позваныхъ у суду не толко не подавано, але и не впомянано, ку немалому затрудненью права и справедливости» Дорогостайського. Про це скаржники нагадували суддям багато разів перед возним і шляхтою та просили, аби ті видали правдивий декрет. Зокрема,

уповноважені Дорогостайського зазначали, що у тих місцях, де в цидулі згадувалися Іршанські маєтки, сказано «о имения, в позве помененые». Однак судді заявили, що іншого декрету, аніж той, що вже складений, не видадуть. Насправді ці дрібні деталі, які видаються надуманими, при високій формалізації процесу та пошуках супротивниками будь-яких зачіпок, аби відкласти справу, могли скласти поважні проблеми для шляхтича.

Власне, погодити в одному декреті протилежні аргументи та скоротити їх так, щоб обидві сторони виявилися задоволені, було не так просто.

Володимирський гродський писар Станіслав Кандиба скаржився на Василя Гулевича, який вимагав, аби в декреті було якомога більше його аргументів за рахунок іншої сторони: «Хочет, абыхъ самую контроверсию водлугъ написаня его в декрет вписал, а з стороны противное жебых не вписовал, чого я над право посполитое учинит не маю. Прето такового декрету, якого его милост хочет, выдат не могу». Кандиба пропонував, аби самі сторони попередньо погодили свої контроверсії.

Часто трапляються в судових книгах згадки про затримку з видачею декрету. Особливо вона була дошкульною тоді, коли сторони апелювали на рішення суду до Трибуналу. Адже запізнення на сесію означало, що справа відкладається на рік. Саме на цю обставину вказували Черневські і Марковські: «То вже тому килканадцат недел, яко тая справа на рочках сужона была, мели досыт часу пан подстаростий и судья, абы тот декрет ревидовали и контроверсии с протокулом згодили, и декрет сторонам выдат казали». Вони бідкалися, що у Трибуналі вже почало судитися Руське воєводство, після якого надійде черга Волинського, а у них є всі шанси не встигнути (про Трибанал трошки згодом). Інший скаржник заявляв, що судді, «взявши от мене паметное, через тыйденъ мною волочили и ку немалои шкоде и утрате мене привели», а коли він врешті отримав свій випис, то виявив, що ухвала не відповідала тій, що прозвучала в суді.

Отож триденний термін, відведений Статутом на отримання декрету, міг розтягнутися для клієнтів на тривалу пригоду з перешкодами.

20 червня 2020

ПРО КОРУПЦІЮ ТА СПРАВЕДЛИВІСТЬ

Частина перша. Хабарництво чи вдячність

У II Литовському Статуті чітко фіксувалися ціни на всі види суддівських послуг, а в окремих конституціях зазначалося, що урядники у своїх матеріальних очікуваннях мають взоруватися на статутіві норми. Очевидно, що встановити точний розмір суддівського «хліба» не вдасться. Скажімо, мої приблизні підрахунки засвідчують, що річний дохід луцьких ґродських урядників згідно зі статутівими розцінками у два найврожайніші роки кінця XVI ст. мав коливатися від 50 до 100 кіп у рік. Однак деякі скарги в судових книгах оголошують ті сторони життя, до яких на інший спосіб не дістатися. Отож возний на прохання луцького земського писаря Михайла Коритенського засвідчив у ґродських книгах, що Роман Козинський відмовився платити за виготовлені писарем акти (1594 р.). На питання замовника, скільки коштує робота, Коритенський відповів: «Што наболш даси, то налепш». А потому уточнив, що за дев'ять актів він хотів би отримати зо три золотих, себто згідно з правовими нормами писар мав отримати 18 грошів, натомість Козинському «пропонував» заплатити 72. Клієнт не відмовився, однак сказав, що таких грошей при собі не має. Надалі замовник, схоже, пробував, не провокуючи відкрито конфлікту з урядником, а зтягуючи з оплатою, знизити ціну. Писар на поступки йти не збирався, тож і запросив возного, аби засвідчити відмову Романа Козинського забрати підготовлені ним справи. Важливим у цій історії є те, що писар нітрохи не переймався невідповідністю заявленої ціни за роботу правовим приписам, ба більше, вніс свою скаргу до судових книг.

До тієї ж тактики, схоже, вдавався і наш прекрасний Василь Гулевич, який скаржився на луцького ґродського писаря Петра Мложовського, що той не видає потрібних йому виписів. Скаржник заявляв, що готовий заплатити не лише по пів золотого за кожен акт, як того від нього вимагав писар, «але бы и по золотому радъ заплачу, толко жебы ми ихъ выдано». Зі свого боку писар твердив, що всі акти давно готові, однак Гулевич за них не хоче платити. Врешті, скаржникові таки довелося викласти суму, на яку розраховували канцеляристи.

Як бачимо, платня за писарські послуги суттєво перевищувала правові приписи, однак особливих нарікань у клієнтів це не викликало. Утім, так було не завжди. Скажімо, Ян Циминський не погодився на вимогу луцького ґродського писаря Сасина Русина-Берестецького викласти за кожен із двадцяти виписів по золотому, а то й більше, адже сума, яку хотів писар, практично у 20 разів перевищувала норму. Клієнт охарактеризував претензії писаря як «незвиклі і незвичайні доходи». Щоправда, встановлена II Литовським Статутом ціна писарських послуг – два гроші за акт – була явно

занижена, адже згідно з III Литовським Статутом клієнт мав уже платити 12 грошів за аркуш. Тож ціна в золотий могла бути цілком адекватною платнею за писарські труди. Можливо, що кілька згадок у наших справах про золотий як плату за підготовлений документ були не випадкові та складали неофіційну, але справедливу, таксу.

Про можливий урядницький прибуток дозволяє говорити скарга колишнього луцького підписки Григорія Котельницького, яка розглядалася у луцькому земському суді 17 січня 1596 року. Котельницький обвинуватив луцького войського Ждана Боровицького в обмані, який потягнув значні фінансові втрати скаржника. Котельницький, слуга луцького старости Олександра Семашка, працював підписком у ґродській канцелярії і отримував, як він твердив, 500 золотих щорічно (200 кіп). 3 жовтня 1591 року до нього звернувся Боровицький з проханням, аби підписок швидко підготував справи його патрона князя Костянтина Острозького. За те Боровицький обіцяв підпискові, якщо той захоче, виклопотати у князя уряд острозького підстарости, що, за словами войського, було справою «пожитечною» від статків підписки. Тож скаржник завжди швидко готував справи князя Острозького, які потрапляли до канцелярії. Бачачи повсякчасну готовність Котельницького до послуг, Боровицький особисто і через приятелів умовляв його полишити підписківство та прийняти уряд острозького підстарости, обіцяючи додатково дати йому шість підданих у Розважу. Підписок, повіривши обіцянкам войського, який підтвердив свої слова подаванням руки як гарантії дотримання слова, у 1594 році після Великодня знехтував ласку свого пана та полишив «местце добре пожиточное». Однак коли він приїхав до Острога, виявилось, що Боровицький не збирався виконувати своїх обіцянок. Григорій Котельницький майже упродовж трьох років змушений був їздити з родиною за войським в надії отримати обіцяне. Загальна сума шкод, як заявляв Котельницький, дорівнювала півтори тисячі золотих, що їх він мав би отримати за підписківство та за приготування справ князя Острозького. Як бачимо, озвучена Котельницьким на земському суді річна платня за підписківство у 200 кіп перевищувала удвічі можливу платню писаря згідно з правовими приписами упродовж цілком урожайного року. А писар зазвичай мав у своїй канцелярії кілька підписків. Можна припустити, що підписок завищував величину своїх прибутків, аби стягнути з Боровицького якомога більше. А однак сума озвучувалася під час судового процесу перед особами, що були частиною системи і знали всі її тонкощі. Можливо, Боровицький, обіцяючи Котельницькому «жирне» місце, насправді мав намір отримати документи для Острозького найменшим коштом і таким чином привласнити частину суми, виділену на ці потреби. Котельницькому натомість повірив. Документів, мушу сказати, мало бути

багато, адже Острозького у ці роки буквально бомбили позовами його недобррозичливці.

Вирахувати прибутки суддів теж практично неможливо. Але і тут нам в поміч рідкісний акт, що походить зсередини урядницького кола – скарга кременецького земського підсудка Михайла Краєвського на суддю Януша Жабокрицького про несправедливий розподіл прибутків. Краєвський твердив, що хоч суддя навантажений нітрохи не більше, ніж підсудок, але бере собі 2/3 прибутків. Власне, такий порядок був передбачений правовою нормою, однак Михайло Краєвський уважав його несправедливим: «Спільний уряд і засідання на часи певні зі мною має, справи всі зарівно зі мною відправляє, сторони мене разом із ним за відмову в апеляції і за різні урядові справи на суд головний трибунальський тягають; всі наші труднощі, спільно на собі носячи, двигаємо, але він собі зі всіх пожитків, нам на суди приходячих, дві частини грошей бере, а мені поступається однією третиною». Підсудок зауважував, що упродовж свого перебування на уряді він недоотримав 1000 золотих. Позаяк відомий термін урядування саме цього складу суду, тож можна вирахувати річні надходження кременецьких земських судді і підсудка. Вони склали приблизно півтори тисячі золотих на рік (600 кіп). Ця цифра цілком корелює із сумою, заявленою підписком Григорієм Котельницьким, який працював у значно більшому і прибутковішому Луцькому повіті.

Попри те, що прибутки судових урядників напевно у кілька разів перевищували окреслену Статутом норму, скарг на їхнє здирництво я не зустрічала. Суддів зазвичай звинувачували у протегуванні окремим особам та з цим пов'язаних порушеннях. Єдиний тип скарг про побори – це скарги на підстаросту, який часто заміняв старосту на щодень і до якого зверталася шляхта з різноманітними потребами, скажімо, аби внести до судових книг свої скарги. Підстарости уважали, що за дозвіл звернутися в канцелярію клієнт має заплатити їм «пам'ятне». Наведу кілька епізодів, що стосуються таких стягнень.

Григорій Колмовський жалівся у луцькому ґроді на володимирського підстаросту Федора Загоровського, який не хотів приймати визнання возного Щасного Злобоцького введення Колмовського у володіння замком і містом Літовижем від кн. Юрія Чорторійського. Апетити підстарости, схоже, відповідали його статусу представника давнього волинського роду, порідненого з кількома князівськими фаміліями: «хотель, абы му доход дано над звычай и право посполитое – иноходника и тридцат мац овса». Тож возний мусив податися до луцьких ґродських книг. Той же Федір Загоровський за визнання возного про вручення позовів вимагав за кожен «над пристойность вряду своего» по два гроші «паметного». Представник позивача мусив дати за сім позовів 14 грошів.

Намісник луцького підстарости Лукаш Малаховський за дві справи Криштофа Радзивіла, подані до запису в судові книги, захотів «паметного» у 10 грошів. Урядник Радзивіла у своїй скарзі наголошував, що то «речь новая и над право посполитое». А Григорій Обух на місці володимирського підстарости за запис протестації Андрія Черневського просив «паметного» 4 гроші литовські. Черневський спочатку відмовлявся, вказуючи на протиправність такої вимоги, що порушує вольності шляхетські: аби «паметного над право и волности шляхетские не вытегал и не брал». Однак йшлося про апеляцію до Трибуналу, тож він, боячися не встигнути на розгляд справ Волинського воєводства, мусив ті гроші заплатити.

Другим видом «робіт», який, на думку ґродських урядників, мав оплачуватися зацікавленою стороною, був рух руки підстарости із печаткою – «печатоване», себто засвідчення документів, про яке не згадує II Литовський Статут. Однак підстарости думали інакше. Скажімо, луцький підстароста Щасний Галезький, коли посланець кременецького войскового Григорія Сенюти приніс до нього декрет «для печатованя», сказав, щоб «пан войский от печати што дал». На питання, скільки він хоче отримати, підстароста відповів: «Што бы ласка его милости, бы и чирвоный золотый». І хоч за печать було заплачено, однак Сенюта того ж року позвав підстаросту Трибуналу «о неправное и неслушное взятье заплаты от приложенья печати». Оплата за «печатоване» не була ексклюзивним волинським винаходом, подібна практика київського ґродського судді Филона Стрибиля зафіксована у скарзі Василя Водирадського, слуги кн. Януша Збаразьского. Урядник за «печатованя декретовъ» («приложенье печати»), вимагав копу і 6 грошів, тобто приблизно по 2 гроші за декрет. Коли Водирадський сказав, що йому на такі витрати грошей не давали і вони взагалі не передбачені, суддя його ображав і обіцяв наказати слугам викинути його з господи:

«Не маючи до мене болшей того никоторое причины, торъгнувъшися на учътивость мою, мене словы неучътивыми злаяль, зсоромотиль, матьку ми споминал, мене, шляхътича учтивога, хлопом зваль, до бороды моее торгнулся и грозечи ся пахолками своими казати выехати на мене з господы». А потому вигнав його з господи, «яко лотра якого», відмовившися «припечатати» декрети. Підвоєвода, до якого звернувся слуга для оголошення протестації на дії судді, відмовився її прийняти.

Тож, як бачимо, нарікання шляхти викликані були поборами урядників, які не фіксуються у Статуті, однак практично відсутні скарги про платню понад норму. Схоже, що «вдячність» сторін була нормативною. Звернімо увагу на цікаву деталь, яка повторюється у скаргах. Так Григорій Котельницький, говорячи про свої заслуги перед Костянтином Острозьким, підкреслює, що він усі справи князя залагоджував якнайшвидше, ба більше – робив те, «не беручи от них ничего доходу, на врьд его подписковский приходячого». А

писар Михайло Коритенський, виставляючи Романові Козинському ціну за роботу, уточнює: «А за служби мої, які через увесь рік, у вашої милости не беручи нічого, служив, приходило би мені золотих з п'ять». Своєю чергою, кременецький земський підсудок Михайло Красівський обвинувачував суддю також у тому, що той у своїх родичів і приятелів не бере грошей за урядницькі послуги, чим заробляє у них «приподобане»: «Брати и швакгром, и иным повинным своим пересуды, паметные и иные приходы, урядови нашему земскому сполне належачие, отпускает, в тым себе у оных приподобане, а мне шкоду чинить».

Отож, з одного боку, урядники часто не брали грошей за свою роботу, «служачи» родичам і приятелям, а, з іншого, шляхта намагалася обдарувати їх понад право, «дякуючи» за службу. Це засвідчують і діалоги поміж урядником і клієнтом, що трапляються у зафіксованих мною актах. На питання про розмір відшкодування за виконану роботу урядники у відомих випадках відповідають: «Што наболшъ даси, то налепшъ». Тож урядницька платня в пов'язаному різними зв'язками шляхетському середовищі була, схоже, радше винагородою, аніж варіантом формального розрахунку, принаймні у значній кількості випадків. Тож нічого дивуватися, що волинський чашник Федір Рудецький подарував луцькому гродському судді Матеєві Стемпковському половину плацу в межах луцького окольного замку, а чи Павло Реховський – бочку риби луцькому гродському урядові. А Криштоф Гуйський скаржився на луцького гродського писаря Сасина Русина, який, «будучи присяглою особою», допомагав у судовій справі луцькому владиці Кирилу Терлецькому. За словами заявника, писар то чинив, «наслужуючи єму за маетьность, которую отъ него держить и инъшую нагороду беретъ». Врешті, як скаржився Гуйський, той же писар, присягла особа, усіяко його ображав, «соромотячи увес народ славный Короны Полское», «яко всі поляцы сут злых маток сынове».

Стосунки судових урядників із рештою шляхетського загалу були зліпком ширшого світу. Той тісний соціум тримався на взаємозв'язках і «службі». «Службою» приятелям шляхтич заробляв собі підтримку на майбутнє в різних ситуаціях і здобував добру репутацію. Послуги найрізноманітнішого характеру, попри те, що виглядали як добровільні і безоплатні дари, тим часом робили іншого залежним, змушували до зворотних актів вдячності. Виявити невдячність означало втратити частину свого репутаційного капіталу. Звернімо увагу на текст Лукаша Гурніцкого, спеціально присвячений темі добродійності і вдячності за неї. За автором, сутність дару – не матеріальні цінності (гроші, маєтки, уряди), що є тільки знаками добродійності, а «умисл», з яким те все віддається. Обдаровувати треба, наслідуючи Бога, безмежного в своїй милості і безкорисливого, не сподіваючись на повернення. Однак віддарування, зі свого боку, є

повинністю гідної пошани особи, яке не мусить припинятися після формального розрахунку:

«Добре той віддячує за добродієність, хто радо зостається боржником добродієності. Велика різниця полягає між тим, мати грошовий борг чи бути зобов'язаним за добродієність: бо хто гроші заплатив, той віддав борг, а хто не заплатив, той чуже при собі тримає; але хто за добродієність віддячив, той не перестав бути зобов'язаним. Той же, хто не має змоги відплатити за добродієність, але із почуття вдячності повсякчас готовий віддавати, той добре за отриману добродієність платить».

Тож історики схильні говорити не про хабарництво чи корупцію в ранньомодерний час, а про важливий механізм «дару-віддару», який пронизував спільноти і вертикально, і горизонтально. Не обдаровувати і не бути зобов'язаним було неможливо, врешті, така поведінка напевно видавалася б людям того часу аномальною і вартою осуду. Відповідно, скарги на здирництво подавали лише тоді, коли вони виходили за межі прийнятного, або коли йшлося про ширший конфлікт урядника і скаржника, де звинувачення в корупції було добрим способом дискредитації супротивника.

22 червня 2020

ПРО КОРУПЦІЮ ТА СПРАВЕДЛИВІСТЬ

Частина друга. Тонка межа справедливості

Традиційно уважається, що той світ, про який ми з вами так багато говоримо, був сповнений несправедливості, а влада тодішніх олігархів–князів – чи не безмежна. А проте у мене для вас чималенька таки добірка історій, де маленькі люди, формально залежні від тих же князів, ідуть до суду, скаржачись на своїх патронів, і – о диво! – виграють справи. Причому виграють у судах, які очолюють представники еліти, а часто – й родичі, опікуни, приятелі кривдників. Сьогодні історії, які я люблю чи не найдужче – про маленьку людину та її можливості у тому на позір не дуже справедливому світі. Отож знайомтеся – передусім мій герой Миколай Волинець, потомственний слуга князів Сангушків-Кошерських, який виступив проти свого пана кн. Григорія Сангушка-Кошерського і виграв справу у всіх можливих інстанціях.

Спочатку кілька слів про князя Григорія Львовича. Залишившись сиротою в юному віці, він потрапив під опіку своїх родичів, що належали до верхівки владної піраміди українських земель – брацлавського воєводи кн. Романа Сангушка-Несухоїзького та київського воєводи кн. Костянтина Острозького. У 1588 р., очевидно, у вісімнадцятилітньому віці Григорій отримав від опікуна Острозького всі свої маєтності, а в 1593 р. одружився із Софією Головчанкою, жінкою вольовою, яка могла і на сусіда наїхати, і спрямувати слугу на помсту. Скоро по одруженні князь вирішив впорядкувати свої маєткові справи, зокрема провести ревізію слуг, які дісталися йому у спадок від діда і батька. Першими суб'єктами дисциплінування стали батько і син Богдан та Іван Котовичі-Перевильські, які у жовтні 1595 р. скаржилися у володимирському земському суді на свого пана кн. Григорія Сангушка про «гвалтовне» захоплення їхньої маєтності (Перевіля, Тупал і Залісся). Котовичі твердили, що кн. Григорій Сангушко відібрав у скаржників документи на маєтки, отримані «за выклады и службы» від кн. Олександра Андрійовича Сангушка, діда Григорія, та підтверджені кн. Львом, батьком нашого героя. Згідно з умовами записів ніхто з князівської родини не міг позбавити Котовичів маєтків, попередньо не заплативши їм 300 кіп. Такі записи землі від патронів слугам були поширені на той час. Вони передбачали, що залежні особи будуть служити до тих пір, поки панові потребуватиметься служба – «до волі пана», або до його «ласки». Але, як бачимо, земля по суті ставала потомственною власністю слуг. Котовичі навіть взяли собі додаток до прізвища (придомок) від назви князівського маєтку.

У володимирському земському суді, куди прийшли Котовичі, суддею був Андрій Заленський, клієнт князів Острозьких, який і своїм урядом був зобов'язаний протекції кн. Януша Острозького. Це не було таємницею. Саме

так, цілком легітимно, й отримувала тоді «плюшки» у короля значна частина середньої шляхти – користуючись протекцією наближених до тіла короля осіб. Здавалося б, виграш князеві Сангушкові мав би бути забезпечений. А проте обидві сторони, схоже, прорахувавши свої можливості, вирішили замиритися, причому поступитися мусив саме князь. 23 березня 1596 р. Перевильські повернулися у свої маєтки на попередніх умовах. Вони також заявили перед возним, що князь має віддати їм листи на маєтки, а також заплатити згідно з домовленостями 100 золотих і 30 мац збіжжя «за шкоды». Якби князь не виконав зобов'язань, то мусив би натомість видати власний документ слугам, згідно з яким він міг відібрати у Котовичів свої землі лише за умови сплати їм 500 кіп (замість попередніх 300). При цьому князь не звільнявся від повернення штрафних 100 золотих і збіжжя. Але якщо ця історія закінчилася для її учасників цілком мирно, то наступна демонструє повне фіаско князя Григорія. На сцену виступає мій улюбленець Волинець. 2 травня 1596 р. Миколай Волинець скаржився до володимирського ґродського суду, очільником якого був колишній опікун кн. Григорія староста Костянтин Острозький, а підстаростою – далекий родич і Сангушків, і Острозьких, Федір Загоровський. Нагадаю також, що суддею і писарем теж були шляхетні слуги Острозького, зокрема Станіслав Кандиба, який до того побував слугою кількох князів. Миколай Волинець розповів, що спочатку пан наказав йому продемонструвати листа на тримання маєтку Залісся, який батько Миколая отримав від кн. Льва Сангушка «на вічність». Коли ж слуга показав акт надання, князь його відібрав, а Миколая з образами вигнав геть. Далі Сангушко наслав своїх служебників на Залісся та пограбував майно Волинця. А 10 травня Миколай скаржився, що слуги князя вигнали його з маєтку, на який він мав усі права.

Версія від князя була іншою. Він твердив, що маєток повернув на законних підставах, оскільки володів ним слуга до «панської ласки», себто рівно стільки, скільки пан потребував його послуг. А позаяк Миколай Волинець не бажав йому служити, то і був позбавлений маєтку. Однак справа у ґродському суді в серпні того ж року була вирішена на користь Волинця. Вартість «пограбованого» князем майна оцінили у 20 тис. золотих, а заподіяних шкод - ще на 7212 зол. Себто за ці гроші можна було придбати принагідно кілька маєтків. Думаю, не варто нагадувати ще раз, хто був суддями у володимирському ґродському суді. Вельможний відповідач із декретом не погодився і апелював до Трибуналу, однак спроба виявилася безнадійною. Депутати 1597 р. підтвердили постанову ґродського суду, до того збільшивши вартість Волинцевих шкод до 14 тис. золотих. А позаяк князь не поспішав виконувати трибунальський декрет, то був оголошений банітом, а інформація про це була поширена на Волині.

Кн. Григорій цілком слушно оцінив цей акт як образу панської честі з боку невдячного слуги: «далей и на учтьивост их, панов своих, торгнулсе». Тож у жовтні 1598 р. він, в тому «росоле не хотечи быти», розпочав справу проти слуги Волинця у володимирському земському суді. Він твердив, що слуга, отримавши маєток від пана «до ласки», покинув службу, «не відставши порядно» та твердячи, що маєток його дідичний. Однак земський суддя на чолі із клієнтом Острозьких відмовився переглядати трибунальський декрет, і слушно.

Тоді князь спробував перенести справу до луцького ґродського суду. На той час луцьким старостою був Марек Собеський, людина канцлера Яна Замойського. До кола клієнтів великого канцлера належав і Григорій Сангушко, отож вибір суду був не випадковий. 7 січня 1599 р. розгніваний князь позвав Миколая Волинця як свого панцирного боярина, сурмача, неосілого, «дому Санкгушкового підданого». Князь твердив, що той «забувши про страх Божий, так же про повинність свою служебницьку і підданську, «которую каждый добрый и цнотливый подданный, также слуга пану своему отдават звыклъ», перш за все виступив «проти пану рукодайному и добродееви своему»: потаємно, непристойно від'їхав, забравши маєтність і бланки з підписами князя, а потому вчинив протестацію та привів до баніції свого пана, «на сказу и згубу его». Кн. Сангушко вказував, що слуга «не відстав» від нього, себто не розлучився згідно зі звичаєм, подавши руку, а це трактувалося у шляхетському середовищі як зрада. Отож вельможний позивач заявляв, що хоче у суді довести «свою невинност и статечност», а свого слуги – «злосливое непристойное и караню годное поступенье». Ба більше, князь запевняв, що Волинець не шляхтич, а позаяк відповідач до суду не став, князеві наказали виводити шкрутинію. Князь насправді пішов ба-банк, бо заявити про нешляхетство Волинця означало підважити місце в доброму товаристві низки його родичів, хай і дрібної, але цілком почитивої шляхти. А це мусило серйозно настроїти проти князя шляхетних мешканців Волині.

Миколай Волинець не випадково не з'явився на засідання. У березні він, позвавши князя до того ж луцького ґродського суду, запевняв, що не отримував позову. Він звинуватив Сангушка у неправдивій образі «человека доброго, з дому шляхетского з отца и матки уроженого», який ніколи не був ані боярином, ані підданим князя. Волинець заявляв, що будь-де готовий довести своє шляхетство, тож справу, яка Він твердив, що не отримував позову від князя у справі, яка стосувалася «учтьивости шляхетской», перенесли до Трибуналу. Судова тяганина протриває аж до смерті князя у 1602 р. Натомість звернімо увагу ще на дві справи Сангушка з іншими слугами у той нещасливий для нього період.

У жовтні 1598 р. кн. Григорій позивав до володимирського земського суду слуг Суриновичів, які мешкали у його маєтку Перевилі і не хотіли його передати законному власникові. Князь вимагав, аби вони довели у суді своє право на той маєток, або взяли від нього певну суму грошей. Непоступливий князь тут уже навіть готовий був заплатити, аби спекатися частини слуг. Водночас на цих же роках князя позивали сини небіжчика Михайла Секунського Федір і Андрій Ласки-Секунські про гроші, які були записані кн. Львом Сангушком їхньому батькові на маєту Кути. Тобто маєткові суперечки з князем мали ще дві родини колишніх слуг, що дісталися йому у спадок.

У жовтні 1597 р. на князя Сангушка та його дружину до луцького земського суду скаржилися Ян Скочанович Обчинський з дружиною Марушею Бенедиктівною з Солоневських. Позивач оповідав, що він як слуга Сангушка, відвітувавшись перед паном, мав покинути маєток у погоджений з князем термін. Однак той, «с послугъ своих [Обчинського] волнымъ учинивши», потому наказав схопити його з дружиною і кинути в ув'язнення, що протривало з 8 жовтня до 1 грудня 1596 р. Також було відібране все майно слуги. Ян Обчинський наголошував, що князь «о мене яко о слугу и збега своего чинит», натомість ідеться про «шляхтича учтивога, а им николи ни в чом не винного». У відповідь адвокат князя наголошував на праві пана судити свого слугу і карати навіть на смерть, окрім справ, де йдеться про честь. Утім, на доведення своїх слів Обчинський присягнув і, відповідно, виграв справу. А от суперечка Обчинського з князем про маєток Обче була відправлена до Трибуналу. Кн. Сангушко нарікав, що неосілий слуга самовільно назвався Обчинським, хоч до того маєтку нічого не має.

Отож Григорій Сангушко отримав у 1588 р. разом із маєтками і мережу слуг і клієнтів, сформовану дідом і батьком. Замість мудро нею розпорядитися, він ґонорово розпочав з ними війну і програв. Цілком можливо, що князеві потрібна була готівка, яку він міг отримати через операції з нерухомістю, а проте землю вже розтягли особи, яких Григорій і за шляхту не вважав. Дехто з них, як Миколай Волинець, сам вирішував, кому саме хоче служити і чи хоче. Ці залежні особи чинили нечувані як для князя речі: вони заявляли по суті про свою рівність із ним, знеславлювали його позиванням до суду, і, що особливо прикро, вигравали справи у тих судах, де виграти ніби не могли. Спроба апелювати до Трибуналу теж виявилася не на користь Сангушка, більше того – серйозно вдарила по його символічному капіталу. Адже ім'я князя по різних кутках згадали як баніта.

Чи йшлося про нещастя лише кн. Григорія Сангушка, в яких був винен якийсь недосяжний для історика прикрий збіг обставин? Подібні за характером справи, де суперниками виступали князі та їхні слуги, чинні та колишні, не були рідкістю для Волині кінця XVI ст. До таких історій, скажімо, належить конфлікт Богуша Зайця, чий батько, утративши власну нерухомість, тримав

маєток від кн. Романа Сангушка-Несухоїзького (ще одного опікуна кн. Григорія). Натомість Богуш, успішний адвокат, повернувши свою отчину Зденіж та купивши до неї нерухомості, втратив інтерес до служби нащадкам кн. Романа. А проте і з маєтком Губин, який тримав у певній сумі грошей від кн. Романа, просто так прощатися не збирався. Тож Романовичам, щоб повернути власну нерухомість, не досить було заявити, що вони більше не потребують послуг слуги. Слуга і сам не бажав більше служити, проте за повернення маєтку вимагав готівку.

Кн. Роман Романович, ще один підопічний кн. Костянтина Острозького, у 1586 р. спробував відібрати у Станіслава Вориського його маєток Ворище на тій підставі, що то дідизна князя, а «мниманий» Вориський (який уживає той «титул» безпідставно) лише «дочасний» слуга, який поїхав від князя і служити відмовився. Однак князь програв справу у тому ж володимирському ґродському суді почергово за старостування батька і сина Острозьких. Прикметно, що кн. Роман спробував розіграти ту ж карту, що й кн. Григорій з Миколаєм Волинцем, поставивши під сумнів шляхетство Вориського. Однак суд не знайшов підстав для подібного звинувачення.

Очевидно, що всій цій дрібній шляхті було не так просто тягатися з вельможними супротивниками, однак масовість цих історій та судові наслідки для князів демонструють можливості для малої людини у тому ієрархізованому світі повернути «свою» справедливість. Наша дрібна та середня шляхтя, як та вперта жабка в молоці, заявляючи при кожній нагоді про свою рівність із "великими", творила підґрунтя для цієї рівності, хай навіть на рівні політичної свідомості.

Насамкінець поміркуємо, що цьому сприяло.

23 листопада 1589 р. володимирський староста кн. Костянтин Острозький мав розглядати скаргу Олександра Андрійовича Киселя на володимирських ґродських урядників з приводу несправедливого декрету. Нагадаю, що попри формальне підпорядкування старості, урядники мали бути осілі та «присяглі», себто належали до членів шляхетської спільноти. Кисіль на початку зібрання публічно заявив, що відмовляється підкорятися Острозькому як «судді неналежному». Він пояснював це так. Шляхта Волинського і Брацлавського воєводств вбачала велику несправедливість у підпорядкуванні ґродських урядників старості, тож просила короля і всю Річ Посполиту, аби вони, «тот тежар з них знявши», приєднали два воєводства до Коронного Трибуналу. Це й було зроблено конституцією 1589 р. Відтепер, казав Кисіль, «нихто инший, толко суд головный трибунальский справедливость чинити мает». Кисіль трохи маніпулював, а проте зауважив дуже істотну деталь – відібрання частини влади, концентрованої в руках старост, на користь обраних шляхетською спільнотою депутатів. На Трибуналі була окрема сесія, де розглядалися скарги на урядників місцевих

судів. Тож спроба суддів вийти за межі правових приписів одразу тягла за собою реальну загрозу захряснути в судовій тяганині зі скаржником у Любліні, де вирішувати справу доводилося в широкому колі депутатів з усього Королівства. А волинська шляхта їздила до Трибуналу охоче. Утім, практично більшість судових ухвал закінчувалася проханням однієї зі сторін, а то й обох, про апеляцію. Якщо ж судді відмовляли, то тоді незадоволені спрямовували свій гнів уже безпосередньо проти них, пропонуючи проїхатися до Любліна. Отож Трибунал був добрим дисциплінуючим механізмом для суддів, а водночас практично знімав із них відповідальність за ухвалення рішень. Загалом судові урядники без зайвих умовлянь давали дозвіл на апеляцію. А сторони отримували альтернативу добру альтернативу під тиском необхідності їхати до Любліна – без урази для честі сісти за стіл переговорів і домовлятися.

Серед скарг практично відсутні згадки про продажність суддів. Схоже, що суддівська праця оцінювалася не як робота, де заробляють на хліб, а як служіння своїй спільноті та Речі Посполитій. Власне, як і досить витратний обов'язок депутата на Трибуналі. Тривалі розмови про призначення їм зарплатні так у підсумку й залишилися розмовами. Цікаво, що перетворення у Польському Королівстві адвокатської справи на фах із обов'язковою платнею вимила з цього кола шляхту, адже уважалося, що заробляти на своїй братії-шляхті не годиться. Попри те, що на українських землях сформувалося з часом коло людей, які цілком професійно «бавилися» адвокатською справою, вони воліли називатися «приятелями», а платню, зокрема і у вигляді маєтків, оцінювали як «дар», величина якого часто визначалася щедрістю клієнта. Саме про таке служіння згадує у своєму заповіті й Михайло Линевський, залишивши для нас із вами своєрідний кодекс учтивого шляхтича:

«З убогое отчизны моее не було с чого скарбовы збирати, а штом коли мел з учтивого набытя моего за силным старанемъ моим, том все стратил не на збытки, але на речи учтивые. То есть напервей учечи их, синов моихъ, выховываючи и такъ стараючисе, абым их годьнымъ на світи выставилъ, яко жем былъ того и доказал над силы мое; потомъ служечи Речи Посполитой, бом былъ послом на сеймах семкрот; приятелом теж служечи въ их потребах, не маючи от их жадныи нагороды; потомъ выдал есми две дочки за добрых людей в малженство, давши им потом туу выправу не водлугъ убогое маетьности моее».

Третьою повинністю шляхтича після виховання гідних синів і служіння Речі Посполитій Линевський згадує безкорисливі послуги приятелям. От саме тут ховалася тяжка дилема для суддів – судити, ні в чому не відступаючи від власного сумління, а чи допомогти в разі потреби родичеві чи приятелеві. До бруталного ламання права зазвичай не доходило, а от скористатися

існуванням сірої зони – непрописаності процедури в Статуті або можливості витлумачити певну норму надто буквально чи надто загально – саме тут лежали можливості для суддів. Скажімо, окреслити грабіж можна було суто як захоплення худоби на «добровільній» дорозі, вилучивши з переліку овес чи підводи (скориставшись дослівно текстом статуту, який подавав радше приклад грабежу, аніж окреслював його сутність). А можна було звернутися до сутності правового переступу. Найчастіше до «сірої» зони правосуддя потрапляли вступні акти процесу. Але у цьому разі суддя мусив бути готовим постраждати за приятельську послугу поїздкою до Любліна на Трибунал.

25 червня 2020

В ОЧІКУВАННІ АПОКАЛІПСИСУ

Зигмунт-Август у своєму тестаменті писав, прощаючись із цим світом та готуючись постати перед Господом, що нічого не бажав би більшого над своє життя і здоров'я, аніж добра і здоров'я Речі Посполитій, бачить Бог щирість його помислів. Згода, милість, єдність – ось цими речами і тримається країна. Бо, як цитував король когось із мудреців, «завдяки згоді малі речі зростають, а через незгоду великі маліють». Йшлося королю передусім про те, щоб його творіння – Річ Посполита – збереглося і протривало в майбутньому. Тому він «просив, нагадував і закликав», аби громадяни Польського Королівства та Великого князівства Литовського, пам'ятаючи про свою присягу, «були одним нероздільним на віки тілом, одним людом, одним народом, єдиною Річчю Попослитою», не вивищуючися один над одним своїми достоїнствами. Король заповідав своїм народам милість, згоду і єдність, які зветься унією. Той народ, який передусім піклуватиметься про єдність, отримає через короля Боже благословення – жити з честю у славі. Той же, що шукатиме дороги до роздвоєння, хай боїться Божого гніву, адже, як свідчить пророк, Господь із усією силою ненависті прокляне тих, хто сіє зерно розбрату. Прокляття і гнів Божий несе вічну згубу, якої король не бажав своєму народові, просячи про незмінну милість до нього.

Король недаремно поспішав із унією на Люблінському сеймі. Бог відвернувся від династії Ягеллонів, не давши спадкоємця останньому її представникові. Цікаво, чи згадували сучасники в розмовах про непевне майбутнє той факт, що король узяв на себе гріх порушення присяги великому князеві та Великому князівству Литовському, який вчинили мешканці Волині, Брацлавщини і Київщини в Любліні і на місцях у травні-червні 1569 р., присягнувши королю і Королівству під тиском учасників Люблінського сейму. Цей факт був записаний у першому пункті привілеїв Волинській землі та Київському князівству, які надав король мешканцям трьох воєводств, скріпивши присягою свої обіцянки. Зазначалося, що згідно з королівською повинністю і за дозволом сенаторів і послів монарх взяв на себе присягу усіх станів цих земель, «якою вони від немало часу були зобов'язані Великому князівству Литовському; гарантуємо їм і запевняємо тим листом Нашим, що то їм і потомству їх нічого ні в чому і ніколи не має шкодити на вічні часи» (ширше про це було раніше).

Хай там як, а смерті короля очікували з відчуттям есхатологічного кінця. Про це свідчила велика кількість недобрих знаків – зірки, сарана, комети, неприродні явища. А свідок тих подій Анджей Любенецький писав, що всі жили в передчутті *interregnum* (безкоролів'я), як чекають грішники на Судний день. Тільки й балачок було напередодні смерті короля про страшні

перспективи для країни. Боялися не лише висловлених у тестаменті Зигмунта-Августа побоювань щодо розвалу конструкції Речі Посполитої, внутрішніх конфліктів і беззаконня, а й самого акту обрання нового пануючого. Проблема полягала не лише в тому, що від смерті Ягайла у 1434 р. вибір відбувався серед членів «своїї» династії Ягеллонів, а і в тому, що в елекції (вборі), згідно з королівськими привілеями 1530 і 1538 років, вперше мала брати участь уся шляхта Речі Посполитої. Власне король Зигмунт I «купив» за привілеї визнання шляхтою свого десятилітнього сина Зигмунта-Августа королем ще за життя короля-батька. Цим був серйозно порушений принцип виборності монарха, що й нейтралізували привілеями, в яких король запевняв – надалі правителя обиратимуть усі шляхетські «стани». Однак питання, як же його обиратимуть, так і не було вирішене. На сеймах 1558-1572 років про це спробували поговорити, однак дискусії були при початку заблоковані самим королем. Шляхта побоювалася, що брак механізмів елекції монарха може спровокувати повернення до старої схеми, за якою короля обирали переважно можновладці, наближені до трону. Ці страхи шляхетського загалу виллються надалі у підозру до будь-яких пропонуванних змін, що сприймалися як спроба сенаторів скористатися відсутністю короля, аби узурпувати владу.

7 липня 1572 р. короля не стало. Самовидець тих часів і автор історії безкоролів'я Святослав Ожельський нотував на початку своїх записів, що нещасна Річ Посполита просто поринула у світ «сваволі, убивств, мародерства і лупежу». Саме тому шляхетські корпорації окремих воєводств зібралися на сеймики та узяли владу в свої руки (це називалося «зав'язати конфедерацію»), зобов'язавшись охороняти «спокій посполитий» та організувавши самоврядні, «каптурові» суди. Адже по смерті короля всі суди, які діяли від його імені (зокрема гродський і земський), припинили своє існування до обрання нового монарха. Отож якщо вірити Ожельському, то свавільники лише чекали смерті короля, аби вдатися до беззаконня. Однак перші конфедерації були зорганізовані практично миттєво у такому порядку: Краківське воєводство – 16 липня, Холмська земля – 17 липня, Белзьке воєводство - 21, Волинське – 27, Руське – 31 липня. Себто на українських землях шляхта організувалася найраніше від інших коронних воєводств. А волинська ще й чи не найшвидше створить каптуровий суд, який функціонуватиме практично упродовж чотирьох років безкоролів'я. І «програму» для нього писатиме, від сеймика до сеймика вдосконалюючи роботу цього цілком самоврядного суду. Додам, що у багатьох воєводствах Речі Посполитої шляхта навіть під час третього безкоролів'я не спромоглася на такий рівень самоорганізації. От воно звідкіля наше вміння опановувати складні ситуації 😊. Цілком можливо, що для мешканців українських земель

така самоорганізація була звична, адже небезпеки пограниччя диктували свої закони.

Станіслав Ожельський, утім, не стільки описував реальну ситуацію, скільки озвучував шляхетські страхи. Адже проміжок між смертю короля і зібраннями шляхти, на яких були укладені перші конфедерації, був загалом досить короткий. Два тижні ймовірного хаосу – різні, вбивст, розбою, гвалту? Нічого подібного в судових книгах ми не знайдемо. Натомість ухвали, прийняті на шляхетських зібраннях, усіяко застерігають від такого сценарію. Кожному, хто вчинить тяжкі злочини (захопить чужу нерухомість, нападе на дім, уб'є чи поранить), буде протиставлена колективна помста: у цій справедливій війні ворог має бути знищений, а його земля спустошена. Ось якими словами говорить про це волинська шляхта:

«Той, хто в часі, себто від теперішнього дня місяця липня 27 аж до того часу, поки король обраний і коронований буде, покою посполитого не ховаючи, а в будь-кого духовних і світських станів і осіб замки, міста, містечка, двори, села і ґрунти, які за живота його милості короля зешлого в держанню були, гвалтовно або якимось фортеlem захопив, з держави когось вибив, гвалт домовий шляхетський вчинив, в домі кого забив або ранив, або на дорозі розбив, проти такого яко порушника спокою посполитого [...] всі разом і нероздільно водночас повстанемо і такого за безчесного уважатимемо, горла його позбавимо, добра його спустошимо. Так само і проти того повстанемо, який би сам проти такого злочинця повстати і разом із нами бути не хотів, окрім [у випадку] його тяжкої хвороби, за безчесного його мати будемо, горла його позбавимо і маєтність його спустошимо».

Шляхетські спільнотм «разом і одностайно, в одну думку, під добрим почитивим словом шляхетським і рицарським», клялися своєю «вірою і честю» дотриматися цих зобов'язань.

Шляхта заявляла, що обиратиме короля через вільну елекцію (*viritim*), згідно з якою кандидатура претендента на трон має бути схвалена кожним. Ворогом оголошувалася та особа, яка порушить ці засади. Шляхетський обранець, своєю чергою, мав підтвердити присягою усі права і вольності стані Речі Посполитої. Волинська та белзька шляхта нагадувала про необхідність зберігати єдність нової держави – унії Польської Корони та Великого князівства Литовського, а це було можливо за дотримання всіх домовленостей, досягнутих у Любліні. Шляхта Руського та Подільського воєводств, що зібралася у Глинянах, пішла далі. Заявляючи про необхідність зберігати єдність усіх земель Польської Корони, вона оголошувала того, хто її порушуватиме, «виродком, що забув про свою присягу, почитивість, цноту і добру славу». Все зібрання зобов'язалося одностайно виступити проти такого «ворога вітчизни» та позбавити його життя і честі. На з'їзді у Глинянах були й представники волинської шляхти, які напевно шукали союзників

проти намагань литвинів ревізувати умови Люблінської унії та повернути назад українські воєводства. Всі розуміли, що така можливість була цілком реальна. Шляхта Руського, Подільського та Белзького воєводств заявляла про свою єдність із «братами», які лише три роки тому опинилися з ними в одній державі. Майбутня історія – тому підтвердження.

А це вам алегорія «громадянської єдності» від Чезаре Ріпі. Згідно з автором «Іконології», який посилається на святого Августина і його «Град Божий», саме згода забезпечує добробут держави. А держава – це добровільне об'єднання людей, яких можна порівняти з оркестром чи хором. Тож якщо нищиться єдність, настає руїна держави. Жінка тримає в руці гілки оливи, переплетені міртом – символ радості мешканців держави, в якій панує спокій. Вид риби (губань-зозуля), зображений на малюнку, уособлює взаємну любов та поміч, бо вона завжди тримається разом і приходиться на допомогу одна одній в біді.

27 червня 2020

ТЯЖКИЙ ПОЧАТОК

«Не мусить той, кого на елекції не буде, прикриватися хворобою, худобою, нестатками, бо міг би на те йому завжди неприятели вказати, що на той час, коли йшлося всім про все, ти з печі виглядав. Тяжке то звинувачення, бо нам зараз ідеться про все. Якщо зараз те все втратимо, вічний нам сором буде, вічна неволя і вічна ганьба нашому народові. І слушно інші народи нам в очі плювати будуть, якщо вольність свою, яку предки здобували, кров проливаючи, переховуючи і передаючи її до сьогодні з рук до рук своїм синам, ми, лежачи на великих перинах, бавлячись дозвіллям, переймаючись можливими видатками, втратимо через те коштовність своїх прав і вольностей.

Якщо згубимо раз право спільного обирання короля, нового пана нашого, того вже потім вічно не відшукаємо.

Можуть на нас без нас такого шкідливого чогось встановити, чого вічно не виплачемо».

Так пристрасно анонімний автор на початку безкоролів'я закликав кожного шляхтича скористатися своїм правом обирати короля. Однак питання – як обирати – було одним із найпекучіших. Сандомирський воєвода Петро Зборовський заявляв про елекцію «viritim», де важив кожен голос, як «найбільший фундамент і практично корінь, на якому всі наші вольності квітнуть». Шляхта Руського воєводства 16 жовтня вирішила, що це святий обов'язок кожного, «як правдивих і вірних синів матері Речі Посполитої». Той же, хто ухилитиметься, має бути позбавлений шляхетства. Лише три причини, як вони уважали, могли звільнити від участі у виборах: хвороба, яку потрібно було підтвердити присягою, захист Речі Посполитої та перебування на науці за кордоном ще до смерті короля. Такої ж думки дотримувалася холмська та белзька шляхта. Утім, частина воєводств уважала, що можна провести вибори через представників від шляхетських корпорацій. На жаль, що з цього приводу думала шляхта Волинського, Брацлавського та Київського воєводств, невідомо, однак можна припустити, що для них прийнятнішою була представницька форма. Адже саме нею скористалися волиняни на виборах. З цим питанням було тісно пов'язане й інше: чи з вибором мають погодитися всі, а чи орієнтуватися варто на більшість; а якщо вирішуватиме більшість – то яка частина є достатньо представницькою. Врешті, чи не найгострішим було питання – хто і де це має вирішувати. Місце і час елекції мали визначити сенатори. Однак саме звідси шляхта очікувала «зради». Останні десятиліття шляхта активно намагалася зміцнити свої позиції повноправного гравця на державному рівні, що можна було зробити лише коштом повноважень сенату. Середньозаможні шляхетські реформатори висунули широку програму змін, яка у підсумку мала привести

до паритетності влади короля, сенату та посольської ізби як трьох «станів», що репрезентували державу. Формувалася так звана «мішана» монархія. Сейм, який раніше скликався королем переважно для того, щоб затвердити податки, і де шляхта виступала хіба прохачем, ставав місцем гострих політичних дискусій про майбутнє держави. Серед пропонованих реформ важливе місце посідала вимога ревізії королівської земельної власності (екзекуції), значна частина якої на різних умовах перебувала в приватних руках. Сюди ж – заборона одній особі обіймати кілька важливих урядів. А це влучало передусім по інтересах магнатів, які займали сенаторські крісла. Лунали голоси за обмеження майнових апетитів Костелу, пов'язаних із виплатою десятини та вимогою військової служби із земельної власності духовенства. Нагадаю, що біскупі були членами сенату. Серйозні плани шляхти були пов'язані з реформуванням війська, але головним напрямком змін мало бути передусім право. Всі ці реформи були перервані смертю короля, який останні два десятиліття активно співпрацював зі шляхтою, змінивши традиційного союзника – наблизених до себе сенаторів. Саме події безкоролів'я мали визначити, якою постане держава з обранням нового монарха. Шляхта блискучо склала перший іспит одразу по смерті короля, однак це був лише початок. Рівень завдань, які упадуть на плечі тих людей, змушує думати, що есхатологічні настрої виникли не на порожньому місці.

Примарні надії на швидку елекцію були поховані чи не одразу. І справа не лише в тому, що ніхто не знав, як саме її проводити. Передусім не могли порозумітися сенатори, які мали визначитися з датою та місцем елекційного сейму. Розлам відбувся за регіональною ознакою – між сенаторами Малої та Великої Польщі. Ці дві провінції, що складала ядро Польського Королівства, зберігали свою окремішність попри давню традицію спільного існування в межах однієї держави. Поділ давав про себе знати, скажімо, в тому, що на сеймах маршалків (головуючих у Посольській ізбі) обирали по чергово від Великої та Малої Польщі. Пізніше Коронний трибунал ділитиметься на дві каденції: справи великополян розглядатимуться у Пйотркові, а малополян – у Любліні. Після Люблінської унії усі українські землі опинилися в межах Малої Польщі, яка складалася з таких воєводств: Краківське (центральне), Люблінське, Сандомирське, Руське з Холмською землею, Белзьке та чотири новоприєднані – Київське, Волинське та Брацлавське та Підляське. Трошки географії вам. На 1582 р. Польське Королівство охоплювало 570 тис. кв. км. Більшу його половину – приблизно 300 тис. кв. км – займали Волинське (40,8 тис. кв. км), Київське (200 тис. кв. км) та Брацлавське воєводства (59,5 тис. кв. км). Водночас ці три воєводства до Люблінської унії складала половину Великого князівства Литовського.

Отож перші на свій з'їзд у Ловичу одразу по смерті короля зібралися великопольські сенатори, не допустивши до участі шляхту. Таємна частина прийнятих рішень включала далекоглядні плани можновладців використати *interregnum* на свою користь та забезпечити собі домінування після обрання короля. Але на цьому з'їзді не було малопольських сенаторів, які, натомість, зібралися разом зі шляхтою своєї провінції у Кракові. Регіональні суперечності виявилися і в пропозиціях щодо кандидатури тимчасового виконувача обов'язків короля (*interrex*). Свої претензії заявив Ян Фірлей (краківський воєвода і староста, великий коронний маршалок, кальвініст) та гнєзненський архієпископ Якуб Уханський, якого підтримували великополяни. В результаті досить тривалих дискусій перемогу здобув католицький достойник. На позір виглядає, що в основі територіального розламу лежала релігія: протестантська значною мірою Мала Польша протистояла переважно католицькій Великій Польщі. Однак насправді, схоже, справа була у різному баченні майбутнього держави.

Відповіддю на сенаторське перетягування канату знову стали шляхетські ініціативи. Від кінця серпня і до кінця жовтня шляхта активно збиралася на сеймики, а по деяких воєводствах повторно зав'язувала конфедерації. Саме на цей період припадають тісні контакти новоприєднаних воєводств зі своєю «руською» братією, яка почувалася в Короні старожилами. 22 вересня холмська шляхта «пригадувала», що колись у 1436 р. на ріці Раці була проголошена конфедерація не лише їхніми предками з Руського воєводства (Холмської, Перемишльської, Галицької, Сяноцької земель), а й разом із ними подільською та волинською шляхтою. Волинян там бути не могло, але холмській шляхті ця сконструйована єдність була дуже потрібна на осінь 1572 р. В пам'ять про цей давній зв'язок вона визначила послів, аби узгодити дії з «братами»: Амброжій Жулинський мав відповідати за координацію з Київським, Волинським і Брацлавським воєводствами, Щенсний Луговський – з Руським і Подільським, Ян Замоїський – з Белзькою землею. Таким чином було окреслене коло «своїх», які в ситуації небезпеки мусили виявляти солідарність і триматися разом.

Шляхта Руського воєводства у сеймиковій ухвалі від 16 жовтня теж зазначала, що на елекційному полі мають поруч стояти Руське, Волинське, Подільське і Белзьке воєводства, аби в разі необхідності радитися про «добро» Речі Посполитої. Сеймик надіслав своїх послів до Великої та Малої Польщі, а також на Волинь (Станіслава Жулкевського). Існує згадка про сеймики у Волинському воєводстві 1 вересня і 26 жовтня, однак достеменно невідомо, які питання на них обговорювалися. Цілком можливо, що посланці з Руського воєводства скоординували повістку дня. Цікаво, що на початку жовтня представники Волинського, Руського і Подільського воєводств

з'явилися на з'їзді краківської шляхти. Стежку до Кракова для волинян, цілком імовірно, протоптували «брати», які її вже добре знали.

В кінці жовтня в Касках сенатори Великої і Малої Польщі разом дійшли згоди: перед обранням короля має бути скликаний конвокаційний сейм, на який кожне воєводство пришле своїх послів. Сейм займеться підготовкою до виборів та продумає механізм обрання короля. Що тут почалося! Шляхта була певна, що конвокація, якої раніше ніколи не бувало, це видумка сенаторів з таємною метою. Вони спеціально затягнуть вибори, щоб «накувати» такого, чого шляхта не розгребє. Майбутній великий канцлер Ян Замоїський, а на 1572 р. амбітний белзький староста і блискучий мовець, пише в листі до свого дядька Якуба Гербурта, що скликання сеймиків по всіх воєводствах на один день 13 грудня – це великий підступ. Адже у цьому разі шляхта не зможе порадитися між собою. Він пропонує скликати всю руську шляхту на з'їзд, щоб узгодити дії. Планам не судилося здійснитися. А от конвокація, яку дехто предстляв як акт великої зради, справді увійшла в історію як епохальна подія (і провадитиметься надалі під час інших безкоролів'їв).

А це вам ще алегорія від Чезаре Ріпі – «оборона перед небезпекою». Отак, як звірятко на щиті, каже автор, треба згортатися, відповідаючи на небезпеку виставленими голками.

29 червня 2020

ШЛЯХТА «ГОВОРИТЬ»

«Поляк у своєму королівстві завжди веселий, вільно співає танцює, не маючи на собі жодного невільного обов'язку; не винний королю, панові своєму зверхньому, нічого іншого, тільки таке: титул на позові, два гроші з лану і посполиту війну», – так писав Станіслав Оріховський, один із найяскравіших авторів середини XVI ст., який серед багатьох славних діянь відомий тим, що сконструював собі руську ідентичність та легітимізував її міфічним дідом, православним священником. А для ширшого загалу є автором мему, якого тим часом знайти важко поміж його текстів – продуктів швидкого та гострого пера. Однак з легкої руки польських істориків саме ця фраза нібито служить доказом вищості для шляхтича (в його ієрархії цінностей) «польськості» як політичної ідентичності над «руськістю» як належністю до малої «ойчизни». Ви зрозуміли, що йдеться про те славне «gente Ruthenus, nacione Polonus». Тільки ранньомодерний шляхтич уживав і «gente» і «nacione» як замітники, а от історики, а за ними і наш пересічний сучасник під впливом історіографії, зазвичай писаної як «проект», без тіні сумніву їх ієрархізує. А особливо якщо «ruthenus» написати з малої, а «Polonus» з великої літери. Хай там як, Оріховський тут уживає слово «поляк» не як етнічну етикетку, а на означення мешканця Польського Королівства, як литвином на той час поставав мешканець Великого князівства Литовського, а не виключно житель тодішньої Жмуди.

Утім, наш веселий «gente» чи «nacione» «Polonus» тішиться не виключно тому, що вільний як птах і може жити, як собі знає. Його «вольності» тримаються на дотриманні прав, бо Оріховський, а разом із ним ширша шляхетна «братія» добре знали різницю між «діяти згідно з власною волею» та свавіллям. А Оріховський, описуючи щасливого поляка, говорить саме про «вольність» – найпоширеніше слово і в лексиконі пересічного шляхтича в складних судових ситуаціях, і в риторично розбудованих текстах софістикованих інтелектуалів. Саме вона, забезпечена правом, розумілася як «шляхетне суспільне благо», щасливе і порядне життя почтивого чоловіка в суспільстві. Три поняття в Оріховського, і не лише в нього, складають нерозривну сукупність – «вольність», «право» та «річ посполита», де останнє виступає спільнотою індивідів. Право не лише служить фундаментом для вольності, але й обмеженням, яке не дозволяє людині перетворитися на жорстоку тварину, що відкидає закони співжиття у суспільстві: «людина свавільна, яка живе окремо від людей, без права, без науки і без будь-якого ярма, найжорстокіша тварина з усіх тварин».

Вольність в реальному житті була пов'язана з недоторканністю особи, яку не можна було ув'язнити без судового вироку, та недоторканністю майна, що його не можна було порушити без згоди власника. Антитезою вольності

виступає крайнє зло – тиранія, де воля володаря-тирана не обмежена правом: «володарює зверхній пан над підданим як хоче, горло підданого бере, коли хоче, продає його, віддає його в заставу, кому хоче, як хоче, коли хоче».

Водночас «вольність» – це ще й можливість участі у прийнятті політичних рішень, передусім у виборі короля, це голос вільної людини, яка має повне право висловитися в будь-яких дискусіях про проблеми спільноти. Отож вольність була фундаментальною цінністю, що означала доступ до влади. Станіслав Оріховський був не єдиний, хто торкався цих питань і відповідав на них приблизно так само. Однак для нас він цікавий як мешканець Руського воєводства, з якого походила низка «демосфенів» коронного сейму, де від 20-х років XVI ст. розгорталася боротьба за реформування держави (т. зв. езекуційний рух). Риторика Оріховського та авторів інших політичних текстів мала практичне застосування. Польські мислителі не створили оригінальних філософських теорій, однак відповідали на гострі виклики свого повсякдення, а водночас творили його і майбутнє.

Якщо ми заглянемо у XV ст., то знайдемо низку цікавих думок, пов'язаних зі стосунками короля і політичного народу, що їх розробляли, скажімо, у стінах Краківської академії. Тут тобі й про те, що держава передусім мусить дбати про своїх громадян, а вже потім – про зовнішню потугу. І що саме такий пріоритет міг забезпечити виборний король, який підлягає праву та дбає про добро підданих і одну для всіх справедливість. Звернімо увагу, як формулює умови доброго функціонування держави перший ректор відновленого Краківського університету Станіслав зі Скарбімежа: добрі права, згода, співпраця громадян, мудрі радники, усвідомлення громадянами спільної мети. Держава не тотожна королю, адже у виробленні важливих політичних рішень та встановленні права мусять брати участь і громадяни. У першій половині того століття формулюється й ідея суспільного договору між громадянами і королем, який зобов'язується коронаційною присягою дотримуватися права. Отож король не власник держави, а лише її адміністратор, перший урядник, натомість суб'єктом влади є спільнота (Павел Влодкович). Учня Влодковича Мачея з Рацьонжа займає питання про можливість громадян до опору королю, що порушує право, після того, як вичерпані інші засоби, коли доводиться відповідати «силою на гвалт, боронячи себе і своє майно». Отож у XV ст. формується концепція суспільного договору, права на опір та вищості права над усіма особами в державі, починаючи від найголовнішого урядника – короля.

Чи були це відірвані від життя розумування? Очевидно, ні. З обранням на трон Ягайла як чоловіка королеви Ядвіги та потреба короля запевнити для своїх спадкоємців (від іншої дружини) можливість посісти трон Польського королівства змушувала його йти на поступки шляхті. Під тиском реалій

постає, скажімо, привілей, що запевняв шляхтичеві особисту недоторканність. Наступники Ягайла змушені будуть іти йому вслід. Нешавські статuti 1454 р., отримані шляхтою від Казимира IV Ягеллончика, у частині, передбаченій для великополян, містять зобов'язання короля не ухвалювати нових прав, не скликати посполитого рушення та не встановлювати податки без згоди сеймиків. Конституція *Nihil novi* (нічого нового без загальної згоди) 1505 р. значною мірою зобов'язана інтелектуальному середовищу, що постало навколо канцлера Яна Ласького. Яскравою його фігурою був Станіслав Заборовський, чийм пером, зокрема, був підготовлений широкий реформаторський (екзекуційний) рух середньозаможної шляхти. Серед тем Заборовського – договір між народом і королем, присяга монарха як запобіжник сваволі, добре впорядкована держава як фундамент спільного добра. Мовці на сеймах активно озвучуватимуть гасла підпорядкування короля праву, суспільної умови, службової ролі короля у державі, права на спротив. Скажімо, коли Зигмунт-Август на сеймі 1556 р. зажадав ухвалення податків на лівонську (інфлянтську) війну, а водночас заборонив дискутувати про екзекуцію, то в посольській ізбі залунали голоси: для чого маємо платити податки, на захист власної неволі і несправедливості? Себто зміцнення держави, говорять посли, не мусить відбуватися коштом справедливості.

Отож шляхта не знала, як технічно обирати короля. А от теоретичну підготовку мусила мати непогану. Те, про що говорилося на сеймах, посли переказували своїй братії на сеймиках. Питання, що мали дебатуватися на головній публічній сцені королівства, попередньо дискутувалися по воєводствах. У Руському воєводстві концентрувалися чи не найяскравіші особи, що активно змінювали державу. Белзьким старостою був Ян Замойський, на той час палкий «трибун шляхетського люду», майбутній канцлер і великий гетьман, один із творців Речі Посполитої останньої третини XVI ст.

На жаль, ми не чуємо безпосередніх шляхетських голосів. Але їхнім ретранслятором можуть служити тексти періоду безкоролів'я, гострі, дискусійні, на потребу моменту. Їх можна назвати агітками. Надамо їм голос. Головний рефрен політичних текстів – потреба підготувати право до обрання нового короля, адже, говориться в одному із них, якби навіть король янголом був, то зіпсувався б, якби його не обмежувало добре право. «Нового пана треба брати до добре впорядкованих прав, аби нам згідно з ними панував. Заставши ці права і вольності, майбутній пан присягне і міцно триматися їх буде, не дискутуючи про них». У такому разі не потребуватиметься «жебрати» гостро необхідного, а він «без права нічого свавільного не вчинить».

Отож «зараз того потребуємо: вичистити усі стани від тих непристойних і бридких помилок, право направити, підняти та укріпити похилену вольність, уряди коронні засадити гідними людьми, двір з усіма урядами, [зайнятими] людьми почитливими і непідозрілими, згідно з давнім звичаєм наготувати для майбутнього володаря, а допіру тоді володаря привести до направленої Речі Посполитої»

«Перша і найважливіша усіх обивателів вольність – вільне обрання володаря, потім, що кожен певний горла і своєї маєтності. Вольність вільного обрання володаря те в собі містить, що володар приходить до готових прав короля, і не він, а ми самі права і закон постановляємо, а він присягою своєю гарантує, що на нас без нас нічого встановлювати не має. Друга вольність, аби Річ Посполита не могла бути зіпсута ані через тирана, ані через практики брата мого».

«Під час *interregnum* у людей, які собі вільно володаря обирають, пожиток не лише в тому, що собі можуть володаря обрати доброго, почитливого і їм пожитечного, який щастя й успіх принесе, але, обираючи його, ставлять йому закон, як їм володар наказувати може, і допоки вони йому слухняні мають бути»

«Ухвалене право однаково наказує королю-пану і підданому і над ними владу має. У нас воно так королю, так багатому, як і найнижчому вбогому однаково служить».

Кількість прекрасного у цих та інших текстах – понад вінця. Однак для нас із вами тут є одна проблема. Якщо Руське, Белзьке і Подільське воєводства до цієї риторики привчені майже двохсотрічним перебуванням в межах Корони, вони й самі її активні творці, то про що говорять і якими словами ті, кого ще недавно Станіслав Оріховський називав невільникми разом із усіма мешканцями Великого князівства Литовського. Адже великий князь був спадковим володарем, контролював більшу частину нерухомості як її верховний власник, а потреби в нових правах шляхта мусила формулювати у вигляді прохань до монарха на сейми, що скликалися тоді, коли сам король цього потребував. Монархові достатньо було прохання шляхти просто відхилити. Однак швидкість, з якою українські воєводства адаптувалися до нових умов, змушує думати, що ситуація укладалася дещо інакше, аніж її представляв у своїх текстах Оріховський. Ми з вами ще поговоримо на прикладі волинських сеймикових ухвал, як зростає політична свідомість наших волинян під час безкоролів'я. А поки що нагадаю, який швидкий був обіг інформації у тому суспільстві, як активно по корчмах і «бесідах» волинська шляхта обговорювала вибір короля та політичні новини (пригадаймо епізод із образою короля Дубницьким), про те, що на сейми їхали не лише послы, а й досить широкий шляхетський, і не тільки, загал (скажімо, на Люблінський сейм поспішив і володимирський міщанин Василь

Капля). Звичайно, судові книги, які для нас є чи не єдиним джерелом інформації про три українські воєводства, невідповідне джерело для дослідження політичної культури. Додаймо, що й ця кримінальна хроніка добре збереглася лише для Волині. А однак перейнятість шляхти честю, власною і своїх предків, вряди-годи подибувані згадки про вольності чи про служіння Речі Посполитій – добрі знаки. І музикою звучить для наших вух заява володимирської шляхти 1593 р.: «Не хотечи в оказаню милости против отчизны своее быти последнейшими».

30 червня 2020

«СТРАШНА» КОНВОКАЦІЯ ПРОГОЛОШУЄ АКТ РЕЛІГІЙНОГО МИРУ

«Чи мені одному так здається, що нам більше на тій Варшавській конвокації насправді залежить, якби ми її могли порядно й повно провести, аніж на обранні короля. Бо про короля не трудно, але про свободи, але про добрі права, але про порядок, але про безпеку життя та маєтності, про перебування у спокої дружин і дітей, про облаштування кордонів – дуже трудно, щоб те все на тій конвокації облаштувати й обдумати могли», - так про майбутню конвокацію (сейм, що мав попереджати елекцію), висловлювався автор однієї із політичних «агіток». Аргумент про протиправний характер конвокації, яким активно послуговувалися її супротивники, він заперечує так: немає права, яке би конвокація порушувала, а запровадити те, чого перед тим не було, не є нищенням права.

Що ж із цього приводу думали «наші хлопці»? Прагматичні волиняни, зібравшись на сеймик 13 грудня, обрали посланів на конвокацію, куди зібрався і воєвода кн. Богуш Корецький як сенатор. Однак традиційно не залишили згадок про те, що і як вони обговорювали на рівні проблем високої політики. Натомість списали детальну ухвалу, «як нам облаштувати суд у нашому воєводстві». І тут усім, хто уважно стежить за нашими волинянами, є чим пишатися (це речення треба сприймати як анонс). Уважається, що волиняни на початку безкоролів'я перебували під впливом белзької шляхти, однак та вчинила геть інакше. Вона відмовилася від участі у конвокації як зібранні, не передбаченому правом, хоч посланців на сейм вислала. В інструкції зазначалося, що після смерті короля можливий лише елекційний сейм, адже у послів на конвокації виявляються надто великі повноваження. Вони можуть одноосібно приймати рішення, що стосуються всього загалу, зокрема з порушенням прав і «фундаменту вольності кожного». Таким чином автори інструкції, серед яких, очевидно, не останню скрипку грав Ян Замойський, попереджали про загрозу для одного з найважливіших принципів шляхетської свободи – «нічого на нас без нас». Учасники сеймику нагадували, що вони самі, проголосивши конфедерації, взяли на себе обов'язки по захисту порядку, тож нема підстав для жодних розмов про внутрішню небезпеку. Не бачила белзька шляхта труднощів і в способі обрання короля, запропонувавши такий варіант: вигравав той кандидат на трон, за якого виборці, голосуючи по окремих воєводствах, віддавали дві третини або три чверті голосів. Учасники сеймику вважали, що урегулюванням правових питань можна зайнятися і після обрання короля. А от призначити елекційний сейм, визначивши для нього час і місце, уважали нагальною потребою та з нотою погрози заявляли, що до справи готова взятися сама шляхта якщо сенатори нездатні виконати своїх обов'язків.

Шляхетні мешканці Руського воєводства на своєму сеймику 14 грудня хоч і нарікали на сенаторів, які ганебно тягнуть час із призначенням елекції, однак конвокацію не заперечували. Але теж, як і белзька шляхта, вимагали негайного вирішення питання елекції та в разі затримки обіцяли взятися до справи всім шляхетським загалом. Висловлювали занепокоєння з приводу можливих підступів литвинів та вислали посланців для нарад до волинської та підляської шляхти. Запропонували аналогічну схему вибору короля, що і белжани. Ще раз нагадали, що короля має обирати вся шляхта. Отож шляхта Руського і Белзького воєводств заявляли, що готові взяти на себе ті функції, які ще на початку *interregnum* видавалися виключно прерогативою сенаторів.

Конвокаційний сейм (6–28 січня 1573 р.) прийняв низку важливих рішень, а сама форма такого з'їзду перед елекційним сеймом стане традиційною в часи майбутніх безкоролів'їв. Були оголошені легітимними усі воєводські шляхетські зібрання, які зав'язали конфедерації. На сеймі проголошено генеральну конфедерацію, яка символічно поєднала мережу воєводських корпорацій, що взяли владу до своїх рук. Отож, як говорилося в одній із «агіток» – за відсутності короля вся шляхта є королями.

Попри низку важливих рішень, зокрема призначення елекції на 6 квітня під Варшавою, на конвокації був прийнятий акт, який перевершить за своїм значенням для майбутнього усі інші, хоч і називатиметься скромно «Варшавською конфедерацією». Це на нього будуть посилалися всі оборонці православної Церкви після Берестейської унії та всі скривджені католицькою контрреформацією, що з часом набиратиме обертів. Цим актом було оголошено заборону переслідувань за релігійною ознакою, а поштовхом для солідарних дій представників різних конфесій послужили реальні шанси обрання королем учасника Варфоломійської різанини в Парижі Генріха Валуа. Інформація про цю трагічну подію швидко досягла Речі Посполитої. Чому для мешканців Речі Посполитої цей акт був такий важливий?

Для багатьох гнаних із охопленої релігійними війнами Європи саме Річ Посполита стала благословенним Ноевим ковчегом. Тут знайшли притулок і голландські меноніти, і чеські «брати», і, врешті, до 80 % втікачів-євреїв. У Великій Польщі мешканці німецького походження, шляхта і міщани, переважно були лютеранами, як і більшість населення Королівської Пруссії та Інфлянт, де вже відстоювати місце для себе доводилося католикам. Від 1525 р. лютеранство стало офіційною релігією Князівської Пруссії, на чолі якої стояв Альбрехт Гогенцоллерн, ленник польського короля та улюблений адресат багатьох польських магнатів. До слова, Зигмунт-Август був двоюрідним братом Альбрехта і дядьком семигородського володаря Яна-Зигмунта, який помер антитринітарієм. У Великому князівстві Литовському добрий ужинок душ зібрав кальвінізм, до прихильників якого належали і

найбільші достойники, і навіть частина селян. Серед верхівки Малої Польщі та значної частини шляхетського загалу, зокрема його активних лідерів, теж вистачало кальвіністів. Нагадаю, що ним був і великий коронний маршалок Ян Фірлей, що претендував на місце першої особи в Речі Посполитій на час безкоролів'я. Промовисту картинку демонструє релігійний склад сенаторів на Люблінському сеймі, серед яких було 58 протестантів, двоє православних, 55 світських католиків і 15 біскупів.

Власне, вистачало прихильників реформації і серед біскупів. Так Анджей Зебжидовський, учень Еразма Роттердамського, під кінець життя краківський біскуп, любив поговорити про «трьох найбільших брехунів людства – Мойсея, Ісуса і Магомета». Він спочатку був великим симпатиком протестантів, потім їх переслідувачем, а закінчив гарячим прихильником державної Церкви. Майбутній архієпископ Станіслав Карнковський теж симпатизував протестантам, потім перейшов у табір войовничих католиків, та поза тим залишався людиною широких поглядів. У 1570 р. він усіляко підтримував ідею розлучення короля з Катериною Габсбурганкою, що могло прислужитися доброю підставою для постанови польського Костелу. Ідея виглядала цілком реалістичною, якби Зигмунт-Август був рішучішим. Однак король, як висловлювалися злі язика, у житті переймався лише трьома речами – жінками, коштовностями й кінями, а з рішеннями волів не поспішати, за що отримав прізвисько «дозавтра». Ідея власного Костелу публічно прозвучала на сеймі 1555 р., тож у відповідь король надіслав до папи свого посланця Станіслава Мацейовського з проханням про дозвіл на великі зміни. Наслідок був прогнозований. Утім, ідею своєї Церкви не підтримували шляхетські маси, непокоячися, що у цьому разі зросте влада монарха.

Попри таке релігійне розмаїття в Речі Посполитій не існувало правового підґрунтя, що забезпечувало би співжиття різних християнських конфесій та релігійних рухів. Щоправда, у 1552 р. на сеймі була прийнята ухвала про призупинення духовних судів над єретиками, однак це не вирішувало ситуацію в цілому. У 1570 р. кальвіністи, лютерани та «чеські брати», занепокоєні активними діями Костелу після Тридентського собору, зібралися на спільний з'їзд, ухваливши так звану Сандомирську згоду про спільні дії проти контрреформації та за визнання своєї рівності з католиками. Отож напруга посилювалася.

На конвокації була створена комісія по урегулюванню релігійного питання в кількості 15 осіб, католиків і протестантів, яку очолив біскуп Станіслав Карнковський. У виробленому акті зауважувалося, що він створений для того, аби не множилася шкідлива незгода, яка є в інших королівствах. Тож під присягою пропонувалося дотримуватися спокою та не проливати крові різновірців, не карати їх конфіскацією майна, не відбирати честь, не

ув'язнювати і не виганяти за межі держави, не допомагати жодному урядові у виконанні декрету, ухваленого щодо осіб за релігійною ознакою, а навпаки – усіляко цьому перешкоджати. Власне, акт релігійного миру був створений на потребу моменту для утримання спокою під час безкоролів'я, який підписали більше 200 осіб учасників конвокації. Однак відмовилися поставити свої підписи біскупи, які практично втекли з конвокації. Вони сприйняли акт Варшавської конфедерації як зазіхання на владу Костелу та внесли протестацію проти нього, створивши на майбутнє прецедент, через який її легітимність могла ставитися під сумнів. Виняток склав лише краківський біскуп Францішек Красінський. Він підписав акт Варшавської конфедерації не лише заради суспільного спокою, а й тому, що уважав неприйнятним застосування сили для навернення протестантів у лоно Костелу.

Отак після смерті Зигмунта-Августа була реалізована його улюблена настанова щодо своїх підданих: «Я не король вашої совісті».

2 липня 2020

КАНДИДАТИ ДО ТРОНУ АБО ЧИМ ПОДОБАВСЯ ШЛЯХТІ МОСКОВСЬКИЙ ЦАР

Пошуки кандидата на трон Речі Посполитої породили війну стереотипів, де автори агітаційних текстів, на позір раціонально розкладаючи чесноти і вади претендентів на шальки терезів, натомість витягали на світло стретейоти, вціляючи в страхи й очікування загалу. Врешті, автор одного з таких текстів зауважив, що шляхетні виборці керуються переважно емоціями, натомість рідко або й ніколи – розумом. Тим часом вибрати невідповідну особу можна навіть тоді, коли керуєшся правильними настановами. Отож велика відповідальність покладалася на самих виборців, які мали продемонструвати, що люблять чесноти, а злих і зрадників не терплять поміж себе. Бо якби й злого обрали, каже один із авторів, стримували б його свавілля стійкість і чесноти підданих, які перешкоджатимуть поширенню «фортелів» новообраного володаря. А якби не обгородили короля правом, то зіпсувався б і добрий.

«Доброго володаря ніхто з неба не скине», тож потрібні інструменти для його утримання у прийнятних рамках, аби він «не був володарем прав наших, але їх сторожем і оборонцем». Таким інструментом і було право, бо «не чоловік тоді нам наказує, але право, не чоловіку ми слухняні, але праву». Шкодила, як уважалося, не лише відсутність права, але й часта його зміна, що мусило розмивати охоронні бар'єри проти тиранії володаря. Звичайно, «тиран жодному праву не хоче бути підданим», однак змусити його до цього може присяга, якою король перед Богом і підданими мав пообціяти дотримуватися узятих на себе зобов'язань. Цей мотив – головний настановчий елемент риторики «агіток».

Якого короля поляки потребують? Таке питання виносить у назву автор одного з текстів і відповідає: побожного, справедливого, надійного, про якого завжди поширюється добра слава, щирого (який би підступом не порушував доброї слави і маєтності підданих), мужнього, доброго гетьмана і позитичного для Речі Посполитої.

«Якого короля Речі Посполитій не потрібно?» – наступне питання. Отож «непожитичний» володар той, про якого відомо, що він домагався королівства, зокрема, хотів заволодіти тронном силою. Не потрібен надто молодий чи старий, такий, що не радиться, зухвалий, надто багатий, бо треба уважати, щоб за чуже срібло і золото не втратити своєї вольності та Речі Посполитої; надто могутній, родовитий, якому не потрібні приятелі; чужий, який би приніс свої звичаї та був би прихильнішим до свого власного народу; той, що не знає мови, бо не зможе справедливо судити. З позитивною програмою авторам велося легше, а от окреслюючи негативні риси, вони зазвичай взорувалися на конкретних кандидатів. Однак, маючи

набір чеснот і вад, подивімося, як вони прикладалися до найпопулярніших претендентів на трон.

Серед першого ряду номінантів перебував архієпископ Ернест Габсбург (представник ракуської династії), син імператора Священної Римської імперії германської нації. За нього виступала більша частина сенату та католицький єпископат. Литвини також поклалися на Габсбурга у своїх планах переглянути умови Люблінської унії. Натомість активно проти цієї кандидатури виступала шляхта, особливо протестантська, яка боялася втрати незалежності Речі Посполитої в союзі із сильним партнером, узурпації своїх прав, порушення релігійної рівноваги та погіршення стосунків з Оттоманською Портою, давнім ворогом Габсбургів. Автори агіток переважно не шкодували чорних барв. Вони наголошували на давній ворожості німців до поляків і наводили приклади чехів і угорців, які втратили шанс обрати свого короля і тепер перебувають у ярмі неволі. Німці позаймали їхні міста та обсіли всі уряди, тож тепер чехів треба питати, який на смак чужоземець-король. З Річчю Посполитою вони вчинять так само: повивозять усе до себе, збагатившись коштом поляків, а залишать бідну землю, на населення якої будуть накладені податки «від ланцюжка, від гумна, від дому, від ставу, від худоби, від свині, від млина, від грошей, від овець, від гусей». Від німців полякам дістаються лише картинки і фоботки, а з Польщі до німців вивозять сіль, збіжжя, попіл, дерево та інші важливі продукти. Цей хитрий і підступний народ, який віддавна хоче в Польщі панувати, поналазить у міста так, що місця полякові не зостанеться. Власне, Ернестові не треба Річ Посполита, він розділить її на князівства і роздасть своїм дітям і родичам. Автори згадували і про двох дружин небіжчика-короля з тієї ж ракуської родини та зауважували, що володар на кінець і дивитися у той бік не бажав. Як зауважувалося, німці гордують іншими народами і є природніми ворогами поляків, у яких навіть приказка існує: «Бодай би всіх турків вибито, а німців й ноги не зосталося».

Конкурентом Ернеста виступав французький королевич Генріх Валуа, щодо якого автори були значно добріші. Хоч йому і нагадували винищення протестантів, однак, на відміну від Габсбурга, про ознаки тиранії, якої так боялася шляхта, практично не згадують. Ба більше, один із авторів спеціально зазначає, що у Генріха немає ні краплі тиранської крові, одна ласкавість, доброта, мудрість, сміливість і великі вміння у рицарському ремеслі. Авторів приваблює заможність француза, а один із них навіть згадує про його «казкове багатство» – має мільйони. Утім, звучали й тверезі голоси, що перш ніж рахувати ті гроші – 100 тис. золотих, обіцяних щорічно Речі Посполитій – варто подумати, а що залишиться у підсумку. Адже скористаються ними ті, хто буде ближчий до короля. Однак позитивний момент володаря-француза – він може забезпечити тривалий мир із

турками, що й обіцяє, на відміну від Габсбургів, у яких всі навколишні народи вороги.

Отож, зауважує один із авторів, володарі із західних країв – підступні, ведуть війни зі своїми підданими, жоден із них не може бути корисним Речі Посполитій. Скуплять маєтності у зубожілого люду і стане тут так дорого, як у німців чи в італійців. От хоч би королева Бона, мати Зигмунта-Августа: назбирала скарбів і вивезла до свого народу, а тих, хто опирався її італійським фантазіям, отруїла. Однак чи не найпекучіша для авторів проблема – незнання королями-іноземцями мови, у той час коли саме на них лежить тягар забезпечення справедливості. Адже тлумач-адвокат усе може вивернути собі на користь, а шляхтич того й не знатиме: «Пану тлумачеві шапкуй, а йому упоминки давай, а його на бенкети часто проси, а з голими руками з дому його не пускай». Іноземний володар, перш ніж почав би по-польську белькотіти, натворить багато такого, що зі справедливістю немає нічого спільного; не знаючи прав, свої встановить.

Несподівано велику популярність серед шляхти здобула ідея обрання володаря з-поміж шляхетського загалу (короля П'яста): «Пильно старайтеся, аби вітчизни вашої, якої предки ваші не чужим золотом, не чужим багатством, не чужою силою, не чужим мечем, але власними чеснотами і своєю побожністю, своєю мужністю, своєю рукою, своїм мечем, своїм горлом, життям своїм і кров'ю своєю на всі сторони розширили і з такою честю і хвалою вам, потомкам своїм, залишили, в чужі руки не віддавали. Якщо вам потрібна голова, оберіть з тіла і його частин».

Автори агітаційних текстів, щоправда, усвідомлюють утопічність цієї ідеї. Вони вказували, що тут же серед шляхти почнуться розмови: чим я гірший від обраного короля, і маєтностей я маю більше, і не менш родовитий. Буде так, як у судах, де урядників не особливо слухаються. А такий король своєю чергою, відповідатиме на ради так, як кажуть судді, коли хтось підказує слушну річ. Одразу чуєш: «Не треба мене вчити, я й сам знаю, як треба чинити». Володар також почне віддячувати тим, хто допомагав стати йому стати королем. А відсутність належної поваги до обранця призведе до втрати Пруссів, Інфлянтів і Литви, а, можливо, й воєн із сусідами. Як було зауважено: «Коли в єдиній Речі Посполитій і в спільному королівстві сидять поляк, литвин, прусак, русак, мазур, жмудин, інфлянт, підляшанин, волинчик, киянин, жодної дороги не бачу, аби зі свого народу володаря обрати могли. В тій розмаїтості не можуть усі на одного домашнього [претендента] погодитися, бо литвин не захоче поляка, а поляк литвина, прусак жодного з них»

Несподівано широку підтримку здобув московський цар Іван IV чи його син, хоч хтось із авторів і зауважував, що ідея походить від польської шляхти, натомість литвини не поділяють захоплення нею. Привабливість цієї

кандидатури пов'язувалася із можливістю припинити на такий спосіб кровопролиття християн та створити велику державу на кшталт Ассирійської, Перської чи давнього Риму, спрямувавши її вістря проти ворогів, турків і татар. Врешті, якого би іншого володаря не обрали, війни з Московією не уникнути. Натомість поєднавши сили Речі Посполитої і її агресивного сусіда, можна повернути Смоленськ, Полоцьк та інші завойовані ним міста й встановити вічний мир. Новий володар помуровував би подільські замки та укріпив обороноздатність південно-східного кордону, повернув би Смоленськ і Полоцьк, а також урегулював би ситуацію в Інфлянтах. Він сам добрий воїн і особисто бере участь у війні. А далі авторів несло на крилах бурхливих фантазій. Московський цар – чуйний, дотепний, великого розуму, досвідчений у військовому ремеслі, з великою скарбницею. Кажуть, розмірковували наші «казкарі», що в Москві тиранія, але невідомо, чи не більша тиранія у француза. А якщо взяти сина Івана IV, то він прийде до наших прав і вольностей, аби всьому навчитися. Врешті, кого б із московитів не обрали, польський народ одразу йому видасться кращим на фоні його власного – простого і грубого, і всі би урядники при дворі були наші. Виторгували б у володаря усього, чого потребували нового до свобод і вольностей, а от від ракушанина навряд, зламав би свою присягу і все сплюндрував. Треба стерегтися німця і шведа, щоб вони не панували над поляками. Натомість московського царя будуть оточувати сенатори, які не дадуть порушити присягу.

Далі автори фентезійних текстів твердили, що не московити прийдуть у Річ Посполиту, а поляки – до Москви, та своєю високою культурою здобудуть значні позиції, як колись у Литві. Московський цар, який має силу землі, надав би її своєму новому народові. Він би запровадив порядок, хоч литвини й розповідають, що «Московський» - тиран. Один із авторів вигукує: «Кажу: добрий московський, все направить». Він би міг внести добрий звичай – швидку справедливість, з допомогою якої припинилися би гвалти, грабежі, наїзди, мордування. Він би не був таким делікатним, як ті західні панове. Врешті, виправдовує автор Івана IV: «Тиранія, яку звик чинити над людом своїм, нам, людям вільним і в вольностях наших добре упривілейованим, нічого так просто шкодити не може, якщо ми будемо кшталтом предків своїх постійно і статечно стерегтися, адже такої тиранії він не звертає проти своїх почтивих підданих, а вона хоч і нелегітимна, але звернена проти зрадників себе і своєї держави, також проти злочинців своїх наказів». Грубі піддані-московити просто не вміють домовлятися із володарем і не можуть зрозуміти його намірів. Тож цар із ними через те й поводить, як із ведмежами або з іншими bestіями. А позаяк не може іншими засобами привести їх до виконання своїх наказів і віри, мусить застосовувати тиранію. Учинив так в одному повіті, щоб інших навчити. Московити не мають

писаних прав, через що їх володар сам оголошує, а в Королівстві за недотримання права завжди може бути усунений від трону. Польський народ, народжений у праві, завжди вимагав від своїх володарів дотримання своєї присяги, й ніхто «на нас без нас» нічого встановити не зможе. Врешті, побачивши відполіровані звичаї шляхти, новий король «збридиться» своїм негідним людом і полюбить шляхетний польський народ, а потому приведе справу до унії, як зробили Ягеллони.

Утім, подекуди лунали й голоси, що попереджали про вроджену тиранію московського царя, яка доходила до садизму. А про його народ говорилося, що він варварський, грубий, хитрий, підступний. Врешті, головним рефреном критики було – безмежний сором взяти головного свого ворога за володаря. А скільки б і яких добрих радників не було, «трудно старого пса водити на повідку. Інші народи вбивають тирана щоб здобути вольність, а ми, вільні люди, хочемо взяти собі тирана, щоб її втратити».

Утім, що б не говорили автори передвиборчих текстів, виборці розставляють власні знаки пунктуації.

3 липня 2020

ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ

На конвокації було вирішено, що участь шляхтича в обранні короля треба вважати його правом, а не обов'язком. Така позиція не була простою формальністю, адже від неї залежав спосіб голосування на елекційному сеймі – враховувати кожен голос, а чи провадити елекцію по воєводствах незалежно від кількості їх репрезентантів. Власне, коли стало відомо, що сейм відбуватиметься в околицях Варшави, хитнулися навіть ревні прибічники загальної елекції (viritim), такі як сандомирський воєвода Петро Зборовський і коронний маршалок Ян Фірлей. Адже це означало, що значну частину виборців складатиме місцева мазовецька шляхта, переважно католицька та малоземельна, якою було легко маніпулювати. Врешті вирішили, що вибори мають проходити у два-три етапи, а остаточний результат буде визнаний лише тоді, коли вдасться досягнути одностайності. Такий підхід ґрунтувався на засадах шляхетської демократії, яка передбачала формальну рівність усіх представників шляхетського стану незалежно від статків і суспільного становища. Одностайність можна було забезпечити лише через узгодження поглядів, що звалося притиранням: потрібно було переконати меншість пристати до думки більшості, запропонувавши їй прийнятний компроміс.

На переделекційних сеймиках, які відбулися упродовж березня 1573 р., шляхта мала розглянути ухвали конвокації та визначитися із виїздом на елекційний сейм. Відомо, що мазовецька шляхта не прийняла пункту про релігійний мир. Про українські сеймики матеріалу обмаль. Шляхта Руського воєводства переглянула своє ставлення до обов'язкової участі у виборах і вирішила, що мають їхати ті, хто хоче. Волинська шляхта планувала провести спільний сеймик із Белзьким воєводством, про що просили белжани, однак щось пішло не так. Тому воляни зібралися 16 березня в Берестечку, обрали 70 послів і заявили: «абы ништо без насъ пана не обираль, але вси сполне, яко люди волные, пана обирали». Вся інша шляхта мала залишатися у воєводстві через небезпеку татарського наїзду. Станіслав Ожельський також зафіксував у своїй хроніці подій виборчі симпатії наших воєводств: волинська шляхта тягла руку за Генріхом Валуа, київська воліла архієпископа Ернеста Габсбурга, белжани – Генріха або «П'яста», шляхта Руського і Подільського воєводств – шведського короля Яна III або Генріха Валуа, проте подоляни в разі перемоги французького кандидата вимагали, аби він одружився із сестрою небіжчика Зигмунта-Августа королівною Анною. Отож на початку квітня під Варшавою біля села Камінь було облаштоване елекційне поле, на яке прибуло щонайменше 50 тис. виборців. А що шляхту, особливо багату, зазвичай супроводжували великі члени, то кількість мешканців Варшави та її околиць могла поповнитися на 400 тис. прибульців.

Всі оглядачі зауважували добру організацію «заходу» та дивовижний порядок, який панував серед виборців. Пересічну шляхту розквартирували у навколишніх селах, значніших осіб – у самому місті; організоване було й харчування на елекційному полі. Категорично заборонили торгувати спиртними напоями. Посередині поля організували центральний намет, в якому могло вміститися до 6 тис. осіб. У центрі в колі засідали сенатори, далі були лави для послів від воєводств, що мало символізувати сейм. Тут відбувалися головні наради, велися дискусії та заслуховувалися представники кандидатів до трону. Навколо головного намету розташовувалися менші для окремих воєводств, організацією яких займалися воєводи. Попри велику напругу на елекційному полі та жорсткі дискусії, до серйозних ексцесів справа не доходила, зокрема і завдяки великій самоорганізації та відповідальності виборців.

9 квітня чех Вільгельм Роземберг почав виборчі дебати, представляючи двадцятилітнього Ернеста Габсбурга, сина імператора Священної Римської імперії. Хто підтримував габсбургську кандидатуру? Передусім магнати, причому і князівства, і Королівства, які складали більшість сенату. Вони сподівалися, що Ернест не допустить до серйозних шляхетських реформ. Натомість категорично проти була шляхта, яка боялася домінації католиків через можливість релігійної війни, а також допускала, що в Речі Посполитій може дійти до втрати суверенності, як у чехів й угорців.

Габсбурги почали пильно приглядатися до східних теренів досить давно, спочатку реалізувавши, хоч і не дуже вдало, свої матримоніальні плани. А коли стало ясно, що виборів не уникнути через бездітність останнього Ягеллона, включилися у виборчі перегони. Ґрунт був удобрений. 1547 р. Радзивили – Миколай Чорний і Миколай Рудий – отримали з рук імператора свої князівські титули, дещо пізніше Ян Тарновський – графський. Добрі стосунки з імператорським двором мали Лаські, Ходкевичі, Острозькі. Той же Станіслав Ожеховський був великим його симпатиком. Але досить велика кількість прибічників Габсбургів померли в останні роки перед виборами. На початку осені імператор Максиміліан вислав своїх посланців до Речі Посполитої, які спробували зрекрутувати нових симпатиків. У хід пішов відвертий підкуп і різні цікаві пропозиції, однак чи то ресурсів виявилось малувато, чи ініціативи з боку імператорських представників не вистачило, а чи виборці таки визначилися не на користь ракуської династії. Скажімо, і впливова родина Зборовських, і Ян Фірлей, і адміністратор Інфлянт і жмудський староста Ян Ходкевич у своїй підтримці імператорському синові відмовили. Максиміліан і сам не форсував подій, переказуючи своїм посланцям, щоб не обіцяли забагато, бо на виконання обіцянок грошей не вистачить. Цікаво, що позаяк мовний аргумент був важливим у

передвиборчій агітації, поширювалися чутки про знання Ернестом чеської, а сам він таки за неї взявся.

Однак повернімося на елекційне поле. Роземберг говорив по-чеському. Він вибудував свою промову так, щоб у ній кожен міг почути те, чого сподівався від обранця. Говорив про те, що Ернест збереже давній порядок і не буде вносити серйозних змін, однак якщо піддані потребуватимуть, то задовольнить їхні інтереси, збільшивши права і вольності. Цим він пробував отримати голоси водночас і прихильників реформ, і консерваторів. Литві попередньо було обіцяно перегляд умов Люблінської унії, а Інфлянтам і Королівській Пруссії потрібні їм преференції. Власне, ці три частини Речі Посполитої, окрім значної кількості сенаторів, і склали основний електорат Ернеста. Вони відмовилися від своєї кандидатури лише тоді, коли ситуація однозначно скадалася не на її користь.

Після Роземберга мав говорити посланець французького двору Жан де Монлюк, біскуп Валенсії, блискучий дипломат, який користався довірою і серед протестантів через широту своїх поглядів і категоричну незгоду із застосуванням сили у питаннях віри. Однак Монлюк послався на хворобу і переніс промову на наступний день, щоб скоригувати початковий варіант виступу зі сказаним Розембергом. Французи підготувалися дуже добре. Було вибрано 1500 екземплярів промови Монлюка, перекладеної на польську. 200 писців упродовж трьох днів підготували 1000 екземплярів із внесеними змінами, які поширювали на елекційному полі. Коротший варіант розсилався по країні для тих, хто цікавився подіями під Варшавою. Монлюк у своїй тригодинній промові, яку він робив по пам'яті і з великим запалом, обіцяв золоті гори. Врешті, довелося погодитися навіть на весілля 50-літньої королеви Анни із двадцятидвохлітнім Генріхом. Цим остаточно звабили мазовшан, які мали великий сантимент до Анни. Подейкували, щоправда, про 2 гроші добових для кожного з них на елекційному полі, які теж мали магічну силу переконання. Монлюк приватно обіцяв литвинам перегляд умов Люблінської унії. Чудеса еквілібристики продемонстрував біскуп, виправдовуючи участь Генріха у Варфоломійській різанині. Він твердив, що насправді принц із озброєним загоном вирушив у місто, щоб перешкодити надмірній жорстокості, але його люди приєдналися до винищення протестантів, хоч він і намагався цьому запобігти.

Спритний французький біскуп уважав, утім, не Ернеста найнебезпечнішим суперником, а Івана IV, за якого готова була проголосувати велика частина шляхти. А однак ця кандидатура одразу вилетіла з перегонів, зібравши мізерний мінімум голосів при першому ж голосуванні. Посольства московського царя не було на елекційному полі, адже це до нього мали присилати з проханням зайняти трон. До того ж Іван IV висунув неприйнятні для шляхти вимоги – поєднання в одне ціле Польського Королівства,

Великого князівства Литовського та Московії, які ставали б діничною власністю царської родини. І хоч Іван Васильович обіцяв не порушувати прав і вольностей, а навіть їх розширити, значення це вже не мало.

Після першого туру голосування залишилося три кандидатури – Ернест, Генріх і шведський король Ян III, протестант, одружений із сестрою Зигмунта-Августа Катериною. Однак Габсбурга шляхта настільки боялася, що навіть криваве минуле Генріха видавалося меншим злом. Адже Франція була далеко, а француз на троні напевно не міг би скористатися підтримкою війська. Тож у третій тур вийшли швед і француз. Для більшого унаочнення чеснот претендентів кожному з них було призначено по три адвокати, які й мали переконати виборця.

Паралельно, бачачи такий розвиток подій, протестанти почали активно вимагати роботи над правами. Однак під тиском католицьких виборців, які вказували, що елекція має неминухо затягнутися через спроби серйозно реформувати права, погодилися на спрощений варіант – укласти обмежувальні приписи для майбутнього володаря. 2 травня були оголошені результати роботи правничої комісії, так звані Генріхові артикули. Козирним аргументом на користь кандидатури Генріха мали стати підписані Монлюком зобов'язання французького короля «Postulata Polonica», в яких він зобов'язувався відмовитися від переслідувань гугенотів, повернути їм права і маєтки та визнати за ними право публічних обрядів. 9 травня за Генріха віддали голоси 27 воєводств, проте п'ять і Королівська Пруссія заперечували. Така розстановка сил розохотило більшість, яка вдалася до психологічного тиску та спробувала відмовитися від пункту про релігійний мир у Генріхових артикулах. І тоді меншість покинула елекційне поле, а це фактично могло означати зірвання виборів. Пошуки компромісу, який задовольнив би всіх, за кілька днів дали свій результат. Як заявив Ян Фірлей, задля збереження спокою і єдності Речі Посполитої меншість погодилася на обрання французького кандидата, натомість сенатори, хоч і не всі, підписали Генріхові артикули (про які поговоримо далі).

Так шляхта Речі Посполитої, до якої належали й мешканці українських воєводств, з честю пройшла, як видавалося, головне випробування. Безкоролів'я, яке заповідалося на початку як апокаліпсис, продемонструвало зрілість, самоорганізацію та велику відповідальність за долю милої Ойчизни шляхетських мас. Однак ніхто й не здогадувався, що добігав кінця лише перший рік майже чотирирічного Великого безкоролів'я.

6 липня 2020

ГЕНРІХОВІ АРТИКУЛИ.

Французький посланець Жан де Монлюк не лише обіцяв виборцям за трон золоті гори, а й мусив присягнути, що його обіцянки Генріх Валуа таки виконає. Їх було списано у так звані «*pacta conventa*» – особисті домовленості обраного монарха з політичним народом шляхтою, які надалі укладатимуться окремо для кожного із володарів трону Речі Посполитої та підтверджуватимуться їхньою присягою. Отож Монлюк купив королювання Генріхові за такі поважні «пряники» для виборців: виплатити всі борги попередника, щорічно вносити до державної скарбниці 450 тис. золотих із власних прибутків, фінансувати побудову флоту на Балтійському морі та запровадити частину французьких кораблів до берегів Речі Посполитої, забезпечити піхотинців для війни з Іваном IV й укріпити замки. А водночас шляхта не забула й про своє інтелектуальне майбутнє. Від Генріха вимагали запросити французьких професорів для викладання у Краківській академії та щороку навчати у Франції своїм коштом 100 студентів із Речі Посполитої. До речі про тих 100 студентів ішлося й у передвиборчих обіцянках Ернеста Габсбурга. Отож не лише в грошах і флоті вбачала свої потреби шляхта. Генріха також зобов'язали одружитися з Анною Ягеллонкою, старшою від нього на двадцять вісім років.

Оголошені 12 травня 1573 р. на елекційному сеймі «Генріхові артикули» містили пункти, які стосувалися держави та місця в ній короля. Ці артикули складатимуть частину присяги всіх наступних володарів Речі Посполитої. Погляньмо на ці результати творчості шляхетських реформаторів періоду безкоролів'я. Це їх згадував Святослав Ожельський, зазначаючи, що прикре для всіх безкоролів'я дає водночас унікальний шанс ухвалити потрібні для всіх свободи, бо «не на королі тримається кожна Річ Посполита, а на порядку, не на короля спирається, а на право».

Першим пунктом король обіцяв на жоден спосіб не перетворювати трон на діничний, не визначати і не пробувати вплинути на обрання свого наступника. Далі король зобов'язувався не приймати і не висилати посольства до інших країн, які стосувалися справ Речі Посполитої, без ради із сенаторами. Також королю заборонялося збирати військо з власної ініціативи. А водночас на володаря покладался обов'язок оборони кордонів, на що мала йти четверта частина його прибутків.

Королю, який формував свою групу підтримки за допомогою роздавання урядів, заборонялося винагороджувати на такий спосіб іноземців і змінювати урядницьку систему Речі Посполитої. А намісники короля – старости – мали присягати не лише йому особисто, а й Королівству, що зайвий раз підкреслювало: одна справа «головний адміністратор» держави, а геть інше – сама Річ Посполита.

Допомагати королю в його нелегкій праці, а водночас стежити, щоб він не порушував право, мали сенатори-резиденти, яких обирали на сеймі. 16 осіб почергово – по 4 особи упродовж кожних пів року – повинні були мешкати при володареві. Жодне своє рішення король не міг ухвалити без погодження із сенаторами-резидентами. Самі ж вони були підзвітні сейму. Серед чотирьох сенаторів мала бути одна духовна особа, причому передбачалося, що це може бути й хтось із руських владик. Хоча це було дуже гіпотетично, адже владики, на відміну від біскупів, до сенату не входили.

Король не міг одноосібно ухвалювати рішення у спірних питаннях, де сенатори не доходили згоди. На ньому лежав обов'язок сприяти узгодженню позицій, однак якщо досягти цього не вдавалося, король мав пристати до тієї думки, яка найбільше відповідала праву.

Король не міг самостійно, без згоди «Рад Коронних», обрати собі дружину. Він також зобов'язувався не шукати причин відмови від подружніх обов'язків чи для розлучення, окрім тих, що були передбачені духовними законами. Отож одруження короля оголошувалося публічною справою, а сам він під присягою обіцяв дотримуватися цього пункту.

Артикули передбачали, що король мав скликати сейм не рідше, ніж раз на два роки, а за потреби і за згодою сенаторів – частіше. Натомість раніше питання сеймових зібрань залежали виключно від волі та інтересів монарха, який стояв понад сеймом, скликаючи своїх підданих для того, аби за потреби порадитися з ними в низці важливих питань. «Генріховими артикулами» сейм перетворювався на вищий державний орган і єдине місце, де вирішувалися важливі для держави питання. Лише на сеймі за згоди трьох станів – короля, сенату та представників шляхетського загалу – могли ухвалюватися нові правові норми. Лише на сеймі приймалося рішення про нові податки та оголошення війни. Скликання передсеймових сеймиків ставало обов'язковим. А це означало, що шляхетські зібрання, де шляхта могла продебатувати питання, які виносилися на сейм, ставали важливим елементом політичної системи держави.

Принципово новим був пункт артикулів, присвячений судочинству. Зазначалося, що частина воєводств «зняла» з королівської особи його функції останньої судової інстанції. Король мав з цим погодитися та дозволити усім іншим воєводствам вчинити так само. Позбавлення короля його функцій останньої інстанції карати і милувати означало, що символічна влада володаря як Божого намісника на очах стискала. Адже владу чинити справедливості король отримував під час коронації як невід'ємну частину володарювання. Цікаво, що в цьому пункті (шістнадцятому) згадувалися і наші воєводства (Київське, Волинське і Брацлавське). Зазначалося, що вони постановили внести зміни до «свого» права, які король має затвердити присягою на коронації. Також надалі за ними залишалося право поправляти

II Литовський статут. Очевидно, що тут вони рухалися за паровозиком – Великим князівством Литовським, яке й могло зініціювати появу цього параграфу. Однак якби посла українських воєводство не поклопоталися про те, щоб закріпити пункт Люблінського привілею ще й в «Генріхових артикулах», то згадки про них і не з'явилося б.

Як пам'ятаємо, протестантам таки вдалося долучити до «Генріхових артикулів» пункт про релігійний мир. Король обіцяв зберігати спокій, аби через різницю в релігії в країні не множилися конфлікти й насильство. А от про про такий цікавий епізод, який трапився на елекційному сеймі 1 травня 1573 р. ще не згадували. Натомість Святослав Ожельський занотував у своїй історії безкоролів'я, що волиняни намагалися долучити до акту Варшавської конфедерації окремо ще й згадку про свою церкву.

Врешті, до Артикулів увійшов ще один важливий пункт, який суттєво обмежував владу монарха – право підданих на спротив у тому разі, якщо він порушить свій договір з політичним народом шляхтою (21 пункт). Таким чином піддані звільнялися «від послушенства і віри» своєму королю. Тож можна говорити про «Генріхові артикули» як варіант конституції, що вносили низку змін до устрою Речі Посполитої. З документом про обрання Генріха, принца Анжуйського, королем Речі Посполитої, а водночас із пактами, які стояли між ним і тронем, обране на сеймі посольство рушило до Парижу. Шляхетський обранець міг стати королем, лише підтвердивши свої зобов'язання присягою. Про те, як на це відреагує королівська родина Франції – наступна історія.

7 липня 2020

Оце написала про "Генріхові артикули" і раптом зрозуміла, наскільки наші хлопці були активні на елекційному сеймі у квітні-травні 1573 р. Лише чотири роки минуло від моменту їхнього переходу до Корони, де вони мали почуватися новачками, а вони цілком вільно на наймасовішому сеймі демонструють, що не лише знають, чого їм треба, а й вміють свого добитися за сприятливих моментів. Врешті, таки потрапляють в один із найважливіших документів Речі Посполитої, на якому присягатимуть усі королі. Отож ще раз нагадаю.

Волиняни пробують включити персональну згадку про права православної Церкви в пункт про релігійний мир (2), хоч там не згадується жодної конфесії. Вони пробують на такий спосіб отримати додаткові гарантії для повноправного існування своєї конфесії в Речі Посполитій, хоч кілька згадок про рівність католиків і православних містив Люблінський привілей, який теоретично мав підтвердити новообраний король. Цікаво, що у цьому параграфі «Артикулів» поруч із польським і литовським народами фігурують народи руський та інфлянський. В акті унії Польського Королівства з Польською Короною (1569 р.) "Польський народ" ототожнюється з Польським Королівством, а "Литовський" - з Великим Князівством. Натомість у Люблінських привілеях Волинській землі та Київському князівству ніде не згадується "руський народ", там ідеться лише про «всі стани». Цілком імовірно, що брак згадок про окремих руський народ в унійних актах - концептуальний, адже за версією коронних учасників Люблінського сейму мешканці українських теренів поверталися до Королівства як колись відірвана від нього частина. Тож і окремого народу не мусило бути. Зважаючи на ці попередні обставини, можна обережно говорити, що згадка про руський народ у другому пункті "Генріхових артикулів" теж не випадкова. В артикулі не згадали про Церкву, зате «руський народ» уже заявив про себе так голосно, що укладачі акту його зафіксували поруч із «польським», «литовським» та «інфлянтськи» (де польський народ – мешканці Польського Королівства, литовці Великого князівства, а інфлянський - Інфлянт). Ідемо далі. У пункті 8 з'являється загадкова згадка про можливість перебування серед сенаторів-резидентів руських владик. Ба більше, зауважено, що їм, які і світських особам, із королівської скарбниці на час їх перебування при королі має бути виділено 500 золотих. А от католицьким біскупам платня не надаватиметься, бо Костел і так добре забезпечений. Що за цим могло стояти? Відомо, що київський митрополит Йона Протасевич-Островський листувався із Зигмунтом-Августом перед його смертю про урівняння православних ієрархів із католицькими достойниками, зокрема, уведення до сенату владик на тих же правах, за якими там перебували біскупи. Схоже, що згадка про владик у "Генріхових артикулах" не випадкова.

Цілком імовірно, що це питання теж зринали на сеймі і фрагмент про православний владик як сенаторів вдалося протягнути на майбутнє – як прецедент, як потенційну можливість. А ініціаторами включення цієї згадки в один із найважливіших актів Речі Посполитої могли бути ті ж таки волиняни, які добивалися внесення пункту про руську Церкву в другий артикул про релігійний мир.

Врешті, «Генріховими артикулами» (16 пункт) додатково закріплювався один із пунктів Люблінських привілеїв українським воєводствам, де йшлося про право місцевій шляхті і виключно їй вносити зміни до II Литовського статуту. Отож історія, спільна для багатьох народів Речі Посполитої, яка є нашою через факт присутності в ній українців, виявляється ще більш своєю, аніж ми могли собі уявити. А наші люди, яких історики уважали простими статистами, були насправді її активними учасниками. Згадки про них у Святослава Ожельського, обсерватора і учасника тих подій, теж показові. Адже він фіксує те, що йому впадає у вічі. І коли він каже, що волиняни «чогось хотіли», то це значить, що їхні голоси звучали досить виразно. Отака несподівана українська історія впливає з текстів «Генріхових артикулів»

9 липня 2020

ГЕНРІХ ВАЛУА НА ТРОНІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Сьогодні коротенько про період між обранням Генріха Валуа і його втечею з Речі Посполитої, який напевно добре відомий любителям історії. Однак нам він потрібний як місточок до другого етапу безкоролів'я, де руська шляхта знову продемонструє, що сміє і вміє відстоювати свої інтереси та потреби Ойчизни.

На елекційному сеймі 16 травня 1573 р. було обрано 13 осіб, які під керівництвом познанського біскупа Адама Конарського, досвідченого дипломата і стійкого «солдата» Костелу, мали вирушити до Парижу для офіційного повідомлення Генріха про обрання його на трон Речі Посполитої. Посольство мало також вислухати від обранця присягу, якою він гарантував би дотримання всіх своїх зобов'язань, і запровадити його до Кракова. Серед членів посольства було 8 сенаторів і 5 шляхетських представників, 4 протестанти і 9 католиків. Назву кількох найпомітніших. Два претенденти «п'ясти» до трону, яких шляхта пропонувала з-поміж себе – ревний католик Ольбрахт Ласький і лютеранин Ян Томіцький, активний учасник сеймів та помітний діяч з-поміж реформаторського шляхетського крила. Сяноцький каштелян Ян Гербурт, королівський секретар, блискучий знавець права, укладач відомого зібрання польських прав, навчався, найімовірніше, у Франції та Німеччині, який виконував функції юридичного консультанта. Белзький староста Ян Замойський, той самий, який писав на початку безкоролів'я, що руські воєводства мають триматися разом, як завжди робили їхні предки, щоб у тяжкий час не розірватися. Схоже, що саме з його ініціативи відбувалися консультації белжан з волинянами, а перед елекційним сеймом у березні 1573 мало не дійшло до спільного сеймика Волині та Белзького воєводства. Майбутній великий канцлер держави і гетьман Замойський виконував функції секретаря посольства. Від Великого князівства Литовського був делегований Миколай Криштоф Радзивил. Серед послів маємо й князя Олександра Пронського, сина колишнього київського воєводи і майбутнього луцького старосту, того самого, якого ми вже знаємо по його славній судовій практиці (нагадаю тим, хто читає мої дописи регулярно: це він колись поставив Василя Гулевича біля трупа посеред луцького замку на морозі, вимагаючи, щоб він просив вибачення за образу суду). Був тут і представник на той час могутнього магнатського роду Ян Зборовський. Практично всі послы мали досвід виїздів за кордон, а за плечима декого були й спеціальні дипломатичні місії. Всі говорили добірною латиною, французькою володіли Ян Замойський, Олександр Пронський і Ян Фірлей, італійською, яка для Генріха Валуа була практично рідна – той же Замойський, Конарський і Ласький. Також частина говорила німецькою, зокрема Гербурт. Французи будуть захоплені рівнем посольства. Очевидці

зауважували, що латиною всі послы говорили як рідною, чим присоромили французьких дворян. А дехто так добре володів французькою, ніби вродилися на їхній землі, «а не над Віслою чи Дніпром».

Всього до Парижу 19 серпня прибуло з посольством 250 осіб, не рахуючи служби. Все місто висипало на вулиці, так що прибульці з трудом просувалися між натовпом. Парижан вражали, як записав очевидець, послы з гордими шляхетними обличчями, із довгими бородами, в соболиних ковпаках, на шаблях яких виблискувало коштовне каміння, а на чоботях – срібні підкови. 22 серпня посольство мало аудієнцію у Генріха. Наші мужні сармати побачили делікатного та жіночного юнака, який, за словами венеційського посла, втрачав на гідності через досить крупні сережки в обох вухах зі звисаючими коштовними каменями. 24 серпня почалися розмови про підтвердження елекційних актів, які відбувалися під супровід радісних криків учасників святкування річниці Варфоломіївської ночі. Зрозуміло, що за цих обставин «*Postulata polonica*», які мали поліпшити ситуацію гугенотів, були проігноровані, адже вони, як було заявлено, стосуються внутрішніх справ Франції. Хоч, як зазначають історики, обрання Генріха таки позитивно позначилося на становищі французьких протестантів. Під час цих перемовин біскуп Адам Конарський несподівано виступив із різким протестом щодо пункту про релігійний мир, заявивши, що єпископат і вся католицька шляхта не погоджувалися на акт Варшавської конфедерації. Ба більше, він твердив, що подані Генріхові для присяг акти не мають легітимної сили, адже укладені на елекційному сеймі, який був уповноважений лише до вибору короля. Генріх скористався моментом і заявив, що не може підтверджувати присягою зобов'язання, щодо якого немає згоди у самих підданих. До того ж практично кожен пункт пропонованих йому артикулів ображає королівський маєстат, зокрема параграф, де йшлося про відмову коритися володареві, який порушує право. На це вихопився Ян Зборовський зі словами, які увійдуть в історію як метафора королювання в Речі Посполитій: «Не присягнеш, не будеш королювати». Генріх в якийсь із моментів тяжких перемовин повівся дуже зверхньо, що викликало обурення послів, які вказали, що у них не прийнято так говорити із підданими. Досить гнучкий Генріх одразу спробував залагодити незручну ситуацію. Врешті, пункт про право на опір був зінтерпретований таким чином: бралось до уваги лише свідоме порушення монархом права, а не через прикру помилку чи його незнання, тож володареві попередньо мали на неї вказати; заява про розірвання стосунків із володарем могла бути здійснена лише на сеймі у присутності всіх станів. У підсумку 10 вересня Генріх разом із братом, французьким королем Карлом IX, у соборі Нотр-Дам підтвердили присягою всі артикули, зокрема й про релігійний мир. Подейкували, щоправда, що сповідника Генріха намовляли увільнити його від присяги. А от «раста

conventa» були серйозно обкраяні. В результаті тривалих дискусій посли погодилися, що щорічні виплати Генріха будуть іти в його особисту скарбницю, а не в державну, як планувалося. Що ж до боргів Зигмунта-Августа, то Генріх зобов'язався сплатити лише ті, які йшли на державні справи. Отож із 431 тис. золотих боргу свого попередника новообраний король мав відшкодувати лише 84 тис.

Ніщо не перешкоджало посольству разом із Генріхом рушити в дорогу. Тим більше, що із Речі Посполитої надходили тривожні вістки. Частина шляхти поставила під сумнів легітимність вибору королем Генріха Валуа. Зокрема шляхта Краківського воєводства заявила на сеймику, що під час виборів були допущені різні «практики», а також учасники елекції не провели попередньої роботи по ревізії і нараві права. Однак Генріх зволивав із виїздом, сподіваючися, що вдасться протягнути час і рушити вже десь навесні.

Подійкували, що Генріх плакав як дитина від думки про мандри до далекої країни, а мати по кілька годин на щодень мусила його втішати. Він твердив, що Карл IX довго не протягне, адже він уже харкає кров'ю, тож може й не варто затювати переїзд. Врешті у середині листопада посольство покинуло кордони Франції. Дорога була тривалою, пролягала через німецькі князівства, де Генріх провадив розмови, зокрема й дуже неприємні, з володарями земель, які надали прихисток втікачам-гугенотам. Але це був добрий досвід, який потребувався майбутньому королю, що вирвався з-під влади матері.

16 лютого 1574 р. Генріх прибув до Кракова, де його зустрічали радісні натовпи народу. Святослав Ожельський занотував красивий жест Генріха, який зістрибнув із коня та вітав багатьох присутніх потисканням руки. Коронацію призначили на 21 лютого, що супроводжувалося затятими суперечками навколо питання, чи має присяга артикулів попереджати коронацію, на чому настоювали протестанти, а чи спочатку повинна відбутися коронація, а вже потім присяга. Врешті було погоджено, що початок мають покласти коронаційні урочистості, через що протестанти випустили з рук важливий інструмент впливу на Генріха й ситуацію в цілому. Цим і скористався архієписком Якуб Уханський, під час коронації виголосивши текст присяги, який традиційно повторювали усі попередники Генріха. На це швидко зреагував коронний маршалок Ян Фірлей, на якому лежала важлива частина ритуалу. Генріх спочатку не зрозумів, що відбувається. Але потому швидко зорієнтувався і використав конфліктну ситуацію собі на користь, заявивши, що він уже присягнув у Парижі так, як від нього вимагали. Фірлей, однак, стояв на своєму, повторивши, що якщо Генріх не присягне за новою формулою, де є пункт про збереження релігійного миру, то й королювати не буде. Його підтримав краківський каштелян Себастьян Мелецький, католик, який гаряче виступав за

полагодження релігійної ситуації в державі. Зокрема, під час елекційного сейму він був серед тих, хто покинув з'їзд через спробу католиків накинути свої умови протестантам. Отож Мелецький заявив, що не передасть корону архієпископові, поки не почує нової присяги монарха. Вихід знайшов жмудський староста Ян Ходкевич, запропонувавши, аби король присягнув, що «збереже спокій між тими, хто відрізняється вірою». Утім, Карнковський додав: «Зі збереженням прав духовенства». Утім, напевно невідомо, чи повторив за ним ті слова король.

На сеймі, що розпочався наступного дня після коронації, продовжилися дискусії навколо королівської присяги щодо артикулів. Себастьян Мелецький заявив, що Генріх був коронований лише завдяки його обіцянці підтвердити присягою зобов'язання, дані ним в Парижі. Отож він порушив слово і паризьку присягу, а значить – розірвав угоду зі своїми підданими.

Супротивники натомість твердили, що прийняті на елекції акти, де не було короля як «третього стану» і одностайної згоди, нелегітимні. Заяви про неправовий характер Генріхових артикулів ставили під сумнів владу шляхти і сенату під час безкоролів'я, себто легітимність шляхетських конфедерацій.

Прихильники цієї позиції (більшість сенату) оскаржували прийняті у травні 1573 р. акти як такі, що докорінно змінюють устрій Речі Посполитої – обмежують владу короля і відкривають дорогу до бунтів. Всі ці суперечки були лише на руку королю, який погоджувався присягати лише в разі згоди обох сеймових палат. Не дійшовши порозуміння, посли вирішили роз'їхатися без сеймової ухвали, цим самим кинувши виклик королю і підваживши його владу. А перед тим вони внесли протестації до судових книг, чим практично відмовили володарю у підданстві.

Генріх тим часом активно формував собі лобі, роздаючи уряди, староства і землі своїм прибічникам, не особливо дбаючи про те, що частина із них вже перебувала в чийось руках. Цим він практично перекреслював пожиттєвість надань, пропонуючи іншу формулу – «до бажання короля». Під роздачу потрапили й частина земель, що належали королівні Анні, з якою Генріх і не збирався одружуватися. Коли та нагадала про своє право власності, король відповів: «Я не хочу давати, але моя рука підписує всупереч моїй волі».

Водночас, як твердять деякі історики, Генріх геть не був таким легковажним, як його зображали сучасники. Він старанно готувався до королювання в Речі Посполитій і був добре обізнаний з її устроєм та політичними силами.

Генріха консультували добрі фахівці своєї справи, зокрема Ян Зборовський докладно знайомив його з особливостями господарства. Спеціально для майбутнього короля були перекладені роботи Яна Гербурта та Мартіна Кромера. Є підстави вважати, що Генріх планував серйозно реформувати Річ Посполиту в бік зміцнення королівської влади, створення залежної від монарха адміністрації, зменшення ролі сейму і сеймиків. Новий король

виявився добрим гравцем на слабких місцях політичних сил своєї щойнопридбаної країни.

Утім, Генріхові судилося коротке королювання в Речі Посполитій. 30 травня 1574 р. помер Карл IX, про що Генріха 14 червня повідомив посол імператора Максиміліана II. А слідом надійшов лист від Катерини Медичі, яка благала улюбленого сина якнайскоріше повернутися до Парижу. Генріх повідомив про нову ситуацію кільком сенаторам, які на той час перебували у Кракові. Адже, згідно з актом від серпня 1573 р., в разі звільнення французького трону він ставав його спадкоємцем навіть у випадку перебування поза межами країни. Сенатори, яких було шестеро, з аргументами погодилися і запропонували скликати сейм. Очевидно, що ці формальності в кращому випадку затягли би справу виїзду, в гіршому – піддані могли відмовити своєму королю у можливості покинути країну. Тим більше, що поголоски про бажання Генріха попрощатися з королівством кружляли по країні. Генріх, порадившись з французами, які залишалися при ньому у Кракові, вирішив тікати. Скориставшись вечіркою, яку влаштувала Анна, в ніч із 18 на 19 червня Генріх покинув замок. Однак його помітив кухар, який покликав кухмітра, а той звернувся до надвірного підкоморія Яна Тенчинського. Коли з королівських покоїв ніхто не відгукнувся, виламали двері і виявили, що їхнього господаря немає. Тенчинський з татарськими лучниками, а також кілька інших груп кинулися в погоню. У той момент, коли Генріх виїздив із Освенціма, останнього пункту на теренах Королівства, Тенчинський іншою брамою в'їздив до міста. Поінформований про ситуацію освенцімський староста пішки навпростець кинувся за Генріхом, переплив голим Віслу і біг за королем у «вбранні Адама», волаючи, чому король тікає. Янові Тенчинському врешті теж вдалося наздогнати короля, але той не зважив на прохання повернутися, хоч і обіцяв за кілька місяців рушити назад. На підтвердження своїх слів він зняв із пальця перстень і дав його підкоморієві. Коли Тенчинський вихопив шаблю, у всіх присутніх перехопило подих. Однак він розтяв собі руку і на крові пообіцяв бути вірним Генріхові. Ті часи були багаті на красиві жести.

Події в Парижі, які змусили Генріха з такою швидкістю покинути Краків, не завадили йому провести чудовий місяць в Італії, зокрема тішитися приємним товариством і красою Венеції. Він, щоправда, не забув і про Річ Посполиту, надіславши листи кільком монархам, зокрема султанові Оттоманської Порти, з поясненнями та проханням про допомогу «своїй» державі в разі потреби. Підданим же писав із Парижа 12 вересня 1574 р., що він, не знаючи докладно про ситуацію в Речі Посполитій, може хіба застерегти їх. Немає цінності, зауважував король, достойної чекання і праці, аніж мир, одностайно встановлений мешканцями однієї країни: «Треба робити все можливо, щоб його утримати і не дозволити злості людей сторонніх і

бунтівних розділити і знищити згоду і порозуміння ваших гарних задумів. Якби Бог дозволив статися такій біді, що мир і спокій, в яких вас залишив, були би вивернуті і потрощені, з величезними труднощами могли би колись повернутися до того гарного стану справ публічних, який, так святобливо встановлений вашими попередниками, ви самі не лише через великі збройні діяння, а передусім через загальну згоду й союз ваших станів могли б учинити значно сильнішим і тривалішим, аніж він будь-коли був».

Генріх цілком міг виявитися добрим учнем своїх учителів, які старанно готували його до королювання в Речі Посполитій. Утім, навіть коротке чотиримісячне перебування в країні, яка не стала його власною, дало йому багатий матеріал для реформування Франції. Генріх так ніколи й не відмовився від свого першого трону, залишивши про нього згадку в титулатурі.

А ще вам малюночки. На першому – 13 вересня 1573 р. під час урочистого засідання паризького парламенту послы Речі Посполитої вносять срібну скриньку, в якій офіційні акти про обрання на трон Генріха Валуа. На другому зображений акт коронації Генріха у Кракові 21 лютого 1574 року.

10 липня 2020

ПРО БІДНОГО ГЕНРІХА ЗАМОВЛЮ СЛОВЕЧКО, АБО ЯКУ ІСТОРІЮ МИ ЧИТАЄМО

Коли ви читаєте, як гірко плакав Генріх, не бажаючи їхати до далекої країни, яка мусила для нього стати його власною ціною втрати звичної і такої любної Франції, що ви про це думаєте? Додаймо, що юнакові ледь виповнилося 22, і він покидав, як йому здавалося, любов свого життя. Отож що про це все думають наші з вами сучасники, виховані на уявленнях про те, як саме мають поводитися справжні жінки і що категорично забороняється чоловікам, носіям сили й мужності? Може для декого буде несподіванкою, але у той суворий час плакати не лише не заборонялося, а навпаки – сльози сприймалися як вияв щирості і глибини почуттів людей, що культивували відкритість дій і помислів. Вони не резервувалися строго за жіночою статтю. Тому ми, читаючи тексти тих часів, раз у раз натрапляємо на згадки про сльози. Скажімо, наш Святослав Ожельський, згадуючи про зустріч Генріха зі своїм народом на під'їзді до Кракова, теж не забув про сльози, які лилися у всіх від глибокого розчулення.

Наведу вам фрагмент листа, що його надіслав Анджей Волян своєму патронові Миколаєві Радзивилу Рудому з Любліна 31 травня 1569 р. : «Кн. Роман [Сангушко] приїхав учора, вітав короля [...], а сьогодні має присягати Короні. Коли [він] учора від короля виходив, [я] підійшов до нього у натовпі і прошепотів йому у вухо: "Пане, пам'ятай про Вітчизну". Він тільки проказав, зітхнувши: "А то бачиш, що вже всі вчинили"». Далі у листі з'являються невтішні сльози мужнього воїна князя Богуша Корецького під акомпанемент його приятелів волинян: «А в той час прийшли до пана старости князь Корецький і князь Вишневецький і пан Єло, які самі з плачем нарікали на ту свою присягу, кажучи, що не добровільно, але гвалтом те вчинили. А коли їм пригадував той недавно знайдений привілей Свидригайла, яким [він] зобов'язався з їхніми предками панами волинцями вічно стояти при Князівстві Литовському, почав князь Корецький так ревно плакати, що й говорити не міг».

На позір, цей фрагмент свідчить про гостре відчуття жалю волинських князів, яких пов'язували з литовським можновладством ще й родинні зв'язки, за втратою старої Вітчизни на момент Люблінської унії. Однак якими терезами зважити, чого у цих плачах більше – жалю за Вітчизною, а чи страху перед непевним «завтра» людей, які, творячи нову реальність, щоразу оглядалися назад у пошуках зразків для майбутнього? Наскільки щирими були сльози кн. Корецького, а скільки в них було від очікувань інших? Чи не хотіли гості Воляна, намагаючись утримати добрі зв'язки з литвинами, виправдатися, як і князь Роман посилаючись на міфічних «вони», які щось усупереч їхній волі наробили? Врешті, чи таки плакав князь Корецький? Чи не писав Волян те,

що хотів почути його патрон, адже реальність виявилася геть іншою, зокрема і поведінка волинян, яких литвини уважали своїми союзниками? І чи не писав він так, як прийнято було писати, розповідаючи про сильні емоції, свої та інших? Як, скажімо, описували в суді свою реакцію на кривду наші славні волиняни, вказуючи, що потерпілому «реч замкнуло» на тривалий час, так що він і свідчити не міг. Плач, кажуть ті дослідники, що аналізують емоції людей минулого, був однією із найпоширеніших неписаних «домовленостей» в повсякденній культурі, що мала вказувати на щирість і правдивість героя. Ці питання обов'язкові для історика і їх мусить бути навіть більше, аніж відповідей. Однак задавати їх собі історик почав геть недавно, а якщо бути точним, то така прискіплива увага до джерела з'являється приблизно із 70-х років ХХ століття. Як і увага до того, що ж сам історик додає до історії. А додає він багато, зокрема, як саме ми прочитаємо історію – як драму, комедію чи трагедію. Адже від минулого нам дістаються лише фрагменти, які сам дослідник komponує у розповідь, надаючи їй певного характеру. Отож подивімося на історію з Генріхом під трошки іншим кутом зору.

Як би добре його не готували до реальності в Речі Посполитій (очевидно іншої, аніж та, з якою мав справу король у Франції), він діяв так, як звик. А звик він гнучко реагувати на обставини. Якщо в Парижі ситуація складалася не на його користь і присяги було не уникнути, то її треба було виголосити. Однак у Кракові він побачив гострі розбіжності в середовищі допущених до нього осіб, які не могли погодити свої думки щодо присяги короля. Тож чому було цим не скористатися? Власне, Генріх одразу зробив свою найбільшу помилку, недооцінивши сили шляхетського представництва, яке на той час виступає достатньо сильним опонентом сенату. Із частиною сенаторів можна було домовитися, зласкавивши їх наданнями, однак що робити з незадоволеними, які вступали в союз зі своєю шляхтою? Якщо у Франції аристократія складала окремий стан, то в Речі Посполитій усіляко культивувалася, принаймні на рівні риторики, рівність, а сенат, попри узагальнення, ніколи не складав корпорацію. Завжди знаходилися ті, хто волів бути разом зі шляхтою свого воєводства, адже символічний капітал серед спільноти часто був важливішим, аніж мінлива прихильність короля. Нагадаю, що до сенату входили від окремих воєводств воєводи і каштеляни, які були зазвичай тісно пов'язані саме з регіональною шляхетською корпорацією. Отож, відмовившись від присяги, Генріх, очевидно, розраховував на значно вужче коло людей, з якими йому доведеться погоджувати справу. А зіткнувся зі шляхетським загалом. Він зробив ще одну помилку, відмовившись під час сейму прийняти послів із Посольської ізби, і це додало негативу до того образу, що вже почав творитися із поголосок. Далі відбулося те, що зазвичай відбувається в разі репутаційних поразок –

все сприймалося у негативному світлі. Говорили, що король сидів у сеймі, ніби намальований. Справді, не знаючи мови, Генріх не міг брати участі в гарячих сеймових дискусіях, він не міг говорити і впливати на присутніх, а говорити він любив. Однак його представник практично щодня виголошував довгі промови від імені короля, а значить – їх старанно готували, зокрема й сам молодий володар. За інших обставин шляхта могла би зважити на те, як мужньо Генріх «тримав обличчя» в сеймі, висиджуючи годинами в залі без розуміння, що ж відбувається, але воліла говорити про «мальованого короля». Дратувало все, зокрема й такі деталі, як гра короля зі своїми співвітчизниками-французами у м'яча, а відомо ж, що де м'яч, там і «карчемні» ігри, а де ігри – там і розпуста. Додаймо активні зусилля австрійської партії, яка намагалася максимально розпіарити будь-які помилки Генріха.

Багато нарікань було на те, що король не вершить справедливості, себто не провадить судочинства, а там, де він узявся до справи, то вчинив із порушенням права. Малася на увазі гучна історія, що трапилася під час його коронації. Генріх у рамках урочистостей оголосив рицарський турнів. Молодший із братів Зборовських Самійло увіткнув спис, викликаючи рівного собі на двобій. Суперник, приймаючи виклик, мав висмикнути спис, що й зробив слуга ворога Зборовських, войницького каштеляна Яна Тенчинського, якийсь Януш, хорват за походженням. Виникла суперечка, яку ніби полагодили тим, що на поєдинок стане слуга Самійла, однак той у двобої програв. Розпалена честь Самійла вимагала відшкодування, якого він вимагав від свого безпосереднього ворога – Тенчинського. Зіткнувшись, причому випадково, із супротивником на Вавельському мості, Зборовський вихопив чекан. Перемишльський каштелян Анджей Ваповський спробував стати на заваді сутичці та кинувся поміж ворогів, прийнявши на голову удар, як твердили, цілком неумисно. Біограф Генріха Валуа польський історик Станіслав Гжибовський, дуже співчутливо налаштований до свого героя, пише, що рана Ваповського була несерйозна, адже вона не перешкодила йому стати перед королем, ходити поміж натовпів у замку, демонструвати кров, що сочилася із рани, замість її гамувати, та представляти себе героєм. У такій ситуації геть просто було підхопити і зараження. У підсумку Ваповський зліг, а через кілька днів помер від втрати крові. Принагідно нагадаю, що любов історика до свого героя – звична справа. Умберто Еко жартівливо, хоч загалом дуже влучно колись зауважив: займаючись сифілісом, полюбиш і спірохету бліду. Хай там як, але Самійло мусив постати перед королівським судом. За сприяння братів Зборовських вирок був досить м'який – вічна баніція та конфіскація майна (утім, формальна), однак зі збереженням честі, адже, як зауважувалося, рана Ваповському була нанесена ненавмисне, а в обороні честі. Це викликало обурення частини шляхти, а історики

зауважують, що історія Самійла Зборовського лягла ще одним каменем на репутації Генріха. Однак давайте згадаємо, якою важливою чеснотою було для володаря милосердя, а також про те, що випадок Зборовського не потрапляв під пряму дію жодного правового припису. Історики права до сьогодні ламають списи щодо того, як треба аналізувати цю історію, в якій не було доброго розв'язання для жодної зі сторін. Я певна, що якби Генріх повівся жорсткіше, знайшлося достатньо тих, хто звинуватив би його у «французькій» тиранії та пригадав би йому Варфоломійську ніч. Ця історія поцілить у репутацію не лише Генріха, через десять років вона поховає авторитет його наступника Стефана Баторія. Однак то вже інша сторінка, до якої ми з вами згодом повернемося.

Аналізуючи вплив короткого перебування Генріха Валуа на троні Речі Посполитої на його спроби реформувати Францію та засоби, до яких він вдавався, американський історик Джеймс Коллінз зауважує, що ми взагалі маємо справу із сфальшованою історією, написаною буржуазними істориками XIX ст. Вони конструювали несуперечливий, логічний і досить простий наратив за правилами і цінностями свого часу. Знаючи, яким шляхом пішла історія, вони говорили про централізовану державу як прогрес, а всіх, хто стояв цьому на заваді, передусім шляхту з її республіканськими ідеями та представницькими інституціями, назвали анархічними егоїстами, феодалною реакцією на поступ. Наш підручник вам у поміч. До тих самих висновків дійшла і я, займаючись судовою системою, яка виявилася іншою, аніж ми звикли, однак не менш розумно та ефективно побудованою, зважаючи на потреби того часу.

Отож, читаючи історію, треба завжди пам'ятати, що вона занотована зазвичай упередженими сучасниками, чиї голоси фрагментарні та непевні, написана істориками зі своїми уявленнями та цінностями, але передусім зрадагована часом історика, який диктує йому свої потреби. Велика історія – завжди історія переможців, що виявилися сильнішими, однак далеко не завжди кращими від переможених. А говорячи про важливість самоврядування, голосів окремих спільнот та громадянського суспільства, пам'ятаймо, що ми вже це проходили в минулому. Причому тоді так зване громадянське суспільство не було розведене із владою на рівні протистояння, а й саме було важливою частиною влади.

А це вам алегорія історії від Чезаре Ріпі, такої в білому і на твердому ґрунті, що має підкреслити її правдивість 😊

12 липня 2020

СЛАВНІ ВОЛИНЯНИ БЕРУТЬ СПРАВЕДЛИВІСТЬ У СВОЇ РУКИ

Частина 1.

А ми полишимо на часинку драматичні події червня 1574 року, які спровокували дискусії тривалістю в рік, чи є в Речі Посполитій король, а чи через втечу Генріх таки позбувся своєї корони, та повернемося з високих політичних майданчиків до рідних українських берегів. Сьогодні говоритимемо про те, що діялося на Волині від смерті Зигмунта-Августа (7 липня 1572 р.) до втечі Генріха Валуа (19 червня 1574 р.), як наші воляняни, проголосивши священну війну з порушниками заявленого ними «посполитого спокою» (читай «громадянського миру»), намагалися впорядкувати судочинство.

Отож нагадаю, що зі смертю короля всі суди припинили свою роботу, а волинська шляхта на сеймику 27 липня 1572 р. заявила, що віднині вона сама буде забезпечувати спокій у воєводстві (себто спільнота перебрала владу на себе, чи як говорили – «зав'язала конфедерацію»). Українські воєводства провели такі сеймики до кінця липня, одні з перших у Речі Посполитій, що засвідчує їхній неабиякий потенціал до самоорганізації. Однак публічно оголосити про готовність стати усім гуртом проти злочинця, що наїде на сусіда, захопить його ґрунт чи позбавить життя собі рівного – це одне, а от реально забезпечити порядок на своїй території – геть інша справа. Зазвичай у цей період шляхта передавала судочинство в руки старост та ґродських урядників, додаючи їм на допомогу кількох обраних на сеймику осіб. Себто фактично продовжував діяти ґродський суд, який мав справу з кримінальними злочинами, у дещо розширеному складі. Такий суд періоду безкоролів'я називався каптуровим. Так спочатку вчинили й воляняни, найімовірніше на сеймику 1 вересня вручивши судочинство волинському воєводі та луцькому старості князеві Богушу Корецькому, додавши йому в поміч усіх луцьких суддів (ґродського і земського суду) та двох обраних шляхтичів.

Я вже писала, що очікування повного розвалу і суцільного беззаконня зі смертю короля не справдилися. Побиття, видирання бджіл, образа «соромотними» словами, звичайно, могли до глибини честі зачепити скривджених, але на апокаліпсис явно не тягнули. Своєю чергою, мужній на полі бою воїн князь Корецький геть не поспішав вершити правосуддя суворо і безапеляційно, а відкладав рішення по скаргах, з якими зверталася шляхта, на шляхетські зібрання. Ті ж відбувалися упродовж осені 1572 року досить часто. Схоже, що князь, а саме він мав виступати з ініціативою скликання «сеймиків», на такий спосіб нагадував шляхті про необхідність дотримуватися даного слова при зав'язанні конфедерації – усім гуртом забезпечувати спокій у воєводстві. Те, що шляхта про це пам'ятала, засвідчують скарги цього

періоду, де потерпілий обов'язково нагадував – винуватець не просто заподіяв йому кривду, а й порушив оголошений волинянами «громадянський мир». Цікаво, що позови до кривдників від суду, які традиційно писалися від імені короля (нагадаю, що це одна із трьох повинностей шляхти щодо монарха), на Волині надсилалися «от их милостивыхъ станов, панов, воеводы, старост, князей, панов земли Вольнское», себто від самої шляхетської корпорації. А це мало додатково засвідчувало, що влада в руках самих шляхетних обивателів. (Показово, що по багатьох інших воєводствах позови писалися від імені старост).

Отож хоч каптуровий суд на Волині й був створений миттєво, як на Річ Посполиту в цілому, однак слідів активної роботи упродовж осені 1572 року по собі не залишив. Врешті, страхи минулися, «сваволи» над звичне шляхетське повсякдення не намножилося. Волинський воєвода князь Богуш Корецький м'якою рукою провадив воєводство до майбутнього обрання короля. Проте за рахунок яких внутрішніх механізмів полагоджувалися ті хай і дрібні конфлікти, що неминучо спалахували в шляхетському соціумі? Звернімо увагу на першу справу, що потрапила на суд кн. Богуша Корецького під час шляхетського з'їзду в Луцьку 1 вересня. Саме вона демонструє, на що могла покладатися шляхта в складних ситуаціях, які потребували самоорганізації і контролю над рівнем беззаконня. Отож кн. Януш Миколаєвич Збараський на зібранні волинської шляхти (можливо 27 липня) публічно оскаржив Михайла Павловича в негідному вчинку: ніби він особисто перейняв на дорозі у своєму маєтку слугу князя, поштового шляхтича Томка Ожога, побив його і тримав упродовж дня в ув'язненні. Позаяк Павловича на з'їзді не було, то князь запасся листом до нього від «усіх станів», закликаючи свого кривдника з'явитися до луцького замку 1 вересня та відповісти за свої дії. Оскаржений, як тільки дізнався від приятелів «о таковомъ образливомъ обжаловани» (а така інформація діставалася вух зацікавлених осіб миттєво), з'явився до луцького замку. Він підкреслював, що про наміри Збараського не знає, але заявляв перед князем Богушем Корецьким, що не чує за собою вини й хоче очиститися від звинувачень. Воєвода відправив посланця до Януша Збараського, який саме був неподалік у своєму фільварку, запрошуючи його прийти до замку, висловити свої претензії до Павловича та вислухати його аргументи. Однак той відмовився та нагадав, що його скаргу мають розглянути на шляхетському зібранні 1 вересня. У призначений день Павлович, хоч і не отримував жодного виклику до суду, намарне цілий день чекав скаржника: князь не прибув, а лише прислав листа до воєводи з повідомленням, що не міг вручити Павловичеві позов, хоч і намагався, бо в домі оскарженого заразна хвороба – поветрие. З цієї причини Збараський пропонував справу перенести на інший час. Павлович у відповідь довів, що «поветрия» в його домі немає, та просив

звільнити його від обвинувачень. Наступного дня воєвода «зо всіми станы, на тот час для справ речи посполитое з его милостью будучими», вислухавши докази Павловича та бачачи його попередні клопотання про звільнення від обвинувачень, прийняв рішення:

«Декретомъ своимъ зо всіми ихъ милостью пана Михаила Павловича яко человека рыцарского а шляхтича почтивога от такового обжалованя князя Януша Збаразского волнымъ вчинил, иж то ему доброй славе и учтивости его шляхетской николи вечными часы ни от кого ни въ чомъ шкодити не маеть». Очевидно, що Янушеві Збаразькому, який своїм звинуваченням (можливо, вигаданим) публічно ображав Павловича, найменшою мірою потрібне було негайне виправдання оскарженого. Ба більше, чим довше справа не розглядалася, а обвинувачення у нешляхетських діях висіло на Павловичеві, тим більше страждала добра слава оскарженого. Тож зазвичай шляхтич намагався одразу очиститися від звинувачень, адже «учтивому шляхтичу жадное змазы на себе носить и оно терпет не годить». Саме під цим кутом і варто розглядати справу Павловича та декрет князя Богуша Корецького. Збаразький хотів образити Павловича, який мусив виправдатися, аби очиститися від звинувачень. Шляхетська спільнота була арбітром у суперечці, традиційно регулюючи честь своїх членів та контролюючи поведінку своїх «шляхетних обивателі»-громадян.

Ми вже не раз говорили про форму такого контролю – приятельський суд, який мав не просто порохувати збитки скривдженого та наказати кривдника, а й у підсумку помирити конфліктуючі сторони, не допустити між ними затаженої помсти. Яскравий приклад такого контролю знаходимо в судових книгах цього періоду. Отож 19 грудня група осіб внесла декрет такого третейського суду. У тексті повідомлялося, що 12 листопада в маєтку Єсковці трапилася бійка між Іваном і Богданом Хрінницькими, з одного боку, та Григорієм і Петром Колмовськими, з іншого. Двоє з них – Богдан Хрінницький і Петро Колмовський були смертельно поранені. В день шляхетського з'їзду 13 грудня до Луцька родичі привезли тіла загиблих та просили не лише воєводу й суддів, а й усю шляхту, про суд. Спільні приятелі з обох сторін, поповнені офіційними суддями, взялися полагоджувати тяжкий конфлікт. Звернімо увагу на той факт, що каптурові судді, до яких початково звернулися сторони, від початку не розглядали можливість вирішити справу в рамках офіційного судочинства. Адже визначитися, де жертва, а де кривдник, практично було неможливо. Єдиним прийнятним виходом було знайти варіант «угоди – єднання», який би задовольнив обидві сторони. Передусім приятелі взялися порівнювати величину втрат: «забитий проти забитого, голова за голову, а ранніє против ранних іти маєт». Власне, такий варіант пропонував і Статут: у спірних ситуаціях, де визначити ініціатора бійки було тяжко, а потерпілими були обидві сторони, право присягати на

доведення своєї кривди і невинуватості (а чи вини супротивника) отримував той, чий втрати були більші.

Позаяк Григорій Колмовський отримав досить тяжке поранення, а Іванові Хрінницькому в бійці пощастило значно більше, то саме Іван був визнаний винним і, згідно з ухвалою полюбовних суддів, мав переписати Григорія Колмовського та його родичів, які були присутні при бійці та виступали потерпілими. Під час переписання, що мало оголошуватися за цидулою, яку підготували приятелі, Іван повинен був звертатися до всіх постраждалих персонально. Ось цей текст, адресований головному супротивникові: «Мой ласкавый пане Григорей Колмовский! Ижемъ под тымъ часомъ уфалы наше ваше милость, брата и приятеля своего образил, в чомъ ся даючи винным, пилне прошу, жебы ми то ваша милость, яко христьянский человекъ, з сердца опустил и на потомъ мні приятелемъ былъ зычливимъ, а я каране, через приятели наши сполные вынайнены, утерпяти естемъ повиненъ». Переписати Іван Хрінницький мав публічно на першому ж з'їзді волинської шляхти перед елекційним сеймом, а через тиждень – сісти добровільно до замку разом зі слугою на рік. Хрінницький також зобов'язався заплатити за шкоди Григорія ту суму, яку він вкаже, підтвердивши втрати «почтивим» словом. А далі спільні приятелів поділили між конфліктуючими сторонами маєтки, суперечка за які й спровокувала бійку. А насамкінець єдначі зобов'язали сторони та їхніх родичів більше не повертатися до цієї справи та не звертатися до суду за відшкодуванням, а також не нагадувати недавнім супротивникам про конфлікт та його наслідки.

Схоже, що дуже мала кількість справ, яка дійшла до суду у цей період, пояснювалася не лише тим, що шляхта перейнялася особливістю моменту та припинила будь-які конфлікти. Очевидно, важило передусім те, що сама спільнота прекрасно вміла залагоджувати суперечки. Хоча не можна відняти у шляхти відповідальність за збереження спокою. Звернімо увагу, що й у тексті переписання Хрінницького згадується про особливий контекст судового полагодження: «под тымъ часомъ уфалы наше».

Зверну також вашу увагу на скарги у судових книгах Володимирського повіту осені і грудня 1572 р. Отож Іван Сенюта на початку вересня скаржився на Волчків про напад у Хмелеві. Богдан Костюшкович-Хоболтовський, володимирський земський суддя, – про шкоди від Івана Яковицького в маєтку Яковичах. «Заявив про себе» сімейний конфлікт, в якому з одного боку виступали Василь Древинський та його дружина Милка Богданівна з Ледихівських, а з другого – Федір Древинський, син Василя і пасинок Милки. 12 вересня Василь скаржився на сина, який мешкав окремо, але прийшовши на батьківський город зі своїм слугою, ганявся за батьком з кордом, а Милку побив і «невчтивими слови соромотив». 14 вересня до ґроду зі скаргою з'явився вже Федір, скаржачись на батька і мачуху, які після учти у Кирика

Древинського перейняли його, побили і «бороду вирвали». Олехно Поряднич-Защитовський вніс скаргу 27 вересня про наїзд на його защитовський ґрунт Михайла Яновича Загоровського. Ждан Томкович Коїленський 1 жовтня, «наполнившись воли своее», на учті в домі Богдана Янчинського в Тумині поранив київського шляхтича Федора Дедка та його слугу. З наказу кн. Андрія Івановича Вишневецького відбувся наїзд на новоселецький ґрунт Станіслава Лишки-Новоселецького з князівського двору у Видютичах. Скаржник до того ж повідомив, що видютицький урядник вночі «над воротаи моими дворными завесил метлу, головню и кий», на такий символічний спосіб погрожуючи супротивникові. Фіксуються дрібні взаємні образи сусідів: Федора Солтана з Романом і Семеном Бутетицькими-Ставецькими. Затяжним був і конфлікт Юхна Андрійовича і Павла Григоровича Оранських через спірні ґрунти, в якому взяли участь родичі та приятелі. Так Юхно скаржився, що Павло Оранський «препомневши уфалы и постановенья недавно в Луцку на зезде от дыкгнитаровъ, княжат, панячь и всего рыцержства, обователеи землі Волынское учиненого, и срокгости, в нем описаное, взрушивши покой посполитый, наполнившись свовольное мысли своее», наїхав на його дім з приятелями, слугами і підданими; нападники його «соромотили» й «торгали» за груди, ледь він через вікно утік від них. А зять Павла Томас Подоський погрожував Юхнові: «Злый а нецнотливый человек, паметай, же я сам в короткомъ часе на горле твоємъ посежу, бо я тутъ тепер корол и пан».

Чи свідчать ці справи про зростання насильства із ослабленням влади на Волині? Очевидно, що ні. Такі дрібні конфлікти були традиційною частиною шляхетського повсякдення, особливо якщо суперників розділяли спірні ґрунти. Стосунки важко було полагодити, адже окрім матеріальних втрат під час актів силового протистояння, існували ще й порахунки з приводу ураженої честі. Вони бо часто й «волали» про помсту, навіть якщо йшлося про словесні баталії, погрози та символічні жести. Суд міг вирішити справу про вішкодування завданих нападом збитків, однак він не міг вповні повернути наруги над честю, яка перебувала значною мірою в руках спільноти. Спільні приятелі на третейських судах зважували втрати кожної зі сторін, призначаючи відповідне відшкодування, серед якого – перепрошення більш скривдженого винуватцем і його добровільне ув'язнення в замку інколи на символічний термін.

От цього вміння самим полагоджувати суперечки у своєму середовищі у шляхти смерть короля напевно відняти не могла. І саме цей випрацюваний механізм утримання справедливості й підмінив брак регулярного судочинства у критичний момент безкоролів'я. Власне, шляхта ніколи й не випускала зі своїх рук справедливоті, як її на той час розуміли – віддати кожному, що йому належить.

Далі буде.